

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાના ભો. જે. અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાલયનમાં જે સંશોધન અંધો તૈયાર કરી પ્રગટ કરવામાં આવે છે તે કાર્યનું એક અંગ જુદા જુદા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનું સાહિત્ય સંશોધનની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ તૈયાર કરાવવાનું છે. આ કાર્યમાં શેઠ પૂનમચંદ કોટાવાળા દ્રસ્તૃના વહીવટદારો શેઠશ્રી પ્રેમચંદ ક. કોટાવાળા અને શેઠશ્રી લોખાલાલ જોશિંગભાઈ એ આ સંસ્થાને નીચે જણાવેલી શરતે જૈન સાહિત્યના અંધો તૈયાર કરી પ્રગટ કરવા દાન કર્યું છે. એ માટે ભો. જે. વિદ્યાલયન દ્વારા એમનું આભારી છે.

શરત

“જૈન સંસ્કૃતિનાં તમામ અંગોનું-જેગકે દ્રવ્યાનુયોગ આદિ ચાર અનુયોગોનું તેમજ કાવ્ય, શિષ્યકળા, ઇતિહાસ આદિનું સાહિત્ય તૈયાર કરાવી પ્રગટ કરવું. આમાં મૂળ સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ અંધોનો, શિષ્ય આદિના સચિત્ર ઇતિહાસ વગેરેનો સમાવેશ કરવો.”

આ માલા ખાતે અત્યાર મુદ્દીમાં નીચેનાં પ્રકાશન બહાર પડ્યાં છે :

નામ	કિંમત
૧. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર (પ્રથમ ખંડ)	૩-૦-૦
૨. ત્રય પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ *	૩-૦-૦
૩. જૈનઆગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત	૫-૦-૦
૪. મણુધરવાદ	૧૦-૦-૦
૫. યોગશતક	૩-૦-૦

પ્રો. ડો. લોગીલાલ જ. સાહેસરા ભો. જે. વિદ્યાલયનમાં હતા ત્યારે પીએચ. ડી. માટે Vastupāla and His Literary Circle એ મથાળે મહાનિબંધ લખ્યો હતો. એ મહાનિબંધને એમણે અદ્યતન કરી અમને સોંપ્યો તે આ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ માટે ભો. જે. વિદ્યાલયન એમનું કૃતજ્ઞ છે.

ગુજરાત વિદ્યાસભા
અમદાવાદ
તા. ૨૦-૭-૧૯૭૭

રસિકલાલ છો. પરીખ
અધ્યક્ષ, ભો. જે. અધ્ય-સંશો. વિદ્યાલયન

कविः कविः कविः
 कविः कविः कविः
 कविः कविः कविः

कविः कविः कविः
 कविः कविः कविः
 कविः कविः कविः

कविः कविः कविः
 कविः कविः कविः
 कविः कविः कविः

कविः कविः कविः
 कविः कविः कविः
 कविः कविः कविः

सप्तमः सप्तमः सप्तमः

(१२)

પ્રસ્તાવના

ઈસવી સનની તેરમી સદીના પૂર્વાધિમાં થયેલા, ઘાળકાના નાથેલા રાણા વીરધનનનો મહામાત્ય સ્વરૂપાવ પોતાના સમયનો પ્રમુખ રાજપુરુષ હતો, એણે જ નહિ, પણ સાહિત્ય અને કલાનો મહાન આશ્રયદાતા, નિષ્પાત સ્થાપત્યો બંધાવનાર, અને પોતે પણ એક સાહિત્યકાર હતો એની આસપાસ સાહિત્યકારોનું એક મહાન એકત્ર થયું હતું, જેણે મધ્યકાલીન મરુદ સાહિત્યના લલિત તેમજ સાસ્રીય પ્રકારોમાં નોવપાન કાળા આપ્યો હતો.

છેલ્લા ૨૦ વર્ષક દાયકાથી ભારતીય નિધાના નિદ્ધાનોનું ધ્યાન સ્વરૂપાવના જીવન અને કાર્યના અભ્યાસ તરફ આકર્ષાયું છે. ઈ.સ. ૧૮૮૩ માં મોએ સરુદ સિરીઝમાં (પૃ. ૩૫) પ્રકટ થયેલ, મોમેશ્વરુદ 'ક્રાંતિ'કોમુદી'ની પ્રસ્તાવનામાં પ્રો. એ. વી. કાથરટેએ સ્વરૂપાવના જીવન અને કાર્યની ટૂંકી રૂપરખા આપી હતી, અને ઈ.સ. ૧૮૮૬ માં પ્રકટ કરેલા એક નિબંધમાં ડૉ. બ્યૂલરે અનિસિહરુદ 'સુદૃતસક્રાંતિ'નું નિવેચનાત્મક પૃથક્કરણ કરતા આ જ નિબંધની ફરી નાર સાધાર ચર્ચા કરી હતી.

ઈ.સ. ૧૮૮૬ માં પ્રમુ. થયેલ 'મોએ ગઝેટિયન' ગ્રન્થ ૧, ભાગ ૧ (શુજગતનો ઇતિહાસ)માં નાથેલાઓના ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ છે, જેમાં સ્વરૂપાવની ગાજકીય કાગકિદીનો વૃત્તાન્ત ધોળક પૃથમાં (પૃ. ૧૯૮-૨૦૩) આપ્યો છે. ફોર્સહરુદ 'રાસમાલા'ના શુજગતી અનુવાદક શ્રી રણુછોડભાઈ ઉદયનામે એ અનુવાદની ઈ.સ. ૧૮૮૮ માં પ્રકટ થયેલી બીજી આવૃત્તિમાં નાથેલાઓ નિગેની એક અનુપ્રતિ ઉમેરી, અને એમાં સ્વરૂપાવના અગત અને રાજકીય જીવનને લગતી રસપ્રદ હકીકતો એકત્ર કરી છે. સોમેશ્વરુદ 'ક્રાંતિ'કોમુદીના ઈ.સ. ૧૯૦૮ માં પ્રકટ થયેલા શુજગતી પદ્યાનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી નલભજ હરિદત આચાર્ય આ નિબંધની સાધાર ચર્ચા કરી છે. ગાયક નાડઝ ઓગિયેન્ટલ સિરીઝના ૩૪મ સપાદક શ્રી ચિમનનાથ ડાહ્યાભાઈ દલાલે એ સિરીઝમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ સ્વરૂપાવરુદ 'નગનારાયણાનંદ', બાવ ચન્દ્રરુદ 'વસતનિવાસ' અને જયસિહસુન્નિત 'હમીનમદમદન' એ રૂઢિઓની

૧ મૂળ જમન નિબંધાવેનાની ઈમ્પીરિયલ એકેડેમીના Sitzungsberichte માં (પૃ. ૧૧૮ ઈ.સ. ૧૮૮૮) પ્રમુ. થયો હતો. અને ધી સુદૃતસક્રાંતિન આક અનિસિહ' એ શીખ નીચે તેના અંગ્રેજ અનુવાદ ઇન્ડિયન એન્ટિ વેરી', પૃ. ૩૧ માં (પૃ. ૪૦૦ થી આગળ) છપાયો છે.

અગ્રેષ્ઠ પ્રસ્તાવનાઓમા સ્વતુપાનના છન્ન અને કાર્ય વિશે નિર્ણય દૃષ્ટિબિદ્યુથી સક્ષિત, પણ સામ્રીય અને નિરૂપણુ નિરૂપણુ કર્યું છે છે લે ઈ સ ૧૮૩૯ મા શ્રી દુર્ગાશંકર સાસ્ત્રીએ 'શુદ્ધગતનો મધ્યકાલીન ગજપૂત ઇતિહાસ' એ પુસ્તકના બીજા ભાગમા (પૃ ૩૮૧-૩૮૫) સ્વતુપાનના છન્ન અને કાર્ય વિશે તથા તેણે સાહિત્યપ્રવૃત્તિને આપેલા ઉત્તેજન વિશે (પૃ ૩૮૪-૮૫) લખ્યું છે

પરંતુ કાચરે, પચ્છર, ગણેડમાઈ અને આચાર્ય પોતાના નિબંધો લખ્યા ત્યાં પછીના પાંચ હજારમા સ્વતુપાનના છન્નને લગતા ઘણા સાધનો-સાહિત્યિક ગ્રંથોનો તેમજ ઉદ્ધાર લેખો જે-તથા સ્વતુપાની પોતાની પોતાની રચનાઓ (એક મહાકાવ્ય અને ચાર સ્તોત્રો) પાંચ અને અન્ય રચનાઓ બૂના હોતવિખિન મથલડારોમાથી ગોધી કાઢવામા આવેલ છે સ્વતુપાનના સાહિત્યમંડળના અનેક કનિષ્ઠિતોના છન્ન વિશેની પુષ્ટળ ઉદ્ધારોનો તેમજ એમની ગ્રંથોનો જાણનામા આવી છે, લે કે આ સાહિત્યરચનાઓ ઠીક ઠીક અગે હજી અપ્રકટ હોઈ માન હરનપ્રતો રૂપે જ ઉપલબ્ધ છે, પણ અભ્યાસ માટે તે બહુ ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે છે

ઉપર જે નિબંધો વિશે ચાત વરી છે તેમણે ઘણાં સ્વતુપાનના છન્નના કોઈ અગ વિશે લખ્યું છે, પણ તેમાના કોઈએ એ નિરૂપણુ સાંગોપાંગ નિરૂપણુ કરવાનો પ્રયાસ કયો નથી તથા સ્વતુપાન અને તેના સાહિત્યમંડળે સરકૂતમા આપેલા ફાળા વિશે તો ટૂંકા અછકની ચર્ચા થઈ છે વળી અત્યાં ગુધી ગોધાયેલી નીન સામગ્રીને પણ એ માટે ઉપયોગ થયો નથી આમ સ્વતુપાનના છન્ન પર જે-ખાત કરીને તેણે અને તેના સાહિત્યમંડળે અગ્રૂત સાહિત્યમા આપેલા ફાળા વિશે સમીક્ષાશુકલ નિરૂપણુ કરવાને અનમશ હોતો પ્રસ્તાવ પુનઃમા આ નિરૂપણુ અતિહાસિક અને સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ અનોખા કરવાનો પ્રયાસ છે

૨ આ પુસ્તક હખાઈ ૧૫૧ મા આ દૃષ્ટિએ ૧૧ નાપાત્ર ટેલીક હસ્ત પ્રતો મળી છે નાટન હાંમે જાળના વસ્તુપાને ૨૧૧ પરાગ્ય વલવતુ એક શબ્દગતવ નાટક પદેલી ૪ વાર લખવામા આતુ છે અને એની હસ્તપ્રત અમદાવાદમા દસ્તાના પાળના બહારમાથી ૬ મનિશ્રો પુણ્યવિચરને મળી છે શુદ્ધગતમા રચાયેલા ઐતિહાસિક સરકૂત નાટકોમા એની એમનો ઉમેરો થાય છે એમશ્વરકૂત 'હસા' ગાથવ નાટકની બપનબ્ધ એકમાત્ર તુટિત પ્રત વિશે પૃ. ૧૫૩ ઉપર નોંધ વરી છે એની સંપૂર્ણ હસ્તપ્રત ૫૬ સંપૂર્ણ બહારમાથી માસ થઈ છે

આ પુસ્તક ત્રણ ભાગમાં વહેંચાય છે. પહેલા 'પ્રારંભિક' વિભાગમાં વસ્તુપાલ અને એના સાહિત્યમંડળના કાર્યને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે એ પૂર્વેના ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક પાશ્વર્ણમિકા નિરૂપવાનો તથા પૂર્વકાલીન વિદ્યાપરંપરા સમજાવવાનો પ્રયાસ છે. 'મહામાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્યમંડળ' એ બીજો વિભાગ વસ્તુપાલનો કૌટુંબિક ઇતિહાસ અને રાજકીય કારકિર્દી આપે છે તથા સાહિત્યોત્તેજક અને સાહિત્યકાર વસ્તુપાલ વિશેનો એક સ્વાધ્યાસ રજૂ કરે છે. ત્રીજા આ સાહિત્યમંડળના ઇતિહાસનો વિશેષ તમામ ઉપલબ્ધ માહિતી આધારભૂત સ્વરૂપે આપવાનો પ્રયાસ ત્યાં કર્યો છે. આમ આ પુસ્તકના પહેલા બે વિભાગમાં ઐતિહાસિક અને ઇતિહાસવિષયક સામગ્રીનું અધ્યયન છે.

'સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાવ્યો' એ ત્રીજા વિભાગમાં વસ્તુપાલ અને તેના મંડળે સાહિત્યની વિવિધ શાખાઓમાં કરેલા પ્રદાનની સમીક્ષા છે. પહેલાં મહાકાવ્ય, નાટક, પ્રશસ્તિ, સ્તોત્ર, સૂક્તિર્ણમંડળ, ધર્મકથા, અપભ્રંશ રાસ એ લલિત વાઙ્મયપ્રકારોની અને ત્યારપછી અલંકાર, વ્યાકરણ, હલ્લંકાર, ન્યાય, જ્યોતિષ, ધાર્મિક ગ્રંથો ઉપરની ટીકાઓ આદિ શાસ્ત્રીય વાઙ્મયપ્રકારોની સમીક્ષા કરી છે.^૩ અને છેલ્લે, પ્રસ્તુત અધ્યયનનો સમારોપ કરતો 'ઉપસંહાર' લેક્યો છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરતાં મંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીમાં રચાયેલા, પ્રકટ કે અપ્રકટ, તમામ ઉપલબ્ધ ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવાનો તથા અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને હિંદીમાં અર્વાચીન વિદ્વાનોના આ વિશેના સંશોધનલેખો લેવાનો બનતો બધો પ્રયાસ મેં કર્યો છે.

ઉપર કહ્યું તેમ, વસ્તુપાલના સાહિત્યમંડળની તથા એ વિશેની ધણી મૂળ કૃતિઓ હલ્લ અપ્રકટ હોઈ આ અધ્યયન માટે, તાકપુર અને કાશ્મીર

૩. હજી પ્રકરણના 'ઐતિહાસિક મહાકાવ્યો' ના લગતા બાગની ટેટલીક વિગતો 'પ્રશસ્તિઓ' વિશેના આઠમા પ્રકરણમાં પુનરાવૃત્ત થયેલી બજારો. આમ થવું અનિવાર્ય હતું, કેમકે ગરિય ઐતિહાસિક મહાકાવ્યો અને તમામ પ્રશસ્તિઓ સમકાલીન ઇતિહાસનાં સાધનો છે તે સાથે એમાં નાયકને રચાને વસ્તુપાલ છે એની કાવ્યરચનાઓ પણ છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઇતિહાસ તેમજ સાહિત્ય વિશેના આ અધ્યયનમાં એ બન્નેમાં માટે આ રચનાઓનો મેં ઉપયોગ કર્યો છે અને ઐતિહાસિક કાવ્યાદિની વસ્તુ અને નિરૂપણની દૃષ્ટિએ સમીક્ષા કરતાં નિદાન ટેટલીક બાબતોનું પુનરાવર્તન કરવું પડે તેમ હતું.

ઉપર લખાયેલી આશરે ચાળીસ પ્રતો મેં એકન કરી હતી પૂ મુનિશ્રી
પુણ્યનિઃશ્ચલતા સૌજન્યથી પાટણ, વડોદરા અને છાણીના ગ્રંથભંડારોનો
ઉપયોગ હું કરી શક્યો હતો વળી અમદાવાદ, ખંભાત અને માણસમાના
ગ્રંથભંડારોમા આને અગ્રે દેટલુક કામ મેં કર્યું હતું અને ત્યાના વ્યવસ્થાપકોએ
એ માટેની અનુકૂળતા મને કરી આપી હતી પૂનાના લાડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટના
મ્યુરેટર પ્રો. પી. કે. જોડેએ એ મગ્યામા ગખાયેલા મુળર્થ સંગ્રહના મગહની
હસ્તપ્રતો તથા મુનિશ્રી કાન્તિનિઃશ્ચલ્યએ દેટલીક અપ્રકટ મૂળ કૃતિઓની
નકલો મને લાગ્યા સમય સુધી ઉપયોગ માટે આપી હતી પ્રો. કે. વી.
અબ્બકર, પૂ. પ. સુખવાવળ અને ડો. જિતેન્દ્ર નેટલીએ આ કાર્યને
અગ્રે દેટલાક ઉપયોગી સૂચનો કર્યા હતા એ સર્વ સજ્જનોનો હું ઋણી છું

ગુજરાત વિદ્યાસલાના લો. જે. વિદ્યાલયનમા ગુજરાતી અને અર્ધ
માગધીના અધ્યાપક તરીકે હું હતો એ સમયે આ અભ્યાસલેખ મેં તૈયાર
કર્યો હતો એ મગ્યાના અધ્યક્ષ પ્રો. ગસિકનાલ છે. પરીજે માગમશોધન
કાર્યોમા નિનિધ પ્રકારે અનુકૂળતા કરી આપી તથા કિમતી માર્ગદર્શન આપ્યું
એ માટે એમનો પણ હું અત્યંત આભારી છું

આ પુસ્તક ળપાયુ એ જધા સમય દરમિયાન હું યુરોપ, અમેરિકા
અને એશિયાના દેશોના પ્રવાસમા હતો એના મૂક સુધારવાનું મિતકાર્થ
ગુજરાત વિદ્યાસલાના ક્યુરેટર પ્રો. કેશનરામ શાસ્ત્રાએ કર્યું છે અને સુચિ શ્રી
મોમાભાર્ધ પારેજે તૈયાર કરી છે એ જન્ને મિત્રોનો હું ઉપકાર માનુ છું

‘અધ્યાપક નિવાસ’,
વડોદરા
તા. ૨૦ જુલાઈ, ૧૯૫૭

લોગીલાલ જ. માંડસરા

અનુક્રમ

નિવેશન	૩
પ્રસ્તાવના	૫
અનુક્રમ	૯
સંક્ષેપસચિ	૧૩
શુદ્ધિપત્ર	૧૫

વિભાગ પહેલો : પ્રાસ્તાવિક

પ્રકરણ ૧ : સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક પાશ્વેભૂમિકા (પૃ. ૭-૩૦)

વિદ્યાધામ વલ્લભી-૪; શ્રીમાલનું સાંસ્કારિક જીવન-૬; અણ્ણિલવાદ પાટણની સાહિત્ય અને પાંડિત્યની પરંપરા-૬૪.

વિભાગ બીજો : મહામાત્ય વસ્તુપાલ અને એનું સાહિત્યમંડળ

પ્રકરણ ૨ : અભ્યાસનાં સાધનો (પૃ. ૩૩-૩૬)

સમકાલીન સાહિત્યિક સાધનો-૩૩; પછીના કાળનાં સાહિત્યિક સાધનો-૩૪; ઉપોદ્ધાન-૩૫; રચાપત્ર-૩૬.

પ્રકરણ ૩ : વસ્તુપાલનો કૌટુંબિક વૃત્તાન્ત તથા રાજકીય કારકિર્દી (પૃ. ૩૭-૪૬)

વસ્તુપાલ, એક પુનર્જન કરેલ વિધવાનો પુત્ર-૩૭; વસ્તુપાલનાં બાઈ બહેનો-૩૯; રાજકીય કારકિર્દીના પ્રારંભ-૩૯; આર્થિક અને રાજકીય સુવ્યવસ્થાની રચાપના-૪૦; ગંધ ઉપર વિજય-૪૩; દેવગિરિના માદવ રાજ સાથે સંધિ-૪૩; નીરપવલ અને એના મંત્રીઓના બીજાં યુદ્ધો-૪૪; એક મુસ્લિમ આક્રમણનો પ્રતિકાર-૪૫; વીરધવલ અને વસ્તુપાલનું મૃત્યુ-૪૬; તેજપાલનું મરણ-૪૮.

પ્રકરણ ૪ : વસ્તુપાલ--સાહિત્ય અને કલાનો આશ્રયદાતા અને સાહિત્યકાર (પૃ. ૪૬-૬૦)

વસ્તુપાલની યાત્રાઓ-૪૬; વસ્તુપાલના બાધકાઓ-૫૦; આણનું મંદિર-મધ્યકાલીન ભારતીય રચાપત્રનો ચિરંજીવ નમૂનો-૫૨; વસ્તુપાલ, વિદ્યા અને સાહિત્યનો મહાન આશ્રયદાતા-૫૩; વસ્તુપાલની સાહિત્યરચના-૫૬.

પ્રકરણ ૫ : મહામાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્યમંડળ (પૃ. ૬૧-૧૧૮)

૧. સોમેશ્વર (૬૨-૭૪) : સોમેશ્વર અને તેના પૂર્વજો-૬૨; સોમેશ્વરની સાહિત્યકૃતિઓ-૬૬; 'કાવ્યમકાશ'ની દીકા 'કાવ્યાદર્શ'ના કર્તાથી આ સોમેશ્વર ભિન્ન છે-૬૬; સોમેશ્વરની કૃતિઓની આગ્રપૂર્વી-૭૦; સોમેશ્વરની સંજ્ઞાઓ-૭૧; વસ્તુપાલના અવસાન પછી સોમેશ્વરે વ્યાસવિદ્યા ઊગ્ર દીધી-૭૪.

૨ હરિહર (૭૪ ૭૯) 'મળન્ધરાસ'માં હરિહરનો દત્તાન્ત ૭૫, ગુજરાતમાં 'નૈપધીયચરિત'નો અભ્યાસ અને મત્તાર ૭૭, હરિહરના સુભાષિતો ૭૮

૩ નાનાકે (૭ ૮૨) નાનામ્નો કુલદત્તાન્ત ૮૦, નાનાક અને વીસવદેવ-૮૧, કવિઓનો આશ્રયદાતા નાનાકે ૮૧, નાનામ્ની મ્વિતા ૮૧

૪ યશોવીર (૮૨ ૮૬) યશોવીર વસ્તુપાલનો ગાદે મિત્ર ૮૩, શિલ્પ સાસનુ યશોવીરનું જ્ઞાન ૮૪, યશોવીર કવિ અને સાહિત્યનો આશ્રયદાતા-૮૫

૫ સુભદ્ર (૮૬ ૮૭)

૬ અરિસિહ (૮૭ ૯૦) અરિસિહ અને અમરચન્દ્ર ૮૭, 'સુન્તસ કીર્તન' અને તેનો સમય ૮૮

૭ અમરચન્દ્રસૂરિ (૯૦ ૯૭) અમરચન્દ્ર વાચક ગચ્છના સાધુ ૯૦, દીક્ષા પૂર્વે ધણુ મરીને વાચ ૧ માણસ ૯૧ વીસવદેવના દરબારમાં અમરચન્દ્ર અમરચન્દ્ર અને અરિસિહ ૯૨, અમરચન્દ્રની સાહિત્યકૃતિઓ-૯૩, અમરચન્દ્ર અને પ્રદ્મ મત્રી ૯૪ અમરચન્દ્રની કૃતિઓની આતુરૂર્વી ૯૫ લેખીકૃપાણ અમરચન્દ્ર ૯૬, અમરચન્દ્રની મૂર્તિ ૭

૮ વિજયસેનસૂરિ (૯૭ ૧૦૦) વિજયસેનસૂરિ વસ્તુપાલના કુલમક ૯૭ નાગેન્દ્ર ગચ્છની પટાવલિ-૯૭ વસ્તુપાલના કુટુંબ સાથે વિજયસેનસૂરિનો ધનિષ્ઠ સંબંધ ૯૮, વિજયસેનસૂરિ કવિ અને નિદાન ૯૯ વિજયસેનસૂરિનું અવસાન-૯૯

૯ ઉદયમલસૂરિ (૧૦૦ ૧૦૨) ઉદયમલસૂરિ વિજયસેનસૂરિના પ' શિષ્ય-૧૦૦, ઉદયમલની સાહિત્યકૃતિઓ ૧૦૦

૧૦ જિતમલ (૧૦૨)

૧૧ નરચન્દ્રસૂરિ (૧૦૩ ૧૦૬) નરચન્દ્ર માતૃપતે વસ્તુપાલના ગર્ભ-૧૦૩, નરચન્દ્રસૂરિની સાહિત્યકૃતિઓ-૧૦૪ નરચન્દ્રસૂરિના અવસાનનું વર્ષ-૧૦૬

૧૨ નરેન્દ્રમલસૂરિ (૧૦૬ ૧૦૮) વસ્તુપાલની ચિનતીથી અલગાર મહોદધિની રચના ૧૦૬, નરેન્દ્રમલસૂરિની અન્ય રચનાઓ ૧૦૭

૧૩ જાલચન્દ્ર (૧૦૮ ૧૧૧) જાલચન્દ્રની શુક્રપરપરા ૧૦૮ જાલચન્દ્રનો દત્તાન્ત અને વસ્તુપાલ સાથે એમનો સંબંધ ૧૦૯ જાલચન્દ્રની સાહિત્યકૃતિઓ-૧૧૦

૧૪ જયમિહસૂરિ (૧૧૧-૧૧૨) હરમીરમહમ્મદ અને 'વસ્તુપાલ' પ્રશસ્તિ ૧૧૧

૧૫ માણિક્યચન્દ્ર (૧૧૨ ૧૧૫) 'સમતનો રતનાકાવ' ૧૧૨ વસ્તુપાલ સાથે માણિક્યચન્દ્રનો સંબંધ-૧૧૪

અન્ય કવિઓ અને વિદ્વાનો (૧૧૫ ૧૧૮) હરિહર સાથે મદનની રૂપરૂપી ૧૧૫ પાદ્મવત્સલ ચાચરિયાક અને અન્ય કવિશ્રીતા ૧૧૭ વસ્તુપાલના કુટુંબીજનોની કાવ્યરચના ૧૧૮ અજ્ઞાનનામાં મ્વિત્ત ૧૧૮

વિભાગ ત્રીજો : સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાવ્યો

પ્રકરણ ૬ : મહાકાવ્ય (પૃ. ૧૨૧-૧૫૪)

મહાકાવ્યના કાવ્યો-૧૨૧; મહાકાવ્યોના પ્રમુખ નમૂનાઓનો ગુજરાતમાં અભ્યાસ-૧૨૨

ઐતિહાસિક મહાકાવ્યો: સોમેશ્વરકૃત 'કીર્તિકીમ્બી'-૧૨૩; અરિસિ ઉ-
કૃત 'સુકૃતસંકીર્તન'-૧૩૧; બાલચન્દ્રકૃત 'વસંતવિવાસ'-૧૩૬; ઉદયમનસુરિકૃત
'ધર્માબ્યુદય' અથવા 'સંઘપતિચરિત્ર'-૧૪૧.

પૌરાણિક મહાકાવ્યો: સોમેશ્વરકૃત 'સુરથોત્સવ'-૧૪૪, વસ્તુપાલકૃત
'નરનારાયણાત્મક'-૧૪૬; અમરચન્દ્રકૃત 'બાલમહારત'-૧૫૧; અમરચન્દ્રસરિકૃત
'ચતુર્વિંશતિ જિનેન્દ્ર સંક્ષિપ્ત ચરિતાનિ'-૧૫૩; માણિક્યચન્દ્રકૃત 'શાન્તિનાથ
ચરિત' અને 'પાર્શ્વનાથચરિત'-૧૫૩.

પ્રકરણ ૭ : નાટક (પૃ. ૧૫૫-૧૭૫)

સંસ્કૃત નાટકના કાવ્યો-૧૫૫, સોમેશ્વરકૃત 'ઉલ્લાસરાધવ'-૧૫૭, સુમત
કૃત 'દ્વિતાગદ', એક છાયાનાટક-૧૬૪, 'છાયાનાટક' ગ્રાંથનો અર્થ, 'છાયા
નાટક'ની લાક્ષણિકતાઓ-૧૬૫, બાલચન્દ્રકૃત 'કરુણાવશ્યુધ'-૧૬૭, જયસિંહ
કૃત 'હરમીરમહર્મન'-૧૬૯, નચન્દ્રકૃત 'અનર્થરાધવ' ટિપ્પણ-૧૭૪

પ્રકરણ ૮ : પ્રશસ્તિ (પૃ. ૧૭૬-૧૮૭)

પ્રશસ્તિનો સાહિત્યપ્રકાર તથા તેનો વિકાસ-૧૭૬, વસ્તુપાલ અને તેજપા-
લના સંકલ્પો વર્ણવતી પ્રશસ્તિઓ-૧૭૭, સોમેશ્વરકૃત 'આશુમશરિત'-૧૭૭,
ગિરનારના શિવાલેખોમાનો ગદ્યમાત્ર-૧૭૮, ગિરનારના ગિવાલેખોમા સોમેશ્વરના
મ્લોકો-૧૭૯, સોમેશ્વરકૃત 'વૈદ્યાનાથપ્રશસ્તિ'-૧૭૯, ગિરનાર લેખમાના ઉદયમનના
મ્લોકો તથા તેમની 'સુતકીર્તિકલ્પલિપી'-૧૮૦, અભાતના ઉપાધ્યયની ઉદયમન
કૃત પ્રશસ્તિ તથા તેમની 'વસ્તુપાલચરિતિ'-૧૮૧, ગિરનારના લેખોમાના નર
ચન્દ્રના મ્લોકો તથા એમની 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ'-૧૮૨, ગિરનારના લેખમા
નન્દમનના મ્લોકો તથા એમની બે 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ'-૧૮૩, જયસિંહસરિકૃત
'વસ્તુપાલ-તેજપાલ પ્રશસ્તિ' ૧૮૩, 'હર્માવતી પ્રશસ્તિ' ૧૮૪, વસ્તુપાલ અને
તેના પુત્ર નૃસિંહ વિશેની અન્યપ્રશસ્તિઓ ૧૮૬

પ્રકરણ ૯ : સ્તોત્ર (પૃ. ૧૮૭-૧૯૩)

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્તોત્ર ૧૮૭, સોમેશ્વરકૃત 'રામગ્નક' ૧૮૮, જેન સાદિ
અમા સ્તોત્ર-૧૯૦; વસ્તુપાલવર્ણિત સ્તોત્રો-૧૯૧

પ્રકરણ ૧૦ : સૂક્તિસંચય (પૃ. ૧૯૩-૧૯૭)

સોમેશ્વરકૃત 'મહામૂળપ્રધાન'-૧૯૩; નન્દમનચન્દ્રકૃત 'વિગ્રહપાદ્ય' અને 'વિવેક
સિદ્ધાન્ત'-૧૯૧.

પ્રકરણ ૧૧ : પ્રબન્ધ (પૃ. ૧૯૮-૨૦૩)

પ્રબન્ધ, સાહિત્યના મકાર તરીકે અને કવિતાસૃજના સાધન તરીકે-૧૯૮; જિનબદ્ધત 'પ્રબન્ધાવલી'-૧૯૯.

પ્રકરણ ૧૨ : ધર્મકથાસંગ્રહ (પૃ. ૨૦૩-૨૦૫)

નરચન્દ્રસૂરિદ્વિત 'કથારત્નાકર'-૨૦૫.

પ્રકરણ ૧૩ : અપભ્રંશ રાસ (પૃ. ૨૦૬-૨૧૦)

'રાસક' અથવા 'રાસ'-૨૦૬; વિજયસેનસૂરિદ્વિત 'દેવંતગિરિ રાસ'-૨૦૮; પાલકાણુપુત્રદ્વિત 'આણુ રાસ'-૨૦૯.

પ્રકરણ ૧૪ : અલંકારચંદો (૨૧૦-૨૩૩)

માણિક્યચન્દ્રદ્વિત 'કાવ્યમકાશ સંકેત'-૨૧૪; નરેન્દ્રમહારસૂરિદ્વિત 'અલંકાર-મહોદધિ'-૨૧૮; કવિશિક્ષાના સાહિત્યનો વિકાસ-૨૨૨; અમરચન્દ્રદ્વિત 'કાવ્ય-કલ્પલતા' અને તે ઉપરની ટીકા 'કવિશિક્ષા'-૨૨૪; 'કાવ્યકલ્પલતા' ઉપરની બીજી સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ 'પરિમલ'-૨૩૦.

પ્રકરણ ૧૫ : વ્યાકરણચંદો (પૃ. ૨૩૪-૨૩૬)

સંસ્કૃત વ્યાકરણસંપ્રદાયો-૨૩૪; અમરચન્દ્રસૂરિદ્વિત 'રૂપાદિગણસમુચ્ચય'-૨૩૬; નરચન્દ્રસૂરિદ્વિત 'પ્રાકૃતપ્રબોધ'-૨૩૭.

પ્રકરણ ૧૬ : છન્દોશાસ્ત્રનો અર્થ (પૃ. ૨૩૬-૨૪૪)

સંસ્કૃતમાં છન્દોશાસ્ત્ર-૨૩૬; અમરચન્દ્રદ્વિત 'છન્દોશાસ્ત્રાવલિ'-૨૪૧.

પ્રકરણ ૧૭ : ન્યાયચંદો (પૃ. ૨૪૪-૨૫૪)

વૈશેષિક દર્શન અને 'ન્યાયકન્દલી'-૨૪૪; 'ન્યાયકન્દલી' ઉપરનું નરચન્દ્રનું ટિપ્પણ-૨૪૬.

પ્રકરણ ૧૮ : જ્યોતિષચંદો (પૃ. ૨૫૪-૨૫૬)

જ્યોતિષવિષયક સાહિત્ય-૨૫૪; હૃદયમહારસૂરિદ્વિત 'આરંભસિદ્ધિ' અને નરચન્દ્રસૂરિદ્વિત 'જ્યોતિઃસાર'-૨૫૬.

પ્રકરણ ૧૯ : જૈન પ્રકરણચંદો ઉપરની ટીકાઓ (પૃ. ૨૫૬-૨૬૦)

જૈનોનું ટીકાસાહિત્ય-૨૫૬; હૃદયમહારસૂરિદ્વિત 'ઉપદેશમાતાકર્મિકા'-૨૫૭; 'વિવેકમંજરી' અને 'ઉપદેશકન્દલી' ઉપરની બાલચન્દ્રની ટીકાઓ-૨૫૮.

ઉપસંહાર (પૃ. ૨૬૧-૨૬૭)

સંદર્ભસૂચિ (પૃ. ૨૬૫-૨૮૦)

સૂચિ (પૃ. ૨૮૧-૩૦૪).

સંક્ષેપસૂચિ

અમ	નરેન્દ્રપ્રસૂરિકૃત અલંકારમહોદધિ
પ્રએ	ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી
ઇહિકયા	ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્લી
ઉકટી	બાલચન્દ્રકૃત ઉપદેશકન્દલી ટીકા
ઉત	રત્નમંદિરગણિકૃત ઉપદેશનરંગિણી
ઉરા	સોમેશ્વરકૃત ઉલ્લાસરાધન
એઇ	એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા
એનાલ્સ	એનાલ્સ ઓફ ધી લાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ
કાકલ	અમરચન્દ્રસૂરિકૃત કાવ્યકલ્પલતા
કાપ્ર	મમ્મટકૃત કાવ્યપ્રકાશ
કીકૌ	સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદી
કેકે	કેટેલોગસ કેટેલોગોરમ્
ગુઝલે	ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો
ગુમરાઇ	ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ (દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી)
હંદઃઅ	હેમચન્દ્રકૃત હંદોડગુણાસન
જેલંસુ	જેસલમેર લંડાર સૂચિ
જૈપુઅમ	જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિમંત્રહ (સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા)
જૈસપ્ર	જૈન સાધ્યપ્રકાશ (ભાસિક)
જૈસાઇ	જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (મોહનલાલ દેસાઈ)
જૈસાસ'	જૈન સાહિત્ય સંશોધક (ત્રિમાસિક)
નના	વરતુપાલકૃત નરનાદાયણાનંદ મહાકાવ્ય
ન્યાક	શ્રીધરકૃત ન્યાયકન્દલી
ન્યાકટિ	નરચન્દ્રસૂરિકૃત ન્યાયકન્દલી ટિપ્પણ્યુ
પાલંસુ	પાટણ લંડાર સૂચિ
પુપસ'	પુરાતન અપન્યસંગ્રહ
પ્રકા	રાજશેખરસૂરિકૃત અપન્યકાશ
પ્રચિ	મેરુતુંગકૃત અપન્યચિન્તામણિ
પ્રાગુકાસ'	પ્રાચીન ગુજર કાવ્યસંગ્રહ (ગાયકવાડ સિરીઝ)
પ્રાગૈલેસ'	પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ
પ્રાપ્ર	નરચન્દ્રસૂરિકૃત પ્રાકૃતપ્રબોધ

પ્રાણે	પ્રાચીન લેખમાલા -
દ્વાગુસરૈ	દ્વાર્નસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક
બાસા	અમરચન્દ્રસુરિકૃત બાલભારત
ધુપ્ર	ધુદિપ્રકાશ (માસિક)
બોગે	બોમ્બે ગેઝેટિયર
ભાવિ	ભારતીય વિદ્યા (હિન્દી-ગુજરાતી સામયિક)
લીસુ	લીંગડી લંકાર સૂચિ
વચ	જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલ્યચરિત
વવિ	બાલચન્દ્રકૃત વર્મતવિલાસ મહાકાવ્ય
વિક	નરેન્દ્રપ્રભસુરિકૃત વિવેકકલિકા
વિતીક	જિનપ્રભસુરિકૃત વિવિધતીર્થકાવ્ય
વિપા	નરેન્દ્રપ્રભસુરિકૃત વિવેકપાઠપ
વિમટી	બાલચન્દ્રકૃત વિવેકમંજરી ટીકા
સુઉ	સોમેશ્વરકૃત સુરયોતસવ મહાકાવ્ય
સુક્રીક	ઉદયપ્રભસુરિકૃત સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની
સુગં	અરિસિંહકૃત સુકૃતમંજીર્તન
સુમુ	જહ્નુલયુકૃત સુકિન્નમુક્તાવલિ
હમમ	જયસિંહસુરિકૃત હમ્મીરમદમદન

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४	१ (इ. नो.)	'काव्यानुसान'	'काव्यानुशासन'
७	१	सीधा	अने
८	१०	'विश्रान्तर विद्याधर'	'विश्रान्त विद्याधर'
८	१ (इ. नो.)	भूण भूण	भूण
८	६ (इ. नो.)	'विश्रान्तर विद्याधर'	'विश्रान्त विद्याधर'
११	१३	'उपमिति लव प्रप'य कथा'ना	'उपमिति लवप्रप'य कथा'
१५	६ (इ. नो.)	चानुर्विद्येक	चातुर्विद्येक
१८	१४	प्रकटितौ	प्रकटित
२२	११	ई. स. १२३६	ई. स. ११३६
२२	१६	यरापाव	यराःपाव
२३	२४	गुल्लुगुल्लु	गुल्लुवगुल्लु
२४	१	नाटकभाना	नाटकभानी
२५	१	Simplicion	Simplicior
२५	२	Ornation	Ornatior
२५	१८	अे न	अे
२५	६ (इ. नो.)	मतिजलेन	मतिजलेन
२६	१३	कुमारपाण	कुमारपाण
२७	२३	जवा	जेवा
२६	१८	सम्पाया	सम्पाया
३०	४	साहित्यमा तेमज	साहित्यमा ललित तेमज
३५	६	रत्नमन्दिरगणितकृत	रत्नमन्दिरगणितकृत
३५	१०	सुभशीलगणितकृत	सुभशीलगणितकृत
३७	१३	अधिराज	आशारराज
४०	२ (इ. नो.)	भास्वतप्रभावमधुराय	भास्वतप्रमानमधुराय
४४	१०	जयमल्लदेवीना	जयतजदेवीना
४६	२१	भारवाडना .. राज्ञे	भारवाडना .. राज्ञेओअे
४५	७	अेना	अेने
४५	८	सैन्यने डेनी रीते	डेनी रीते
४५	१८	सुसतात	सुवतान
४५	२ (इ. नो.)	मुर्धमुदीन	मुर्धमुदीन
५५	५	परम	परमत

૧૦૪	૧૪ (ફ. નો.)	ઝટિવાતોદિ...	ઝટિવાતોદિ...
૧૦૬	૧૦	ત્યાં	તે
૧૦૮	૧૨	સત્યોદ્દેસમુલ્લે...	મત્યોદ્દેસમુલ્લે...
૧૦૮	૫ (ફ. નો.)	કવિના	કવિ
૧૧૧	૪	અનુમાન	અનુમાન
૧૧૪	૨	સમાન્તર	કાળાન્તર
૧૧૫	૧	એક શ્લોક	શ્લોક
૧૧૫	૨૬	મદનકીર્તિથી	મદનકીર્તિથી
૧૧૭	૨	નયપાલે	વસ્તુપાલે
૧૨૨	૧૮	પ્રસારિતમાં (પૈરા ૮૮),	પ્રસારિતમાં છે (પૈરા ૮૮),
૧૨૨	૧૯	પ્રતિષ્ઠા સોમનું	પ્રતિષ્ઠાસોમનું
૧૨૩	૧૭	યાત્રિકો	યાત્રિકો—
૧૨૫	૮	હાથનગારાથી	હાથી નગારાથી
૧૨૮	૬	મુખમા	પુષ્પમા
૧૨૯	૨૧	...સ્ફુટમપરધા	.. સ્ફુટમપરધા
૧૩૦	૩૨	મુકાવેલા	મુકાવેલા
૧૩૧	૮	एव	एव
૧૩૧	૨ (ફ. નો.)	વડનગના	વડનગરના
૧૩૨	૨	અણ્ણહિલવાડમા	અણ્ણહિલવાડમા તેણે
		પંચાસરા	પંચાસરા
૧૩૬	૧	અર્જકારોને	શબ્દાર્જકારે તે
૧૩૭	૧૦	એમા	એના
૧૩૯	૧	આવતા જ	આવતા
૧૪૧	૧૭	સર્ગો પહેલા	સર્ગોમા-પહેલા
૧૪૧	૩૦	અને	એ
૧૪૨	૨૩	અગાઉ વાત કડી નથી	વાત બીજી
		અથવા	
૧૪૫	૧૩	પડતુઓના	પડતુઓની
૧૪૬	૨૨	દુર્ગ મગીરવ ગ્રન્થોના	દુર્ગ મ ગીરવગ્રન્થોના
૧૪૮	૧૦ (ફ. નો.)	સમાવેસ થઈ	સમાવેસ એમા થઈ
૧૫૩	૬	‘પદ્માનંદ મહાકાવ્ય’મા	‘પદ્માનંદ મહાકાવ્ય’મા
		પણ મથમ	મથમ
૧૫૬	૪	તે અંકો	તે દ્વારા અંકો
૧૫૬	૫	માહિતીઓ દ્વારા પ્રેક્ષકોને	માહિતીઓ પ્રેક્ષકોને
૧૫૭	૮	સમગ્રમા	સમગ્રમા

૨૧૧	૧૦	(ઈ સ પૂર્વે ૧૦૦)	(ઈ સ ૧૦૦)
૨૧૩	૬	આરાધના માટે જવા	આરાવના માટે કાશ્મીર જવા
૨૧૪	૧૭	મણિ ચચન્દ્રકૃત	માણિકચચન્દ્રકૃત
૨૧૫	૧૨	વિદ્વાન	વિદ્વાન
૨૧૫	૧૭	કરિકાઓ	કારિકાઓ
૨૧૮	૨૫	વ્યુત્પત્તિ	વ્યુત્પત્તિ
૨૨૩	૨૧	મજાણ	મજાણી
૨૩૧	૧૬	‘કવિ શિક્ષા’	‘કવિશિક્ષા’
૨૦૨	૨૧	શીખવાનું	શીખનાણું
૨૪૨	૧૧	ધનના	ધનના
૨૪૪	૨૧	વૈદિક કે બૌદ્ધનો	વૈદિક, જૈન કે બૌદ્ધનો
૨૪૬	૨૩	૫૨૦૦	૨૫૦૦
૨૫૧	૨૩	(૫) સાખ્ય	(૧) સાખ્ય
૨૫૬	૧૧	કડીબધ	કુડીબધ
૨૫૮	૧૭	સાર બતાવીને	સાર બતાવીને
૨૬૧	૨૭	ગુણદષ્ટિએ કાચું	ગુણદષ્ટિએ એ કાચું
૨૭૦	૧૯	મોદી, રમણનાથ સી	મોદી, રામચાલ સી

‘વસ્તુપાત્ર,’ ‘અજ્યમાલ’ આદિ નામોગા સર્વત્ર ‘જ’ ને બદલે ‘લ’ વાચ્યો

વિભાગ પહેલો
પ્રાસ્તાવિક

પ્રકરણ ૧

સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક પાર્શ્વભૂમિકા

૧ ઇસવી સનના તેજા સૈકામાં થઈ ગયેન મહામાય સત્પુષ્પાન માન શુજાતના ઇતિહાસમાં જ નહિ, પણ મધ્યકાલીન સર્જીત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ બે નોંધપાત્ર વ્યક્તિ છે સત્પુષ્પાન તથા એના નાના ભાઈ તેજપાલ એ ધનનક (વોળકા)ના સાથેના રાજા વીરધનનના—જે આણહિલવાડ પાટણના ગઝલ ઔરુમ્મગજ ભીગદેન ખીજનો માહલિક હતો તેના—મનાઓ હતા સત્પુષ્પાન એ નિપુણ ગજપુરુષ અને સેનાપતિ હતો તથા શુજાતના ઇતિહાસમાં શૌર્ય, રાજનીતિસત્તા અને વેપારી કુનેહ માટે પ્રખ્યાત પ્રાન્વાટ (વોન્નાડ) જાતિના એક જૈન કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો પણ સ્વાધ્યાયપાન એ છે કે સત્પુષ્પાન વિદ્યા અને આદિ યતો મહાન આશ્રયદાતા અને દાનેશ્વરી હતા રાજા પોતાના સમયનો તે એક સુપ્રસિદ્ધ ધાર્મિક પુરુષ હતો આણ અને ગિરનાર ઉપરના મંદિરો જેની ઇમારતો બધારીને તે એ કનાઈમી તરીકે પણ નિખ્યાત થયો છે રાજા સર્જીત ભાગનો તે એ ગણનાપાત્ર કનિ હતો અને તેણે એવ એક મહાકાવ્ય તથા ઝેનાક ગ્તોત્રા જાણનામાં છે આ સર્જીતે પરિણામે કનિઓ અને પડિતોનુ એક તેજવી મહળ એની આસપાસ એકન થયુ હતુ, જેણે સર્જીત સાહિત્યની નિરિધ શાખાઓમાં નિશિષ્ટ રાજા આપ્યો છે સર્જીત સાહિત્યના સુદીર્ઘ અને વિનિધ્યભર્યા ઇતિહાસમાં સત્પુષ્પાન જેવી ખીજ મેઈ વ્યક્તિ ભાગેજ છે જેને વિશે સમકાલીનોએ આજુ બહુ લખ્યુ છે, અને રાજા જે આજ સુધી સચરાલુ છે સત્પુષ્પાનના જીવન અને કાર્ય, ખામ કરીને સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ, બનતી જિજ્ઞાસે ચર્ચાનો તથા એની આસપાસ એકન થોલા કનિ પડિતોના તેજવી મહળ વિશે એનિહાસિક પુરાવા જૂઠૂ મળાનો આ પ્રશ્નોત્તર છે રાજા સત્પુષ્પાન તથા એના સાહિત્યમહળ નર્જીત સાહિત્યની નિરિધ શાખાઓને બી રીતે સમજ કરી છે એ બનાવનો પણ બાનો આશય છે

૨. સત્પુષ્પાન અને એના સાહિત્યમ જના કાર્યને યોગ્ય રીતે મનના માટે એના સમયની સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક પાર્શ્વભૂમિકા સમજવી જરૂરી છે આ માટે સત્પુષ્પાનના સમય પૂર્વની શુજાતની સાહિત્ય અને વિદ્યાની પગપગઓનુ ટૂંક અવતોમન અહીં ઉચિત ગણાશે જે નનખીના મેનક ગાજઓના નમવધી નર્જીત આદિ યતે સમજ મળ્યા માટે શુજાત નુ મ્યુ છે તે એ ઉપરથી જણાગ આ દૃષ્ટિએ શુજાતના ઇતિહાસમાં જે તેજવી પુત્ર માનુષ

પડે છે—એક છે મહાન પકિત, કલિકાસર્પર્ષિ આચાર્ય હેમચન્દ્રનો (ઈ સ ૧૦૮૮-૧૧૭૩) અને ખીન્ને વસ્તુપાલનો આમાના પદ્મના યુગની મિતનાર ચર્ચા કો બ્યુવરે *Life of Hemachandracarya* મા, અધ્યાપક રસિકલાલ છો પરીખે હેમચન્દ્રના 'કાન્યાનુસાસન' ની અગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં તથા શ્રી મધુસૂદન મોદીએ 'હેમચન્દ્રીકા' મા કરી છે ખીન્ને અર્થાત્ વસ્તુપાલનો યુગ એ આ પુસ્તકનો વિષય છે

૩. ન્યા વસીને હેમચન્દ્ર અને વસ્તુપાલ જેના પુરુષોએ પોતાનું જીવનકાર્ય કર્યું હતું તે અણુહિતનાડ અને ધાળકા જેના શહેરોનું બૌદ્ધિક અને સાંકારિક જીવન. આપણે હમણા જોઈશું તે પ્રમાણે, પાટલિપુત્ર, કાન્યકુબ્જ, વલ્મી અને સિન્નમાન જેના શહેરોની ઉચ્ચ પરંપરાનું સાતન્ય જળવે એવું હતું^૧

વિદ્યાધામ વલ્મી

૬. શ્રીકૃષ્ણે જરાસંધી નાસીને ન્યા પોતાની રાજધાની બનાવી હતી એ પુરાણપ્રસિદ્ધ દ્વારકાને છોડી દઈએ તો, ગુજરાતના ઐતિહાસિક શહેરોમાં આપણે ગિરિનાગ(જૂનાગઢ)થી ચારલ કરવે પડે જૂનાગઢના પાધરમાં ગિરનારની તળેટીમાં આવેલા એક ખડક ઉપર ભારતના ત્રણ અસાધારણ મહત્વના ઐતિહાસિક લેખો ક્રોતરેલા છે એમાંનો એક તે સમ્રાટ અશોક (ઈ ■ પૂર્વે ૨૭૪-૨૩૭)નો પ્રાકૃત શાસનલેખ, જેની પ્રાકૃત ભાષા પશ્ચિમ ભારતમાં સર્વસામાન્ય રીતે સમજાતી હોતી જોઈએ, એમાંનો ખીન્ને લેખ તે શક-ક્ષત્રપ ગુદ્દામાનો સમૃત મદમા ક્રોતરાયેલો શિલાલેખ (ઈ સ ૧૫), જે પ્રશિષ્ટ અવનૂત સમૃત સાહિત્યના પ્રાચીનતમ નમૂનાઓ પૈકાનો એક છે, યાનો નાન્ને શિલાલેખ તે ગ્રામ અમ્રાટ રકન્દગુપ્તનો સમૃત કવિતામાં રચાયેલો લેખ છે ગુજરાતની પ્રાચીનતમ સાહિત્યરચના એમાં આ લેખોનું—ખાન કરીને ગુદ્દામા અને રકન્દગુપ્તના લેખોનું—વિશિષ્ટ સ્થાન છે, અને અનુક્રમે મૌર્ય, ક્ષત્રપ અને ગ્રામ એ ભાગના ત્રણ પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકર્તા ત્રણે એ લેખો સળધ ધરાવે છે એ પછી આપણે વનખીના મેદાના યુગમાં આવીએ છીએ કે જે યુગ ઉત્તરખાતીન ગુપ્તોનો સમસામયિક હતો ૧૧મી (૬મી અથવા ૧૧મીપુર) એ સામ્રાજ્ય, ખ્રીસ્ત અને જૈન વિદ્યાઓનું મોટું કેન્દ્ર હતું મદાન ચીનો મુસાફર હુઆન-ચાંગ જે ઈ સ ૬૪૧ ના અરસામાં ૧૧મી આન્નો હતો એણે આપેલું ત્યાંનું ૧૪મું આ વિગતો

સચોટ પુરાવો રજૂ કરે છે. યુવાન-યાંગના વર્ણન પ્રમાણે, વલ્લભીમાં સેંકડો સંધારામ હતા અને ત્યાં રહીને લગભગ ૬૦૦૦ બૌદ્ધ સાધુઓ હીનયાનના સિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ કરતા હતા. વળી તે લખે છે, “ શહેરથી બહુ દૂર નહિ એવે સ્થળે એક મોટો સંધારામ હતો, જે અહતે (ઓ-એ-લો) બધાવેલો હતો;” ત્યાં બોધિસત્ત્વો ગુણમતિ અને સ્થિરમતિ^૩ પોતાનાં પર્યાટન દરમ્યાન રહ્યા હતા અને ત્યાં એમણે પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો રચ્યા હતા.”^૪ અસંગ, વસુગન્ધુ અને સ્થિરમતિ એ મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મના યોગાચાર સંપ્રદાયમાં બહુ પ્રસિદ્ધ નામો છે, અને યુવાન-યાંગના પુરાવાને આધારે આપણે કહી શકીએ કે એમાંના એક સ્થિરમતિ—જેણે વસુગન્ધુની ‘ત્રિ’શિકા’ ઉપર ટીકા લખી હતી તથા ટેટ્સાક યોગાચાર ગ્રન્થો રચ્યા હતા તે—વલ્લભીની પાસે રહેતા હતા, તથા બૌદ્ધ ફિલસૂફીનો વલ્લભીમાં મોટો પ્રમાણમાં અભ્યાસ થતો હતો.

૫. વલ્લભી મોટું વિદ્યાકેન્દ્ર હતું એ યુવાન-યાંગના લઘુવયરક સમકાલીન ઇતિહાસગના કથન ઉપરથી પણ જણાય છે. એના કથન પ્રમાણે, “ દક્ષિણ બિહારનું નાલંદા અને વલ્લભી એ બે ભારતનાં એવાં સ્થળો છે જેઓની વચ્ચેના ચીનનાં સૌથી વિખ્યાત વિદ્યાધામો સાથે થઈ શકે. આ સ્થળોએ પુષ્કળ વિદ્યાર્થીઓ આવતા અને તેઓ સાધારણ રીતે બે અથવા ત્રણ વર્ષ સુધી બૌદ્ધ ફિલસૂફીને લગતાં વ્યાખ્યાનો સાંભળતા.”^૫

૬. બ્રાહ્મણ અને જૈન વિદ્યાઓનો વિકાસ વલ્લભીમાં થયો હતો એ બનાવવા માટે પણ પૂરતા પુરાવા છે. કાશ્મીરી સોમદેવ (ઈ. સ. નો ૧૧મો સદી)ના ‘કથાસરિત્સાગર’ના ૩૨મા તરંગમાં એક વિષ્ણુદત્તને વિદ્યા બાળ્યના માટે અંતર્વેદીમાંથી વલ્લભી જતો વર્ણવ્યો છે. ‘કથાસરિત્સાગર’ ને કે અગિયારમા સદીમાં રચાયેલો છે, પણ ઉપર્યુક્ટ ઉલ્લેખ ધણો જૂનો હોઈ શકે, કેમકે એ ગ્રન્થ ઇસવી સનના આરંભમાં થઈ ગયેલા ગુણાદ્ય

૨. આ સંધારામને બાવનગર પાસેના તંજાબની ગુફાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવેલ છે (‘પુરાતત્ત્વ’, પૃ. ૧, પૃ. ૧૦૩-૧૨).

૩. પરંપરા અનુસાર, ગુણમતિના ગિપ્સ એક સ્થિરમતિ થઈ ગયા છે અને તે ઈ. સ. ૪૨૫ પહેલા વિદ્યમાન હતા (જુઓ વિન્ટરનિસ, A History of Indian Literature, પૃ. ૨, પૃ. ૩૬૨ ટિપ્પણ.)

૪. બીલ, Buddhist Records of the Western World, ભાગ ૧૧, પૃ. ૨૦૮

૫. રિમ્મ, Early History of India, પૃ. ૩૧૪

કવિની હુમ 'જુહલકથા'નો સંક્ષેપ છે એ જાણીતી હકીકત છે. વલ્લભીનાં દાનપત્રો ઉપરથી જણાય છે કે આખાએ રાજ્યમાં વેદાધ્યયનને રાજ્યાશ્રય મળતો હતો. આનંદપુર(વડનગર)ના વિદ્વાન વેદપાઠી બ્રાહ્મણોનો ઉલ્લેખ એ દાનપત્રોમાં વારંવાર આવે છે. ભદ્રિનું પ્રસિદ્ધ 'ભદ્રિકાવ્ય' અથવા 'રાવણુવધ' (ઈ. સ. ૫૦૦ અને ૬૫૦ ની વચ્ચે), જે સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પહેલું જ વ્યાકરણકાવ્ય છે તે વલ્લભીમાં રચાયેલું છે. રામાયણની કથા વર્ણવના એ કાવ્યમાં પાણિનિનાં વ્યાકરણસૂત્રોનો વિનિયોગ ભાષામાં કઈ રીતે થાય એનાં ઉદાહરણ આપેલાં છે અને એ રીતે એમાં, કવિતાની વાત બાજુએ રાખીએ તોપણ, એક પ્રયંત્ જૌદ્ધિક પ્રયત્ન છે. પછીના સમયમાં રચાયેલાં આચાર્ય હંમચન્દનાં એ વ્યાકરણકાવ્યો—એક સંસ્કૃત અને બીજું પ્રાકૃત—જે ચૌહાણયુગીન ગુજરાતનાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના અધ્યયન માટે બહુ ઉપયોગી સાધનગ્રન્થો છે, એના મૂળ નમૂના તરીકે આ 'ભદ્રિકાવ્ય' હોય એમ જણાય છે.^૧ વલ્લભીની બ્રાહ્મણ સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિનો આ એકમાત્ર અવશેષ બચ્યો છે, પણ તે અનેક રીતે વિશિષ્ટ અને વિલક્ષણ હોઈ ત્યાંની વ્યાપક સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો સૂચક બની રહે છે. આ અનુમોદનના ટેકામાં કેટલાંક પ્રમાણો છે; જેમકે વલ્લભીના કેટલાક રાજ્યોને ખૂબ વિદ્વાન તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. મુવસેન ૨ જ (ઈ. સ. ૩૨૬)ને દાનપત્રોમાં સાલાતુરીય અર્થાત્ પાણિનીય વ્યાકરણમાં તેમજ રાજનીતિમાં નિખ્યાત (રાજ્યમાન્દ્રાતુરીયતંત્રયોરુમયોરપિ નિષ્ણાત...) કહ્યો છે.^૨ મુવસેન ૨ જ (ઈ. સ. ૪૦૮)ના એક દાનપત્રમાં એના પિતા શુભમેનને મંદૂત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ ત્રણે ભાષાઓમાં પ્રગન્ધરચના કરવામાં નિપુણ (સંસ્કૃતપ્રાકૃતપદ્મંદ્રામાપાયયમતિયજ્ઞપ્રચન્ધરચનાનિપુણ-તરાન્તઃકરણઃ) કહ્યો છે.^૩ વલ્લભીના લેખો કેવળ દાનની નોંધ કરતા દસ્તાવેજો છે, તોપણ એમાં દાન દેનાર રાજા અને એના પૂર્વજોના ઉલ્લેખ એવી ભાષામાં છે કે જે પછીના સમયનાં સંસ્કૃત ગદ્યકાવ્યોમાંના ગદ્યની આગાહી કરતી લાગે છે.

૭. જૈન વિદ્વાનુ વલભી કેન્દ્ર હતું એ માટેનાં પાત્ર પ્રમાણ છે. જૈન

૧. ૨. ઇ. પરીખ, ઉપર્યુકા પૃ. ૫૬

૭. ગુપ્તે, નં. ૧૩

૮. એ જ. નં. ૫૦. ડૉ. બ્યુવરના મત પ્રમાણે (ઈન્ડ, પુ. ૧૦, પૃ. ૨૪ અને આનં), આ બનાવટી દાનપત્ર છે અને એમાં આપેલા ચર્પ કરતાં અર્પણીન છે.

ધર્મનો ઉદ્દેશ્ય જો કે પૂર્વભાગમાં થયો હતો, એમ છતાં ધીરે ધીરે સીધા વિચાર અન્ય પ્રદેશમાં થયો અને ઈસવી સનના આરંભકાળ મધ્યભારતમાં ઉત્તરગિરિ, ઉત્તરપ્રદેશમાં મથુરા અને પશ્ચિમ ભારતમાં વનભી જૈન ધર્મના કેન્દ્રો બન્યા હતા જેનું શ્રુતને સંકલિત કરના માટેની પ્રથમ પરિપદ મહાવીરના નિર્વાણ પછી બીજી શતાબ્દીમાં પાત્રવિપ્રના મળી હતી એ સમયે અગિયાર અંગ સંકલિત કરનામાં આન્યા હતા તથા ચૌદ પૂર્વમાંથી જે કંઈ બચ્યું હતું તે બાગમાં અંગ 'દષ્ટિવાદ' તરીકે એકન કરનામાં આન્યુ હતું પણ સમય જતાં પાછું શ્રુત નિષ્પન્ન થયું, અને એને વ્યવસ્થિત કરના માટે વીરનિર્વાણ પછી નવમી શતાબ્દીમાં મથુરામાં આર્ય સ્કન્દિલે અને નવભીમાં આર્ય નાગાર્જુને સગલગ એક સમયે પરિપદો બોલાવી (મુનિ કન્યાશુનિજય, 'વીર નિર્વાણ સવત્ત ઔર જૈન કાલગણના, ' પૃ ૧૦૪) દુર્ભાગ્યે આ બે આચાર્યો પગપરને મળી શક્યા નહિ અને પશ્ચિમમાં બેને એ તૈયાર કરાવેલી જૈન શ્રુતની વાચનાઓમાં ઘણા અગત્યના પાકાન્તરો રહી ગયા એમની એક વાચના 'માથુરી નાયના' તરીકે અને બીજી 'નવભી નાયના' તરીકે ઓળખાય છે આ પછી ઐલેક સમયે આખું બે જૈન શ્રુત માથુરી વાચના અનુસાર લેખાધિરૂદ્ધ કરનામાં આન્યુ અને જરૂર જણાય ત્યાં નવભી નાયનાના પાકાન્તરો નોંધનામાં આન્યા વીર નિર્વાણ પછી ૮૮૦ (નાયનાન્તરે ૮૮૩) ને (અર્થાત્ ઈ સ ૪૫૪ અથવા ૪૬૭ મા) દર્શિગણિ ક્ષમાશ્રમણના પ્રમુખપણા નીને નવભીમાં ફરી પાછી એક પરિપદ બોનાવનામાં આની આ પરિપદની દોગણી નીને આખું બે જૈન શ્રુત એમ મામદુ પહેની નાર વિધિબદ્ધ કરનામાં આન્યુ આવી રીતે તૈયાર થયેલી અધિકૃત નાયનાની હાથપ્રતો દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે મોકલનામાં આની હોય એ સંભવિત છે ખર જોતા, જન પ્રતિહાસમાં આ એક શકનર્તી ધનના છે, અને આવી મહત્વની પરિપદોના ગ્યાન તરીકે નવભીની પસંદગી કરનામાં આની એ ઘણું સૂચક છે "

આ ત્રણ પરિપદોનું લગતી અનુશ્રુતિ જિનદાસગણિ મહત્તરકૃત ' નહિ ચૂર્ણિ (ઈ સ ૬૦૭) હરિહરસરિ (ઈ સ ૭૦૨ ૫૭)ની ' નહિવર્ણિ', મેરુત્ત ગની વિચારચૂર્ણિ (ઈ સ નો ૧૪ મો સેકો) મનચગિરિ આચાર્યકૃત ગોતિપ્પરકૃત જ્ઞપ્તિ (ઈ સ નો ૧૨ મો સેકો) ઉપાધ્યાય વિનયવિજયકૃત કોમ્પનકારા (ઈ સ ૧૬૫૨) સમયમુન્દરકૃત સામાચારી તત્તક (ઈ સ ૧૬૧૬) અને બીજા કેવાં ગ્રંથોમાં સચવાયેલી છે દર્શિગણિના પ્રમુખપદે તૈયાર થયેલી છે ની સમ્બનામાં વચબીવાચનાના પાકાન્તરો વાચનતરે પુણ એના શબ્દોથી

૮. મલ્લવાદી એ વલ્લીના એક મહાન જૈન વિદ્વાન હતા જૈન ન્યાયના સર્વોત્તમ ગ્રન્થો પૈકી એક 'નયયક' અથવા 'દ્વાદશારનયયક'ના તેઓ કર્તા છે પ્રભાચન્દ્રસૂરિના 'પ્રમાનકચરિત' (ઈ સ ૧૨૭૮) અનુસાર, જિતયશસ્ અથવા જિનયશસ્, યક્ષ અને મલ્લ એ ત્રણ લાઈઓમા મલ્લ સૌથી નાનો હતો એમના એક મામા શ્વેતાળર જૈન સાધુ હતા અને એમનું નામ જિનાનદસૂરિ હતું નદ અથવા બુદ્ધાનદ નામે એક બૌદ્ધ સાધુએ ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ)મા એક વાદવિનાદમા જિનાનદસૂરિનો પગજ્ય કર્યો હતો આથી જિનાનદસૂરિ ભરૂચથી વલ્લી આવ્યા અને ત્યાં પોતાના લાણેજીને શિષ્ય બનાવ્યા ત્રણેય જણ વલ્લીમા ઉચ્ચ વિદ્યાધ્યયન કરીને શાસ્ત્રનિપુણ બન્યા જિતયશસે 'વિશ્રાન્તરવિદ્યાધર'^{૧૦} નામે વ્યાકરણગ્રન્થ ઉપર ન્યાસ લખ્યો, યક્ષે 'નિમિત્તાષ્ટાગબોધિની' નામે જ્યોતિષનો ગ્રન્થ લખ્યો, અને મલ્લે પોતાના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ 'નયયક' રચ્યો પછી મલ્લ ભૃગુકચ્છ ગયો અને પોતાના મામાના નિરોધીનો નાદમા પરાજ્ય કરીને તેણે 'વાદી' નું બિરુદ મેળવ્યું આ ઘટનાનું વર્ષ 'પ્રભાવકચરિત' વીગ્નિર્નાયુ પછી ૮૧૪ (ઈ સ ૩૫૮) આપે છે દુર્લાભે, મૂળ 'નયયક' અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી, અને મુખ્યત્વે સિદ્ધ ક્ષમાશ્રમયુ (ઈ સ ૭૦૦ આસપાસ) ની દીકાને આધારે મૂળ ગ્રન્થના પાનનું પુનર્ધટન કરવું પડે છે

૯. બૌદ્ધ વિદ્વાન ધર્મકીર્તિદ્રુત 'ન્યાયબિન્દુ'ની ધર્મોત્તરદ્રુત દીકા ઉપર મલ્લનાદીએ દિપ્પણ લખ્યું હતું એમ કહેવાય છે^{૧૧} જૈન ન્યાયના બીજા સૂત્રવેદા છે તથા મૂળ મૂળ સૂત્રોના દીકાકારો બીજા અનેક પાકાન્તરે। નાગાર્જુનીયાદિ પટનિત ('નાગાર્જુનના અનુયાયીઓ આમ વાચે છે') એવા નિર્દેશ સાથે ઉતારે છે

૧૦. આ ગ્રન્થનો ઉચ્ચેષ ડેમચન્દ્રે પોતાના વ્યાકરણમા કર્યો છે ('પુરાતત્ત્વ', પૃ ૪, પૃ ૧૧) ત્યાં વામનને એનો કર્તા નણ્યો છે (૨ છે પરીખ, ઉપધુક્ર ૫ ૭૪-૭૭)

૧૧ કેટલાક વિદ્વાનો ધર્મોત્તરને ઈ સ ના ૮ મા સીકામા મૂકે છે. (વિદ્યાબૂતાન, History of Medieval School of Indiaના Logic, પૃ ૩૪ ૩૫) ચૈયાન્દ્ર વામન, જેના ઉપર ડેમચન્દ્રે 'વિશ્રાન્તરવિદ્યાધર'નું કર્તૃત્વ આપ્યું છે, તે એકડોનવ (A History of Sanskrit Literature, પૃ ૪૩૨) આદિના મત પ્રમાણે ગ્રામ : ૬૬ સીકામા મૂકે ગયો ધર્મોત્તર ઉપર દિપ્પણ લખનાર મલ્લવાદી 'નયયક'ના કર્તાથી નિષ્ઠ ન હોય તો 'પ્રભાવકચરિત' આપના પરપરા ૧૧ વર્ષમા કર્તૃક બૃવ છે એમ જાનવું એઈએ મલ્લવાદીના સમયની ચર્ચા માટે બુદ્ધના વિદ્યાબૂતાન, A History of Indian Logic,

એક મહાન ગ્રન્થ 'મન્ગલિત' ઉપર તમારો ટીકા ગ્રંથ હતો એની પણ અનુસૂતિ છે આચાર્ય હમયુન પોતાના 'નિદ્ધિમ વ્યાકરણ'માં 'તાકિ'ટોમાં 'ત્ર' તરીકે મલ્લાદીને ગિદ્દા-યા છે ૧૨ આ મહાન જૈન વિદ્વાનો પૂર્વ પરાગત વૃત્તાન્ત 'પ્રમાનકચન્નિ' ઉપગત મેરુપુત્રના 'પ્રાન્ધચિન્તામણિ' (ઈ સ ૧૩૦૫)માં, ગજજેખના 'પ્રમન્ધદાશ' (ઈ ન ૧૩૪૦)માં તથા બીજા ઘણાક ગ્રન્થોમાં મળે છે

શ્રીમાલતી સાંસ્કારિક જીવન

૧૦. 'નિનિધ તીર્થક પ'ના લેખક જિનપ્રમસન્નિએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે, ઘણું કરીને ઈ સ ૭૦૯ ના અન્ધમા સિન્ધમાથી આવેલા આગબોને હાથે નનમીનું પતન થયું ૧૩ " નવમીના પરાજય પછી પશ્ચિમ ભારતના પ્રમુખ નગર તરીકે તે એક ગ્રામ આણહિવાડે વીધ અને પદરમાં સૈકામાં અમદા નાદની ગ્થાપના થતા સુધી ગળની ગણ્યુ ' ૧૪ પરંતુ આપણે આણહિવાડ ઉપર બાનીએ ત્યાગ પડેલા, જેમણે આપણા પ્રાન્તને 'ગુજરાત' નામ આપ્યું એ ગુર્જરાના પડેલા પાન્નગર શ્રીમાલ અને લિનમાનના સાંસ્કારિક જીવન ઉપર એક દૃષ્ટિપાત કરી લઇએ લિનમાન બ્યારે ગુર્જર દેશનું પાન્નગર ન હતું ત્યાર પછી મોટે ભાગે ત્યાંથી આવેલા લોકોએ ગુજરાતને ઇતિહાસ ધડ્યો છે અનુપાલ પોતે શ્રીમાલમાથી ગુજરાતમાં આવેલી પ્રાચીન કાલિને હોતો

૧૧. શ્રીમાલ અથવા લિનમાલ આજની પશ્ચિમે આશરે ૫૦ માઈલ દૂર આવેલું છે સુનાત-ચાગને આવારે એમ કહી શકાય કે ઈ સ ના આરંભ સૈકામાં એ ગુર્જર ગજ્યનું પાન્નગર હતું તથા એ રાજ્યનો ધેગવો આશરે ૮૩૦ માઈલ હતો ૧૫ આ ચાગના શહેરમાના તથા આસપાસના

૫ ૧૨૪ ૦૫ એમાં પરપરાગત વધને વીર નિર્માણ સવતને બદલે વિક્રમ (અથવા સક) સવતમાં ગણીને મલ્લાદીને ઈસવી નવમી સગીમાં મૂક્યા છે બા સામે શુનિશ્રી જ્યોતિષજ્ઞ (વિશાલ ભારત પુ ૪૩ પ ૪૧૫) વિવિધ પ્રમાણે ૧૮ મીને પરપરાગત વધનું સમયન કરે છે

૧૨ અનુદક્ષિણાદિન તાર્કિકા સિદ્ધિમ લખતી જુદીની (૨ ૨ ૩)

૧૩ હરિમસાદ ગાસી દિક્ષિત પુ ૨૩ પ ૨૪૮ અને આગળ

૧૪ રિમય ઉપરુક્ત પુ ૩૧૪ ૧૫

૧૫ આજ તળે ગજગતની સીમાઓમાં બિનમાલનો સમાવેશ થતો નથી, પણ બોધામાં બોધુ મોળમાં મૈકા સુધી ગજરાત અને રાજસ્થાન સરનાર અને બાયાની દિશાએ એક હતા એ બાલીપુ છે અને બાજુ મારે તે ટેલિગ્રાફ લેવા વિનાનો બહુની ગજરાતને બહુ પશ્ચિમી રાજસ્થાની એક નામ આપ્યું છે

પુરાતન અનગો, ત્યાથી મળવા ટલાક જૂના શિનાલેખો તથા ‘શ્રીમાલ પુગણ’ નામે ગ્રન્થમા આપેલો પૌરાણિક અને અનુશ્રુતા મક વૃત્તાન્ત-એ બધુ અત્યારન શ્રીમાલ એક નાનું આગાદ શહેર હતું એ બતાવવાને બસ છે ૧૧ ‘પ્રભાસચરિત’ (૧૪-૧૫) માં શ્રીમાલનું સુન્દર નર્ણન આપેલું છે તથા છેક ઈ સ ૧૬૧૨ માં નિમવાસ ઉદ્દેશ નામે અંગ્રેજ વેપારીએ ૩૬ માર્ધવના ઘેગનાનાળી શ્રીમાનની કિ-સેમધી તથા એમાના મિત્તાર બનતા તપ્યામધ સુન્દર સરોવરોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ૧૭ એમાનું કશું આજે જોવા મળતું નથી

૧૨. વનલીપુત્રની જેમ શ્રીમાલ પણ બ્રાહ્મણ અને જૈન વિદ્યાઓનું કેન્દ્ર હતું અને યુવાન-ચામના કથન પ્રમાણે ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મ પણ પ્રચલિત હતો ‘શ્રીમાલપુગણ’ અનુસાર, શ્રીમાલમા એક હમગ બ્રહ્મશાયાઓ અને ચાગ હમગ મરો હતા, જ્યાં નિવિધ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ થતો હતો પુરાણમાં કહે છે કે—

વનુર્વેદા સાદગાશ્વ કુપનિવન્સહિતાસ્તથા ।

મર્ગશાસ્ત્રાણિ વતન્તે શ્રીમાલે શ્રીનિવૈતને ॥

(અધ્યાય ૭૨, શ્લોક ૮)

૧૩. લિપિમાનનિ સર્વપ્રથમ આધારભૂત માહિતી રર્મલાતના એક શિવાલેખમાથી મળે છે ‘પ્રભાસચરિત’ અનુસાર, આ રર્મલાન લિપિમાલ નો ગમ હતો આ શિવાલેખમા નિ ન ૬૮૨ (= ઈ સ ૬૨૬) નું વર્ષ છે માધ કવિએ ‘શિશુપાલવધ’ ની પ્રથમિમા જોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેજ રર્મલાન ઘણું કરીને આ હજે લે આ સ્વનુ સ્વીમાનમા આવે તો, પગપગાનુસાર શ્રીમાનવામી એવા માધ કવિને આ કળા આશરે ૫૦ વર્ષ

તથા અર્વાચીન મળમા અર્થજ્ઞમ ટાળવા માટે કો ક્રમાગકર જોયોએ ‘માનુ-૨૪’ એક સુખમ નામ બેન આપ્યું ૮ ચૌદમ સમયમા રાજકીય તેમજ સામકારિક દષ્ટિએ ‘શુજાત’ મા હેનર શુજાત ઉપરાત રાજરથાનનો સમાવેશ થતો હતો અને વાટ અથવા દક્ષિણ શુજાત તે ઉપર સિદ્ધરબે વિજય કર્યો ત્યાર પછી શુજાતના રાજ્યમા હમેતાયુ હતું પદતમા સૈકામા અમદાવાદમા દિલ્લીથી રવન ૪ શુજાતની સસ્તનત રમય મા પછી શુજાત અને રાજરથ નને રવન ૪ રીને વધાન વનથી વિકાસ થયો દેશ એ રાજ્ય છે

૧૬ મિત્રમાલના અવશેષોના પિત્રનારે વધુન મારે બોનેના પરિમિષ્ટમા ન વિશે એકસનના નિબધ જોએ

૧૭ એ જ પ ૪૪

અર્વાચીન કાલમાં, અથવા ‘કાશિકા’ ઉપરના જિનેન્દ્રબુદ્ધિદૃત ‘ન્યાસ’નો માથે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે એ જોતાં ઈ. સ. ૭૦૦ આસપાસ મૂકી શકાય, ૧૮ કેમકે માથેનો દાદો સુપ્રસદેવ વર્મલાતનો પ્રધાન હતો. માથે ‘શિશુપાલવંધ’નો પ્રત્યેક સર્ગ ‘શ્રી’ શબ્દથી પૂરો કર્યો છે અને પરિણામે તે ‘શ્રય’ક’ તરીકે ઓળખાય છે, તે શ્રીમાલ સાથેના એના સંબંધને કારણે હશે. ૧૯

૧૪. બીજો એક શ્રીમાલવાસી સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન તે જ્યોતિષી બ્રહ્મ-શુભ છે. તેણે પોતાનો ગ્રન્થ ‘બ્રાહ્મરકુટસિદ્ધાન્ત’ શક સં. ૫૫૦ અર્થાત્ ઈ. સ. ૬૨૮ માં પૂરો કર્યો હતો. એ સમયે ત્યાં આપવંશનો વ્યાઘ્રમુખ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. પોતે જે શહેરમાં નિવાસ કરતો હતો એના નામ ઉપરથી બ્રહ્મશુભ ભારતીય સાહિત્યમાં ‘લિલ્લમાલકાચાર્ય’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

૧૫. શ્રીમાલ જૈન સાહિત્યનું પાણુ કેન્દ્ર હતું. સિદ્ધર્ષિની સુપ્રસિદ્ધ ‘ઉપમિતિલવપ્રપંચકથા’ના કર્તાના પોતાના જ કથન મુજબ ત્યાં ઇ. સં. ૯૬૨ (= ઈ. સ. ૯૦૬) માં એ કથા પૂરી થઈ હતી. જૈન સાહિત્યનો ‘ધર્મકથા’ એ નામે ઓળખાતો પ્રકાર આ રૂપકગ્રન્થ લેખે આલેખાયેલ વિસ્તૃત કથામાં પરાકાષ્ઠાને પામે છે. આ ગ્રન્થની પ્રશસ્તિમાં સિદ્ધર્ષિ પોતાની શુરુપરંપરાની વાત કરતાં નિર્વૃત્તિ કુલના સૂર્યાચાર્ય, દેસલ મહત્તર અને દુર્ગસ્વામીનો ઉલ્લેખ કરે છે. આમાંના દુર્ગસ્વામી મૂળે એક સમૃદ્ધ બ્રાહ્મણ હતા અને પછીથી જૈન સાધુ થયા હતા. એમનું અવસાન લિલ્લમાલમાં થયું હતું. ૨૦ આ પછી કર્તા બહુમાનપૂર્વક ઉરિભદ્રસૂરિનો ઉલ્લેખ કરે છે અને એમની પાસેથી પોતાને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ એમ જણાવે છે. આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર પણ તેમણે ઉરિભદ્રસૂરિને ‘ધર્મબોધકર’ કહ્યા છે. આ ઉપરથી કોઈ એમ અનુમાન કરવા દોરાય કે ઉરિભદ્રસૂરિ કદાચ સિદ્ધર્ષિના પ્રત્યક્ષ શુરુ હશે. પરંતુ આચાર્ય જિનવિજયજીએ અકાટ્ય પ્રમાણેથી ઉરિભદ્રસૂરિનો જે સમય ઈ. સ. ૭૦૧-૭૭૧) નક્કી કર્યો છે ૨૧ એ ધ્યાનમાં રાખીએ

૧૮. કીધ, Sanskrit Literature, પૃ. ૧૨૪

૧૯. ૨. ડો. પરીખ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૯૫-૯૬

૨૦. એ જ નગરના જૈન મંદિરમાં સિદ્ધર્ષિએ પોતાની દૃતિ પડેલી વાર સંભળાવી હતી તથા દુર્ગસ્વામીના શિષ્યસમુદાયમાંની ગણા નામે સાધ્વીએ એની પડેલી નકલ કરી હતી.

૨૧. દુ.એ. પૂતામાં મળેલી પડેલી માન્યવિદ્યાપરિષદના અહેવાલ (ભાગ ૧, પૃ. ૧૨૪-૩૪) માં શ્રી. જિનવિજયજીનો સંસ્કૃત નિગંધ હરિમદ્રાચાર્યસ્ય સમય-નિર્ણય:]

તો આમ બનતું અસંભવ છે અને શ્રી નિર્નિમિશ્યગી જેમ આપણે પણ અનુમાન કરી શકીએ કે સિદ્ધર્ષિ હરિભદ્રસૂરિ પ્રત્યે જે બહુમાન વ્યક્ત કર છે તે પોતાના એ મહાન પુરોગામીના લખાણોમાથી પોતાને મળેલી પ્રેરણાને કારણે છે સિદ્ધર્ષિ કહે છે કે વાચકોનું આકર્ષણ થાય એ માટે પોને ઉપક્રમનિયો પ્રકાર પસંદ કર્યો છે અને એ જ કારણે પોતે પ્રાકૃતને બદલે સંસ્કૃત મા લખવાનું પસંદ કર્યું છે, કેમકે પ્રાકૃત અગિક્ષિતોની ભાષા છે, જ્યારે સુગિક્ષિતોને પણ સ્વકર્મ તરફ આકર્ષવાના છે ‘ઉપમિતિભવપ્રપચકથા’ એ એક જૈન કર્તાએ ગ્રંથો પહેલો જ સુદીર્ઘ સંસ્કૃત ગ્રંથ છે વળી તે બતાવે છે કે નમ્રત ભાગીય નિઃસમાજને સ્પર્શવા માટે જોનોને એ નમ્ર પહેલા જ પ્રાકૃતને બદલે સંસ્કૃતમા લખવાનું જરૂરી લાગ્યું હતું સિદ્ધર્ષિનો આ ગ્રંથ જોનોમા ખૂબ લોકપ્રિય થયો હતો અને એની રચના પછી માન મો વર્ષ જાદ જ એના નક્ષેપો અને સારોદારો થયા હતા આચાર્ય હેમ ચન્દ્ર પોતાના ‘પરિશિષ્ટ પર્વ’માની એક કથામા એવા નામે પ્રયોગે છે, જે સિદ્ધર્ષિકૃત ધર્મકથા નર્વસામાન્ય ગીને ખણીની હોનાનું સૂચવે છે ૨૨ સિદ્ધર્ષિ એ પ્રાકૃત ‘ચંદ્રપ્રભચન્દ્રિ’નું નરેન્દ્ર રૂપાન્તર કર્યું છે, તથા ધર્મદાતાગણિ કૃત પ્રાકૃત ‘ઉપદેશમાના’ અને નિહચ્ચેન દિનાકૃત ‘ન્યાયાવનાર’ ઉપર ટીકાઓ ગ્રંથી છે

૧૬. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે, શ્રીમાત્ય એ હરિભદ્રસૂરિનું પણ પ્રવૃત્તિ સ્થાન હતું હરિભદ્રસૂરિએ જૈન દિવસુદ્ધી ઉપર ઘણા ગ્રંથો ગ્રંથ્યા છે, ભાગીય દર્શનના વિવિધ અંગોની માહિતી આપતી ‘પદ્મદર્શનનમુચ્ચય’ નામે ગ્રંથના કરી છે, ‘સમગ્રાધ્યક્ષકા’ નામે એક સુદીર્ઘ પ્રાકૃત ધર્મકથા ગ્રંથી છે, ‘વૃત્તાખ્યાન’ નામે એક કલાક્રમવાન પ્રાકૃત કથા લખી છે, સંખ્યા બધે ધાર્મિક પ્રકરણગ્રંથો ગ્રંથ્યા છે, તથા કેટલાક જૈન આગમગ્રંથો ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ લખી છે મુગ પ્રાકૃત સૂત્રો ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ લખનાર કન્યા એ પદના જ જૈન લેખક છે જૂની પ્રાકૃત ટીકાઓનો આ માટે ઉપયોગ કરના એમણે સંસ્કૃત ગીતઓમા પણ જૂના પ્રાકૃત કથાનોકા કાવ્યમ ગ્રંથ્યા છે

૧૭. ખીલ એ પ્રાકૃત ધર્મકથા-ઉદ્યોતનસૂરિની ‘કુલવયમાતા’ નિર્મમાલગી થોડું જ આવેના અનાલિપ્ત-(ખોલ)-મા રાખ ન ૭૦૦ (ઈ સ ૭૭)મા ગ્રંથાર્થ હતી ગ્રંથપ્રસન્નિમા કર્તાના પોતાના જ કથન

મુજબ, એમના ગુરુનું નામ તત્વાચાર્ય હતું. આ ઉપરાંત કર્તાએ પોતાના બે વિદ્યારુઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમાંના એક વીરભદ્રે જળાશિપુરમાં આદિનાથનું મુન્દર મંદિર કરાવ્યું હતું. તેઓ કર્તાના સિદ્ધાન્તાધ્યાપક ગુરુ હતા. બીજા ગુરુ તે હરિભદ્રસુર જેમણે કર્તાને યુક્તિશાસ્ત્ર-ન્યાયશાસ્ત્ર શીખવ્યું હતું. આ પ્રમાણે હરિભદ્રસુર એ કર્તાના વૃદ્ધસમકાલીન હતા. પોતાની ગુરુપરંપરામાં કર્તાએ દેવગુપ્ત નામે આચાર્ય જેઓ ‘મહાકવિ’ હતા, એમનો તથા દેવગુપ્તના શિષ્ય શિવચન્દ જેઓ શ્રીમાલમાં સ્થિર થયા હતા તેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (પ્રશસ્તિ, ગાથા, ૫-૬).^{૨૩}

૧૮. આ ઘોડાંક ઉદાહરણો શ્રીમાલના ધન્યકતા સાહિત્યિક જીવનનો કંઈક ખાસ આપવા માટે બસ થશે. અણુદિલ્લવાડને પ્રેરણા શ્રીમાલમાંથી મળી હતી એમ કહી શકાય. આ સમયમાં, ઈ. સ. ૯૫૩ મુઘી, શ્રીમાલ ગુર્જર દેશમાં મૌધી મહારાવનું નગર હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.^{૨૪} પણ એ પછી તુરત, ભીમસેન નામે એક રાજાના રાજ્યમાં શ્રીમાલમાંથી ૧૮૦૦૦ ગુર્જરાનું સ્થળાન્તર થયાની નોંધ મળે છે. ‘શ્રીમાલપુરાણ’ અનુસાર, શ્રીએ આ નગરનો સં. ૧૨૦૩ (ઈ. સ. ૧૧૪૭)માં ત્યાગ કર્યો.^{૨૫} આ વિધાન બે સાચું માનીએ તો, એ અરસામાં શ્રીમાલમાંથી ઉત્તર ગુજરાતમાં અને ખાસ કરીને અણુદિલ્લવાડ તરફ વસ્તીનું મોટા પ્રમાણમાં સ્થળાન્તર થયું હોયું બેઠ્યું. ગુજરાતના વણિકો, બ્રાહ્મણો અને કારીગર વગેરેના મોટા ભાગ પોતે મારવાડમાંથી આવ્યા હોવાનું બતાવે છે તથા એમાંના કેટલાક શ્રીમાલ અને એનાં પરાઓમાંથી આવ્યાનું જણાય છે. શ્રીમાણી બ્રાહ્મણો અને વાણિયા, પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ=શ્રીમાલના પૂર્વ ભાગમાં રહેતારા) વાણિયા અને શ્રીમાણી મેલીઓ, એમના જાતિનામે બતાવે છે તેમ, તળ શ્રીમાલમાંથી જ છે. શ્રીમાલ ભાંજી એનો લાલ અણુદિલ્લવાડને ગળ્યો અને પછીના સમયમાં શ્રીમાણીઓ અને પોરવાડેએ ગુજરાતના રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક જીવનમાં કેટલો ફાળો આપ્યો એ આપણે જાણીએ છીએ. એમાંના કેટલાક મોટા વહીવટકર્તા અને એનાપતિઓ તરીકે, નિપુણ મન્યકર્તાઓ તરીકે, કલામય રમારકો બધાવનાર તરીકે અને પોતાના સમયના ધાર્મિક નેતાઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

૨૩. ‘વસન્ત રજત મહોત્સવ રમારક મંથ’ (પૃ. ૨૭૦-૭૧)માં ‘કુવલયમાલા’ વિશે શ્રી. ત્રિનિવિજયજ્ઞે લેખ

૨૪. ર. ઇ. પરીખ, ઉપદ્રુજ, પૃ. ૧૦૭

૨૫. એ જ, પૃ. ૧૦૨

અણહિલવાડ પાટણની સાહિત્ય અને પાંડિત્યની ૫૨૫૨૧

૧૯. શ્રીમાલની પડતી અગાઉ કેટલીક સદીઓ પહેલાં, વિ. સં. ૮૦૨ (ઈ. સ. ૭૪૬) માં ૨૬ ચાવડા વંશના એક ઠાકોર વનરાજે ઉત્તર ગુજરાતમાં સરસ્વતી નદીના કિનારે લાખારામ નામે એક પ્રાચીન ગામડાના સ્થાન ઉપર અણહિલવાડ પાટણ વસાવ્યું હતું.^{૨૭} ચાવડાઓ વિશે સમકાલીન નેધિ કે એમના લેખો નથી, એમના સિક્કાઓ પણ મળ્યા નથી; વળી ‘અન્ધ-ચિન્તામણિ’ જેવા ગ્રંથોમાં એમનો ઉલ્લેખ ‘લૂંટારાઓ’ તરીકે કરેલો છે,^{૨૮} એ ધ્યાનમાં લેતાં એમની હકૂમત અણહિલવાડ આસપાસના થોડા પ્રદેશ ઉપર જ હશે એમ માનવું યોગ્ય છે. ચાવડાઓના રાજ્યનો ઈ. સ. ૯૪૨માં અંત આવ્યો. છેલ્લો ચાવડો રાજ સામંતસિંહ દારડિયો હતો અને તેણે દારના ઘેનમાં પોતાના ભાણેજ મૂલરાજ સોલંકીને રાજ્ય બક્ષિસ આપ્યું હતું; પણ મૂલરાજે તો પોતાના મામાનો વધ કરીને રાજ્યનો કબજો લઈ લીધો. આ સમયમાં, જ્યારે અણહિલવાડનું રાજ્ય નાનકડી ઠકરાત જેવું હતું ત્યારે પણ, આપણને ઝોઝામાં ઝોઝી એક ઘટના એવી મળે છે જે બતાવે છે કે શ્રીમાલના સાંસ્કારિક જીવનનું સાતત્ય અણહિલવાડની આસપાસના પ્રદેશમાં પણ રહ્યું હતું. આપણે હમણાં (વાચખંડ ૧૭) જેમણે કે ‘કુવલયમાલા’ના કર્તા ઉદ્યોતનસૂરિના ગુરુ તત્ત્વાચાર્ય નામે હતા. પાટણ પાસેના ગંભુતા (ગાંભુ) ગામમાં જૈન આશ્રમનાં બે અંગે ‘આચારંગ’ અને ‘સૂત્રકૃતાંગ’ ઉપર પ્રમાણભૂત ટીકાઓ લખનાર શીલાચાર્ય અથવા શીલાંકા-ચાર્યથી આ તત્ત્વાચાર્ય અભિન્ન હોય એ શક્ય છે. આ તર્કને માટે આધાર એ છે કે આ શીલાચાર્ય તત્ત્વાદિત્ય તરીકે પણ જાણીતા છે, જેને તત્ત્વા-ચાર્યનો પર્યાય ગણી શકાય. વળી ‘કુવલયમાલા’ની પ્રસ્તિતની ૧૨મી ગાથામાં તત્ત્વાચાર્યનો ઉલ્લેખ કરતાં લેખકે શ્લોકાત્મક રીતે શીલાંકની પણ વાત કરી છે.^{૨૯} પાટણના સ્થાપક વનરાજના ગુરુ શીલગુણસૂરિ તે જ આ શીલાંક,

૨૬. પાટણની સ્થાપનાની સમયગચ્છા માટે જુઓ ‘કાન્તમાલા’ માં શ્રી. રામજીવ મેદીનો લેખ.

૨૭. વિતીકમાં ૨૬ એ કલ્પ. જુઓ ૨. છા. પરીખ, ઉપરુકા પૃ. ૨૦૩-૪.

૨૮. પ્રતિ, પૃ. ૧૪

૨૯. તત્ત્વ ધિં સીલો તત્તામરિઓ સિ જામ વચડગુણો ।

મસિ તવતેયણિજિયવિગયમોહો [વિણયર વ્વ] ॥ ૧૧ ॥

[જો દૂસમચન્દિલપરાહવેળીરન્તગુણસહસ્થાણ]

સીલંગવિડલસાલો સ્વક્ષણહક્ષો વ નિર્ફપો ॥ ૧૩ ॥

એવી પણ એક અનુગ્રાહિ છે.^{૩૦} વનરાજના પિતાને શત્રુઓએ મારીને એનું રાજ્ય પચાવી પાડ્યું હતું ત્યારે શીલગુણસુરિએ વનરાજ અને એની માતાને આશ્રય આપ્યો હતો એમ જૈન પરંપરા નોંધે છે.

૨૦. અણહિલવાડના વિખ્યાત યૌલુક્ય અથવા સોલંકી વંશનો પહેલો રાજા મૂલરાજ એક મહાન સેનાપતિ અને દીર્ઘદર્શી રાજપુરુષ હતો અને તેણે ચાવડાઓની નાની હકરાતમાંથી ગુજરાતનું વિશાળ રાજ્ય વિકસાવ્યું. દક્ષિણના યૌલુક્યોના લાટમાંના હાકિમ બારપને તેણે હરાવ્યો, સૌરાષ્ટ્રના પ્રહરિપુત્રે અને કચ્છના લાખા કુલાણીને પરાસ્ત કર્યાં. યૌલુક્ય યુગના સૌથી મહાન સ્થાપત્ય-અવશેષોમાંનો એક, સિદ્ધપુરનો રુદ્રમહાલય તેણે બાંધ્યો અને ઉત્તરાપથના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ગુજરાતમાં વસાવી સંસ્કારવિતરણને વેગ આપ્યો.^{૩૧} આપણા પ્રાન્ત માટે ‘ગુજરાત’ એ નામ મૂલરાજ સોલંકીના સમયમાં પ્રચારમાં આવ્યું.^{૩૨} રાજકીય વિસ્તારની સાથેસાથ સંસ્કાર અને સાહિત્યનો વિકાસ પણ આવ્યો અને ઇસવી સનના બારમા સૈકામાં સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના રાજ્યમાં એ સર્વોચ્ચ ક્ષાત્રિએ પહોંચ્યો. બીમદેવ ૧ લાના રાજકાલ (ઈ. સ. ૧૦૨૨-૧૦૬૪) દરમ્યાન મહમૂદ ગઝનવીના આક્રમણથી ગુજરાતની શાન્તિ કેટલાકે સમય વિસ્મુખ્ય બની રહી હતી, પરંતુ ત્યારપછી સાહિત્યનો વિકાસ તો સતતપણે ચાલુ હતો. અણહિલવાડ પાટણમાં ગુર્જર સામ્રાજ્યની ગ્થાપના પછી ખાસ કરીને ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશમાં વિશિષ્ટપણે જૈન વિદ્વાનો અને કવિઓની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ આપણે જોઈએ છીએ. આ વિદ્વાનો અને કવિઓમાંથી—‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ ઉપર અત્યુક્તે વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી બે ટીકાઓ લખનાર શાન્તિ-

ઉપર જે અભિજ્ઞતા સૂચવી એ જોડે તદ્દન રાહ્ય છે. તેપણ ‘આચારાંગ સૂત્ર’ની ટીકાનું રચનાવર્ષ જે કેટલાકે અજમાયશી રીતે ઈ. સ. ૮૭૭ સૂચવ્યું છે (જેતાઈ, પૃ. ૧૮૧), એનું નિરાકરણ યાચ ત્યામુધી એને ઉવટના નિર્ણય-રૂપે મળી શકાય નહિ. જુઓ જિનવિજયછ. ‘અવકલ્પસૂત્ર’, પ્રસ્તાવના.

૩૦. મુનિરત્નચૂરિ ‘અમરચરિત્ર’મા શીયાક વિશે કહે છે—

ગુરુર્જરાજસ્ય ચાતુર્વિંશત્સચિસ્તુ ॥

ત્રિપાટિનસદ્વૃત્તકવિર્વાંચાં ન ચોચરઃ ॥

૩૧. આ ગ્રાહણોના વંશને આજે ડીન્ય અથવા ઓડીન્ય ગ્રાહણો તરીકે ઓળખાય છે.

૩૨. બો. જ. સાંડેસગ, ‘ઇતિહાસની દેશી’ (પૃ. ૧૩૧-૫૨)માં “પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘ગુજરાત’ના ઉલ્લેખો” એ લેખ

સૂત્રિ (૧૧ મો સૈકા) અને નેમિચન્દ્ર (ઈ સ ૧૮૭૩), જૈન આગમના નવ અંગો ઉપર પ્રમાણુત ટીકાઓ લખનાર અને એ કાન્દો નવગીયૃત્તિકાગ તરીકે ઓળખાતા અભયદેવસરિ (૧૧ મો સૈકા), આ ટીકાઓનું સંગ્રહન કરનાર દ્રોણાચાર્ય તથા ત્રિવિધ ધાર્મિક અને સાહિત્યિક નિયો ઉપર મધ્યે લખનાર એ લાઈઓ—જિનેશ્વરસૂત્રિ અને જુદ્ધિસાગરસૂત્રિ (૧૧ મા સૈકાનો પૂર્વાર્ધ) ખાસ ઉલ્લેખપાત છે ૩૩

૨૧. ઉપવબ્ધ પ્રમાણુથી જાણના મળે છે કે ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોના તથા સપ્રદાયોના કર્મિઓ, વિદ્વાનો અને તાર્કિકો ગુજરાત દેશના પાત્રનગરની સુધાકાંતે આના હતા અને જૈન વિદ્વાનોની વ્યાપ્તતા પણ એમની કસોતી તક અને નાદનિવાદની પ્રતીયુતા, ત્રિવિધ દર્શનોનું જ્ઞાન, વ્યાકરણ ઉપર પ્રભુત્વ અને કાવ્યમળાની શક્તિ—એ રહે થતી હતી ૩૪ તક, લક્ષણ (વ્યાખ્યા) અને સાહિત્ય એ ત્રણ ભારતના યૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિના મુખ્ય નિયો હતા અને ગુજરાતના જૈન લેખકોએ પણ ‘નિવાનથી’ તરીકે એ ત્રણનો ખાસ ઉલ્લેખ કરેલો છે ૩૫

૨૨. અણહિલવાડ અને ધારા અર્થાત ગુજરાત અને માળના રત્નો સંગ્રહાર અને નિવાની વ્યાપ્તતા જોડી રપર્વા ચાલતી હતી એક પ્રદેશના વિદ્વાનો બીજા પ્રદેશમાં જઈને પોતાના જનની નિવાસ્થિક સરસાઈ પુરનાર કરનાનો પ્રયત્ન કરતા હતા ૩૬ ગુજરાત અને માળનાના રાજ્યો જે કે કાયમ લખા કરતા હતા અને પરિણામે કેટલોક રાજકીય ઉત્પાત મચતો હતો, તો પણ આ વ્યર્થાને કારણે ગુજરાત અને માળનાનું સાંક્રારિક જીવન જાણે કે એકસાથે વિકસતું હતું અણહિલવાડના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહે ઈ સ ૧૧૩૬-૩૭ મા માળના ઉપર નિજમ મેળનીને એને ગુજરાતના રાજ્ય સાથે ભેળવી દીધું હતું ૩૭

૨૩. ગુજરાતના જવા રાજ્યોમાં લોકો સિદ્ધરાજ જયસિંહે (ઈ સ ૧૦૮૪-૧૧૪૩)ને સૌથી તથુ યાદ કરે છે હજી પણ લોખસાહિત્યમાં અને

૩૩ અણહિલવાડ અને આસપાસના પ્રદેશમાં રચાઈના મધ્યેમાથી આ ચોગક જ છે તથુ વિગતો માટે જિજ્ઞાસુ વાચકે શ્રી મોહનલાલ પેસાઈ ખત જેન સાહિયનો સક્ષિમ ઇતિહાસ જેટ પુસ્તકે જોડ

૩૪ ૧ છે પરીખ ઉપરુક્ત પૃ ૧૦૦ ૪૦

૩૫ જો જ સાહેસરા ઉપરુક્ત પૃ ૫૬

૩૬ ૨ છે પરીખ ઉપરુક્ત પૃ ૧૪૦ અને આગળ

૩૭ દુર્ગારામર રાસ્ટ્રી સુમરાઈ બા ૧ પૃ ૨૪૫

લોકનાટ્ય અર્થાત્ લનાઈમા તે જીવત છે નિકમ અને ભોજની જેમ સિદ્ધરાજ પણ જાણે કે એ દતકયાન પાન બની ગયો છે ઉજ્જયિનીના વિક્રમાદિત્યનું અનુકરણ કરનાની સિદ્ધરાજની મહત્તાકાક્ષા હોય એમ જણાય છે ૧૦ એનો દૃગ્દર્શન ભાગતના સર્વ પ્રદેશોના નિહાનોનું આકર્ષણ બન્યો હતો દિગ્ધર આચાર્ય કુમુદચંદ્ર અને ન્વેતાગર આચાર્ય નાદી દેવસુરિ ત્રણેય થયા હતા એમ ૧૭ મહત્વના નામોનાં એના દરબારમાં થતા અને એ પ્રસંગ એ પ્રમુખસ્થાન લેતો, જે બતાવે છે કે એના સમયની જ્ઞાનની વિનિધિ શાખાઓથી એ પરિચિત હતો માળરાની સાહિત્યસમૃદ્ધિ સામે જિભા રહી શકે એના અન્ધોની ગ્યના હેમચન્દ્રે સિદ્ધરાજની વિનિધિ કરી હતી

૨૪. ‘કલિકાનસર્જન’ હમચંદ્ર એ દેવચન્દ્રના શિષ્ય હતા એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિષુદ્ધ તેમજ નિસ્તૃત છે અને કરિ તેમજ પદ્ધિ તરીકે તેમણે વિનિધિ ક્ષેત્રમાં લેખનકાર્ય કર્યું છે ગુજરાત ગ્વેતા ૧૨ જેનોના કેન્દ્ર તરીકે સદાઓ સુધી ચાલુ રહ્યું તથા બાગી અને તેમજ સદામાં બાગી જૈન માણે પૂજા વિકસ્યુ એનો મુખ્ય યશ હેમચન્દ્રને થયે છે તેઓ માન જૈન અન્ધોના રચયિતા નહોતા, પરંતુ તેમણે વ્યાકરણ, ધર્મ, અન્ય અને ૧૬ જેના આર્થિક અગત્યના સાહિત્ય નિર્માણ ઉપર મહત્વના પાશ્વર્યના આધાર આ સર્જન કાળે તેઓ ‘કલિકાનસર્જન’ તરીકે આજખાય છે અમદાવાદ પાસના ધણુકામાં ઈ સ ૧૦૮૧ માં એમના જન્મ થતા હતા તેઓ એ વેપારીના પત્ન હતા એમના માતા-માતા શ્રદ્ધાશુ જૈન હતા અને બાલ્યવયમાં જ એમને જૈન સાધુ તરીકેની દીક્ષા અપાઈ હતી જૈન સાધુ તરીકે એમણે પાતાના જીવનનો મોટો ભાગ ગુજરાતના પાનગર અપુલિય નાડમાં ગાળ્યો હતો બ્યાર સિદ્ધરાજ જ્યમિદ માળના ઉપર નિજમ કરીત પાછો આવ્યો ત્યારે અણ્ણલિયનાડના નિહાનો એને અભિનંદનાને એકન થયા હતા ઉજ્જયિનીની સાહિત્યસમૃદ્ધિની સ્પર્ધા કરવાની છત્રે ત્યાં સિ નજે એ સમયે હમચન્દ્રે એક વ્યાખ્યાન નખાની વિનિધિ કરી અને એ માર્ગ માટે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી હમચન્દ્રને પ્રવૃત્તિની વ્યાખ્યાનન્યા મળતી આપ્યા હેમચન્દ્ર પોતાનો સુપ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાનન્યા લખતા તથા કરતા હમચન્દ્ર

૩૮ ૨ છા પરીખ ઉપરુકા ૪ ૧૧૨

૩૯ સમકાલીન લખક યશચન્દ્રનંદન સંસ્કૃત નાટક સુદ્ધિતકૃત્ય હમચંદ્ર મા કુમુદચંદ્ર અને દેવસુરિના વાદનુ તથા સિદ્ધરાજ અને બની અને નુ મળત વિચાર મળે

અને આશ્રયદાતા સિદ્ધરાજ એ બન્નેનું નામ એ સાથે જોડવા માટે એને 'સિદ્ધહેમચન્દ્ર' એવું નામ આપ્યું સિદ્ધરાજે એની પુષ્કળ નકલો કરાવી અને ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં મોકલી આપી એ સમયના સરસ્વતીપીઠ-કાશ્મીરમાં એની વીસ નકલો મોકલનામાં આની વળી હેમચન્દ્રે બે 'દ્વાચાશ્રય' કાવ્યો—એક સંસ્કૃત અને બીજું પ્રાકૃત—ગ્રંથો એમાં 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણના અનુક્રમે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાને લગતા સૂત્રોનો ભાષામાં કઈ રીતે વિનિયોગ થાય છે એના ઉદાહરણ આપના સાથે યૌતુક્ય વશનો તથા સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ(ઈ સ ૧૧૪૩-૧૧૭૪)નો ઇતિહાસ તેમણે આપ્યો છે સાહિત્યની એક પણ શાખા એની નથી, જેમાં હેમચન્દ્રે પોતાનો વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો ન હોય હેમચન્દ્રના એક લઘુચરક સમકાલીન સોમ પ્રભાચાર્યે^૧ નીચેના શ્લોકમાં હેમચન્દ્રની સાહિત્યિક સિદ્ધિઓને બહુ સંક્ષેપમાં પણ ઔચિત્યપૂર્વક વર્ણવી છે—

ક્લૃતં વ્યાકરણં નયં ચિરંચિતં હૃન્દો નયં દ્વાચાશ્રયા-
લંકારો પ્રથિતો નયો પ્રકરિતો ળીયોગશાસ્ત્રં નયમ ।
તર્ક સજ્જનિતો નયો જિનચરાદીના ચરિત્રં નયં
ઘટ્ટં યેન ન કેન કેન ત્રિધિના મોદ્ય જૃતો વૃતતઃ ॥

અર્થાત્ જેમણે નવું વ્યાકરણ ('સિદ્ધહેમ') રચ્યું, નવું હૃન્દ શાસ્ત્ર ('બન્દોપશાસન') રચ્યું, નવા 'દ્વાચાશ્રય' કાવ્યો અને અલંકારશાસ્ત્ર ('કાવ્યાલુશાસન') પ્રથિત કર્યો, નવું 'યોગશાસ્ત્ર' પ્રકટ કર્યું, નવું તર્કશાસ્ત્ર ('પ્રમાણ્યમીમાસા,') સજ્જ કર્યું તથા જિનેશ્વર આદિનું નવું ચરિત્ર ('નિપણિનાકાપુરણચરિત્ર' અને 'પરિણિષ્ટ પર્વ') રચ્યું, તેમણે કઈ રીતે આપણું અજ્ઞાન દૂર કર્યું નથી ? "

આ પ્રયોગ ઉપરાંત હેમચન્દ્રે 'અનેકાર્થસમ્રાટ', 'અભિધાનચિન્તામણિ,' સંસ્કૃતેતર પ્રાકૃત શબ્દોનો મથ 'દેશીનામમાલા' એ સાહિત્યને લગતા કોશો ગ્રંથો છે એમના 'નિધનુકેપ'ના પહેલા બે વિભાગો એવાપિ અને નગ્નપતિને લગતા છે, બ્યારે ત્રીજો વિભાગ રત્નોને લગતો છે આ સિવાય એમણે તત્ત્વાનર્થર્થિન કટલાક સ્તોત્રો પણ રચ્યા છે ૪૦ હેમચન્દ્ર પ્રયો

૪૦ હેમચન્દ્રના જીવન અને કાર્ય માટે જુઓ, ડૉ બ્રુવર, 'લાઈફ ઓફ હેમચન્દ્રાચાર્ય,' ૨ ભાગ પરીખ ડિપર્ટ્મેન્ટ બાય ૧, તથા મપુરાન મોદી 'હેમચન્દ્રીયા'.

માત્ર ગુજરાતનું જ ત્રણ નથી, પરંતુ સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યમાંયે એમનું સ્થાન બહુ માનવર્થ છે.^{૪૧}

૨૫. જયસિંહનો ઉત્તરાધિકારી કુમારપાળ ચૌલુક્ય વંશની કુલપરંપરાએ શૈવ હતો, પરંતુ આચાર્ય હેમચન્દ્રના માઠ સંપર્કને કારણે તે જૈન ધર્મની અસર નીચે આવ્યો હતો અને હેમચન્દ્રને પોતાના ગુરુ ગણતો હતો. હેમચન્દ્રના ઉપદેશને પરિણામે કુમારપાળે પોતાના આખા રાજ્યમાં પ્રાણિવધ, માંસભક્ષણ, મુરખાન, છૂત આદિ ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો. કુમારપાળે ઘણાં જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં તેમજ સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિને સારો આશ્રય આપ્યો હતો. હેમચન્દ્રનું પ્રાકૃત ‘હયાશ્રય’ કાવ્ય જે ‘કુમારપાલમરિત’ તરીકે ઓળખાય છે તથા જેમાં ‘સિદ્ધહેમ’ વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં આવતા પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમોનાં ઉદાહરણ અપાયાં છે, તે કુમારપાળની એક શ્રદ્ધાળુ શ્રાવક તરીકેની જીવનચર્યા વર્ણવે છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ એ બંનેના રાજ્યકાળમાં માત્ર હેમચન્દ્ર અને તેમના શિષ્યમંડળે જ નહિ, પણ સંખ્યાબંધ જૈન તેમજ જૈનેતર કવિઓ તથા વિદ્વાનોએ ગ્રંથો રચ્યા છે. ગુજરાતની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો એ સુર્વધિકારી છે.

૨૬. હેમચન્દ્રનું શિક્ષણકાર્ય એમના સાહિત્યકાર્ય કરતાં કંઈ ઓછું સફળ નહોતું. સંસ્કૃત સાહિત્યની વિવિધ શાખાઓ ઉપર એમના શિષ્યોએ ગ્રંથો રચ્યા છે.^{૪૨} ગણનાપાત્ર નાટકકાર, નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપરના એક ગ્રંથ ‘નાટ્યદર્પણ’ના કર્તા તથા વિશિષ્ટ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી^{૪૩} રામચન્દ્ર એ શિષ્યોમાં મુખ્ય હતા. એમના બીજા એક શિષ્ય ગુણચન્દ્ર હતા, જેમણે ‘નાટ્યદર્પણ’ની રચનામાં રામચન્દ્રને સહકાર આપ્યો હતો. ‘મુદ્રારાક્ષસ’ના કર્તા વિશાખદત્તના હુમ ઐતિહાસિક નાટક ‘દેવીચન્દ્રગુપ્ત’માંથી ‘નાટ્યદર્પણ’ સંખ્યાબંધ અવતરણો આપે છે અને એને પરિણામે ગુપ્તવંશના ઇતિહાસ ઉપર નવો જ પ્રકાશ પડે છે. ગુપ્તસમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તના અવસાન પછી એનો નાનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત બીજાને ગાદીએ આવ્યો ત્યાર પહેલાં સમુદ્રગુપ્તનો મોટો પુત્ર રામગુપ્ત રાજ થયો હતો, તેણે ચતુરાજ સાથે સંધિની શરત તરીકે પોતાની રાણી કુવેલીને એ રાજાની હાવણીમાં મોકલવાનું કબૂલ્યું હતું, પણ

૪૧. બુધસેના મંથના અંગ્રેજ અનુવાદની ડૉ. વિન્ટરનિસે લેખેલી મસ્તાવના

૪૨. બો. જ. સાંતેસરા, ઉપર્યંજ, પૃ. ૨૫-૪૯ (‘હેમચન્દ્રાચાર્ય’નું શિષ્ય-મંડળ’ એ લેખ)

૪૩. એ જ, પૃ. ૩૫-૩૮

ચંદ્રગુપ્તે આ આખી યોજના નિષ્ફળ બનાવી હતી અને રામચન્દ્રનો વધ કરી અથવા કરાવીને તે ગાદીએ આવ્યો હતો અને ક્ષત્રવેદી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. આ ઐતિહાસિક હકીકત એ અવતરણોમાંથી જણવા મળે છે. ઉપલબ્ધ અને અનુપલબ્ધ સંખ્યાબંધ સંસ્કૃત નાટકોમાંથી ‘નાટ્યદર્પણ’માં અવતરણ અપાયાં છે, જેમાં રામચન્દ્રનાં પોતાનાં નાટકો પણ છે. ધનંજયનું ‘દશરૂપક’ (ઇસવી સનની દસમી સદી) રામચન્દ્રને જણાવતું હશે, પણ તેણે ‘નાટ્યદર્પણ’ની રચના મૌલિક દૃષ્ટિએ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નાટકના પ્રકારો, એના સ્વરૂપ તથા રસ પરત્વે આ ગ્રન્થમાં દ્રેલીક એવી પરંપરાઓ સચવાઈ છે કે જે ભરતથી ગપ્પ રીતે ભિન્ન જણાય છે. શુન્દરાતમાં રચાયેલાં આશરે એ કંઠન સંસ્કૃત નાટકોમાંથી અગિયાર નાટકો રામચન્દ્રે રમેલા છે સંસ્કૃત નાટકના ઓછામાં ઓછા ચાર પ્રકારો—નાટક, પ્રકરણ, નાટિકા અને વ્યાયોગ—આપણને રામચન્દ્ર પાસેથી મળે છે.

૨૭. હેમચન્દ્રના ખીજ શિષ્યોમાં—એમના ‘અનેકાર્થકાશ’ ઉપર દીકા લખનાર મહેન્દ્રસુરિ, સપાદલક્ષ અથવા શાકંભરીના (રાજપૂતાનામાં આવેલા સાબરના) રાજા અણેરાજ ઉપર કુમારપાળનો વિજય તથા અણેરાજની પુત્રા જલ્દણદેવી સાથે કુમારપાળનું લગ્ન વર્ણવતા સંસ્કૃત નાટક ‘ચંદ્રલેખાવિજયપ્રકરણ’ના કર્તા દેવચન્દ્ર, કુમારપાળે પાટણમાં બંધાવેલા જૈન પ્રાસાદ કુમારવિહારનું કાવ્યમય વર્ણન કરતા રામચન્દ્રકૃત પ્રશસ્તિકાવ્ય ‘કુમારવિહારશતક’ ઉપર વિદ્વાતપૂર્ણ દીકા લખનાર વર્ધમાનમણિ, હેમચન્દ્રના ‘યોગશાસ્ત્ર’માંની દ્રેલીક વ્યાકરણવિષયક રખસનાઓ પ્રત્યે ધ્યાન દેરનાર ઉદયચન્દ્ર, ‘પ્રભાવક્યરિત’ (૨૨-૭૩૬) અને ‘કુમારપાલપ્રબંધ’ (પૃ. ૧૮૮)માં જેમનો ઉલ્લેખ આવે છે તે યશચન્દ્ર, તથા છેલ્લે કુમારપાળ પછી માદીએ આવનાર જૈનદેવી રાજા અજયપાળને હારે થયેલા રામચન્દ્રના મૃત્યુમાં નિમિત્ત બનનાર બાલચન્દ્ર^{૨૨} એટલાં નામો મળે છે. અનુક્રુતિ પ્રમાણે હેમચન્દ્રનો શિષ્યસમુદાય ઘણો મોટો હતો,^{૨૫} અને ઉપર જેમનાં નામ નોંધ્યાં છે એ સિવાય ખીજ સંખ્યાબંધ શિષ્યો એમને હોય એ તદ્દન મધ્ય છે.

૨૮. હેમચન્દ્રના નોંધપાત્ર સમકાલીનોમાં સિદ્ધરાજના પ્રજાચક્ષુ રાજકવિ શ્રીપાલનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. શ્રીપાલ પ્રાગ્વાટ નાનિનો હતો.

^{૨૨} મી. ૫. ૯૮; પ્રસ. ૫. ૪૬, પ્ર. ૫. ૪૭

^{૨૫} બુધ્ધર. ઉપરુક્ત, ૫. ૧૦.

સિદ્ધરાજે બધાવેના સુપ્રસિદ્ધ સહસ્રલિંગ તળાવનું સંસ્કૃત પ્રશસ્તિકાવ્ય તેણે રચેલું હતું એ કાવ્ય આરસની એક પદ્ધિકામાં કોતરીને સહસ્રલિંગને કિનારે સિદ્ધરાજે બધાવેના કીર્તિસ્તલમાં મૂકનામાં આનું હતું એ પદ્ધિકાનો એક નાનો ટુકડો પાળણુમાં એક મંદિરની ભીંતમાં ચણાયેલો મળ્યો છે ૪૧ સિદ્ધપુરના રુદ્રમહાલયનો સિદ્ધરાજે છૂર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો એની પ્રશસ્તિ પણ શ્રીપાલે રચી હતી એમ કહેવાય છે ૪૭ કુમારપાળના રાજ્યકાળમાં, ઈ સ ૧૧૫૦ માં બધાવેની નગરના કિલ્લાની પ્રશસ્તિને અતે શ્રીપાલ પોતાને વિગે કહે છે—

પદ્માદનિષ્ણમહાપ્રવચ્ચ શ્રીસિદ્ધરાજપ્રતિપદ્મચન્દુ ।

શ્રીપાલતામા નવિચન્દ્રતી પ્રશસ્તિમેતામકરોત્ત્વશસ્તામ્ ॥^{૪૮}

આમાં જેની નામ કરનામાં આવી છે એ ‘મહાપ્રવચ્ચ’ એ ‘પ્રભાવક ચંચિત’માં નિર્દિષ્ટ ‘વૈરાચનનિબંધ’ હશે,^{૪૯} એનું અનુમાન થાય છે ન નગરપ્રશસ્તિના ઉપર ટાકેલા શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ શ્રીપાલ એ સિદ્ધરાજનો ગાત્ર મિત્ર હતો તથા એના દરબારમાંના કર્મિઓમાં મુખ્ય હતો અણુ હિંમનાડના દરબારમાં આવેલા ભાગવત સપ્રદાયના આચાર્ય દેવબોધ તથા અન્ય પકિતો સાથેના એના સ્પર્ધા અને સપર્ક નિઠેની ઘણી માહિતી પ્રમંદ્રોમાંથી મળે છે ૫૦ સમકાલીન કર્મિઓમાંના કેલાક પોતાની રચનાઓ મુદ્ધગનના માટે શ્રીપાલ પાસે આનતા એવી હકીકત પણ પ્રાપ્ત થાય છે ૫૧

૨૬. શ્રીપાલનો ૫૧ સિદ્ધપાલ એક સારો કર્મિ હતો મોમપ્રભાચાર્ય પોતાનો પ્રાકૃત ગ્રન્થ ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’ ઈ સ ૧૧૮૫ માં સિદ્ધપાલના ઉપાધ્યયમાં રહીને રચ્યો હતો સિદ્ધપાલનો ૫૧ નિબંધપાલ પણ નાનકડાર હતો અને એણે રચેલું ‘દ્રૌપદીસ્તવ્ય નં નાનકડું અણુહિંમનાડમાં મૂળરાજે બધા

૪૧ સમગ્રથી અજિત ન રહીય શકાયેલા પ્રતિપદ્મના અહેમલ પ્ર ૧૪૬ ઉપર આ વિશે શ્રી રામનાથ મોદીના અગ્રજ નેજ આ લેખ ગજરાતીમાં ૨૫ ૧૧ સુ મોદી નેજસંગ્રહ માં છપાયા છે

૪૭ નેસાઇ, પૃ ૨૩૫-૩૬

૪૮ પ્રાચીન નેજમાવા ભાગ ૧ ન ૪૫

૪૯ બુધ પૃ ૭૭ પ ૩

૫૦ ૨ છા પગીળ ઉપરના પૃ ૨૫૫ અને ભાગળ

૫૧ નેસાઇ, પૃ ૨૩૫-૩૬

વેળા નિપુરુષપ્રાસાદમા ભીમદેવ ખીખની આગ્રાથી લજ્જવાયુ હતું^{૫૨} આમ સતત નણુ પેઢી સુધી કવિનપરંપરા ચાલુ રહી હોય એના ઉદાહરણ સાહિત્યના ઇતિહાસમા બહુ નિરલ છે

૩૦. આ સમયના નોંધપાત્ર લેખકોમા સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થ ‘નાગ્લટાનકાર’નો કર્તા નાગ્લટ છે મની ઉદ્દયનના પુત્ર નાગ્લટ સાથે તથા નેમિકુમારનો પુત્ર નાગ્લટ જેણે ‘કાવ્યાનુશાસન’ નામે અલકાર ગ્રન્થ રચ્યો છે અને આ પછીના સમયમા થઈ ગયો છે એની સાથે આ નાગ્લટનો કેટલીક નાર ગોળાળો કરનામા આવે છે એ જરાજર નથી આ નાગ્લટના પિતાનું નામ સોમ હતું ‘નાગ્લટાલકાર’ના મગલાચરણ ઉપરથી જણાય છે તે પ્રમાણે એ જૈનધર્મી હતો અધ્યા રસિકવાન હો પરીએ યોગ્ય અનુમાન કર્યું છે તેમ આ કૃતિ જયસિંહના માલનનિબંધ (ઈ સ ૧૨૩૬) તથા એના મૃત્યુ (ઈ સ ૧૧૪૩) સચ્ચેના કાળમા રચાઈ હશે, કેમકે માલનનિબંધનો એ ઉલ્લેખ કરે છે, પણ એમા ઐમ્ય શ્લોક કુમારપાળની પ્રશસાનો નથી^{૫૩}

૩૧. એ સમયના ખીખ બે ગણનાપાત્ર સંસ્કૃત નાટકો તે પ્રજ્ઞાદન દેવનું ‘પાર્થપરાક્રમ વ્યાયોગ’ (ઈ સ ૧૧૭૦ આસપાસ) તથા યશપાલનું ‘મોહરાજપરાજય’ (ઈ સ ૧૧૭૪ અને ૧૧૭૭ ની વચ્ચે) છે પ્રજ્ઞા દનદેવ એ ચંદ્રાનનીના ગળ અને કુમારપાળના માહલિક પરમાર ધારા નર્તનો નાનો ભાઈ હતો પ્રતાપનામા ઉલ્લેખ છે તે પ્રમાણે, એનો ‘પાર્થ પરાક્રમ વ્યાયોગ’ આણુ ઉપર પરમારોના કુલદેવ અચ્ચલેશ્વરના પરિનકારોપણુ પર્વમા લજ્જવાયો હતો દીપ્ત રસનું નિરૂપણ કરનાનો એનો દાવો છે નાટકનું ન્સતુ પ્રસિદ્ધ છે અને તે ‘મહાભારત’ના ‘નિરાટ પર્વ’માથી લેનામા આવ્યું છે નિરાટ ગજની ગાયો કૌરવો હરી જાય છે ત્યારે ગુપ્ત નાસમા રહેના પાડવોમાથી અર્જુન એમને હરાવીને ગાયો પાછી વાળે છે કર્તા પ્રજ્ઞાદનદેવની વીરતા અને ઉદારતાની પ્રશસા ન્સતુપાળના મિત્ર સોમેશ્વરે પોતાના ‘કીર્તિકૌમુદી’ કાવ્યના આરભમા કરેલી છે અહીં એ પોતાની કવિતા માટે પ્રસાદ ગ્રથુનો દાવો કરે છે અને એ નાજળી છે નાટ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ વ્યાયોગ કઈક ધ્યાન બેન્ને એવો છે, કેમકે એમા નાન્દી પછી તુરત જ સ્થાપક આવે છે અને તે શ્લોકો બોલે છે, એ પછી તુરત

^{૫૨} એ જ સાગ્રસત ઉપરુક્ત, પૃ ૧૦

^{૫૩} ૨. હા પરીખ ઉપરુક્ત, પૃ ૨૧૨

જ એક નટ રંગભૂમિ ઉપર આવીને એને સંબોધે છે, પણ એનો ઉત્તર સૂત્રધાર આપે છે ! સ્પષ્ટ છે કે કર્તાના મત મુજબ અથવા પછીના કાળની શાસ્ત્રપરંપરા મુજબ ગ્રંથાપક અને સૂત્રધાર એ બે શબ્દો એકાર્થક ગણાતા હશે. વળી છેવટનું ભરતવામ્ય નાયક અર્જુનના મુખમાં મુકાયું નથી, પણ નાટકને અંતે અપ્સરાઓ સાથે વિમાનમાં બેસીને આવતા વાસવતા મુખમાં મુકાયું છે. ૧૪ પ્રહલાદને બીજા દેટલીક કૃતિઓ રચી હતી એમ સુલાધિતસંગ્રહોમાં જળવાઈ રહેલા એના દેટલાક શ્લોકો ઉપરથી જણાય છે. રામચન્દ્રની પછી વ્યાયોગનો નાટ્યપ્રકાર અજમાવનાર એ પહેલો ગુજરાતી નાટ્યકાર છે. ઉત્તર ગુજરાતનું પ્રહલાદનપુર અથવા પાલન પુર શહેર તેણે વસાવ્યું હતું.

૩૨. 'મોહરાજપરાજય'ની રચના કુમારપાળના ઉત્તરાધિકારી અજય-પાળના જૈન મંત્રી યશ:પાલે કરેલી છે. આ નાટક અજયપાળના રાજ્યકાળ (ઈ. સ. ૧૧૭૪-૭૭) દરમ્યાન રચાયું હતું, અને ધારાપદ્રમાં (બનાસ-કાંકા જિલ્લામાં આવેલા અત્યારના થરાદમાં) રાજા કુમારપાળે બંધાવેલા મંદિર કુમારવિહારમાં મહાવીરગ્રામીની મૂર્તિના યાત્રામહોત્સવપ્રસંગે ભજવાયું હતું. કર્તા યશ:પાલ એ સમયે ધારાપદ્રનો હકિમ હોય અથવા ત્યારે કૈયળ નિવાસી હોય એમ બને. પ્રમાણમાં જૂના સમયમાં રચાયેલી જૈન રૂપકગ્રંથિ (Allegory)નું આ નાટક ઉદાહરણ છે. કુમારપાળના જૈનધર્મ-સ્વીકારનું, તથા આચાર્ય હેમચન્દ્રના પ્રયત્નોને પરિણામે તેણે જાહેર કરેલી અમારી ઘોષણાનું અને મૃત્યુ પામેલા નાવારસ માણસોનું ધન રાજ્ય કબજે લઈ લે એ જૂની રૂઢિ(રુઢતીવિત)ના તેણે કરેલા ત્યાગનું વર્ણન એમાં છે. નાટકના શીર્ષકનો શબ્દાર્થ થાય છે 'મોહ અથવા અજ્ઞાન ઉપર વિજય,' અને રાજા, હેમચન્દ્ર અને વિદ્વપક સિવાયના એમાંનાં બધાં પાત્રો જુદા જુદા સ્થાનગણનાં પ્રતીકો છે. ૧૫ રૂપક તરીકે પણ એ કંઈ જીતરતી કાટિનું નથી. સાદા સંસ્કૃતમાં એ રચાયેલું છે અને મધ્યકાળના સંસ્કૃત નાટકોમાં સામાન્ય એવી શૈલીની કૃતિમતાઓથી મુક્ત છે. કુમારપાળના રાજ્યકાળની સામાજિક સ્થિતિ ઉપર તે પ્રકાશ પાડે છે, અને શિક્ષાલેખો તથા ગુજરાતના ઇતિહાસનાં અન્ય સાધનોમાંથી જે માહિતી મળે છે એને અનુમોદન આપે છે. છૂતના જુદા જુદા પ્રકારો અને પ્રાણ્વિહિસાને વિહિત ગણનારા સંપ્રદાયો

નિશે એમાથી ઘણી મહત્વની માહિતી મળે છે આ નાટકમાના પ્રાકૃતો ઉપર હેમચન્દ્રના 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ'ની ઠાંડી અસર છે ૫૬ આ રૂપગ્રન્થિને એ પ્રકારના એક પૂર્વિકાલીન નાટક, રૂપ્યુમિશ્રુત 'પ્રમોધચન્દ્રોદય' (૧૧ મા સંસ્કૃત) સાથે સરખાવી શકાય 'પ્રમોધચન્દ્રોદય'ની કેટલીક અસર આ નાટક ઉપર હોય એમ જણાય છે

૩૩. જૈન આગમ ગ્રન્થોના એક મહાન સંસ્કૃત ટીકાકાર આચાર્ય મનયગિરિ પણ આ સમયમા થઈ ગયા જેટલાક મહત્વના આગમો ઉપર ટીકાઓ લખના ઉપરાત જેટલાક આગમેતર ગ્રન્થો ઉપર પણ તેમણે ટીકાઓ રચેલી છે, અને 'મુદ્રિ વ્યાકરણ' (મૂડીમા સમાય એનુ-સક્ષિપ્ત વ્યાકરણ) નામે એક વ્યાકરણ પણ લખ્યું છે મલયગિરિએ પોતાની કૃતિઓમા પોતાને વિશે કરી માહિતી આપી નથી, એટલું જ નહિ, પણ કેઈ કૃતિનું રચના વર્ષ પણ એમણે આપ્યું નથી પરંતુ એમાની જેટલીકમા 'કુમારપાળના રાજ્ય'નો ઉલ્લેખ એમણે કર્યો છે તથા અરુણત્વ કુમારપાળોડરાતીન એ ઉદાહરણ વ્યાકરણમા આપ્યું છે ૫૭ આ ઉપરથી મ્પટ છે કે મનયગિરિ કુમારપાળના રાજ્યકાળમા અથવા એ અરસામા નિવસાન હોના જોઈએ એમની ટીકાઓમા અસાધારણ નિદ્રતા અને સરળતાનો સુમેળ થયેલો છે અને એથી અભ્યાસીઓ તથા નિઘર્થીઓ માટે એ ઘણી અગત્યની છે જૈન આગમના સંસ્કૃત ટીકાકારોમા હરિભક્તસુરિ, નીલાકંઠેર, અખરદેવસુરિ અને મનયગિરિ એ સૌથી મુખ્ય છે એમા સમયદષ્ટિએ મલયગિરિ સૌથી છેલ્લા છે મૂન આગમો મગધમા રચાયેલા હોવા છતાં એનું છેલ્લું સંકલન ગુજરાતમા થયું હતું તથા એ ઉપરની સર્વ ટીકાઓ પ્રાચીન ગુર્જર દેશમા રચાયેલ છે એ નમ્તુ જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમા નોંધપાત્ર છે

૩૪. કુમારપાળ અને એના અનુગામીઓનો સમય હોડીને ઇસી ત્રીજી સદીના પ્રારંભ સત્રકના અંતમા આવતા સમસ્ત ભારતીય કથાસાહિત્યના અભ્યાસ માટે ઘણો મહત્વનો એક ગ્રન્થ મળે છે આ ગ્રન્થ તે પૂર્વજીવનું 'પંચાખ્યાન' એની રચના સ ૨૨૫૫ (ઈ સ ૧૧૮૮)મા થયેલી છે, જ્યારે રત્નપાળ અને તેજપાળ પ્રાય કિર્ગિઝસ્થાનામાં હજે પશ્ચિમ ભાગની 'પંચતન' જે મૂળ 'પંચતન'ની સૌથી પ્રસિદ્ધ પાકપંપના છે તથા

૫૬ એ જ, પ ૨૫૫ ૫૬

૫૭ જોસાઈ પ ૨૭૩ ૩૪ આમા કિચાપદ અલગન બનવા ને તેથી તદ્દન નહાના સમયમા બનવા બનાવેના ન્તાં ઉલ્લેખ કરે છે અમ તરી મનાય

સદ્ગત્યોમા ને 'મરત નાયના' (Textus Simplicior) તરીકે જાણીતી છે એની આ 'પર્યાખ્યાન' એ 'અલદ્ગત નાયના' (Textus Ornation) છે એના ઉપર 'પર્યાખ્યાન'ની કાશ્મીરી પાશ્વર પદા 'ત નાય્યાયિકા'ની રપજ અસર છે તથા તે ઉપરાત અમર્યા મૂળની-ધણુ કરીને લોકસાહિત્યમાથી લેનાયેની ટેટીક નાતાઓ પણુ એમા છે પણુ આ દૃતિનુ ખરું મહત્ત્વ તો એ અમુમા મહેલુ છે ? કર્તાએ બહુ જાણપૂર્વક આખીયે 'સગવ વાયના'નુ અગોધન કરેલુ છે, કેમકે એના સમય સુધીમા એ ખૂબ અશુદ્ધ બની ચૂકેલી હતી આ સગોધનન કાર્ય પૂર્ણલેદે એક મોમમ નીની સૂચનાથી હાથ ધર્યું હતુ ૫૮ આ મોમમ ની કાણુ એનો નિર્ણય હજી બરાબર થઈ શકે નથી અન્થપ્રશસ્તિમા ઉલેખ છે તે પ્રમાણે, 'મૂન અન્થના પ્રયેક શબ્દનુ પૂર્ણલેદે ગોધન કર્યું હતુ, ૫૯ અને પરિણામે દૃતિનુ એનુ 'અન્થન્તર તૈયા' કર્યું, જે બીજે કયાય નથી ૬૦ આપણે ખ્યાનમા રાખતુ જોઈએ કે આ કઈ અર્થોચીન પદ્ધતિનુ અન્થસંપાદન નથી, તોપણુ એમલુ તો અપદ છે ? પૂર્ણલેદે સખ્યા ૧૫ હનપ્રતો એકત કરી દોની જોઈએ અને 'માદી નાયના ની લોકપ્રિયતાને કારણે એમા જે પાશ્વરજ્ઞાઓ દાખવ થઈ હતી તે પોતાની રીતે મુખ્ય'ની દોની જોઈએ પશ્ચિમ ભારતીય 'પર્યાખ્યાન'મા 'ટલેય રથજે પૂર્ણિમ -સમન પાશ્વર ચીકારનાથી જ આપણે શુદ્ધ નાયના અને તર્કસુદ્ધ અર્થ આ ? પણુ મેળવી શકીએ છીએ એ જ એના અમની સંકળતાનો પુરાવો છે ૬૧

૩૫. શુદ્ધરશની રચીક વિશિષ્ટ સાહિત્યિક ચક્રિઓ અને દૃતિ એનો આ નક્ષિત પ્રતાન્ત છે અદ્ગત, પ્રાકૃત અને અપખસમા તથા એ માળે આ પ્રાન્તમા પ્રચલિત રંગે એની ઉત્તરકાનીન અપખસમા-પ્રાચીન શુદ્ધતામા મેકડો અન્થો મુદ્ગગજ સાનકીના સમયથી માડી શુદ્ધતાના

૫૮ શ્રોતોમત્તિવચને । વિશીળવગમ નેકઃ કાશ્વમતિઃ સહુ વચત વમ્ ।

ધીવૂર્ગમદગુદળા ગુણ્યાદેવેન પદોમિત મૃપતિનીતિવચેનનાય ॥

૫૯ પ્રવચ્ચર પ્રતિવદ પ્રતિવાચય રતિદમ પ્રતિ-લોદમ્ ।

ધીવૂર્ગમદસૂરિવિશોધવામાય શાન્ત વદમ્ ॥

૬૦ પ્રત્ય તર ૧ પુતરકમુના કદેજ કુત્રાપિ વિચન જગત્કપિ નિધયો મે ।

કિનાવવત્તવિવદાસતથીજમુષ્ટિ ગિસા મયા મનિજલેવ જગમ દૃદિમ્ ॥

૬૧ જુનેા લો જ સાસરા ૫ ૧૧૪ (૩૪ -અનુવાદ) ૫ ૧૧-૧૨
 ૬ ૨૫૨ ૪૦ દિ ૩૨૭ દિ ૩૩૦ દિ ૩૧ ૩૭ દિ ૩ ૩ ૬ ૬ પાલિ

સમય પાટણુમા ગણો હતો તેણે રચેલી ‘કર્ણમુન્દરી નાટિકા’ મંત્રી સ્વપત્ક અથવા શાન્તુ મહેતાની આજ્ઞાથી પાટણુમા આદિનાથના મન્દિરમા લગ્નવાર્ષિ હતી આચાર્ય નેમચન્દના એક શિષ્ય દેવચન્દ્રજી (જુઓ ઉપર પેગ ૨૭) ‘ચંદ્રલેખાશિષ્ય પ્રકણ’ પાટણુમા કુમારનિહારમા કુમારપાળની સમાના પતિતોષ અર્થે લગ્નવાયુ હતું પ્રસ્વાદનકૃત ‘પાર્થપગકમ-ચાયોગ’ અને યશ પાવકૃત ‘મોહ નાજપરાજ્ય’ના અલિનયપ્રયોગ મિત્રે અગાઉ નિર્દેશ કર્યો છે (પેગ ૩૧-૩૨) સિદ્ધરાજના રાજકનિ શ્રીપાવનો પૌત્ર રિત્યપાવ તે નિશ્ચિતપણે નસ્તુપાળનો સમકાલીન હતો અને ઈગ્ગરી સનના તેગમા રાતકના ઉત્તગર્ભમા વિદ્યમાન હતો તેણે રચેલું ‘દ્રીપદી ગ્રંથ ૧૨’ નાટક પાટણુમા નિપુરુષ પ્રાસાદમા વસતોત્સવપ્રસંગે ભીમદેવ ખીમની આજ્ઞાથી લગ્નવાયુ હતું ગમ લગ્ન ‘પ્રમુદ્ધગૌહિણેય’ નાટક જેમા લગ્નવાન મહારી ના નમકાલીન એક ચોન ગૈરિણેયને ધયેલી ધર્મપ્રાપ્તિની કથાન નિરૂપણ કરેલું છે, ઈ સ ૧૦૦ ના અન્સામા અલોગમા યગોની અને અજ્યપાદ નામના બે રણિક બધુઓની સૂચનાથી તેમણે જ બધાવેના એક મન્દિરમા લગ્નવાયુ હતું ૧૭ મહામાત્ય વન્નુપાળ અને એના કુટુંબીજનોની આજ્ઞાથી લગ્નવાયેલા નાટકની સમાલોચના આપણે ક્રમે પછી કરીશું, વન્નુ ઉપર આપેલા ઉદાહરણો ગુજરાતની એ સમયની આઠૃતિક ગિથિતિ ઉપર અલોક જરૂરી પ્રકાશ પાડે છે ગુજરાત એ ભાગતનો કદાચ એક માન એવો પ્રાપ્ત હશે, ન્યાર પ્રાજ્ઞા, શ્રીમાળા આદિ રણિક રાતિઓની વ્યભિઓ પણ નિહાન હતી (જુઓ પ્રકણ ૪, હેન્તુ દિપ્પણ) કાન્ય નાટકાદિ પ્રકારના સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રન્થો જ નહિ, પણ કાન્યશાસ્ત્ર અને દિનસંહી જેના શાસ્ત્રીય રિયોના ગ્રન્થો પણ તેમણે ન્યવા છે એમાના કેલાક પોતાના ગુરુઓ અને ઉપ દેશકોને પોતાની ગાનદહિ માટે જુદા જુદા વિરયો ઉપર ગ્રન્થો ગ્યવાની

૬૭ બા ૮/ સાગસર, ઉપરુંક ૫ ૬૦-અન આગળ ગુજરાતમા મુસ્લિમ રાજ્ય થયા પછી અને અમદાવાદમા ગુજરાતની સ્વતંત્ર મુસ્લિમ સંસ્થાનન રથપાયા પછી પણ સંસ્કૃત નાટકો ભજવવાની પરંપરા ગુજરાતમા થારક હિન્દુ રાજામા ચાલુ રહી હતી. ઈ સ ૧૪૬૯ના અરસામા આપણને ‘ગઝાલસપ્રતાપ વિવાસ’ નામનું નવ નકતુ નાટક મળે છે આ ગઝાલર ને આપાનેરના રામ ગઝાલસના આશ્રિત હતો અને દક્ષિણમા વિજયનગરથી ગુજરાતમા ન બંધે હતો એક સમકાલીન રાજકીય ધર્મના ઉપર રચાયેલું આ ઐતિહાસિક નાટક છે અને અમદાવાદના સુવર્તાન સુલત્તમ મીનના ગઝાલસન રાધ થયેલા પરાજયનુ એમા નિરૂપણ છે નાટકમા વીર સ મુખ્ય છે આપાનેરના મહાકાલીના મન્દિરના સલાહદમા એ ભજવાયુ હતું

વિનંતિ કરતા પણ દેખાય છે. પુસ્તકાની નકલ કરાવવી અને યોગ્ય વિદ્વાનોને દાનમાં આપવી તથા જ્ઞાનલોકારો અર્થાત્ હસ્તલિખિત પુસ્તકલોકારોની સ્થાપના કરાવવી એને પુણ્યનું કાર્ય ગણેલું છે, કેમ કે જે સાત ક્ષેત્રોમાં ધનનો વ્યય કરવાનું જૈન શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે એમાંનું એક ક્ષેત્ર જ્ઞાન પણ છે. પરન્તુ આનો અર્થ એવો નથી કે ગુજરાતમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જૈન ધર્મના અનુયાયીઓ પૂરતી મર્યાદિત હતી. ગુજરાતનો ચૌલુક્ય રાજવંશ કુલપરંપરાએ શૈવધર્મી હતો; રાજપુરોહિત તરીકે સામાન્ય રીતે વિદ્વાન માણસ રહેતો. વસ્તુપાળનો પરમ મિત્ર અને પોતાની અનેકવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં એની પાસેથી આશ્રય મેળવનાર સોમેશ્વર ચૌલુક્ય રાજાનો કુલપરંપરાગત પુરોહિત હતો. એના એક પૂર્વજ—સોમ અથવા સોમેશ્વર—ના પ્રયત્નથી દુર્લભરાજના સમય (ઈ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૨૨)માં સુવિહિત જૈન સાધુઓ એ જ ધર્મના ચૈત્યવાસી સાધુઓનો કટ્ટર વિરોધ હોવા છતાં પાટણમાં પ્રવેશ મેળવી શક્યા હતા.^{૧૯} રાજા વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો અને પરિણામે એની સભામાં કવિના વિદ્વાતા અને નાસ્તિક વાદવિવાદોનું વાતાવરણ રહેતું. આથી બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોએ પણ સારું સાહિત્યસર્જન કરેલું હોતું જોઈએ, કેમકે તેઓ પેઢીઓની પરંપરાથી વિદ્યાના વારસદારો હતા. પણ જૈનોએ રમેલા મન્થોની તુલનામાં જૈનેતર વિદ્વાનોના મન્થો બહુ ઓછા લખાયા છે. વલ્લભી અને શ્રીમાલની જે સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો ઉલ્લેખ અગાઉ કર્યો છે તેની પહેલા દક્ષિણ ગુજરાતમાં થયેલા, ‘નિરુકત’કાર ધામકના ટીકાકાર દુર્ગાચાર્ય તથા તેની પછી અને વસ્તુપાળના સમય પહેલાં ઈસવી સનની ૧૧ મી સદીના પ્રારંભમાં ‘વાજસનેથી સંહિતા’ અને ‘પ્રાતિશાખ્ય સૂત્રો’ ઉપરના વડનગરના બ્રાહ્મણ પંડિત ઊપદ્રુત ભાષ્યો અને ઈ. સ. ૧૦૫૪ માં એ જ નગરના દ્વાદ્વિવેદકૃત વેદમાની પ્રાચીન ઇતિહાસકથાઓ—નીતિધર્મના ઉપદેશ અર્થે વર્ણવતી ‘નીતિમંજરી’ અને એ જ અરસામાં થયેલા કાવચ કવિ સોદલકૃત ‘ઉદયસુન્દરી કથા’ જેવી ઉપલબ્ધ રચનાઓ વિરલ ગણી શકાય એવી છે. આનું કારણ એ છે કે જૈન મન્થો સમગ્ર જૈન સંઘની માલિકીના જ્ઞાનલોકારોમાં સુરક્ષિત રહ્યા હતા, જ્યારે ખ્રીસ્ત સંપ્રદાયોમાં મન્થોના સંગ્રહોનું માટે કોઈ ખાસ વ્યવસ્થા નહોતી. ખાસ નોંધપાત્ર તો એ છે કે રાજરોખરકૃત ‘કાવ્ય મીમાંસા,’ ભટ્ટ જયરાશિકૃત ‘તરવોપખલ’ અને મૂલ સંસ્કૃત ‘તત્ત્વસંગ્રહ’

જેવાં ભારતીય સાહિત્યનાં અનેક વિરલ ગ્રન્થસ્ત્રોતો ગુજરાતના જૈન જ્ઞાન-લંકારોમાંથી જ જોવાં છે. ગમે તેમ પણ આ જન્મે સપ્રદાયો વચ્ચે ગણનાપાત્ર સહિષ્ણુતા અને પરસ્પરની બૌદ્ધિક સમજ હતી, જેનો આવિષ્કાર સાહિત્યમાં તેમજ શાસ્ત્રીય પ્રકારોની વિપુલ રચનારૂપે તથા જીવનમાં પરસ્પરના સાંસ્કારિક અને સામાજિક સહકારરૂપે વ્યક્ત થાય છે. મહામાત્ય વસ્તુપાળ અને એના સાહિત્યમંડળે આ સમયમાં પોતાનું કાર્ય કર્યું હતું.

વિભાગ બીજો
મહામાત્ય વસ્તુપાળ
અને
એનું સાહિત્યમંડળ

પ્રકરણ ૨

અભ્યાસનાં સાધનો

૩૯. ચતુષ્પાળના જીવન અને કાર્યનો નિચાર કરતા પહેલાં એના અભ્યાસ માટેની ઉપવ્યવસ્થા સાધનસામગ્રીનો અહીં ઉલ્લેખ કરી લઈ એ મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીનું એ મહત્વાગ્ય છે કે પોતાના નિયમ માટે નિયમ તાબન-સામગ્રી એને મળે છે ચતુષ્પાળ અને એના સાહિત્યમંડળ વિશેની અભ્યાસસામગ્રીને નયુ ભાગમા નહેતી શકાય (૧) સાહિત્યિક સાધનો, (૨) ઉત્કૃષ્ટ લેખો, અને (૩) ગદ્યાપન્થ સાહિત્યિક સાધનોને પણ બે ભાગમા નહેતી શકાય (૧) સમકાલીન, અને (૨) પછીના કાળના

સમકાલીન સાહિત્યિક સાધનો

૪૦. અગાઉ કહેનામા આન્યુ છે તેમ, ચતુષ્પાળ એ નિવાનો મહાન આશ્રયદાતા હતો અને એથી જે કવિઓ અને પદ્ધિતો તેના સંપર્કમા આન્યા એમણે ચતુષ્પાળ નિમે કરેલી અનેક સાહિત્યિક રચનાઓ સચનાઈ ગઈ છે, જેમા પ્રખ્યાત ગુલાપિતોથી માડી મહાકાવ્યો મુખીનો સમાવેશ થાય છે આ બધી રચનાઓ માન ચતુષ્પાળના પોતાના વૃત્તાન્ત માટે જ નહિ, પરન્તુ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે પણ ઘણી ઉપયોગી છે, કેમકે ચતુષ્પાળનું જીવન સમકાલીન ઇતિહાસ સાથે ઓતપ્રોત થયેલું છે અને આમાની ઘણી રચનાઓ સંસ્કૃત કવિતાના પણ સુંદર નમૂના છે ચતુષ્પાળે પોતે રચેલું ‘નરનારાયણાનંદ’ મહાકાવ્ય જેના છેલ્લા સર્ગમા તે પોતાનો અને પોતાના કુટુંબનો વૃત્તાન્ત આપે છે તે ઉપરાંત આ નિયમના અભ્યાસ માટે આપણી પાસે નીચેની સમકાલીન સાહિત્યરચનાઓ છે મહાકાવ્યોમા સૌમેશ્વરકૃત ‘કાર્તિકીમુદી’ અને ‘સુગંધોત્સવ’, અશિંસિહકૃત ‘સુકૃત સકાર્તન’, ગાલચન્દ્રકૃત ‘સતતવિનાસ’, અને હિદયપ્રભસુરિકૃત ‘ધમ્મિકુદય’ અથવા ‘સઘપતિચરિત્ર’ મળે છે ‘કાર્તિકીમુદી’ ‘સુકૃતસકાર્તન’ અને ‘સતતવિનાસ’ એ સમકાલીન ઇતિહાસમાથી ચતુષ્પાળને રચાયેલા છે અને એમા નાયક ચતુષ્પાળ છે એમાના પહેલાં બે ચતુષ્પાળના જીવનકાળમા જ રચાયેલા છે, બ્યારે રીતુ ‘સતતવિનાસ’-એના અન્તમા બાદ થોડા સમયમા જ રચાયું છે, અને એ રીતે આ નયુ કાવ્યોમાથી ચતુષ્પાળને પૂરો વૃત્તાન્ત મળે છે (પ્રકરણ ૬, પરિચ્છેદ ૧), જેકે સાધોસાય એ ખ્યાનમા ગાળતું જોઈએ કે સાહિત્યશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે લખાયેલા આ

અલકૃત મહાકાવ્યો છે અને અર્વાચીન અર્થમા જેને 'જીવનચરિત' કહે
 નામા આવે છે તે નથી 'સુગ્રીવો સન'નું વસ્તુ પૌરાણિક છે, પણ એમા
 પદ તરે ઇતિહાસ નણી લીધેલો હોઈ રાજ્ય ભીમદેવ બીજની ચક્રતીપક્રતીનો
 વૃત્તાન્ત આલેખાયો હોય એમ જણાય છે (પેરા ૭૫) આ ભીમદેવના
 રાજ્યકાળમા સ્તુપાળે પોતાની રાજકીય કારકિર્દીના આરંભ કર્યો હતો
 (પેરા ૪૭) 'ધર્માબ્યુદય'નો ઐતિહાસિક ભાગ વસ્તુપાળે એક શ્રદ્ધાળુ
 શ્રાવક તરીકે કરેલી યાનાઓના વર્ણનમા રોકાયેલો છે (પેરા ૧૬૭-૬૪)
 જ્યસિંહસંસ્કૃત 'હમ્મીરમદમદન' નાટક (ઈ સ ૧૨૨૦ અને ૧૨૩૦
 ની વચ્ચે) વસ્તુપાળની રાજકીય અને લશ્કરી કારકિર્દી માટે અગત્યનું છે,
 કેમકે ગુજરાત ઉપરના એક મુસ્લિમ આક્રમણને પાછું રાજવામા એણે
 વાપરેલી કુનેહન એમા આલેખન છે (પેરા ૨૦૦-૨૦૨) સ્તુપાળના શુરુ
 નિજ્યસેનસંસ્કૃત 'દેવતગિરિરાસુ' તથા પોતાને 'પાહણપુત્ર' તરીકે ઓળ
 ખાસતા કવિએ રચેલો 'આણુરાસ' એ અપભ્રંશ કાવ્યો છે 'દેવતગિરિ
 રાસુ'મા સ્તુપાળે કરેલી દેવતગિરિ અથવા ગિરનારની યાનાનું વર્ણન છે,
 જ્યારે 'આણુરાસ'મા આશુ ઉપર તેણે જાધેના મન્દિરોનું વર્ણન છે
 (જુઓ પ્રકરણ ૧૨) જિનભૂત 'પ્રમન્ધાવલિ' (ઈ સ ૧૨૩૪)
 નોધપાત્ર છે, કેમકે પ્રમન્ધના સાહિત્યપ્રમ્દગેનો એ જૂનામા જૂનો ઉપ
 લબ્ધ નમૂનો છે (જુઓ પ્રકરણ ૧૧) તથા એમા લેખકે વસ્તુપાળના
 જીવનના એવા બનાવોની નોધ કરી છે, જે ઐતિહાસિક આનુકૂળતા
 કેવલાક અગત્યના પ્રશ્નો ઉચ્ચવામા સહાયજૂત થાય છે (પેરા ૧૨૬) આ
 ઉપરાંત નરેન્દ્રપ્રભસંસ્કૃત 'સ્તુપાલપ્રશસ્તિ' નામે બે નાના કાવ્યો
 (પેરા ૧૨૭ અને ૨૧૬), નગ્યન્દ્રસુરિની એમ 'સ્તુપાલપ્રશસ્તિ'
 (પેરા ૨૧૫) તથા ઉચ્ચપ્રભસંસ્કૃત 'સ્તુપાલસ્તુતિ' (પેરા ૨૧૪)
 એ પ્રશસ્તિશાવ્યો છે અને મુખ્યત્વે સ્તુપાળના મુદ્દનોન વર્ણન કરે છે
 આ સમકાલીન રચનાઓ ઉપરાંત બીજી સમ્યાનધ એવી રચનાઓ
 છે કે જેમા સ્તુપાળ કે બીજી મહા ઐતિહાસિક વ્યક્તિનું જીવન એ
 મુખ્ય વિષય નથી, પણ જેમની પ્રશસ્તિઓ કે પુષ્પિકાઓમાથી અથવા
 મન્યતા અતર્જત પ્રકારે જે લેખોમાથી અગત્યની માહિતી મળે છે

પછીના કાળના સાહિત્યિક માધનો

૧૨. પછીના કાળના સાહિત્યિક સાધનોમા મેરુગુપ્તન 'પ્રમન્ધ
 ચિન્તામણિ' (ઈ સ ૧૩૫), ગજાભાગસંસ્કૃત 'પ્રમન્ધોગ' (ઈ સ
 ૧૩૪) તથા તેગમા ચોદમા અને પદ્મમા નેકાઓમા ગ્યારેના જલાક

પ્રગ્ન-સંગ્રહોના સમુચ્ચયરૂપ ‘પુરાતન પ્રગ્ન-સંગ્રહ’—એ સૌથી મહત્વના છે. જિનભટ્ટસૂરિદ્વિત ‘વિનિભૂતાર્થકલ્પ’ (ઈ. સ. ૧૩૩૩ માં પૂરે થયો) પણ નોંધપાત્ર છે. જિનભટ્ટદ્વિત ‘વસ્તુપાલયગિત’ (ઈ. સ. ૧૪૪૧) વસ્તુપાળની વિગતવાર જીવનકથા વ્યાસે છે, અને નાયકના અવસાન પછી લગભગ બે સદે રચાયું હોવા છતાં એને વિશેની કેટલીક એવી હકીકતો આપે છે જે બીજે કયાંયથી મળતી નથી. અતિશયોક્તિથી પ્રમાણ્યમાં એ દૂર રહે છે. વસ્તુપાળનાં જીવન અને કાર્યને લગતાં, પોતાના સમયમાં ઉપલબ્ધ એવાં તમામ ઐતિહાસિક સાધનોના જિનભટ્ટ ઉપયોગ કર્યો હતો એમ જણાય છે. રત્નમંદિરગણિતદ્વિત ‘ઉપદેશતરંગિણી’ (ઈ. સ. ૧૪૬૧ વ્યાસપાસ), મુલશીલગણિતદ્વિત ‘પ્રગ્ન-ધર્મ-ચશતી’ અથવા ‘કથાકોશ’ (ઈ. સ. ૧૪૫૩) અને સોમધર્મદ્વિત ‘ઉપદેશસમતિ’ (ઈ. સ. ૧૪૪૭) એ પંદરમા સદ્કાલી પ્રગ્ન-ધાત્મક રચનાઓ છે.^૧ એ બધી—ખાસ કરીને પહેલીમાં વસ્તુપાળના જીવનના સારકૃતિક અંગ વિશે તથા કેટલાક કવિઓ સાથેના એક આશ્રયદાતા તરીકેના એના સંપર્ક વિશે ઘણી જાણવા જેવી માહિતી મળે છે. કેટલાક જૈન કવિઓએ જૂની ગુજરાતીમાં ‘વસ્તુપાલ રાસ’ અથવા ‘વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ’ નામથી ઓળખાતાં કાવ્યો રચ્યાં છે, અને એમાંથી હિરાનંદ (ઈ. સ. ૧૪૨૮), લક્ષ્મીસાગર (ઈ. સ. ૧૪૫૨ પછી), પાર્શ્વચંદ્ર (ઈ. સ. ૧૫૪૧), સમયસુન્દર (ઈ. સ. ૧૬૨૬) તથા મેઘવિજયે (ઈ. સ. ૧૬૬૫) રચેલા રાસાઓ ઉપલબ્ધ છે. વસ્તુપાળના સમય પછી થયે કાળે તથા પરંપરાગત કાવ્યપદ્ધતિએ આ રાસાઓ રચાયેલા છે, તોપણ એમાંના કેટલાક નાયકના જીવન વિશે એવી સૂચક ઐતિહાસિક સામગ્રી રજૂ કરે છે જે સમકાલીન લેખકો એક અથવા બીજા કારણસર આપી શક્યા નથી.

હત્તીજી લેખો

૪૨. હત્તીજી સાધનોમા વસ્તુપાળના સંખ્યાગ્રંથ શિલાલેખો મળે છે. એમાંના કેટલાક લેખો બહુ ટૂંકા—માત્ર થોડીક પંક્તિના જ છે, જ્યારે કેટલાક લેખો પ્રમાણ્યમાં લાંબા હોઈ અત્યંત કાવ્યો જેવા છે. આ લેખોમાંના ઘણાખરા સંશોધનનાં વિવિધ સામયિકોમાં અને ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો’ ‘પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ’ તથા ‘પ્રાચીન લેખમાળા’ જેવા સંગ્રહોમાં છપાયેલા છે. આ લેખો મોટે ભાગે આણુ અને ગિરનાર ઉપર

૧. પ્રગ્ન-ધના સાહિત્યપ્રકારના ઐતિહાસિક અને સાહિત્યિક મૂલ્યાંકન માટે જુઓ પ્રકરણ ૧૧.

મળે છે, તથા થોડાક ઉત્તર ગુજરાતમાં તારગાના કુગર ઉપર અને ડોહાઈ, અણુહિવાડ પાટણ, કલોલ પાસે શેરીસા વગેરે સ્થળોએ જ્યાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળ મંદિરો બાંધાયા હતા—તથા મહેસાણા જિલ્લામાં વીંછપુર પાસે નવા સમુદ્રમારે છે ઉદયપ્રલસૂરિદૃત ‘સુદૃતકર્તિકલ્લોલિની’ (ઈ સ ૧૨૨૧) અને જ્યૈષ્ઠસૂરિદૃત ‘સ્તુપાલ-તેજપાલપ્રશસ્તિ’ એ બે કાવ્યો મૂળે શિવાલેખો તરીકે ડાટવાયા હતા એ શિવાલેખો નાથ પામી ગઈ છે, પણ એ કાવ્યોની નકલો હસ્તપ્રતોમાંથી મળી છે કે ‘સરસ્વતીસદનપ્રશસ્તિ’ (ઈ સ ૧૨૭૨) તરીકે ઓળખાતા બે શિવાલેખો પ્રભાસપાટણમાંથી મળ્યા છે તથા જૂનાગઢ પાસેના ગચ્છીમાંથી એક અધૂરો લેખ જડી આવ્યો છે એ નવું સ્તુપાળના સાહિત્યમંડળના એક બ્રાહ્મણ કર્તે નાનાકના જીવનના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે (પૈરા ૮૫-૮૬) ભાગ્યેજ કહેનાની જરૂર છે કે આ બધા શિવાલેખોને સમકાલીન સાધનો તરીકે ગણના બેઠાએ, કેમકે એમાંના ઘણા સ્તુપાળના જીવનકાળ દરમ્યાન લખાયા છે, અને જો કે સોમશ્વરદૃત ડોહાઈની ‘વૈદનાથપ્રશસ્તિ’ (ઈ સ ૧૦૫૫) તથા પ્રભાસ પાટણની ‘સરસ્વતીસદનપ્રશસ્તિ’ સ્તુપાળના અસ્તિત્વ પછી લખાયેલી છે, તોપણ સમયદષ્ટિએ એ એટલી નિકટવર્તી છે કે એઓને સમકાલીન સાધનરૂપે ગણી શકાય.

સ્થાપત્ય

૪૩. સ્થાપત્યકૃતિઓ કયા અને સંસ્કારિતાના ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી છે સ્તુપાળ અને તેજપાળે ગુજરાત અને ઔરખૂમાં જુદે જુદે સ્થળે (પૈરા ૫૮-૬૦) સખ્યાબધ મંદિરો અને અન્ય સ્થાપત્યો બાંધાયા હતા, પણ એમાંથી માત્ર આજુ અને ગિરનાર ઉપરના મંદિરો જ બચ્યા છે આજુ ઉપરનું મંદિર એ મધ્યકાલીન ભારતીય સ્થાપત્યનો અત્યુત્તમ શિષ્યવડે અલદૃત એવો ચિન્હબી નમૂનો છે તથા એ બાંધનારની ઉચ્ચ રસિકતા અને અસાધારણ ઉદારતાની સાક્ષીરૂપ બની રહે છે

૨ નવા સમુદ્રમારે લેખ સૌથી ઓછા જાણીતા છે વારેલા યુગનો આ એક ત્રુટક શિવાલેખ છે એમાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળનો મંત્રીઓ તરીકે માત્ર પૂર્વક ઉલ્લેખ દેનો મળે છે આ શિવાલેખ કેટલાક વર્ષ પહેલાં બુદ્ધિસાગર સૂરિએ ‘બૃહદ્ વીંછપુર જ્ઞાનંત’, પ્રસ્તાવના પૃ ૨૮ માં છપાવ્યો હતો ૫ બેરાડા આર્કિયોલોજિકલ રિપોર્ટ, ૧૯૩૮ ૩૦ (પૃ ૩) માં આ લેખની નોંધ લેવામાં આવી છે

૩ વસ્તુપાળના બે શિવાલેખો સ્વતંત્ર કાવ્ય તરીકેના સ્થાનને પાત્ર છે એઓના વિવેચન માટે જુઓ પ્રસ્થાવ ૮

પ્રકરણ ૩

વસ્તુપાળનો કૌટુંબિક વૃત્તાન્ત તથા રાજકીય કારકિર્દી

૪૪. સાહિત્ય અને કલાના એક મહાન આશ્રયદાતા તરીકેન વસ્તુ પાળનું કાર્ય સમજવા માટે તેના કૌટુંબિક વૃત્તાન્ત તથા રાજકીય કારકિર્દી ટૂંકમાં જોના જોઈએ. આ વિષયના અભ્યાસ માટેની સાધનસામગ્રી નિપુન છે. જે કે ટેલીક નાર એમાથી પરસ્પર નિગેધી હકીકતો મળે છે. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ એ અપુહિતનાડ પાળણના એક સમૃદ્ધ પ્રાગ્વાટ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. એમના પૂર્વજો નિગે પ્રમાણભૂત માહિતી ઉપલબ્ધ છે. ઐતિહાસિક સાધનમ-ધોમાં વસ્તુપાળના પૂર્વજોના વૃત્તાન્ત ચડપ નામે પુરવધી શરૂ થાય છે.^૧ વસ્તુપાળના પોતાના તથા એના મિત્ર સોમે શ્વરના કથન મુજબ, ચડપ મંત્રી હતો.^૨ ઘણું કઠિને તે અપુહિતનાડના કોઈ ચૌકુચ રાજનો મંત્રી હશે. ચડપનો પુત્ર ચડપ્રસાદ હતો, જેનો હાથ કદી પણ મનિમુદ્રાથી નહિત નહોતો.^૩ ચડપને બે પુત્ર હતા— સોમ અને સૂર. સોમ એ સિદ્ધરાજ જયસિંહના રત્નાશનો અધિકારી હતો.^૪ એની પત્ની સીતા નામે હતી,^૫ જેનાથી એને અશ્વરાજ કે અશ્વ રાજ નામે પુત્ર થયો હતો. અશ્વરાજ પણ કોઈ ગ્યજો મનિપદ ભોગવતો હતો.^૬ આણુ નામે પ્રાગ્વાટ નણિય જે દડપતિ હતો તેની પુત્રી કુમારદેવીને અશ્વરાજ પરવયો હતો.^૭ અશ્વરાજ અને કુમારદેવી એ વસ્તુપાળના માતા પિતા હતા.

વસ્તુપાળ—એક પુનર્જન્ન કરેલ વિધવાનો પુત્ર

૮૫. અસાગ્ર મુધી એક એની અનુશ્રુતિ ચાવતી આવેલી છે, જે અનુસાર કુમારદેવીએ નિવના થયા પછી અશ્વરાજ સાથે પુનર્જન્ન કર્યું હતું.^૮ 'પ્રગન્વચિન્નામણિ ના કર્તા મેદુતુગ' આ અનુશ્રુતિની પછલી નાર નોંધ

૧ ૨ નના ૧૬ ૦ બાંધે ૩ ૪

૩ નીજો ૩ ૮

૪ એ ૦/ ૦ ૧૪

૫ એ ૦/ ૩ ૧૬

૬ એ ૪ ૩ ૧૭ અને ૨૨

૭ એ ૦/ ૬ ૨૨ નના ૧૬ ૨૫ વળી ૮ આ વચ ૧

૮ મચિ ૫ ૬૮

કરેલી છે, તથા લક્ષ્મીસાગર, પાર્શ્વચન્દ્ર^{૧૦} અને મેરુનિગ્ધ^{૧૦} એ ત્રણ કવિ
ઓએ રચેલ 'વસ્તુપાલ રાસ' એ નામના ત્રણ જુદા જુદા જૂની ગુજરાતી
ના કાવ્યો એને અનુમોદન આપે છે. શ્રી ચિમનલાલ દલાલ^{૧૧} અને શ્રી
મોહનલાલ દેસાઈ^{૧૨} આ અનુસ્રુતિમાં અગ્વીકાર કરે છે, કેમકે વસ્તુપાળની
સમકાલીન કોઈ પણ રચનામાં એનો ઉલ્લેખ નથી. અહીં ઐતિહાસિક
પદ્ધતિનો એક રસપ્રદ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. સમકાલીન લખાણો સામાન્ય
રીતે પછીના સમયના લખાણો કરતાં વધારે આધારભૂત ગણાના છતાં
કેટલીક બાબતો એની કોઈ શંકા જે નિમે સમકાલીનો મૌન રાખનાર પસંદ
કરે. કોઈ નિશિષ્ટ વ્યક્તિ અથવા તેના કુટુંબનું ધસાણ લેખાય એની બાબત
હોય ત્યારે આત્મ ખાસ બને, અને એની વ્યક્તિના જીવનનો મુખ્યત્વે
પ્રશસ્તિગર્ભ વૃત્તાન્ત આપનારો જેમનો આશય હોય એના લેખકો આ
પ્રકારના પ્રસંગો નિશી મૌન રાખે એ રાજાનિક છે. આ કાગ્યથી તરત
પાળની માતા કુમારદેવીના પુનર્વચ્નની હકીકત સમકાલીનોએ નહિ નોંધી
હોય. પછીના સમયના લેખકોને આ પ્રકારનો સંદેશ ગણનાર કશું કારણ
નહોતું. આથી સમકાલીન લેખકોએ એની નોંધ કરી નથી એટલા જ માન
કારણસર આ અનુસ્રુતિનો અસ્વીકાર કરી શકાય નહિ. મેરુનિગ્ધ જેણે તરત
પાળના અવસાન પછી માન સાંઠે ર્ષ પાઠ પોતાનો ગ્રન્થ લખ્યો છે
તથા જેનો આશય જૈન ધર્મના મહાપુરોહી કીર્તિ નિસ્તારનાનો છે તે
આ અનુસ્રુતિમાં તથ્ય ન હોત તો એની નિમિત્ત લાગ્યેજ આપત કુમાર
દેવીના પુનર્વચ્નનો વૃત્તાન્ત આપતા ત્રણ જૂના ગુજરાતી ગદ્યાઓએ મેરુ
નિગ્ધના લખાણની નકલ કરી નથી, પણ તેઓ અન્ય સ્વતંત્ર પરપરાને
અનુસરતા જણાય છે, જે બતાવે છે કે આ હકીકત માટે બીજા પુગરા
પણ હોવા જોઈએ^{૧૩}. જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલી જૈન આચાર્યોની
'શ્રીરાશાનલિ' નામે પદ્યરસિ ઉપર્યુક્ત અનુસ્રુતિને પ્રકારાન્તર દેઢા આપે

૧૦ લક્ષ્મીસાગર અને પાર્શ્વચન્દ્રકૃત રાસાઓ માટે જુઓ જેસાસ, પૃ ૩
૫ ૧૧૨ અને આગળ

૧૧ વલિ, પ્રસ્તારના પૃ ૧૩

૧૨ જેસાઈ, પૃ ૩૫૧-૫૨

૧૩ લક્ષ્મીસાગર અને પાર્શ્વચન્દ્રકૃત રાસાઓમાં વિધવાપુનલગ્ન માટે એ
વસ્તુનો આધાર સોપવામાં આ શે છે કે પ્રથમ તીર્થકર આદિનાથ એક વિધવા
સાથે લગ્ન કરું છતાં અન્ય નથી એમાં શું છે કે બીજાઓ પણ એ જૂની રીતે
અનુસરી શકે (જેસાસ, પૃ ૩, ૫ ૧૧૩ અને ૧૧૮)

છે. ૧૪ એમાં બે તથ્ય ન હોત તો વસ્તુપાળના અવસાન પછી જૈન સાહિત્યની કૃતિઓમાં જ એની આવી વિવિધ રીતે નોંધ લેવાઈ ન હોત.

વસ્તુપાળનાં ભાઈ-બહેનો

૪૬. અશ્વરાજ અને કુમારદેવીને અગિયાર સંતાનો હતાં, એમાં બાલુ, માઉ, સાઉ, ધનદેવી, સોહગા, વધજી અને પદ્મલદેવી^{૧૫} એ સાત પુત્રીઓ હતી તથા લુણિગ, મલ્લદેવ, વસ્તુપાળ અને તેજપાળ એ ચાર પુત્ર હતા. આ ચાર ભાઈઓમાંથી લુણિગ નાની વયમાં મરણ પામ્યો હતો અને મલ્લદેવ યુવાવસ્થામાં જ, ખૂર્સિંહ નામે એક પુત્ર મુકીને, અવસાન પામ્યો હતો. વસ્તુપાળનું જન્મવર્ષ ખોળા કાઢવાનું કોઈ સાધન નથી. એના જીવન વિશેની જૂનામાં જૂની નોંધાયેલી સાલ તે સં. ૧૨૪૯ (ઈ. સ. ૧૧૯૩) છે. ૧૬ રાજકોટના વોટસન મ્યુઝિયમમાં સચવાયેલા એક શિલાલેખમાં તે મળે છે. એ શિલાલેખમાં તે ઉન્નાર્ણ ચયાનુ વર્ષ આયું નથી, પણ લિપિ ઉપરથી તે વસ્તુપાળના સમય કરતાં અર્વાચીન નથી. આ શિલાલેખ પ્રમાણે, વસ્તુપાળ તથા એના નાના ભાઈ તેજપાળે સં. ૧૨૪૯ ના વર્ષમાં પોતાના પિતાની સાથે શત્રુંજયની યાત્રા કરી હતી. આ એમના બાળ-પણની વાત હશે એમ માની શકાય. વસ્તુપાળને બે પત્નીઓ હતી-લક્ષિતા અને સોમુ અથવા વયજલ્લદેવી. તેજપાળનું લગ્ન અનુપમા અને મુહવદેવી સાથે થયું હતું. આ બંને બધુઓને અનેક બાળતોમાં ઉપયોગી સલાહ આપનાર તરીકે તેજપાળની પત્ની અનુપમાનું નામ પ્રસિદ્ધ છે.

રાજકીય કારકિર્દીનો પ્રારંભ

૪૭. વસ્તુપાળ અને તેજપાળની બાલ્યાવસ્થા વિશે ઝાઝું જાણવામાં નથી. નાનપણમાં તેઓ પોતાના પિતાની સાથે મુંહાલકપુર નામે ગામમાં રહેતા હતા. ૧૭ એ ગામ ચૌલુશ્વરાજ તરફથી અશ્વરાજને એની સેવાઓના બદલામાં ધનામમાં અપાયું હતું અશ્વરાજના અવસાન પછી બંને ભાઈઓ

૧૪. 'વીરવંશાવલિ' હમેરે છે કે ગુજરાતની વલ્લિક શાસિઓમાં-ખાસ્ત કરીને પ્રાગ્વટામાં-વૃદ્ધશાખા અને લઘુશાખાના (અર્વાચીન 'દશા' અને 'વીશા' ના) બેદ, ચાહુ કદિનો ભંગ કરતી આ ઘટનાથી પેદા થયા હતા. જેઓ વસ્તુ-પાળની સાથે રહ્યા તેઓ 'લઘુશાખીય' (વિતરતા) બણ્યાયા. આ વિશેની વિગતો મારે જુઓ 'નિસાસ', પુ. ૧, અંક ૩ મા છપાયેલ 'વીરવંશાવલિ' ના પૃ. ૩૬-૩૭.

૧૫. માગ્નિલેસ', નં. ૬૪, ૯૪-૯૭ અને ૧૦૩. વળી જુઓ વચ ૧.

૧૬. વચ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૧

૧૭. વચ, ૧

હીનતા અમર મર્યોમા લાગુપ્રમાદ અને વીચ્છેદને કતુપાળ અને તેજ પાળની મોતી સહાય હતી આ બે મરીઓએ પોતાના વીગત અને કાર્યકુશળતાથી નર્મદા અને સાગરમતી સ્થેના આખાને પ્રદેશમા વાઘના ઓતી સત્તા સિનાગી તથા આખાએ ગુજરાતમા શાન્તિ અને મુન્યવગ્થા ગ્યાપીને દેશને અધાધુધીમાથી ગયા પો

૪૯. પ્રમન્ધા ઉપગથી જણાય છે કે વસ્તુપાળને એની નિમલ્લક પછી સ્તલતીર્થ અથવા ખલાતન આધિપત્ય સોપાયુ હતુ અને તેજપાળને પ્રધાનમનિમુદ્રા સુપગત થઈ હતી ૨૪ પોતાની પડવાના હકિમેએ કરેલા અનેક અન્યાયો વસ્તુપાળે દૂર કર્યા એના અમનમા લોખતા નૈતિ ધારણ મા સુધારો થયો, અને સર્વે પ્રામાણિકપણે પોતાનો ધર્મા કરના લાગ્યા તેણે ચાચિયાગીરી અટકાવી તથા હાલુનગી માણસોને મોખી એઓને પમ્ડી લાવવા વ્યવસ્થા કરી (કામી, ૪-૧૬) તેણે મ્હા હાથે લાયનુશવત દખાની દીધી અને રાજ્યવહીન મુન્યરચ્છિત કર્યો એક જૂના લાચિયા અમલદાર પાસેથી તેણે ૨૧૦૦ દામનો દડા રસૂલ મ્યો ૨૫ રાજ્યનુ મહે સૂલ ઘણા સમયથી ચડી ગયુ હતુ નીતિશાસ્ત્રમા મહેલા ચારે ઉપારોનો પ્રોગ કરીને તેણે તે રસૂલ મ્યુ અને રાજકોશ ભરી દીધા ૨૬ સ્તલ તીર્થના કેલામ વ્યાધિકારીઓ જેઓ પોતાના કામમાજ નિમે મતોપજન ખુનાસો આપના નહોતા, એમના હિસાબો તેણે તપાસ્યા અને એમને સજા કરી, ૨૭ ખલાતની આસપાસના ગામોના કેલાક અન્યાયી મુખીઓને તેણે સજા કરી તથા એમની પાસેથી રસૂલ લીવવા નાણાથી મન્દિરો બાધા પા ૨૮ આ પ્રમાણે નિયમા પ્રવર્તેલા માગ્ય ન્યાય તેણે દૂર કર્યો (૧૫, ૪-૪૦) અને મોગા નાના તમામ ગજ્યધિકારીઓનુ સૈચિય કડમ્બધી દાખી દીધુ વસ્તુપાળ અને તેજપાળ પોતાની ગજકાય માન્કિર્દી આગલમા કેવા યુદ્ધો આ અન્યથા દૂર કરીને લોખમા નિશ્ચામ પત ગ્યાપિત કરનાના રાજ્ય કરીને તે પારખની ગાગીએ આગરો જતા પારખના છેલ્લા ગીલુમ્ય ૨૯ નિયુવનપાવનો તખે ૧૫ કરો દોઢ અળના નિયુવનપાવન પા સ ન પાય તપી તેણે રાજ્યમાની મજ કરી દોઢ (ગ્રમ ૧૭ બ ન ૨ ૫ ૯)

૨૪ ને ૫ ૧૦૨

૨૧ વગ ૨ મે ૫ ૧૦૩

૨૬ વા ૨

૨૭ એ જ ૪

૨૮ ન જ

આશયથી તથા ભોળા ભીમદેવના નબળા રાજ્યઅમલમાં ખાલી થઈ ગયેલો ગજકોશ ભરવાના હેતુથી થયાં હોય એવો પૂરો મંભવ છે. 'વસ્તુપાલચરિત' લખે છે કે ખંભાતના એક સમૃદ્ધ મુસ્લિમ વેપારી સદીક અથવા સદ્દને શાસન કરવામાં (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૯) વસ્તુપાળનો આશય પ્રગળે એ બતાવવાનો હતો કે હવે નવા રાજ્યઅમલમાં માત્રય ન્યાયને કોઈ અવકાશ નહોતો. ૨૯ ટૂંકામાં, સત્તારક થયા પછી વસ્તુપાળનું પહેલું કાર્ય શુજરાતમાં રાજકીય અને આર્થિક વ્યવસ્થા સ્થાપવાનું હતું.

શંખ ઉપર વિજય

૫૦. ધાળકા અને ખંભાત આસપાસના પ્રદેશમાં વસ્તુપાળ શાન્તિ સ્થાપવામાં સફળ થયો એ અરસામાં લાટના શાસક શંખે ખંભાત બંદર લાટના રાજનું છે એવો દાવો કરીને તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું. ખંભાત પાસેના વટકૂપ (વડવા) નામે સ્થાને ભારે લડાઈ થયા પછી વસ્તુપાળથી હારીને શંખે પીછેહઠ કરી. આ વિજયની ઉજવણી માટે ખંભાતના નગર-જનોએ શહેરની બહાર આવેલ એકલવીરા માતાના મંદિરમાં ઉત્સવ કર્યો, અને મંત્રી પણ દર્શનાર્થે ત્યાં ગયો. ૩૦ આ ઘટના મં. ૧૨૭૯ (ઈ. સ. ૧૨૨૩) પહેલાં બની હોવી બોધ્યે, કેગે એ વર્ષમાં વસ્તુપાળે ખંભાતનું શાસન પોતાના પુત્ર જયંતસિંહ અથવા જયસિંહને સોંપ્યું હતું. ૩૧ ખંભાત નો વહીવટ શંખીન પાયા ઉપર ચૂકવાનું વસ્તુપાળનું કાર્ય એ રીતે મહત્વ-નું છે કે એ સમયે ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભારતનું એ મુખ્ય બંદર હતું, અને એથી આર્થિક તથા વેપારી દૃષ્ટિએ એની ભારે અગત્ય હતી.

દેવગિરિના યાદવ રાજ સાથે સંધિ

૫૧. દક્ષિણમાંથી દેવગિરિના યાદવ રાજ સિદ્ધણ અથવા સિંધણે અને ઉત્તરમાંથી ચાર મારવાડી રાજ્યોએ એકસાથે શુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે પણ ગંભીર પરિસ્થિતિ બની થઈ હતી. પરંતુ લવણપ્રસાદ અને વીર ધવલે હિંમત શુભાવી નહિ, અને તેઓ બહાદુરીથી લડ્યા. અતે મારવાડના ચાર રાજ્યો સાથે ૩૨ તેમજ દેવગિરિના યાદવ રાજ સાથે ૩૩ સંધિ

૨૯. એ જ.

૩૦. કાકી, સર્ગ ૪-૫; વધિ, સર્ગ ૫; વળી જુઓ પ્રકા, પૃ. ૧૦૮-૧૦૯; મધિ, પૃ. ૧૦૨.

૩૧. માર્ગલેક્સ, નં. ૪૦-૩

૩૨. કાકી, ૬-૬૦

૩૩. 'લેખપદ્ધતિ' પૃ. ૬૨. વળી જુઓ બોર્ડ, પૃ. ૧, ભાગ ૧, પૃ. ૧૯૬-૨૦૦.

થઈ. વિવિધ પ્રકારના દસ્તાવેજોના સ્વરૂપના નમૂના આપતા સંસ્કૃત ગ્રન્થ 'લેખપદ્ધતિ'માં યાદવ સિંહણુ સાથેની સંધિનો જે પાક છે એમાં સં. ૧૨૮૮ (ઈ. સ. ૧૨૩૨)નું વર્ષ આપ્યું છે. આ વર્ષ જો સાચું માનીએ- અને નહિ માનવાનું કંઈ કારણ નથી-તો સિંહણુ સાથેના યુદ્ધનો એ વર્ષમાં અંત આવ્યો હશે એમ ગણી શકાય.

વીરધવલ અને એના મંત્રીઓનાં બીજાં યુદ્ધો

૫૨. વીરધવલ અને વસ્તુપાળ-તેજપાળે કરેલાં બીજાં કેટલાંક યુદ્ધોનાં વૃત્તાન્તો પણ પ્રબન્ધોમાં આવે છે. સૌ પહેલાં તો તેમણે વામનસ્થળા (જૂનાગઢ પાસે વંથળા)ના ઠાકોરો સાંગણુ અને ચામુંડ ઉપર વિજય કર્યો. તેઓ વીરધવલની રાણી જયમલદેવીના લાઈઓ હતા અને રાણીએ અનેક વાર વિનંતીઓ કર્યા છતાં વીરધવલનું વર્ચસ સ્વીકારતા નહોતા. લડાઈમાં તે બંને મરાયા અને વામનસ્થળાના મહેલનો સમૃદ્ધ ખજાનો વીરધવલના હાથમાં આવ્યો.^{૩૪} વીરધવલે બીજું આક્રમણ કચ્છમાં ભદ્રેશ્વરના ભીમસિંહ પ્રતિહાર ઉપર કર્યું, પણ મારવાડથી આવેલા કેટલાંક પરાક્રમી યોદ્ધાઓ ભીમસિંહની સેવામાં હતા (આ યોદ્ધાઓ અગાઉ વીરધવલ પાસે આવી ગયા હતા, પણ વીરધવલે એમને રાજસેવામાં રાખવાની અશક્તિ દર્શાવી હતી), તેથી વીરધવલ એને હરાવી શક્યો નહિ અને સંધિ કરીને એને પાછા વળવું પડ્યું.^{૩૫} આ સંધિને પરિણામે ગુજરાતના રાજ્યે એક નવો મિત્ર મેળવ્યો અને કચ્છ તરફની સરહદ સલામત થઈ. આ પછી વીરધવલે મહીતટ પ્રદેશમાં આવેલા ગોદ્રહ(ગોધરા)ના ઠાકોર ધૂધુલને તાબે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મારવાડનાં ચાર રાજ્યે ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે ધૂધુલ તેમની સાથે મળી ગયો હતો તથા ગુજરાતમાં આવતા જતા વેપારીઓ, સાથો અને યાત્રાળુઓને લૂંટતો હતો. એની સામે તેજપાળને એક બળવાન સૈન્ય સાથે મોકલવામાં આવ્યો. તેણે ધૂધુલને પકડીને લાકડાના પાંજરામાં પૂર્યો તથા પોતાના એક સરદારની ગોધરાના હક્કિમ તરીકે નિમણૂક કરી. આ અપમાન નહિ સહન થવાથી ધૂધુલે પોતાની જાન કરડીને આ-મધાન કર્યો.^{૩૬} આ વિજયને પરિણામે વાઘેલાઓની સત્તા ગુજરાતની પૂર્વ સરહદ મુઘી વિસ્તરી અને માગવા ગાજુનો વેપારી માર્ગ સલામત બન્યો.

૩૪. પ્રકો, પૃ. ૧૦૩-૧૦૪; વચ, ૨

૩૫. પ્રકો, પૃ. ૧૦૪ અને આગળ; વચ, ૨

૩૬. પ્રકો, પૃ. ૧૦૩-૧૦૮, વચ, ૩

એક મુશ્કિલ આક્રમણનો પ્રતિકાર

પૃ. ૧ી ધનના ગળ્યકાળ દરમ્યાન ગુજ્જાન ઉપર એક મુશ્કિલ આક્રમણ થયું હતું અને વસ્તુપાળે એનો તકળતાપૂર્વક પ્રતિકાર કર્યો હતો, એ બનાવના માટેના પૂરતા ઐતિહાસિક પ્રમાણો છે જ્યસિહસૂરિએ પોતાના સમૃત નાટક 'હમ્મીરમદમદન'માં આ ઘટનાનું નિરૂપણ કર્યું છે દિન્દીના સુનતાન મોજદીને ગુજ્જાન ઉપર ત્રી રીતે હુમલો કર્યો અને એનું લશ્કર આણુ પાસેના એક પહાડી માર્ગમાં પ્રવેશ્યા પછી ઉત્તરમાંથી અઘનતીના પરમાર ધારાપો અને દક્ષિણમાંથી મત્રી વસ્તુપાળે એના મૈન્યને ક્ષેત્રી રીતે ઘેરી લીધું એનું નર્ણન 'પ્રમન્થ'માં છે ૩૭ અને પશ્ચિમમાં સુનતાનને પાછા હટી જવું પડ્યું ૩૮ એનાક સમય પછી સુનતાન ની માતા ('પ્રમન્થચિન્તામણિ' પ્રમાણે, એનો ગુર) મહા જ્યા માટે નહાણમાં બેસના ગુજરાતના એક મદરે (સલાન ખલાન બદરે) આની વસ્તુપાળ એની બધી મિનકત કમળે લેવા પોતાના માથાએને સૂચવ્યું નહાણની વસ્તુપાળ પાસે આ-ઓ અને સુવતાનની માતાને ચાચિયાઓએ લૂટી લીધી હોવા નિરે દ્રવિયાદ કરી વસ્તુપાળે પેના મહેવાતા ચાચિયાઓને પકડી મંગાવ્યા, બધા માન સુવતાનની માતાને પાછો આપીને તેનો સકાર કર્યો, તથા એની સુખસગપ્ત અને સનામતી માટે વ્યવસ્થા કરી મહાથી પાછા ફર્યા પછી સુનતાનની માતા વસ્તુપાળને પોતાની માથે દિલ્હી લઈ ગઈ અને સુવતાન સાથે એનો પરિચય કરાવે વીરધન સાથે મૈત્રી રાખવાન નયન વસ્તુપાળે સુવતાન પાસથી લીધું વસ્તુપાળ દિન્દીથી પાછો આ-ઓ ત્યારે નીરવનલે એનો લાગે તકાર કર્યા ૩૯ દિન્દીના મુશ્કિલ આક્રમણનો પ્રતિકાર નર્ણના હમ્મીરમદમદન નાટકની જોસનમેરના બહાર

૩૭ પ્રે. ૫ ૧૧૭

૩૮ મોજીન અથવા મુજુદીન પાણ અ વિરો મેટોક મતભેદ છે મેમ્ એ નામનો કોઈ સુનતાન દિન્દીના તત્વ ઉપર મેમ્ નથી બા. ૧ (પુ ૧ બા. ૧, પુ ૨૦૧) મતસાર મોજીન ત મુદમ્મ મોજી છે મો તરિ વાવ પરીમે એન સાહમુદીન મોજી મોજી છે (જેસાસ પુ ૩, પુ ૧૫૩ અને બાગજ) ૫ મીરીરામ્ મોજી (રાજપૂતાન કા ઇતિહાસ પ ૧ પુ ૪૬૭ ૪૬૮) શ્રી રૂર્ગાગર રામ્મી (રમતઇ બા. ૨ પુ ૩૮૦ ૩૮૧) શ્રી બા પિવાત સામ્સરા ના (ગરજાની સાખ્વાલિ મીરાસી ૨૧૦ ઈ સ ૧૮૦૪ પુ ૧૮ ૧૯) મતે મોજીન એ દિન્દીના સુનતાન અન્તમરા (ઈ સ ૧૭૧૦ ૧૭૩૫) છે ઐતિહાસિક કાવાલુકમની દ્રષ્ટિએ એવો મત વધારે સ્વીકાર્ય છે

૩૯ પ્રે. ૫ ૧૧૮ ૧૨૦, પ્રચિ, પુ ૧૦૩

માની તાડપત્રીય પ્રતની નક્ક સ ૧૭૮૬ (ઈ સ ૧૭૩૦)મા થયેલી છે, ૪૦ તેથી આ ધર્મના ત ૧૨૭૬ (ઈ સ ૧૭૨૦) (વસ્તુપાળના મનિપદના પ્રારંભનું ૫૬) અને સ ૧૭૮૬ની નચ્ચે જની હાની જોઈએ

વીરધવલ અને વસ્તુપાળનું મૃત્યુ

૫૬. ગાથા વીરધવલ ઈ સ ૧૭૩૮ મા મૃત્યુ થયું ૪૧ પ્રા ધો લખે છે એની ચિના ઉપર અને લો એ પ્રાચીન કથું અને બીજા એને બીજી મળતા અપ્રાપ્ત માટે તેજપાળને સૈન્ય સાથે રમશાનબુમિ ઉપર આનંદુ પડ્યું ૪૨ વીરધવલને બે પુત્રો હતા—પ્રતાપમય અને વીસલ દેવ પ્રતાપમય તો વીરધવલના હનનકાળમાજ, અર્જુન ન નામે પુત્ર મુકીને, મગણ પામે છે તો વીરધવલનો નાનો પુત્ર રીમલદેવ ઈ સ ૧૭૩૮ મા ગાદી ઉપર આવ્યો ૪૩ વીસલદેવ રાજ્યગાદી ઉપર આવે ત્યા પછી માન બે ૫૬મા જ, ઈ સ ૧૭૪ (ત ૧૭૮૬)મા વસ્તુ પાળનું અવસાન થયું, ૫૬ માં ૪૪ અને ૫૭ પાલયસ્થિત ૪૫ બન્નેયમા વસ્તુપાળના અવસાનનું ૫૬ ઈ સ ૧૭૪૭ (સ ૧૭૮૮) આપેલું છે, અને

૪૦ હમમ પ્રસ્તાનના પૃ ૧ જોલસુ પૃ ૨૩

૬૧ બા ૫ ૧ ભાગ ૧ પૃ ૨૦૩ વળી જુઓ । તુજમતીધાખાર નળ ધ ના પરિશિષ્ટમા હપાનેલ રાજ્યની મેષકલ લવણપ્રસાદના મૃત્યુ વિશે મ્યુ બલવામા નથી બા । (પૃ ૧ ભાગ ૧ પૃ ૨૦૦) ના લેખકે એમ માન્યું છે કે ઈ સ ૧૨૨ મા દત્તિરિના ચાહવ રાજ સિહા, સાથે સધિ થયા પછી લવણપ્રસાદ વીરધવલની તરફે મા ગાની યાગ કરે હશે થી દુર્ગારા કર રાસતી માન છે કે બ અવસામા કદાચ એવું મૃત્યુ થયું હશે (અમરાઈ ભાગ ૨ પૃ ૮) રાજવતી મેષકલ મા વીરધવલના રાજ્યઅમનના પ્રારંભ સ ૧૨૮૭ (ઈ સ ૧૨૨૬) થી કલા હ એકદ જોતા લના પ્રસાદનું મરણ ઈ સ ૧૨૩૨ અને ૧૨૩૮ ની વચ્ચે થયું હોય બે બનવાલે । છે

૪૨ પ્રથિ પૃ ૧૦૫

૪૩ વીરધવલના એમ પુત્ર વીરમદેવ વિરેની તથા રાજ્ય કબજે કરવા માટેના તેના પ્રયનાની વાતો પ્રજા ચોમા આપણી છે (પ્રથ પૃ ૧૨૪ ૧૨૫) એમ થા, કહેવાય છે કે વીરમદેવનો પ્રય ન નિષ્ફળ ગયા અને વસ્તુપાળની સહાયથી વીસલદેવ ગાદી ઉપર આવી ગયા થા હવે પુરવાર થયું છે કે વીરધવલને વીરમ નામે કોઈ પુત્ર નહોતો અને તેથી પ્રજા ધમા આગેની વાત માનવા જેવી નથી (અમરાઈ ભાગ ૨ પૃ ૩૦ અને અગ્ર)

૪૪ પ્રથ પૃ ૧૨૭ ૧૨૮

૪૫ વચ, ૭

એ નર્મ સામાન્ય રીતે પ્રમાણભૂત ગણનામાં આવતું હતું પણ વસ્તુપાળના સમકાલીન બાન્યને રચેલા ‘વસતરિલાસ’ કા યમા વસ્તુપાળના મૃત્યુની તિથિ સ ૧૨૬૬ ના માધ સુદ પાચમ ને રનિાર (ઈ સ ૧૨૪૦ ની ૧ લી જાન્યુઆરી) આપનામાં આની છે ૪૬ એટલે તાડપત્રીય વસ્તુપાળનું મૃત્યુનર્મ સ ૧૦૯૬ અને તેજપાળનું મૃત્યુ વર્ષ સ ૧૩૦૪ (ઈ સ ૧૨૪૮) આપ્યું છે, ૪૭ તેથી પણ ‘વસતરિલાસ’ના કથનને ટૂંકા મળે છે પ્રાચીન કહે છે કે વસ્તુપાળ શત્રુજયની યાનાએ જતો હતો ત્યારે માર્ગમાં (નદનાણથી અગ્નિ ખૂણે ૧૦ માઈલ દૂર આવેલા) અત્ર્યાલિયા ગામમાં અવસાન પામ્યો ૪૮ આ કથન કદાચ પ્રમાણભૂત હોય તોપણ ‘વસતરિલાસ’માં એવો કઈ ઉલ્લેખ નથી ૪૯ ‘પ્રબંધકાશ’ (પૃ ૧૨૫) અને ‘નિનિધતીર્થકલ્પ’ (પૃ ૮૦) વસ્તુપાળને મનિપદ ગુમાવતું પડ્યું અને તે નાગર મંત્રી નાગડને મળ્યું હતું, એવો ઉલ્લેખ કરે છે અન્યન એમ પણ કહેતું છે કે વસ્તુપાળ રાજ વીસલદેવના ભારે ક્રોધનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો, એમ નીસલદેવના એક મામા સિંહે એક જૈન સાધુનું અપમાન કર્યું હતું એની શિક્ષારૂપે વસ્તુપાળે એનો હાથ કપાવી નાખ્યો હતો, પરંતુ રાજપુરોહિત સોમેશ્વરે મંત્રીને બચાવી લીધા હતા ૫૦ તથા એની નાત પણ મળે છે કે એક નાર નીસલદેવે વસ્તુપાળ પાસે રાત્ર્યના મહેસુલનો હિસાબ માગે અને એમાની પ્રતીક રકમ મંદિરો વગેરે બાધનામાં નપરાઈ છે

૪૬ વય હર્વનિપગ્ગવણગતિકે શ્રીવિક્રમોર્વીભૂત

કાલાદ્ દ્વાદશસહસ્રહાયનશતાદ્ માસેડન માધાહ્વયે ।

પચમ્યા ચ તિર્થો દિનાદિસમયે વારે ચ માનોસ્તનો-

દ્વોઙ્ગ સદ્ગતિમગ્નિ સમ્મનમસમ તત્ત્વર્યતા ત્વર્યતામ્ ॥

(વવિ ૧૪ ૩૭)

૪૭ એ જ પ્રસ્તાવના પૃ ૮

૪૮ મત્તિ પૃ ૧૦૫ પ્રકા ૫ ૧૨૮ વચ્ચ ૮

૪ આથી ધનટું વરિ તા એમ મહે છે કે વસ્તુપાળ શત્રુજય ઉપર ચડ્યો અને ત્યાં આદિનાથની સમક્ષ ધમની ડુની સદગતિ સાથે લગ કર્યું અર્થાત્ શત્રુજય ઉપર એનું અવસાન થયું (વરિ ૧૪ ૩૪ ૫૦) આ કેવળ રૂપક છે કે ખરખર હકીકત છે એ આપણે જાણતા નથી જાણ છે કે શત્રુજય જતા માર્ગમાં વસ્તુપાળનું અવસાન થયું હોય તોપણ અજિનાથ સમક્ષ જનનું રૂપક માન્ય દ્રષ્ટિએ સંભવ બનાવના માટે કવિએ એનું આ ગીત નાચન કર્યું હોય

૫૦ પ્રકા ૫ ૧૨૬ ૨૭ ૧૪ ૮

એમ લેવામાં આવતાં એને સજ કરવાનો નિર્ણય કર્યો; પરંતુ અહીં પણ સોમેશ્વરે એને તેમ કરતાં અટકાવ્યો.^{૫૧} આવી બધી વાતો શબ્દશઃ સાચી ન મનાય, તોપણ એ ઉપરથી જણાય છે કે ઉત્તરાવસ્થામાં વસ્તુપાળના નવા રાજ સાથેના સંબંધો બેઠાએ એવા સારા નહોતા. આમ બનવું તદ્દન સંભવિત છે, કેમકે ઇતિહાસમાં આપણે અનેક એવાં ઉદાહરણો જોઈએ છીએ જેમાં નવા રાજ અને જૂના મંત્રી વચ્ચે ઘર્ષણ થાય છે. વીસલદેવ સાથેના વસ્તુપાળના સંબંધો બહુ સારા નહોતા રહ્યા, પણ વીસલદેવે વસ્તુપાળને મંત્રિપદ ઉપરથી ખરેખર દૂર કર્યો હતો એમ કહેવા માટેનો વિશ્વાસપાત્ર પુરાવો આપણી પાસે નથી. નાગડ અને બીજા નાગર મુન્સદીઓની ખટપટને કારણે વસ્તુપાળ અને વીસલદેવના સંબંધો બગડ્યા અથવા વીસલદેવને પોતાને જ જૂના અનુભવી મંત્રીની મુરબ્બીવટ અકારી લાગી હોય.

તેજપાળનું મરણ

૫૫. વસ્તુપાળના અવસાન પછી કેટલાંક વર્ષ સુધી તેજપાળ મહામાત્ય તરીકે ચાલુ રહ્યો હતો એના પુરાવાઓ છે, એટલે વસ્તુપાળને વીસલદેવે મંત્રિપદેથી દૂર નહોતો કર્યો એ અનુમાન વધારે વજનદાર બને છે. સં. ૧૨૯૬ ના વૈશાખ સુદ ત્રીજ (તા. ૨૬ મી એપ્રિલ, ઈ. સ. ૧૨૪૦) ના ચાલુ ઉપરના એક શિલાલેખમાં તેજપાળને મહામાત્ય કહેવામાં આવ્યો છે,^{૫૨} તે એ જ વર્ષના માધ માસમાં વસ્તુપાળનું અવસાન થયું હોવાના 'વસન્તવિલાસ'ના કથનને અનુમોદન આપે છે. વળી એ સૂચવે છે કે વસ્તુપાળના અવસાન પછી તુરત જ તેજપાળે પોતાના વડીલ બંધુના આધ્યાત્મિક અધિકાર સંભાળ્યા હશે. પાટણ લંકારમાંની સં. ૧૨૯૮ (ઈ. સ. ૧૨૪૨) ની તાડપત્રીય હસ્તપ્રતની પુષ્પિકામાં મહામાત્ય તેજપાળના પુત્ર હુણસિંહનો ભૂયુક્તના હકિમ તરીકે ઉલ્લેખ છે.^{૫૩} સં. ૧૩૦૩ (ઈ. સ. ૧૨૪૭) માં લખાયેલી 'આચારાંગ સત્ર' ની એક હસ્તપ્રતની પુષ્પિકામાં અપુલિલવાડમાં મહામાત્યના અધિકારપદે તેજપાળ હોવાનું કહ્યું છે.^{૫૪} નાગડનો મહામાત્ય તરીકે ઉલ્લેખ કરતી પહેલી ઉપલબ્ધ પુષ્પિકા સં. ૧૩૧૦ (ઈ. સ. ૧૨૫૪) ની છે,^{૫૫} જે બતાવે છે કે તેજપાળનું અવસાન ઈ. સ.

૫૧. પ્રા. ૧. ૧૨૫

૫૨. પ્રા. ૧. ૧૨૫

૫૩. પ્રા. ૧. ૧૨૫

૫૪. પ્રા. ૧. ૧૨૫

૫૫. પ્રા. ૧. ૧૨૫

પ્રકરણ ૪] વસ્તુપાળ-સાહિત્ય ને કલાનો આશ્રયદાતાને સાહિત્યકાર [૪૬

૧૨૪૭ અને ૧૨૫૪ ની વચ્ચે થયું હતું. 'વસ્તુપાલચરિત' અનુસાર તેજપાળનું મરણ વસ્તુપાળના મરણ પછી દસ વર્ષે થયું હતું, અને "પ્રત્ય-ધ-કોશ" માં તેજપાળના મરણનું વર્ષ સં. ૧૩૦૮ (ઈ. સ. ૧૨૫૨) આપ્યું છે. આ પ્રમાણે, સં. ૧૩૦૬ (વસ્તુપાળના મરણનું વર્ષ સં. ૧૨૯૬ + ૧૦ વર્ષ = સં. ૧૩૦૬ = ઈ. સ. ૧૨૫૦), સં. ૧૩૦૮ (= ઈ. સ. ૧૨૫૨) અથવા સં. ૧૩૦૪ (= ઈ. સ. ૧૨૪૮; એક તાડપત્રીય પ્રતમાં આપેલું તેજપાળનું અવસાનવર્ષ; જુઓ પેરા ૫૪)-એ ત્રણમાંનું એક વર્ષ તેજપાળના અવસાનનું વર્ષ હોઈ શકે. વસ્તુપાળની બાળતમાં થઈ શક્યું તેમ, આ ત્રણમાંથી કોઈ એક વર્ષ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશેષ પ્રમાણભૂત ગણવા માટેનો પુરાવો પણ આપણી પાસે નથી. ગમે તેમ પણ તેજપાળના અવસાન પછી જ નાગર બ્રાહ્મણ નાગડ મહામાત્ય થઈ શક્યો હતો એ ચોક્કસ છે.

પ્રકરણ ૪

વસ્તુપાળ-સાહિત્ય અને કલાનો આશ્રયદાતા અને સાહિત્યકાર

૫૬. પ્રકરણ ૩ માં આપણે જોયું તે પ્રમાણે, ધોળકા અને અણહિલવાડના રાજદરબારોમાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળનો ભારે પ્રભાવ હતો અને શુજરાતનું રાજ્ય આર્થિક તેમજ રાજકીય દૃષ્ટિએ તેમણે વ્યવસ્થિત કર્યું હતું. પરન્તુ તેમની ઉદારતા અને દાનશીલતાને કારણે જે સાંકૃતિક પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન મળ્યું એને કારણે તેમનું નામ વધુ પ્રસિદ્ધ છે. એમણે શુજરાતમાં એવું સાંકારિક નવજીવન પેદા કર્યું, જે કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચન્દ્રના દિવસોની યાદ આપે છે તથા માળવાના મહાન વિદ્યાવિલાસી રાજ્યો મુજ અને ભોજના સમયની વિદ્યાપ્રવૃત્તિઓની સ્પર્ધામાં જીતું રહી શકે એમ છે.

વસ્તુપાળની યાત્રાઓ

૫૭. પ્રત્ય-ધો અનુસાર વસ્તુપાળે શત્રુજય અને ગિરનારની તેર યાત્રાઓ કરી હતી. બાલ્યાવસ્થામાં તેણે આ બન્ને ગ્યાનોની યાત્રા પોતાના પિતા અન્વરાજે સંઘ કાઢ્યો હતો તેની સાથે કરી હતી. એ બન્નું ઈ. સ. ૧૧૯૩ અને ૧૧૯૪ માં. મંત્રિપદે આરદ થયા પછી તેણે અનેક વાર સંઘ કાઢ્યા હતા, અને ઈ. સ. ૧૨૨૧, ૧૨૩૪, ૧૨૩૫, ૧૨૩૬ અને ૧૨૩૭ નાં વર્ષોમાં શત્રુજય અને ગિરનારની યાત્રાઓ કરી હતી. સંઘ લીધા વિના

પાતાના કુળ સાથે તે ઈ સ ૧૨૦૭, ૧૨૦૮, ૧૨૦૯, ૧૨૧૦, ૧૨૩૧, ૧૨૦૨ અને ૧૨૩૩ માં માન શત્રુજયની યાનાએ ગ્રેષ્ઠ હતો. ૧ શત્રુજયની છેલ્લી યાના, જે માર્ગમા મૃત્યુ થતા એ પૂરી કરી ચક્રો નહોતો તે માટે એ ઈ સ ૧૨૪૦ માં નીકળ્યો હતો. આનંદ ચર્યુન બાનચન્દ્રે 'વસ તપિવાસ' મહાકાવ્યમાં કર્યું છે તેણે ઈ સ ૧૨૨૧ (સ ૧૨૭૭) માં જે સધયાદા કરી તે સૌથી વધુ મહત્વની હતી, ૨ મદ્ર એ એમ જ યાનાનો નાગાર ઉલ્લેખ વસ્તુપાળના ગિન્નાગના શિનાલેખોમાં કરનામાં આવ્યો છે, તથા ઘણું કરીને એ જ યાનાનું ઠીક ઠીક નિગનખરપૂર અને કસ્મિરપર્ણ ચર્યુન 'કૃત્તિકામદી' 'સુક્રતમકૃત્તિકા' અને 'ધર્મામ્યુદય' જેવા મગધનીન કાવ્યોમાં મળે છે આ વિશે આપણે પ્રકરણ ૬ માં ચર્ચા કરીશું.

વસ્તુપાળના બાધકામો

૫૮. જે ઉપર નિશ્ચય મુકી શકાય એવા સમગ્રલીન ગ્રંથોના ચર્યુનો તૈષ્ઠ્યએ તોપણ વસ્તુપાળ અને તેજપાત્રે કરાવેના મન્દિરો, ધર્મશાળાઓ, તળાવા, કૂવા આદિ ન્યાપત્યો અને પૂર્તકાર્તોની સખ્યા ઘણી મેઠી હોતી તૈષ્ઠ્યએ ૨ પછીના સમયના ગ્રન્થવાને બાજુએ રાખીને માનસમગ્રનીન પ્રમાણેનો નિચાર મરીએ તે પપ્પુ એમની નશીનતા અને ઉદારતા આખારે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને મારનાડમાં અનેક સ્થળોએ નિગનરેલી હતી એમાં કશી શંકા નથી નિત્યનમસ્તુતિ અને રાજગેખનસુતિ કલ છે ૩ એમણે પ્રાવેના સ્થાપનો દક્ષિણે શ્રીશિવ, પશ્ચિમે પ્રભાસ, ઉત્તરે દેવાર અને પૂર્વે કાશી મુધી હતા ૪ લગભગ આખાર ભારતમાંથી નિહાળે, કનિઓ અને ધાર્મિક મુરતી એ કાળે અણુહિત્તરક અને વાળકામાં આવતા હતા તથા વસ્તુપાળ-તેજપાળ પાસેથી કદક આશ્રય મેળવતા હતા એ વસ્તુનો નિચાર કરીએ ત્યારે આ કથનમાં મશુ અશમ્ય લાગતું નથી વસ્તુપાત્રે માન જૈનવર્મના મન્દિરો બધાંન્યા એવું નહોતું અને ૫ ગ્રંથો C લેમો મળે છે ૬ તેણે રજાનારો બદ્ધશાળાઓ મરો, શિવમંદિરો ન્યા મગિજ્ઞો પણ બધાંની હતી ૭ પછીના સમયમાં લખાવેના ગ્રંથોમાં કદક અતિશયોક્તિ ૮ જે એકે જે ગ્રંથોએ વસ્તુપાળે ધનનો યથ કરો એ ગ્યાનેની સખ્યા સુક્રતસકૃત્તિકા જેવી નમકાનીન ગ્રંથનામાં ૫૦ ની છે જ્યાં રાજા મગ, નિત્યકર્મ અને નિત્યનમના ગ્રંથોમાં

૧ ૧૫ C પુસ્તક ૨ ૫૮ ૧મી જગ્યા ૩ સાગ ૪ ૦૮ ૦

૨ નન ૧૮ ૩ ૧મી જગ્યા સુસ સુધ ૭ ૧૬

વિનિ ૪ ૭ ૮૦ ૧૨ ૪ ૧૩૦

૪ પ્રકો ૧ ૧૨૦ ૧૦ ૧૫ ૨ ૩ અને ૬ વિનિ ૪ ૭ ૮૦

એ સખ્યા ઘણી નધી ગયેલી લેઇએ છીએ, અને જેનીક નિગતો ગ્રામ અનિશયોક્ત ગ્રંથની લાગે છે, પરંતુ સમકાલીનોએ આગેલી માન નકર લાગતો તર્ક દર્શિ કરીએ તોપણ ગજરાતના અને કદાચ ભાગતના મૌથી મોગ દાનેશરીઓમા ચતુષ્પાળ ગ્યાન છે એ વિશે ચકા ગણતી નથી

૫૮ ચતુષ્પાળ-તેજપાળે મદિરો આદિ ગ્યાપતો પાળ્ય લા- દ્રવ્ય ખર્ચુ હતુ આ ન ય કચાથી આનુ જે એવો પ્રજ સ્વાભાસિક રીતે થાય છે તેઓ એક ઉચ્ચ કુળના પુત્ર હતા, જેમા નશપગપાથી મનિ ૫૬ આનુ આનતુ હતુ, એવે તેમની આર્થિક સ્થિતિ સારી જ હતો પરંતુ અડધ સમૃદ્ધિ તેમની પાે રી ગીતે આની એ વિશે પ્રગન્ધામા જેની માતો આપેલી છે આ માતો આમ તો દત્તધાઓ જેની લાગે છે, પણ એમા કંઈક માતનિ નશ રહેલો હોય એ સભનિ છે ચતુષ્પાળ જ્યારે ખલાતનો લોમ નિમાયો ત્યારે સર્ધદિ અથવા સદીકે નામે એક સમૃદ્ધ મુગ્ધિમ વેપારી એ તેનુ આદિપત્ય માનનાનો અગ્વીકાર કરો ચતુષ્પાળે ત્યારે એને શાસન પ્રવાનો પ્રવત્ત કર્યો ત્યારે ભાગના રાજ શખને તે પાતાની મદે બોમાની લા-યો પરંતુ શખનો પગામ થયો, મર્ધદે પકડાનો અને એની મિનકત જમ કરામા આની રાણા નીરધનને જ્યારે આની જણુ કરામા આની સારે તેણે હુકમ દ્યા જે સર્ધદિની બધી મિનકત રાજકોશમા આવે, પણ એના ધરની ધૂળ ચતુષ્પાળને મળે આ તો એનાની ધૂળ હતી નગી આગ ભાગવાને પગિણિ સર્ધદિનુ જેનુક મોગરુપ પણ ધૂળ ભેગુ થઈ ગયુ હતુ આમ નર્ધદિની મિનકતનો મોટા ભાગ ચતુષ્પાળને મ યા ૫ બીજે ત્તાન્ત એવો છે જે-એક ના સૌનાપ્રમા જૈન તીવોની યાનાએ જતા ચતુષ્પાળ અને તેજપાળ પોતાના ધન દારને હાન નામે ગામ (ધનકા પામન હડાળા) આગળ ગયા આ વન એક લાગના આશાન હતુ પણ ત્યા જમીન બોદના એમને ખીનુ ધણુ નધાવ વન મ ન તેજપાળની પની અનુપમાને ચતુષ્પાળ પૂનુક કે આ ધનુ શુ કરુ ' અનુપમાએ હિત આપ્યા " આ ધનને પર્વતના શિખર ઉપર ગામ નથી ન ય વા આપણે હાય ચડયુ એની રીતે એ ખીજને હાય અય નહિ પછી ચતુષ્પાળ અને તેજપાળ એ વનનો ત્રિ નાગ અને આનુ ઉપગના પ્રમિલ મદિરો બાધરામા તથા શનુ જયની સધયાનાઓ દાદવામા વ્યય કર્યો ૧

આણું મન્દિર-મધ્યકાલીન ભારતીય સ્થાપત્યનો ચિરંજીવ નમૂનો.

૬૦. અનુપમાની સવાહ સાચી પડી છે, અને આણ તથા ગિરનાર ઉપના પ્રિખ્યાત મન્દિરો સિવાય વસ્તુપાળ-તેજપાળના બીજા કોઈ સ્થાપત્ય બધ્યા નથી. આણ ઉપરનું મન્દિર તેજપાળે ઈ સ ૧૨૩૧ (સ ૧૦૮૭) મા બાંધાવ્યું છે અને તેમાં મૂળ નાયક તરીકે બાવીસમા જૈન તીર્થંકર નેમિનાથ છે ગિરનાર ઉપરના મન્દિરના વસ્તુપાળ ઈ સ ૧૨૩૨ (સ ૧૨૮૮) મા બાંધાવ્યા હતા. દેવરાડાની દેવાલય-નગરીમાં આવેલું નેમિનાથ મન્દિર વસ્તુ પાળના મેળા ભાઈ લુણિમની સ્મૃતિમાં લુણ-વસતિ તરીકે બાંધાયું છે અને મધ્યકાલીન ભારતીય કલાના શ્રેષ્ઠ નમૂનાઓ પૈકી એક હોઈ એ બાંધનારનું નામ કલાના ઇતિહાસમાં અમર કરી જાય છે. આ મન્દિર તથા એની પહેલા આશરે ૨૦૦ વર્ષ પહેલા પ્રિયવશાદે બાંધાવેલ, એની લગભગ આવેલ પ્રિયનવસતિ આખાથે સફેદ આરસના છે, જે કે આ ગ્રંથથી ત્રીસેક માઇનની અદર સફેદ આગની ખાણુ જાણનામાં નથી આ બધા પથ્થરોને મન્દિરના સ્થળે કુચ ઉપર લઈ જવાનું કાર્ય બહુ મહેનતમય અને ખર્ચાળ હોયું જોઈએ આ મન્દિરો બહારથી તો સાન સાદા છે અને એથી અદરની શિવસમૃદ્ધિ જોનારને પ્રિય આશ્ચર્યમુખ કરી મૂકે છે કઝિન્સ લખે છે તે પ્રમાણે, “આ મન્દિરોમાં જન, સ્ત્રીઓ, બારસાઓ, તખ્તીઓ અને ગોખવાઓ ઉપરના સૂક્ષ્મ કોતરણીવાળા અલકરણો કેવળ અદ્ભુત છે આગસ ઉપરનું કડારેલું, ઝીણું, ચમકદાર, જાણે સફેદ શખ ઉપર કંઈ હોય એવું કામ અજોડ છે, અને કેટલાક કવારપો તો ખરેખર સૌન્દર્યના સ્વપ્ન જેના છે કામ એવું બારીક છે કે સાધાગળ કોતરકામથી

૭ આરસના ત્રણ નાનીન સ્ત્રીઓ પાટપુમાં સંસ્કાર રહ્યા છે એમાંના બે સ્ત્રીઓ પ્રમાણમાં અવાચીન એવા કાલિદાસ માતાના મન્દિરના બાંધકામમાં વપરાયા છે અને ત્રીજો એક પાટપુ વિદ્યાર્થીમંડળના સ્થાનિક સમ્રાટલયમાં પડેલો છે આ ત્રણે ઉપરના શિનાનેષોમાંથી સ્પષ્ટ છે કે વસ્તુપાળ અને તેના કુટુંબી જનાના મહાવયોના અવશેષરૂપ આ સ્ત્રીઓ છે (આ શિવાનેષો એ ઉપાધ્યાયે છે જુઓ કાચુસરે પુ ૪ પૃ ૧૬૨ અને આગળ)

૮ પ્રિય પૃ ૧૦૧ પરત્વે શિવાનેષોમાં કહ્યું છે કે તેજપાળની પત્ની અનુપમા અને પુત્ર લુણિમના આધ્યાત્મિક શ્રેય અર્થે તે બંધાયું હતું

૯ આ મન્દિરના વર્ણન માટે જુઓ ફુગુસન, હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન એન્ડ ઈસ્ટર્ન આર્કિટેક્ચર પુ ૨ પૃ ૩૬ અને આગળ યાહન, ઇન્ડિયન આર્કિટેક્ચર પુ ૧ પૃ ૧૪૪ ૧૪૫, વળી જુઓ સાંજિયા, આર્કિયોલોજી ઓફ ગુજરાત, પૃ ૧૦૮, ૧૨૮

આ પરિણામ લાનનાં અશક્ય હતું કહે છે કે આમાં ઘણું કામ તો આરસ ઘસીને કરનાગા આવ્યું હતું, અને જે ભૂકી પડે તે અનુસાર શિલ્પી એને વેતન આપનામા આવતું હતું " "તેજપાળના મંદિરના ધૂમટના મધ્યભાગમાંથી લટકતું લગ્નક તો પ્રત્યેક આગતુકનું ધ્યાન આકર્ષી લે છે કર્નલ ટોડ યાગ્ય જ કહે છે કે 'એનું ચિત્ર આલેખતા કલા હારી જાય છે અને અત્યંત ધૈર્યવાન કલાકારની પીછાને પણ તે થકવી નાખે એમ છે ' અને તે બરાબર લખે છે કે અત્યંત પુષ્પિત પદ્ધતિના મૌલિક સ્થાપત્યનો કોઈ શણગાર પણ એની ગોલાનો મુકાબલો કરી શકે એમ નથી 'તે અધા ખીલેલા કમળના ગુરુ જેવું દેખાય છે, જેની પાખડીઓ એટલી સૂક્ષ્મ, એટલી પારદર્શક અને બારીકાઈથી ત્રાતરેલી છે કે તે આખને નિરમયથી સ્તબ્ધ કરી દે છે ' પરંતુ આ મંદિરોની શિલ્પસમૃદ્ધિ માત્ર નિર્જન વસ્તુ એના આલેખન પૂરતી મર્યાદિત નથી, સાસાંગિક જીવનના દૃશ્યો, વેપાર અને નહાયુનદુ તથા રણુક્ષેત્રના દૃશ્યોનું આલેખન પણ એમાં છે અને નિશ્ચયપૂર્વક એટલું કહી શકાય કે પુગતત્વનો કોઈ પણ અભ્યાસી આ શિલ્પોનું ધ્યાનપૂર્વક અનલોકન કરે તો મધ્યકાલીન ભારતના જીવન અને રીતરિવાજો નિશીની અનેક રસપ્રદ બાબતો નિજેનું એનું જ્ઞાન એટલું વધે કે આ શ્રમનો પૂરતો બદલો મળી જાય " ૧૦ પ્રમંદ્યા અનુસાર વસ્તુપાળ અને તેજપાળે અઢાર કરોડ અને જન્તુ લાખ શત્રુ જય ઉપર, બાર કરોડ અને એશી લાખ ગિરનાર ઉપર, તથા બાર કરોડ અને ત્રેપત લાખ આણુ ઉપર લુણ્વનસતિ બધાનામાં ખર્ચ્યા હતા ૧૧ આ આકાઝાઓમાં અતિશયોક્તિ હશે, પણ આ મંદિરો બધાનામાં પુષ્કળ શ્રમ અને અનર્ગળ દ્રવ્યનો વ્યય થયો હોયો જોઈએ એ નક્કી છે બધાનાની અસાધારણ ઉદારતા અને ધર્મપ્રીતિનું એ મંદિરો જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે પ્રમંદ્યા જણાવે છે કે આ મંદિરો બાધનામાં, ભારતમાં તથા અન્યત્ર એટલેકે સ્થળ બન્યું છે તેમ, વેદનો ઉપયોગ નહોતો થયો, પરંતુ દારીંગોને પૂરતું વેતન આપનામા આવતું હતું તથા એમની મુખસમગ્રો પ્રત્યે પણ ખૂબ ધ્યાન આપાતું હતું ૧૨

વસ્તુપાળ—વિદ્યા અને સાહિત્યનો મહાન આશ્રયદાતા

૬૧. સાહિત્ય અને કલાનો પણ વસ્તુપાળ મહાન આશ્રયદાતા અને ઉત્તેજક હોતો મોઠી રકમ ખર્ચાને તેણે અણહિવનાડ, ખલાત અને ભરૂચ

૧૦ પેર્સ, રાસમાળા, પૃ ૧, ૫ ૨૫૭ ૨૫૮

૧૧ મકો, ૫ ૧૨૮

૧૨ એ જ, ૫ ૧૨૨-૧૨૩

માં ત્રાયુ જ્ઞાનમંડાર અથવા પુસ્તકાલયો સ્થાપ્યાં હતાં.^{૧૩} એનું અંગત પુસ્તકાલય ધણું સમૃદ્ધ હતું, અને બધા મહત્ત્વના શાસ્ત્રમંથોની એક કરતાં વધુ નકલો એમાં હતી.^{૧૪} કવિઓ અને વિદ્વાનો પ્રયે તે બહુ ઉદાર હોતો. એને વિશે મોંઘાણું છે કે ભોજ અને વિક્રમાદિત્યની જેમ તેણે એક શ્લોક કે શ્લોકાર્ધને માટે કવિઓને હજારોનાં દાન આપ્યાં હતાં. કવિતાના એણે કરેલા સત્કારનાં અને કવિઓને આપેલા હસ્તજનનાં લાંબાં અને વિગત-ભરપૂર ચર્ચુન ‘પ્રબન્ધકોશ’ ‘વસ્તુપાલ્યચરિત’ ‘પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ’ અને ‘ઉપદેશનરંગિણી’ જેવા મન્દ્યામાં મળે છે. કવિઓ અત્યેની ઉદારતાને કારણે એ ‘લઘુભોજરાજ’ કહેવાતો હતો. એટલા બધા કવિઓ-જેમાંના કેટલાકનાં નામ આજુબાજુ આપ્યાં છે અને કેટલાકનાં અંગત છે તેઓ-ને વસ્તુપાળની ઉદારતાનો લાભ મળ્યો હતો કે શોમેશ્વરે નીચેના શબ્દોમાં એમની ઉદારતા શ્લોકબદ્ધ કરી છે—

સૂત્રે વૃત્તિઃ કૃતા પૂર્વે વુર્ગસિદ્ધેન ધીમતા ।

વિસ્ત્રુતે તુ કૃતા તેષાં વસ્તુપાલેન મન્થિણા ॥૧૫

“પૂર્વે ધીમાન દુર્ગસિદ્ધે (‘કાન-ન વ્યાકરણ’)નાં સૂત્રો ઉપર વૃત્તિ (અથવા ટીકા) કરી, પછી વસ્તુપાળ મંત્રીએ કોઈ સૂત્ર વિના જ એમને (કવિઓને) વૃત્તિ (આલંકાર) કરી આપી.”

કવિઓને આશ્રય આપતા તથા વિદ્યોત્તેજન માટે દાન આપતાં કરી પાંચ વસ્તુપાળે જૈન અજૈન વચ્ચે ભેદ પાડ્યો નહોતો. પ્રભાસના શૈવ તીર્થને તેણે દશ હજાર દ્રમનું દાન આપ્યું હતું,^{૧૬} તથા કવિવરશક્તિવાળા

૧૩. એ જ, પૃ ૧૨૭, ૩૫૨, પૃ. ૧૫; વિનિઠ, પૃ. ૮૦. જ્ઞાનમંડાર અથવા જૈન પુસ્તકાલયોની સરથા ગુજરાતમાં બહુ જાણી જણાય છે. દેવધર્મિજિહ્વા અધ્યક્ષપણા નીચે જ્યાં જ ન હતા લેખાધિકર થયું ત્યાં એ કોઈ પુસ્તકાલયમાં મુકાયું હશે (પૃ. ૭) કુમારપાળે ૨૧ જ્ઞાનમંડારો સ્થાપ્યા હતા એમ કહેવાય છે (‘કુમારપાલમળબંધ’, પૃ. ૯૧-૯૭). આ મંડારોમાંની હસ્તમતો અત્યાર સુધી સચવાઈ નથી. સંભવત મુસ્લિમોને લાથે એઓનો નાશ થયો હશે. સં. ૧૨૮૪-ઈ. સ. ૧૨૨૮ માં લખાયેલી ‘જીતકલ્પ-મુર્છિ’ લખાણમાં એક તાડપત્રીય હસ્તમત ધોરણના મંડારમાં છે (પાલસુ, પૃ. ૪૦૦), એની પુષ્પિકામાં વસ્તુપાળની મંશરિતના મેટવાક શ્લોકો છે. વસ્તુપાળે સ્થાપેલા મંડારોના પુસ્તકોનો એ એક વિવેક અવશેષ હોય એમ લાગે છે (જુઓ પૃ. ૨૨૦)

૧૪. વચ, ૭-૧૧૩

૧૫. મકો, ૧૧૨; વચ, ૪-૪૪૩

૧૬. ઉત, પૃ. ૭૭

પ્રકરણ ૬] ૪૨૭ પાળ—સાહિત્યને કલાનો આશ્રયદાતાને સાહિત્યકાર[૫૫

બ્રાહ્મણોને ધણી સમૃદ્ધિ આપી હતી આના પ્રસંગે મિત્ર નહાતા, પણ
૭૧ નાગ નારના હતા એને ‘કાર્તિકૌમુદી’ એ નિમે કહે છે—

નાનર્ચં ભક્તિમાન્નેમો નૈમા શકરપશ્ચરો ।

જેનોડપિય સર્વેદાના દાનામ્ભ પુરતે કરે ॥૧૭

૪૨૭ પાળની પરમ સહિષ્ણુતા એની તો નિષ્પાત હતી ‘પુગલન
પ્રમન્થસગ્રહ’ એ નિમે નીચનો શ્લોક ટાકે છે—

ત્રોઘૈર્ઘાઘો ઝેઘર્ઘેર્ઘિન્નુમ્મત્ત શ્વ શ્વો યોગિભિર્યગિરદ્ધ ।

જેનેસ્તાપ્તજન યથેતિ કૃત્વા મરનાધાર સ્તુયતે વસ્તુપાલ ॥૧૮

અર્થાત જુદા જુદા ધાર્મિક સપ્રદાયના એને પોતાનામાનો ગણીને
સ્તુતિ કરતા હતા

૬૨, ૧૭ી કાન્યના દોષ સમજીને એ સુધારનાની શક્તિ ૪૨૭ પાળમા
હતી, અને એથી એને ‘સહૃદયચક્રામણિ’ તરીકે સર્વવ્યાપી આત્મા
છે ૧૮ કરિતા અને કાનો એ ભાનક હતો, એટલું જ નહિ, પોતાના બોધ
અને આનંદ માટે ધાર્મિક અને સાહિત્ય ગ્રન્થો પણ તેણે બીજા મિદ્ધાનો
પામે ગયા-યા હતા નન્યન્દ્રસૂત્રિના ‘કથાગતનામ્’ અને નગેન્દ્રપ્રભસૂરિનો
‘અલપ મહોદધિ ૪૨૭ પાળની નિવૃત્તિથી ગયા હતા (જુઓ પરા
૧૧૮-૧૨૧) એનો કુરસદનો સમય મોટે ભાગે સાહિત્યકારો અને મિ
એની સો તમા બીનતો હતો ૨૦ એણે પાતે જ ‘નગનારાયણાનંદ’ મહા
કાવ્ય (૧૬-૩૬) મા મ્હલું છે કે નાનો ભાઈ તેજપાળ ગજપાની પૂરતી
મળજી લેતો હતો તથા પોતે નિદામિનોદ્રમા સમય ગાળી શકતો હતો
આવો મોટો રાજકીય ઓધ્યા ભાગના છતાં એ સ્વભાવે ધણો નમ્ર હતો
પોતાના ગર નિજયસેનસૂરિના શિષ્ય ઉદયપ્રભસૂરિનું ‘ધર્મોદ્દય’ મહા
કાવ્યની પોતાના હસ્તાક્ષરોમા નમ્ર નારાનો સમય તેણે આપ્યો નહીં
કારોમાથી પણ નારા હતો સ ૧૨૦ (ઈ સ ૧૨૩૪) મા લખાયેલ
આ તાડપનાય પુસ્તક અસાતના જન લડારગા છે અને આના મહાન
પુરના ગત્તાક્ષર સાત સદીઓ કાળ પાપુ નવારે સમય પછી એમા

૧૭ ગી ૪ ૪૦

૧૮ પાસ ૫ ૬૮

૧૯ સ જિજ્ઞાસુશરીરે દુયમ્ નોપમોપૈનમિપક ।

શ્રી સ્તુપન્નાનવ દદ્ધન્ પૂરણિનયી ॥

(૧૨ ૨)

૨૦ ગી ૧

નયનાવેશા મળે છે (જુઓ એ હનપ્રાતી પુષ્પિકા—મં० ૧૨૧૦૬ના
 ચૈવ શુદ્ધ રવો શ્રીસ્તમતીર્થેલાવૃન્મનુપાલયતા મહં ધીધન
 પાલેન શ્રીધર્મામ્યુદયમહાકાવ્યપુસ્તકમિદમલેસિ ॥) એ કાળની
 શુભસાનેા જૈન કે જૈનેનું ધર્મ વિદિષ્ટ વિદ્વાન સાએજ એવો હશે કે જે
 એક અથવા ખીજી રીતે વસ્તુપાણના સંપર્કમા આ-ઓ ન હોય એના પોતાના
 પ્રત્યક્ષ આશ્રય નીચે ૨ એના વ્યક્તિજનની અપ્રત્યક્ષ અસર નીચે ૩ આપાત્રે
 મન્થો ન્યાયેવા મળે છે

વસ્તુપાણની નાહિત્યરચના

૬૩. ધનિહાત્તમા ધણી નાર એકુ નન્યુ છે કે કવિઓના આશ્રયદાતા
 પોતે જ કવિઓ હોય ગલ્પ્યકર્તા કવિઓના ધણા ઉદાહરણ સાગતીય સાહિત્ય
 મા છે વસ્તુપાણનું નામ પણ આવી વ્યક્તિઓમા ગણી શકાય કવિઓના
 આશ્રયદાતા તરીકે એની પ્રથસા થઈ છે એવી રીતે કરિ તરીકે પણ એની
 પુષ્કળ સ્તુતિ કરવામા આવી છે ‘કૂચાલ સગ્ગતી’ (દાહીવાળા
 સરસ્વતી) ૨૧ અને ‘કવિકુળર’ તથા ‘કવિચક્રના’ તરીકે એ
 વર્ણવાયો છે તથા સગ્ગતીના ધર્મપુત્ર લેખે એનો ઉલેખ થયો છે ૨૨ ‘પ્રમન્ય
 ચિન્તામણિ’ (પ ૧૦૦) અને ખીજા મન્થોમા ‘સરસ્વતીકદામન્યુ’ એનું
 એનું જિનુદ આપ્યું છે એ પણ જણના મળે છે કે વસ્તુપાણે નરચ દ્રસરિ
 પાસે ન્યાય વ્યાકરણ અને સાહિત્ય એ ત્રણ નિદ્યાઓના તથા જૈન શાસ્ત્રોનો
 અભ્યાસ કર્યો હતો (જુઓ પેગ ૧૧૮) એનું કવિતાનું નામ ‘વસતપાવ’
 હતું, અને તે સોમેશ્વર, હરિહર આદિ કવિઓએ એને આપ્યું હતું ૨૩

૨૧ પુત્રસ પૃ ૫૫

૨૨ ગિરનાવના સિનાવેઓમા વસ્તુપાણને ધર્મસુત્ર સરસ્વત્યા અને શારદા
 પ્રતિપન્નાપાયમ્ તરીકે વધુ વેન છે જુઓ શ્રીકૌ, ૧-૨

વસ્તુપાણમયશોભીરો ચત્વઃ કાદેવતાશ્રુતો ।

एकौ दावस्तभावोऽमृदुमयोरन्वया कथम् ॥

‘વાગ્દેવીપમસુત’ જિનુદ વસ્તુપાણે પોતાને માટે નના ૧૬-૪૦ મા
 પ્રયોગન્યુ છે વસ્તુપાણના જિનુદો માટે જુઓ પથ ૬ ૧૩૩ ૧૩૪ વળી જુઓ
 હીસાનદનો ‘વસ્તુપાણ ચસ’

૨૩ નના ૧૬ ૩૮ જેવી રીતે વસતપાવ એ વસ્તુપાવ નામનું કવિતાનું
 કૌશલ છે તેવી રીતે ‘વસ્તુપાણ નામ પણ સદૈજ ચામિયા ચળાય એવા કોઈ
 નું જ સ્તીકરણ હોય એ જાનવા એજ ॥ જુના શુભચાલી સસન્થોમા ધણી પાર
 પાવ અને તેજપાવને બદલે વસિતમ અને તેજિવ એવા નામ મળે છે તેથી

મંકરણ દરુપાળ-આહિત્ય ને કલાનો આશ્રયદાતા ને આહિત્યકાર[૫૭

સાદરે જનન આલેખતા રગિત મહાકાવ્યને બાવચન્દ્રે 'વસતરિવાસ' બિનપ્રાપ્ત હતુ તે આ કારણથી શત્રુજય ઉપર આદિનાથનુ દર્શન કરીને ૧ થયેલી નૈસર્ગિક ગ્રેષ્ણાથી ગ્યેતુ સ્તોત્ર તે પોતાની પ્રથમ કાવ્યગ્યના હતી એમ 'નગનાગયણુનદ'ને અતે તે કહે છે ૨૪ આ ગ્યના તે રતુ પાળત 'આદિનાથસ્તોત્ર' રતુપાળે આ સિરાય 'નેમિનાથસ્તોત્ર' અને 'અધિકાસ્તોત્ર' જેના ગ્રંથાક સ્તોત્રો તથા ૧૦ શ્લોકની સક્ષિપ્ત 'આરાધના' ગ્યી છે 'આગવના' એ ઘણ કરીને રતુપાળની અતિમ ગ્યના છે, કેમકે એનો પહેલો શ્લોક (ન જૂત સુજૂતં વિશ્ચિત્ર) 'પ્રમન્ધચિન્તામણિ' (શ્લોક ૩૩૪), 'પ્રમન્ધકોશ' (શ્લોક ૩૩૭) અને 'પુગતન પ્રમન્ધસમ્રાટ' મા (શ્લોક ૨૦૨) ઉદ્ભવ થયો છે નથા રતુપાળે એ શ્લોક મરણપથારીએથી ઉચ્ચાર્યો હોવાનુ કહ્યું છે 'પ્રમન્ધચિન્તામણિ' (પૃ ૧૦૫) કહે છે કે શત્રુજયની યાનાએ જતા માર્ગમા મગ્ધાસન રતુપાળે આ શ્લોક ઉચ્ચારીને પર્વન્તાગવના કરી હતી છે લી શત્રુજયયાનાના સમયે, જ્યારે શરીર ખૂબ શિથિલ બન્યું હતું ત્યારે રતુપાળ 'આગવના'ની ગ્યના કરી હતી એમ જણાય છે

૬૪. સાહિત્યિક સાધનોમાથી એ પણ જણાય છે કે રતુપાળ સૂક્તિ ગ્યનામા કુશળ હતો પોતાના આશ્રયદાતા અને મિત્રની આ નિશિષ્ટસૂક્તિ વિશે સોમેશ્વર લખે છે—

અન્મ્બોજમન્મન્સુતાયવન્મ્બોજેડસ્તિ વસ્તુપાલસ્ય ।

યદ્દીનારણિતાનિ શ્રૂયન્તે સૂક્તિદમ્બેન ॥૨૫

ઉપ્યપ્રભસૂગ્ધિએ પોતાની પહેલી 'રતુપાલરતુનિ'મા રતુપાળની સૂક્તિઓની પ્રશંસા નીચેના સગન પણ કવિત્વપૂર્ણ શ્લોકમા કરી છે—

પીઠપાદપિ પેશન્દા શશધરજ્યાત્સ્નાકલાપાદપિ

સ્વચ્છા નૃતનચૂતમઙ્ગરિમરાદપ્યુલ્લસન્મારમા ।

વાગ્દેવીમુગ્ધામમૃક્તવિશદોદ્ગાદપિ પ્રાક્ષલા

કેષા ન પ્રથયન્તિ ચેતસિ મુદ શ્રીવન્તુપાલોનય ॥૨૬

આ અનુમાન કરવાનું હતું કેશરો ૧૪ આને પણ ઉત્તર ગજરાત જન મારવાડના વલિકેશમા વસતો નામ પ્રચલિત છે એ સ્પષ્ટ છે

૨૪ મોત્ ૧૬ ૩૦

૨૫ ઉરા ૮

૨૬ આ શ્લોક પ્રકો (પૃ ૧૧૬) મન ઉત (પૃ ૭૮) મા પણ છે ઉપ્ય પ્રભા ધર્માન્વદ્ય મહામલ્લન મતે પણ તે ઉપ્ય થયેલો છે

વરુપાળનું સુક્રિઓ મુખાધિતનમંડોમા ઉદ્ભૂત કરામા આવી છે, તે બનાવે છે કે એની કરિતાની કીર્તિ રુજગનની સીમાઓની બહાર પ્રસારેલી હતી વરુપાળના ચાર મ્લોઢો દેવગિનિના ગમ કૃષ્ણ (ઈ ત. ૧૦૪૭-૧૦૬૦)ના આગેદોક-હરિનંદનના ઉપરીનું તથા 'સુમિત્ર-મુખાધિ' મા ઉદ્ભૂત થયા છે રૂ દેવગિનિ અને રુજગનના ગમઓ વચ્ચે સ્તન હતો આના કરતા હતા, પણ આ સંઘર્ષને પગિણામે ત્યે ત્યે શાન્તિના ગાળામા માર્કારિક સંપર્ક થયો હતો અને બન્ને પક્ષે આદાનપ્રદાન થતું હતો તે આ ઉપરથી જણાય છે શાકલરીના રાક્ષસ (ઈ ત. ૧૦૬૩) કૃત 'શાર્ંગધરપદ્મિ'મા વરુપાળનો એ મ્લોઢો આન પાંગો છે ૨૮ પ્રમંદીમા પુષ્કળ મ્લોઢો વરુપાળના મુખમા મુકાયા છે ૨૯ અને અમુ પ્રમંદીએ એ મ્લોઢો બોલાયા હતા એ પણ ત્યાં મુચિત કહેણ છે સુક્રિ ગચનામા વરુપાળની કુરંગના લેતા એમના ઘણાખરા મ્લોઢો એની પાતાની જ રચના હતો એ નાનડુ મોચ છે મોચ પ્રત એ રીધસુખિના તે કરી શકો તો એની કંપના થાય છે 'આતુપ્રચરિત્ર' નોમિયરે કાન્ય ગચનામા વરુપાળની મૌલિનાની અને ગાન્ય-વચચામા એના ૨૩ રીલીની પ્રથના કરી છે ૩૦ છેની રાત્રી જયયા ૥ સમરે વરુપાળ ૥ મુખમા મુકાપે ૥ મ્લોઢો (પ્રચિ ૫ ૧૦૫ પચ, ૮-૧૦૧ થી ૧૦૪) છે ૩૧ પશ્ચિમ ભાર અને નમના સુચવે છે

કાન્ય છે. કાન્યને અતિ (૧૬-૩૭) વસ્તુપાળ પોતાની સંઘવાનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. બીજા સાધનોમાથી જગ્યાય છે કે એજ પહેલી મોટી સંઘવાના ઈ. સ ૧૨૨૧ મા કરી હતી, આથી કાન્યની ગ્યના એ વર્ષની પછી થઈ હોવી એવું છે જાન અને સાહિત્યના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં આ વિશિષ્ટ કાર્ય કરનાર વસ્તુપાળની પ્રવચા નીચેના શ્લોકમાં કરીને નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ એની અનેકની સિદ્ધિઓનો તક્ષિત કનિષ્ઠમય ઉલ્લેખ કર્યો છે—

ત્યાગાઃ શુદ્ધમદ્યન્તિ વલ્પચિદ્વિપિત્યાગપ્રિયાપાટયં
કામં કાન્યકદાપિ વોમદ્યતિ દ્વિપાયનીયં ઘચઃ ।
શુદ્ધિર્ધિશ્ચુરત્તે ચ ચમ્ય ધિષણાં ધાણચ્ચચિન્તામણઃ
સૌંદર્યં કમ્ય ન ઘસ્તુપાલમચિયોત્તમઃ પ્રજ્ઞામાસ્પદમ ॥૩૧

૬૬. એક વ્યક્તિ મહાન રાજપુરુષ એને વહીવટકર્તા હોય અને સાધોનાથ સાહિત્યકાર પણ હોય એ આધુનિક વાચકને જરા આશ્ચર્યજનક લાગે છે. આના સેકા સાહિત્યને આશ્રય આપતા હોય એવું જાણનામાં આવે છે, પણ બ્યારે એમના ઉપર મન્યોના કર્તૃત્વનું આરોપણ કરનામાં આવે ત્યારે કેટલાકને એ વિગે શકા થાય છે નજી આવી શંકા દર વખતે પામા પિનાની હોવી નથી, કેમકે બોજ અને બીજા પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોને નામે ચોક્કસ સાહિત્યકૃતિઓ તેમના આશ્રિતોએ ગ્યેલી છે એમ કેટલાક નિદાનો માને છે, તો પછી વસ્તુપાળની ગણાતી કૃતિઓ વિગે પણ આવી શકા રાખવી થોડી નથી ? આની બાબતોમાં શકાનું સંપૂર્ણ નિવારણ તો ન થઈ શકે, કેમકે છેવટે તો આ પ્રજ્ઞ પુગાનાનો કેવી રીતે અર્થ કરવો એનો છે પરન્તુ એક વસ્તુ ચોક્કસ છે કે રાજપુરુષ અને વહીવટકર્તા સાધોનાથ સાહિત્યકાર પણ હોય એમાં કશું અસમત કે અસંભવિત નથી કિન્નગમનીનું ઉદાહરણ બહુ જણીતું છે પાંચો આના ઉદાહરણ માટે આપણે પરદેશો સુધી જવાની જરૂર નથી, શુન્દરાતના તથા લારતના બીજા પ્રદેશોના સાહિત્યિક ઇતિહાસ માથી આપણા ઘણા દાખલા મળે છે એમાંના કેટલાકનો ઉલ્લેખ અહીં કરી શકાય સરૂત નાટક ‘સુદરાક્ષસ’ નો (ઈ સ ની ૫ મી સદી) કર્તા વિશાખદત્ત એ મહારાજ લારકરદત્તનો પુત્ર અને સામત નિશ્વરદત્તનો પૌત્ર હતો, અને શુન્દરાતના એક સામત કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો ‘કપૂરચરિત લાણુ’ આદિ ૭ રૂપોનો (ગાયકવાડજી ઓરિયેન્ટલ સિરીઝમાં ‘રૂપકપદ્ધત્ત’ શીર્ષક નીચે પ્રકટ થયેલા રૂપકોનો) કર્તા ન્દસગજ ૧૩ મી સદીમાં થયેલા

કાવજરના રાજા પરમર્દિદેન અને એના પુત્ર ત્રેનોમ્યનર્મદેનો. મંત્રી હતો પ્રાકૃત ગ્રન્થ " મુનિમુનતચરિત " (ઈ સ ૧૧૩૭) ના કર્તા શ્રીચન્દ્રસૂરિ સાધુ થયા તે પહેલાં લાંબા દેશના મંત્રી હતા. આ હકીકત ' સુપાસનાઉચરિય ' (ઈ સ ૧૧૪૩) ના પ્રસિદ્ધ કર્તા, એમના લાઈ લક્ષમણગણિએ પોતાના ગ્રન્થને અતે નોધી છે. મહાન વૈદિ-લાખ્યકારો ત્રાયણ અને નેનો લાઈ માવન જેઓ નિજયનગરના ગભ્યના મંત્રીઓ હતા એમના નામ તો જાણીતા છે તેઓ પોતે મોટા નિદ્ધાનો હોવા સાથે નિદ્ધાના આશ્રયદાતાઓ હતા અને એમના કાર્યથી સમૂહ સાહિત્યનો ઈર્ષ પણ અભ્યાસી ભાગ્યેજ અસાન હશે ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતા પુરો પોતાના સમયના માનકાન્ક નેનાઓ પણ હોય એ પ્રાચીન અને મધ્યમલીન ભાગતની એ પંપરા હતી, અને પોતાનું જીવનકાર્ય કર્યા પછી જગતના બધાને દૂર કરીને, આપણા મત્તુપાળ નિંજે નેઈએ છીએ તેમ, યોગની નતુનો ત્યાગ કરનાની એમની મહત્વાકાંક્ષા હતી આથી હમણાં સૂચ્યુ તે પ્રમાણે માની લીવવી અત્યંત ગતિને આધારે વસ્તુ પાળની સાહિત્યરચનાઓના કર્તૃત્વ નિંજે શકા ઉત્પાદન કશું કાઢ્યું નથી- સિવાય કે, બીજા લાખનાઓમાં છે તેમ, એની શકા ઉત્પાદન માટે પ્રગ્તો કરી શકાય એવો પ્રયત્ન કે પરાક્ષ નિશ્ચિત પુનર્વો મળતો હોય ૩૨

૩૨ ગુજરાતી સાપ્તકારિક પરંપરાનો વિચાર કરતા આ પ્રાંતની વિશિષ્ટ એવી કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકતોનો પણ ખ્યાલ લખવો જોઈએ આપણે જોયું છે કે પોતાના જન્મ અને વ્યવસાયથી વિદ્યાર્ણને વ લા માલગો વપરાત ગુજરાતમાં પ્રાગ્વાદ અને શ્રીમાળીઓના સંસ્કૃત સમુદાયો હતા જેમને શ્રીમાળની સાહિત્ય પરંપરાના વારસો મળ્યો હતો, અને એમ કરી શકાય કે રાજકાર્ય અને સાહિત્યની ક્ષાઓમાં સમાનપત્રે પ્રસિદ્ધ વસ્તુપાળે પોતાની જાતિની પરંપરાને જ આદર રાખી હતી આ બંને જાતિઓ પ્રાગ્વાદ અને શ્રીમાળીએ માત્ર વેપારીઓ જ નહિ પણ વિખ્યાત વલીનકર્તાઓ સેનાપતિઓ, મહાન સ્થાપત્યો બધાવનારાઓ વિદ્વાનો તેમજ કવિઓ પેદા કર્યા છે માત્ર થાણક જ હતાહરણ તદ્દલે તે—શ્રીપાલ એનો પુત્ર સિંધપાલ અને મૌર્ય વિજયપાલ (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦-૨૦) પ્રાગ્વાદ હતા કુમારપાળનો કવિ મંત્રી હલભરાજ, જેણે ' યોતિરગ્રન્થ ' તામ્રિક તિલક ૩ લખાઈ ઈ સ ૧૧૬૦ માં આરબ્યુ પદ્ધતે પ્રાગ્વાદ હતો (જૈસાઈ, પૃ ૨૭૭-૭૮) આલકારિક વાગ્મઠ (પૃષ્ઠ ૩૦) તથા ' ગ્રેષ્ઠત નો રીકાકાર અને ૧૧૨૦-૧૧૬૦ અને ' વિવકમલરી ' નામે પ્રાકૃત પ્રકરણો લખનાર આસડ દે માળી હોનો (પિટર્સન રિપોર્ટ ૧ પૃ ૫૬ રિપોર્ટ ૩ પૃ ૧૨ અને ૧૦૦) દેમચન્દ્ર જેને જાવખવિન્દુ બિરુદ આપ્યું હતું તે જનદદ નેક મંત્રીનો પુત્ર હતો અને દે માળી હતો (પિટર્સન રિપોર્ટ ૩ પૃ ૬૬ ૧૩) પ્રમાણમાં અસાધીન કાળ તરફ આવતા માળવામાં પ્રાગ્વાદ દે માળી મંત્રી મંડળ (ઈ સ ૧૪૫૦ આસપાસ) ને

પ્રકરણ ૫

મહામાત્ય વસ્તુપાળનું સાહિત્યમંડળ

૬૬. સ્વપાળના જીવન અને કાર્યની રૂપરેખા જોયા પછી આપણે એના સાહિત્યમંડળના કનિષ્ઠિતો તરફ આવીએ એમના જીવન નિગેની ઉપવચ્ચ હકીકતોમાથી જાણવા મળે છે કે આ લોકો વસ્તુપાળના સંપર્કમાં જેવી રીતે આવ્યા હતા, પોતાની કાન્યગ્યનાઓ વડે તેઓ વસ્તુપાળને જેવી રીતે પ્રસન્ન કરાવે તે પ્રયત્ન કરતા હતા, તથા મંત્રી એમની ગ્યનાઓની જેવી રીતે કદર કરતા હતા. આપણે એ પણ જોઈશું કે એ કનિષ્ઠોમાના પટવાકે સ્વપાળના પગાક્રમે અને એના સન્નિધિમાં રાખવા માટે સ્વપાળ કાન્યો રચ્યા હતા તથા અમુક નિશિષ્ટ વિચાર ઉપરના પ્રયત્નો મંત્રીની ખાસ નિનિતિથી લખાયા હતા. આ કનિષ્ઠિતો પરસ્પરના સંપર્કમાં જેવી રીતે આવતા હતા, પગપગને તકાવ કરતા હતા, એકબીજાની સ્પર્ધા કરતા હતા, એ પણ આપણે જોઈશું. આ લોકો એક નિઘામડગરૂપ હતા અને માત્ર આકસ્મિક આગતુકો નહોતા. એ તુલ્ય જોઈ શકાય એમ છે. પગપગ આ કનિષ્ઠિતોને વાધેના ગાન્યદન્યારના સાહિત્યમંડળ તરીકે નહિ, પણ સ્વપાળના સાહિત્ય મંડળ તરીકે જોવામા આવતાં કઈ રીતે યોગ્ય છે એવો પ્રશ્ન કદાચ થશે. આ લોકો ધાગકાના દગ્યામાં આવતા હતા તથા હરિહર, નાનાક અને અરિમિહને વિશે જાણ્યું છે તેમ (પૃષ્ઠ ૮૧, ૮૭, ૯૬) રાજ પાસેથી દેશીક નાગ પ્રીતિદાન મેળવતા હતા, પણ હવે પછી ૨૮ થનાર પુગરાને આધારે એ જોઈ શકાય છે તેઓ વાધેના રાજ નિગેની પ્રથત્તાત્મક કાન્ય ગ્યના કોઈ કોઈ પ્રનગે જ કરતા હતા, જે પુરનાર કરે છે કે એમને વગ્ન પાળેના જ મુખ્ય આશ્રય હતા અને સ્વપાળ દ્વારા જ એમની સાહિત્ય

૮. નેષ મંત્રી નામ મહાન વિદ્યાના મોટા આશ્રયદાતા હતા તથા પોતે પણ સારો સંસ્કૃત વેપક હતા (જસાઈ પૃ. ૮૦૬ અને આગળ) સુજરાતની મીઠા પીઠી વહિવટ જાતિનો—ધમ્મ, મોટા વાયડા વગર એ પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ફાળો આપે છે. દરેકનું માત્ર એક ઉદાહરણ વહિવે મુદિતકમુદયન્દ્ર મંત્રીના મર્તા વસથન્દ્ર (પસા ૨૩, દિપાણ) થકી હતા. ‘ મોહરાજ્યપરાજય ’ ના મર્તા યા. પા. ૧ (પસા ૩૨) મોટા હતા. મન નરી જેણે મેટલા મ્યોતોની રચના કરી હતી (પૃષ્ઠ ૧૦૫) તે વાયડા જાતિનો હતા. બીજા ધણા વેપકો છે, જેમના આ રીતે ઉચ્ચેષ મંત્રી તકાવ, પણ સુજરાતના રાજપુત્રો તથા ગાહ મોદાગના વફમી અને સરસ્વતીની તમામ આરાધના ટેલી રીતે રવા હતા જે બનાવવા માટે આ યાડાક ઉદાહરણ પણ પૂરતા થઈ પડશે.

પ્રવૃત્તિને ઉત્તજન મળતુ હતુ આ સાહિત્યમંડળની પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરતુ પાળના સમયના સાપ્તાગિક જીવન ઉપર ભારે પ્રકાશ પાડે છે અને મધ્યકાલીન ગુજરાતની સાહિત્યિક અને વિદ્યાશિષ્યક પરંપરા સમજવા માટે પણ તે બધું ઉપયોગી છે આ સાહિત્યકારો વિશે એ પછી એક આપણે નિચારીએ

(૧) સોમેશ્વર

यस्यास्ते सुगणकृजे सुखमृचा वेद स्मृतीर्वेद च
 स्नेहा सद्यनि यस्य यस्य रमना मृतं च सुनामृतम् ।
 राजान श्रियमर्जयन्ति महतीं यत्पूजया गुर्जरा
 कर्तुं तस्य गुणस्तुतिं जगति क सौमेश्वरस्त्वेश्वर ॥

—સ્તુપાળ^૧

૬૮. સોમેશ્વર અથવા સોમેશ્વરદેવ સ્તુપાળનો ગાદ મિત્ર હતો તથા એના આશ્રિત કર્મિઓમાં મુખ્ય હતો ગુજરાતના ચૌહા-ય ગઝાએત્તે એ વશપરરાગ પુગેહિન હતો, અને અણહિવસાડ તથા ધોગમના રાજ દગારામાં તેનો ભાગે પ્રમાન હતો એક વાર શત્રુજયની તીર્થયાનાએથી પાછા ફરતા વસ્તુપાળ અને તેજપાળ ધોગકે આ-યા ત્યારે સોમેશ્વર સાથે તેમનો મેળાપ થયો (પેગ ૬૭), અને ટૂંક નમયમાં તેો તેઓ એવા ગાદ મિત્ર બની ગયા કે વસ્તુપાળે ગણા વીગધવન માથે તેમનો પરિચય કરાવ્યો ધણું કરીને આ પ્રસંગ પછી જ, વસ્તુપાળ-તેજપાળની શક્તિઓની કહા કરીને વીગધવતે ભીમદેવ બીજ પામેથી તેમની મેસાઓ ઉછીની લીધી દગે આથી વસ્તુપાળના મનિપદનો પ્રારભ થયો ત્યાર પહેલા—એલે ૨ ઈ ત ૧૦૨૦ પહેલા વસ્તુપાળ અને સોમેશ્વર પગપગ પરિચયમાં આ-યા હોય એ તદ્દન સભવિત છે એમનો પરિચય રણી નધાર જૂનો હાય એવી કલ્પના કરવાનુ પામુ અને મન થાય હે ચૌહા મેના નાપરપરાગ પાડિત નામેશ્વર અને વસ્તુપાળનુ મિલન આણહિવસા માજ થયુ હાય એમ બને આ અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિ એએ એમીજ ઉપર જે હાપ પાડી તે ધોગમાં મેનારપે પરિત્રમી હાય હિન્દુ ગુજરાતના હેલા રાજકીય અને તારકાગિ પુનરજન્મનુ એમ સાનુ મેગ મારયાન આ મેનને મણી સકાય

સોમેશ્વર અને તેના પૂર્વજો

૬૯. તરફન સાતિનના અને ન યમોથી હિન્દુ જ નામેશ્વર પોતાને વિશે તથા પોતાના પૂર્વજોને વિશે ધારી માહિતી આપી છે પોતાના

‘ સુરથોત્સવ ’ મહામાત્યના ‘ કવિપ્રશસ્તિર્ણન ’ એ નામના છેલ્લા સર્ગમાં તેણે પોતાના દશ પૂર્વજોનો ટૂંક વૃત્તાન્ત આપ્યો છે તથા ઘણી મહત્વની આત્મકથનાત્મક ત્રિગ્ગતો પણ પૂરી પાડી છે. અત્યુત સર્ગના આ ઐતિહાસિક અંશનો સાર અહીં જોવો ઉપયોગી થઈ પડશે એમા સોમેશ્વર કહે છે—

“ જ્યાં પ્રશન્ત આચરણોની પ્રધાનતા છે એનું નગર^૨ નામનું બ્રાહ્મણોનું ગ્રામ છે ગાહપત્ય, આહનનીય અને દક્ષિણ એ ત્રય અગ્નિઓથી એ પરિન હોનાથી ત્યાં કલિ કદી પ્રવેશ કરી શકતો નહોતો ત્યાં સર્વદા વેદો મ્યાર થતો અને ત્યાંના મહાલયોમાં બાળક પણ અપરિન નહોતો એ તીર્થસ્થાનને શી ઉપમા આપી શકાય ? એ સ્થાનની શ્રીમતા અને પરિન તાથી આકર્ષાઈને દેવોએ વર્જનો ત્યાગ કરીને જાણે કે બ્રાહ્મણોરૂપે ત્યાં નિવાસ કર્યો ન હોય । એ નગરમાં નશિષ્ઠ જોતના બ્રાહ્મણોમાં શુલ્કેયા^૩ નામે ઝોળખાતું કુળ હતું એ કુળમાં સોનશર્મા નામે બ્રાહ્મણ થયો હતો તેણે યજ્ઞોમાં સોમરસ નડે તથા પ્રયાગમાં પિડદાન નડે પિતૃઓનું તર્પણ કર્યું હતું શુદ્ધરક્ષિતિપતિ મૂળરાજ^૪ એને પુરોહિત બનાવ્યો હતો, તથા સૂર્ય વશમાં વશિની જેમ તે મોની પ્રતિબા પામ્યો હતો આ કલિકાલમાં પણ તેણે નિધિનત્ નાજપેય યજ્ઞ કર્યો હતો એના કેટલા સુચરિતો નણ્ણુ^૫ ! સગ્વેદવેદી, શતકૃતુ—સો યજ્ઞો કરનારા અનદાન આપનાર અને જિતેન્દ્રિય એ પુરોહિતેન્દ્રનું અવસાન થતા એનો પુત્ર લલ્લશર્મા મૂળરાજના પુત્ર આમુકગજનો પુરોહિત થયો લલ્લશર્માની પછી એનો સ્વયંભૂ જેવો પુત્ર મુજ થયો, જે દુર્લભરાજનો પુરોહિત બન્યો હતો એના પુરોહિત કાગમાં આ જન્મતમાં કશ જ દુર્લભરાજ માટે દુર્લભ નહોતું એનો પુત્ર સોમ^૬ હતો, જેના આશીર્વાદથી રાજ ભીમદેવને યજ્ઞ પ્રાપ્ત થયો હતો સોમનો પુત્ર આમશર્મા થયો, જેણે ૭ પ્રકારના જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞો કર્યા હતા અને ‘ સમ્રાટ ’ એની યાસિષ્ઠી ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી^૭ સિદ્ધરાજના પિતા કણ્ણનો એ

૨ ઉત્તર શુદ્ધરાતના વટનગર (પ્રાચીન આનંદપુર) નું હંક નામ વતનગરના નગર બ્રાહ્મણોનું એ મૂળ સ્થાન છે

૩ અથારે નાગરમાં લગ્નસમયની ગોત્રોચ્ચારવિધિમાં ગયેલા જોતનું નામ આવે છે એ આચાર્ય આનંદરા કરેલ ‘ દિગ્વિજયન ’ પૃ. ૨૮ ટિપ્પણ ‘ વ્યાયમૃતિ ’ શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયાએ આ ધળના આ સોમેશ્વરના નામમાં યથા હોવાની પરંપરા તેમના કુળમાં છે

૪ સુવિદિત જેન સાધુએને અબલિનરા મા મહેશ અપારનાર સોમ કે સોમેશ્વર આ જ હશે (નજીક પરા ૩૭)

૫ મધ્યમાનીન શુદ્ધરાતમાં વેદિય યજ્ઞો થતા હતા એના જ નહિ પણ

પુરોહિત હતો. ચૌનુ-ચન-ચીય ગજાએ આપેલા ધનમાલી તેણે શિવનન્દિયે કરાવ્યા, કમળે તરે રચિય મરાવરો આપ્યા તથા ગરીબોને દાન આપ્યા એ વાર કર્ણે માળના ઉપન આક્રમણ કર્યું હતું. માગવાના એન્યને મુદ્દમા દાનુ ભેષ્ટને ધાગના પુરોહિતે એ દૃત્યા ઉપન કરી પગનું આમલનાએ મન બગાડી પોતાના રાજન ગ્રસ્થ કર્યું, એમણે જ નહિ, પણ દૃત્યાને ગેળ દીધી વિનુમ્યતા દૃક્ષેનો નાશ કરે તેમ દૃત્યા પોતાને ઉપન કરનાનો જ નાશ કરીને અદૃશ્ય થઈ મર્ધ આનંદમળો પુન કુમાર હતો, અને તે નિદ્રાજનો પુરોહિત હતો એની આશિષથી નિદ્રાને સિન્ધુ દેશના પૌંદ્રપ્રનાથ અધિ પતિને ઋ પકડ્યો હતો, માળવાના બગવાન ગજાને તેની ભંચો સહિત કાગજદમા નાખ્યો હતો, અને અપાદ્મક્ષના ગરિષ્ઠ ગજાને પોતાના ચરણોમા મસ્તક નમાવવાન શીખ-સુ હતું ચક્રનાના આ પુરોહિતે ઘણા યજ્ઞ કર્યા બહોળા પ્રમાણમા થતા હતા એ નોધપાત્ર છે દસવી સનના ચૌદમા રોમના આરબમા, જ્યારે મુગ્ધિમોએ અણલિવવાડ ઉપર વિજય કર્યો ત્યાનુધી બોહામા બોધુ આ પરપરા આવ રહી હતી. 'નેપલીયથિત'ના મુપ્રસિદ્ધ દીક માર તથા ચોળમાના નેવાસી ચક્ર પતિ (ઈ સ ૧૨૦૭) કાદગાદ અને અગ્નિચક્ર જેવા ઇટાના પૈદિંક યજ્ઞે મ્યાં હતા, વાજપેય અને જુદમ્પતિસવ યજ્ઞ કરીને તેણે અનુક્રમે 'સમ્રાટ' અને 'સ્થપતિ'ની પદ્વીઓ મેળવી હતી.

ચો વાજપેયદજનેન ધમૂર સમ્રાટ

કૃત્વા મુદ્દપતિમય સ્થપતિ ધમપિ ।

ચો દ્વાદશાદ્ય[જ]નેદમિચિદવ્યમૂર ચ

ધીચક્રપગિહત દમો ચિત્તતન ટીક મ્ ॥

ચક્ર પતિ ઇટલા સોમસત્રો પદ્મ મ્યાં હતા તરેટા મળ્યેનો ચક્ર એ માત્ર એવો દીમાકાર છે, જે વારવાર ક્રીત સૂરોના અવન ભ આપે છે (કૃષ્ણકાન્ત સદિષ્ 'નેપલીયથિત'ના અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ મરતાવના, પૃ ૩). આ બતાવે છે કે ગુજરાતમા ખાસ કરીને વગ્નનર અગ્નિદેવતા અને રેળાના શાકળોમા વૈદિક ચિહ્નાના આ પ્રચાર હતો. ચોળમા કે જે વસ્તુપાળની મરળ બોનુ ઇન્દ્રયાન હતુ તે માત્ર રાજકીય દૃષ્ટિએ જ નહિ સાંસ્કારિક દૃષ્ટિએ પણ ગુજરાતનું દુરંધન પાર્શ્વનર બન્યુ હતુ આ સંબંધમા નાથન રસમદ પથે કે સોહાષન દર્શનના એ અકિનીય ગ્રન્થ બ જયતિમ્ 'ગવ્ય પથપરસિદ્ધ' (હિસ્ટરી ઓ મો દનો ગ્રંથ)ની ધોળા મા ઈ સ ૧૨૬૩મા તા.પરીય નાથ યોડી છે આ બતાવે છે કે વારેલા રાજ્યમા જ દરમ્યાન આ જનરના દર નિક વાગવિદ્ય એ અભ્યાસન આ આકલક વિષય હતી અને વાર્ષિક જન યજ્ઞમય વિસ્મૃત દર્શનના સિદ્ધાન્તોના અભ્યસન પણ ત્યા અવગાનના થતી નહોતી (૪ નામ્ ૧) અને છે પરીખ નાથે પ વરસિદ્ધ મરત વના પૃ ૧ રિપાલ)

હતા તથા સેકડો તળાવો ખોદા-યા હતા કુમારનો પુત્ર સર્વદેવ મનુરમૃતિમા પ્રવીણ હતા પોતાના પૂર્વજોની પરંપરાને અનુસરીને તેણે યજ્ઞ કર્યા હતા અને દાન આપ્યા હતા, પણ દાન લેનાને પોતાનો હાથ કદી લાખો કર્યો નહોતો સર્વદેવનો પુત્ર આશ્રિત વેદનો જ્ઞાતા હતા સત્કર્મમા રત એના તેને બે જ વસ્તુથી લગ્ન થતી હતી એક તો ઉત્તમ પુરોધાથી થતી પોતાની પ્રશસા સામળનાથી અને બીજી આ મસાકાગાગમા રહેવાથી જ્ઞાતાના ચાર વેદની જેમ એને ચાર પુત્રો હતા સર્વ નિદ્ધાનોમા શ્રેષ્ઠ એવો સર્વદેવ એમા જ્યેષ્ઠ હતો બીજા ત્રણ પુત્રોના નામ કુમાર, મુજ અને આહક એ પ્રમાણે હતા સર્વદેવે ગજ કુમારપાળના અસ્થિ ગગામા પધગાવ્યા હતા તથા ગયા અને પ્રયાગના નિત્રોને દાન વડે દૂતાર્થ કર્યા હતા તેણે ગ્યાને ગ્યાને તળાવ કરા-યા હતા, પ્રતિદિન તે શિશુપૂજ કરતો હતો, પ્રત્યેક બ્રાહ્મણનો તે સત્કાર કરતો હતો, અને એની પ્રશસ્તા ઘેર ઘેર થતી હતી એનો ભાઈ કુમાર લોભમુકા હતો એક નાગ સૂર્યવ્રહ્મસમયે ગગનએ—જે કુમારપાળનો પુત્ર હતો—^૧ ધણે આપહ કર્યા હતા એનો સ્તનનાશિ કુમારે વ્રહ્મ કર્યો નહોતો ગજ અજયપાળને મુદ્દમા વાગેલા ધા તેણે કટુશ્વર મહાદેવની આગાધના કરીને રૂઝ-યા હતા એક નાર દુષ્કાળના સમયમા જ્યારે લોકો સુકાર્થને હાડપિંજર જેવા થઈ ગયા હતા ત્યારે એણે રાજ મૂળગજ બીજા પામે વેરા માફ કરા-યો હતો રાષ્ટ્રકૂટ નશના પ્રતાપમંદે તેને પોતાના સર્વ ગાનીઓમા મુખ્ય બના યો હતો એક નાગ ચૌલુચ્ય રાજએ કુમારને પોતાનો સેનાપતિ બના-યો હતો અને કુમારે પણ શત્રુઓનો પગજ્ય કરીને પોતાની પસદગી યોગ્ય દુનની હતી એક નાગ કુમાર ધારાના રાજ યજ્ઞોર્વાના પુત્ર નિન્ધ્ય સાથે મુદ્દ કરીને નસાડી મૂ-યો હતો, એટલું જ નહિ, પણ ગોગથાન નામના એક નગનો નાશ કરીને મહેબના મધળે દૂવો ખોદા-યો હતો માવવેશ્વરના દશમાથી તેણે ઘણું ધન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, અને ગયાશ્રાદ્ધ સમયે તેણે બ્રાહ્મણોને એ દાનમા આપ્યું હતું મ્લેચ્છપતિના અતુલ સૈન્યને તેણે રાક્ષસ નામે સ્થાન આગળ પગાજિન કયુ હતું, અને ગગાના જળ નડે શ્રાદ્ધનિધિ કરીને પિતૃઓને તૃપ્ત કર્યા હતા બ્રાહ્મણોના પત્કર્મો તે કરતો હતો તથા મૃર્મુજ સ્વ એ પવિત્ર અક્ષરોનો ગપ કરતો હતો

૧ કુમારપાળને પુત્ર નહોતો એટલે પત્રનો અર્થ (કુમારપાળસ્ય સુત્રન રક્ષા, મ્લોક ૩૧) નહીં તેનો ' વારસ ઉત્તરાધિપત્રી અથવા મરવો જોઈએ આવો અર્થ મરવાનું યોગ્ય છે, એકે આ પછીના જ મ્લોક (મ્લોક ૩૨)મા કુમારપાળના ઉત્તરાધિપત્રી અજયપાળનો નામ દર્શન ઉદ્દેશ્ય મ્લોક છે

યજ્ઞો કરવા વડે શાસ્ત્રમાં તથા યુદ્ધો કરવા વડે તેણે સશ્ત્રમાં પોતાની નિપુણતા બતાવી હતી. શરીર ઉપર એ સર્વદા બ્રહ્મસૂત્ર અથવા યજ્ઞોપવીત ધારણ કરતો હતો અને દંધમાં રાજ્યસૂત્ર ધારણ કરતો હતો અર્થાત્ તેના દંધમાં સદાકાળ રાજ્યના કલ્યાણની ચિન્તા રહેતી હતી. એને સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવી મુન્દર લક્ષ્મી નામની આત્માકારી પત્ની હતી. લક્ષ્મીએ મહાદેવ, સોમેશ્વરદેવ અને વિજય એ ત્રણ પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. ૧૪૭

૬૦. આ પ્રમાણે સોમેશ્વર એ ચૌલુખ્યરાજપુરોહિત કુમાર અને તેની પત્ની લક્ષ્મીનો પુત્ર હતો, તથા એને મહાદેવ નામે નાનો ભાઈ અને વિજય નામે મોટો ભાઈ હતો. ચૌલુખ્યવંશના સ્થાપક મૃગરાજના સમયથી માંડી આશરે ૨૫૦ વર્ષના લાંબા ગાળાનો પોતાના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ સોમેશ્વરે આપ્યો છે. આ વૃત્તાન્ત ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે શુજરાતના એક વિદ્વાન, વિખ્યાન અને સમૃદ્ધ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં સોમેશ્વરનો જન્મ થયો હતો. આ કુટુંબનું મૂળ સ્થાન વડનગર હતું. રાજપુરોહિત તરીકે કામ કરવા ઉપરાંત, સોમેશ્વરના પિતા કુમારની જેમ, આ કુટુંબની કેટલીક વ્યક્તિઓએ સદ્ગુણ યોદ્ધા અને સેનાપતિ તરીકે પણ કાર્ય કર્યું હતું. મુનિયન્દ્રસૂરિ કૃત ‘અમરસ્વામી ચરિત્ર’ (ઈ. સ. ૧૧૬૯)ને આધારે જણાય છે કે એ જ પુરોહિત કુમાર કેટલાક સમય માટે શુજરાતના રાજ્યનો મુખ્ય હિસાબનીશ (‘નૃપાક્ષપટલાધ્યક્ષ’) હતો અને મુનિયન્દ્રસૂરિની વિનંતીથી તેણે એ કૃતિનું સંશોધન કર્યું હતું. પ્રાચીન ભારતમાં રાજપુરોહિતની ફરજો અનેકવિધ હતી. શાસ્ત્રમાં જ નહિ દંડનીતિમાં પણ તે નિપુણ રહેતો અને કેટલીક વાર મુલકી અને લશ્કરી વર્કાવટ પણ તેને સંભાળવો પડતો એ આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ ત્યારે આ વસ્તુ આશ્ચર્યજનક નહિ લાગે. ઉપર્યુક્ત વૃત્તાન્તમાંથી એ પણ જણાય છે કે સોમેશ્વરના પૂર્વજોમાં વેદવિદ્યા અને વૈદિક વિધિ-વિધાનોનું ખાસ મહત્ત્વ હતું અને એમાંના કેટલાક મોટા વિદ્વાનો હતા એમાં શંકા નથી. પરન્તુ સોમેશ્વરે એમને વિશે અનેકવિધ રસપ્રદ વિગતો આપી હોવા છતાં એમની સાહિત્યરચનાઓ વિશે કશું કહ્યું નથી એ નોંધપાત્ર છે.

સોમેશ્વરની સાહિત્યકૃતિઓ

૬૧. પોતાના પૂર્વજોનો વૃત્તાન્ત આપ્યા પછી ‘સુરધોત્સવ’માં સોમેશ્વરે પોતાને વિશે કેટલીક હકીકત આપી છે. હરિહર અને સુમત

જેવા સમકાલીન કવિઓ પોતાની કવિતાની કેવી પ્રશંસા કરતા હતા એ તેણે જણાવ્યું છે. “નૂતન-પદપાકવાણું” કાવ્ય તથા અર્થ યામમાં (દોઢ કલાકમાં) જ એક નાટક રચીને તેણે રાજ ભીમદેવના સલાસદોનું મનરંજિત કર્યું હતું. પોતાની કવિતાની તથા વસ્તુપાળની કવિતા અને દાનશરતાની સંખ્યાબંધ શ્લોકો (શ્લો. ૪૮-૬૬)માં પ્રશંસા કરીને સોમેશ્વર સર્ગની સમાપ્તિ કરે છે તે બતાવે છે કે ‘સુરધોત્સવ’ના રચનાકાળ પહેલાં જ બન્નેની ગાઢ મૈત્રી થઈ ચૂકી હતી.

૭૨. ‘માકેડેયપુરાણ’માના દેવીમાહાત્મ્યને આધારે લખાયેલા ‘સુરધોત્સવ’ ઉપરાંત સોમેશ્વરે બીજા કેટલીક કૃતિઓ રચી છે. ‘કાર્તિક-કૌમુદી’ મહાકાવ્ય એ વસ્તુપાળના પરાક્રમો અને સંકૃત્યોની પ્રશસ્તિરૂપ છે તથા સમકાલીન ઇતિહાસ અને સામાજિક ગિચિતિના અભ્યાસ માટે ધ્યાન મહત્ત્વનું છે. ‘રામાયણ’ની કથાનું નાટકરૂપે નિરૂપણ કરતું ‘ઉલ્લાધરાધવ’ નાટક^{૧૦} પણ સોમેશ્વરે રચ્યું છે. એ નાટક દ્વારકાના સુપ્રસિદ્ધ મન્દિરમાં પ્રબોધિની એકાદશીના દિવસે ભજવાયું હતું.^{૧૧} જે નાટકની રચનાથી

૮. શ્રીસોમેશ્વરદેવકવેચેત્ય સોક્ષ્ણ ગુણગ્રામમ્ ।

હરિહરસુમટપ્રભૃતિભિમિહિતમેવ કવિપ્રવરૈ ॥

x

x

x

વાદેવતા વસન્તસ્ય ૪વે શ્રીમોમશર્મણ. ।

ધુનોતિ વિયુધાન્ સૂક્ષ્મિ હાહિરયામ્ભોતિથે સુધા ॥

તવ વજ્રઞ્ શત્રવઞ્ સદ્ગૂર્જ સર્વશાસ્ત્રસર્વર્ણમ્ ।

ભવતુ નિજ પુન્તકમિવ સોમેશ્વરદેવ વાગ્ધેવી ॥

—એ જ, ૧૫-૪૪, ૪૬ થી ૪૭

૯. કાવ્યેન નવ્યપદપાકરણાસ્પદેન

ચામાર્થમાગ્રઘટિતન ચ માટેકેન ।

યો ગીમભૂમિપતિસગદિ સખ્યલોક-

મત્નોકસમદવસોદમાદધે ચ ॥

—એ જ, ૧૫-૪૯

૧૦. ભરતેય ઘણિષ્ઠાન્વયસમૂત્થાનુક્રમચત્વરિન્દિતચણાવિન્દસ્ય શ્રી-સોમેશ્વરદેવ કૃતિર્નવમુદ્રાપરાષદ નામ નાટકમ્ ।

—૮૨, પ્રસ્તાવના

૧૧. તદસ્ય મળત. દ્વારિકાલદ્વારનીસમળે. શ્રીકૃષ્ણદેવસ્ય પુરત. પ્રબોધે-કાદરીપરિણ સર્વદિગ્ગતનાં સામાજિકપ્રગ્નનાં જનકપુતાપતિચરિતામિનયરાજેન રતાર્યયામિ સેવારકર્યંચિતમાત્માનમ્ ॥

સોમેશ્વરે ભીમદેવના સલાસદોનું રજન કર્યું તે આ ‘ઉલાધરાધન’ કે ખીજી કાંઈ, એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય એમ નથી. પ્રતાપનામાધી જાણના મળે છે તેમ, ‘ઉલાધરાધન’ કવિતા પુનઃ ભણશર્માની પ્રાર્થનાથી રચાયું હતું^{૧૨} અને, હમણા નોધ્યું છે તેમ, દ્વારકામાં લજવાયું હતું આમ છતાં ‘સુરધોત્સવ’ના પ્રચલિતસર્ગમાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે સોમેશ્વરપ્રણીત નાટકથી આ ‘ઉલાધરાધન’ અલિખ હોય એ શંકાતા કાઢી નાખના જેવી નથી.

૭૩. આ ઉપરાંત બોધક સુભાષિતોના એક મગ્ગ ‘કર્ણામૃતપ્રપા’ ની રચના સોમેશ્વરે કરેલી છે^{૧૩} આ કૃતિની નોંધ અલગ પડેલા કાંઈએ લીધી નથી. સો. શ્લોકોમાં રચાયેલું રામનું સ્તોત્ર ‘રામશતક’ પણ સોમેશ્વરની કૃતિ છે,^{૧૪} એની મધ્યાખ્ય હસ્તપ્રતો મળી છે તથા એ ઉપગની જે બે ટીકાઓ જાણનામાં આવી છે—એક એકનાથકૃત તથા ખીજી કાંઈ અજ્ઞપયા લેખકની—એ જોતાં એક કાળે તે કૃતિ લોકપ્રિય હોવી જોઈએ^{૧૫} સોમેશ્વરકૃત ‘આણ્ણમશસ્તિ’માં^{૧૬} મ. ૧૨૮૭ (ઈ. સ. ૧૨૩૧) નું ૫૬^૧ છે એ ૫૬માં તેજપાળે બધાવેલા આણ્ણ ઉપરના મન્દિરમાં નેમિનાથની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાળના મધ્યાખ્ય શિલાલેખો પૈકી

૧૨ તરજ્જ સ્વાજ્જમજ્જદાર્મપ્રયુક્કયા પ્રાર્થનવા પ્રણુમ ।

ચકાર સોમેશ્વરદેવનામા રામાયણ નાટકરૂપમેતત્ ॥

૧૩ કથા નષ્ટાપિ નિવિંદ્ય રસાસ્તપ્તવિ નીરવ ।

ધીકુમારસુતો મૂર્તે વિપાસુર્નશ્મ રસપ્ ॥

—‘કર્ણામૃતપ્રપા’, શ્લોક ૪

સસા સ્યલદુ સ્થાનાં પ્રાણિના પ્રીતિહેતવે ।

ધીસામેશ્વરદેવેન કૃત્તા કર્ણામૃતપ્રપા ॥

—એ જ, શ્લોક ૨૧૭

૧૪ વિશ્વમ્મરમણ્ડલમણ્ડનસ્ય ધીરામસદ્રસ્ય ચસા પ્રદાદિમ્ ।

ચકાર સોમેશ્વરદેવનામા ચામાર્ધવિષ્ણુ-નમઃપ્રવચ્ચ ॥

—‘રામશતક’, શ્લોક ૨૧૭

૧૫ પૂનાના લાડારકર સ શોધનમન્દિરમાં રખાયેલા હસ્તપ્રતોના સરકારી સ મહામા. રામશતક ની પાંચ હસ્તપ્રતો સચવાયેલી છે એમાંની એક હસ્તપ્રતમાં એકનાથની ટીકા પણ છે અત્રાત કર્તાએ રચેલ ટીકાવાળી હસ્તપ્રત મને પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ પાસેથી મળી હતી.

એ લેખોનો પદલાગ સોમેશ્વરની ગ્યના છે ૧૭ સોમેશ્વરકૃત 'વૈદનાથપ્રશસ્તિ' જેમા ડભોઈમા રાગ વીસવદેવે અમરાવેલા વૈદનાથ મહાદેવના મન્દિરની પ્રશસ્તિ છે, ૧૮ તેમા સ ૧૩૧૧ (ઈ સ ૧૨૫૫) નું વર્ષ છે, જે બતાવે છે કે વસ્તુપાળના અવસાન પછી સોમેશ્વર ઓછામા ઓછુ ૧૬ વર્ષ સુધી જીવ્યો હતો. 'વૈદનાથપ્રશસ્તિ' એ એની છેલ્લી ગ્યના હોય એમ જણાય છે ખીજ એક પ્રશસ્તિ સોમેશ્વરે રચી હતી, પણ તેનો કંઈ પત્તો અસારે લાગતો નથી રાણા વીંધનલે ધાળકામા બંધાવેલા વીરનારાયણપ્રાસાદની એ પ્રશસ્તિ હતી એમા ૧૦૮ પદ્ય હતા ૧૯ પ્રાસાદના નામ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે નાગાયણ અથવા નિધનુ એ મન્દિર હશે નર્તમાન ધાળકામા આ મન્દિરના તેમજ વીરધનવ કે વસ્તુપાળના ખીજ કોઈ બાધકામના અનગેરો જણાતા નથી નિવિંવ નિપયો પરતવેની સોમેશ્વરની રચનાઓ ઉપરથી તે એક ઉદાર-દૃષ્ટિરાળો પુરુષ જણાય છે તે એક આદર્ શૈવ અને શાકત તથા વેદનિધામા નિપજાત હતો, છતા રામલક્ષ્મિ પ્રદર્શિત કરતા નાનકો તેણે રચના છે, એટલુ જ નહિ, જૈન મન્દિરોની પ્રશસ્તિઓ પણ લખી છે.

કાવ્યપ્રકાશની ટીકા 'કાવ્યાદર્શ' ના કર્તાથી આ સોમેશ્વર ભિન્ન છે

ઉદા. મમ્મદના 'કાવ્યપ્રકાશ' ઉપર 'કાવ્યાદર્શ' નામે ટીકા રચનાર સોમેશ્વરને કેટલાક નિદ્ધાનોએ આપણા સોમેશ્વરથી અલિખ ગણના પ્રયાસ કર્યો છે ૨૦ પરન્તુ 'કાવ્યાદર્શ' નો કર્તા ભરદ્વાજ ગોવિંદના દેવકનો પુત્ર હતો ૨૧ જ્યારે આપણો સોમેશ્વર નશિક ગોવિંદના કુમારનો પુત્ર હતો, આથી આ બંનેની અલિખતા માનની યોગ્ય નથી

૧૭ માગ્લેસ, ન ૬૮-૧ અને ૪૦-૩, ગુચ્ચે, ન ૨૦૭ અને ૨૦૬, માયેમા, ન ૧૬૮ અને ૧૭૦

૧૮ એઈ, પુ ૧, પૃ ૨૦ થી આગળ, ગુચ્ચે ન ૨૧૫

૧૯ પ્રકા, પૃ ૫૦

૨૦ પિટર્સન, રિપોર્ટ ૧, પૃ ૮૪, કેકે, પુ ૧, પૃ ૧૦૨ અને ૭૩૭
૨૧ જુઓ સુ, પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૦

૨૧ મરદ્વાજકુલોત્તમમદ્દેવકસુતના ।

સોમેશ્વરેણ રવિત કાવ્યાદર્શ મુમેષણ ॥

—એલસુ, પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૨ ટિપ્પણ

આ 'કાવ્યાદર્શ' ની જેસવમેર બડારમાની તાટપત્રીય મત સ ૧૨૮૩ (ઈ સ ૧૨૨૦) ની છે (જુઓ એ જ, પૃ ૪૩) એટલે એનો કર્તા ભરદ્વાજગોત્રીય સોમેશ્વર ઈ સ ના બારમા સેકામા અપવા ત્યાર પહેલા ધવો હશે

સોમેશ્વરની કૃતિઓની આતુર્પૂર્વક

ઉપ. માન શિવાલેખો સિનાયની સોમેશ્વરની કોઈ કૃતિમાં ૧૫ આધ્ય નથી, પણ આતરિક પ્રમાણને આધારે આમાની કેટલીક કૃતિઓના રચના કાળની પૂર્વમર્યાદા અને ઉત્તરમર્યાદા નક્કી થઈ શકે છે ‘સુધોત્સવ’ અને ‘કીર્તિકૌમુદી’ ની તુલના કરતા એ જાને કા-યોની શૈલીમાં મોટા તફાવત જણાય છે ‘સુરધોત્સવ’ ની રચના ઓછાન્તા પ્રમાણમાં ગૌડી રીતિની-કદિન, કવચિત્ કિવદ, અપદ અને થકવી નાખે એવા શ્લોકોથી ભરેલી છે, જ્યારે ‘કીર્તિકૌમુદી’ ની રચના વૈદ્યની રીતિની ગણાય એવી પ્રાસાદિક છે અને એ વાચતા જ એમ થાય છે કે અહીં કર્તાની નજર સમક્ષ કાવિદાસનો આર્જ હોવો જોઈએ અવગત, આ રીતિઓને આધાર જ એક કૃતિ પહેલા રચાઈ હશે કે પછી એનો નિર્ગૂંચ થઈ ન શકે, તોપણ ગૌડી રીતિની રચના પહેલા થઈ હશે એમ અનુમાન કરવાનું ૧૫ થાય છે જાને કા યોના ૪૩ ઉપરથી પણ આ અનુમાનને ટેકા મળ છે રાજ ભીમદેવ બીજાની ગાજીય આપતિઓ અને અણહિવરાડમાં તેની સત્તાની પુનઃસ્થાપનાનું ૩૫ સુરધની પૌરાણિક કથાને પડે છે ‘સુધોત્સવ’ મા અપાય છે ઈ સ ૧૨૨૪ ના એક તામપત્ર ઉપરથી જણાય છે કે કોઈ એક જયતિલે ભીમદેવનું ગાજીય પચાસી પાડ્યું હતું (જુઓ ઉપર પૃષ્ઠ ૪૧) ભીમદેવને કોઈ ગજા આજીય લેવો પડ્યો હતો અને લવણપ્રસાદ અને વીન્ધનની વજાનરીબરી મેરાઓથી એ પોતાનું રાજ્ય ઈ સ ૧૨૨૫ થી ૧૨૨૬ મા ૬ છેવટે સ ૧૨૨૭ ની પહેલા (ગુમરાઈ, પુ ૨, પૃ ૩૫-) પાડ્યું મેગરી શકો હતા ‘સુધોત્સવ’ મા પૌરાણિક રાજ સુધનો રાજ્યનાથ તથા ફરી નાર રાજ્યપ્રાપ્તિ ૧૪૬૬ થી છે (પગ ૧૬૮-૭૧) અને સમકાલીન ગાજીય બતાવે સાધના નોધપાત્ર સામ્યને કારણે સામ્યજન આ પૌરાણિક કથા પાતાના કાન્ય માટેના ૪૩ તરીકે પગ ફરી હતા એ સ ૬ છે ભીમદેવને ગાજીયની પુન પ્રાપ્તિ થઈ એ પ્રગટના રમણપ્રે પ ૧ ‘સુધોત્સવ’ ગ્યાલુ હોત એ અમલદિન નથી ‘કીર્તિકૌમુદી’ મા શત્રુજય ઉપર જોધારના મંદિરો સદિન વરુપાળના જીવનની અનેક ઘટનાઓ ૧૪૬૬ થી છે, અને કાચરેએ ૪૬ કરે ન પ્રમાણને આધારે (કાકો, રતનાલા, પૃ ૧૦) એમ માની શકા કે એની રચના મ ૧૨૩૦ પછી થઈ હશે ‘કલ્યાણપ્રવા’ અને ‘રામચત્ર’ ના રચનાર્થ માટે કશું નિશ્ચિત નથી જણા એમ નથી, તોપણ એમાં થોડું કવિતાગીતનું પદ્ધિમાર્જન જોના એ જાને ‘સુધોત્સવ’ ની પછી રચાયલા હાય એમ માનવું ઉચિત છે

સોમેશ્વરની સૂક્તિઓ

૭૬. વસ્તુપાળ સાથેના સોમેશ્વરના સંપર્કને લગતાં અનેક કથાનકો, દુયકાઓ અને ઉલ્લેખો પ્રગન્ધોમાં મળે છે. આ સર્વને શબ્દશઃ સાચા આપણે ન ગણીએ, તોપણ સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરતાં એઓના મૂળમાં ઐતિહાસિક તથ્ય હોય એમ જણાય છે. આવા સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખો હ લેખા કરી શક્યો છું, પણ એમાંથી કેટલાક મહત્વના અને રસિક ઉલ્લેખો માત્ર અહીં ઉતારું છું.

એક વાર વર્ષાઋતુમાં વસ્તુપાળ અને સોમેશ્વર ખંભાતના બંદર ઉપર ગયા હતા. પરદેશમાંથી આયાત કરેલા ઘોડાઓને એ અમથે વહાણમાંથી ઉતારવામાં આવતા હતા.^{૨૨} સમુદ્ર શાન્ત હતો. વસ્તુપાળે ઘોડા સામે જોયું અને સોમેશ્વર સમક્ષ નીચેની સમસ્યા રજૂ કરી—

णवृत्काले पयोरशिः कथं गर्जितवर्जितः ।

એટલે સોમેશ્વરે તુરત જ એની પૂર્તિ કરી કે—

अन्तःसुप्तजगन्नाथनिद्रामङ्गभयादिव ॥

આ સાંભળીને વસ્તુપાળે સોમેશ્વરને સોળ ઘોડા ઇનામમાં આપ્યા.^{૨૩}

એક વાર સાહિત્યમંડળના કવિપંડિતો એકન થયા હતા. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ પાસે હાજર હતા ત્યાં એક સમસ્યા રજૂ કરવામાં આવી—
काकः किं वा क्रमेलकः । સોમેશ્વરે તુરત જ એક શ્લોક રચ્યો અને સમસ્યાના અમગદ્ લાગતા અર્થોની પૂર્તિ કરી—

येनागच्छन् ममाख्यातो येनानीतश्च मे पतिः ।

प्रथमः सखि कः पुज्यः काकः किं वा क्रमेलकः ॥

આ શીઘ્રકન્નિવર્થા પ્રમન્ન થઈ વસ્તુપાળે સોમેશ્વરને સોળ હજાર દ્રમ્મ આપ્યા.^{૨૪}

એક વાર સોમેશ્વર વસ્તુપાળના મહાલયમાં આવ્યો ત્યારે એને આસન આપવામાં આવ્યું, પણ તે બેઠો નહિ. આનું કારણ પૂછવામાં આવતા સોમેશ્વરે નીચેનો શ્લોક કહ્યો—

૨૨ અરબસતાન અને બીજા દેશોમાંથી ઊગી જતના ટોડા બારતમાં આયાત થતા એ જાણીત છે (બ્રુમ, પૃ ૬૦, પૃ ૧૯૫-૯૬) બારતના પશ્ચિમ કિનારા ઉપરના નગરોમાં આરબ વેપારીઓના સરયાનો હતા સરીક અથવા સદ્દિ આવે કોઈ સમૃદ્ધ વેપારી હશે (જુઓ પૃ ૫૦)

૨૩ મૌડી, પૃ ૧૨૧, વચ, ૭-શ્લોક ૮૭૭ થી ૩૮૪

૨૪ એ જ

અન્નદાનૈઃ પયઃપાનૈર્ધર્મસ્થાનૈશ્ચ મૃતલમ્ ।

યશસા યસ્તુપાલેન રુદ્ધમાકાશમખ્દલમ્ ॥

આ સાંભળીને મંત્રીએ એને એક હજાર ૬૨૫ આપ્યા.^{૨૫}

શત્રુજયની સંધયાના વખતે એક વાર વસ્તુપાળ તીર્થકરની મૂર્તિની પૂજા કરતો હતો તે સમયે યાયકે એકસામટા તેની તરફ દોડ્યા. એમના સમુદાય તરફ બેઠીને સોમેશ્વરે નીચેના શ્લોક કહ્યો—

इच्छासिद्धिसमुन्नते सुरगणे कल्पद्रुमैः स्थीयते

पाताले पयमानभोजनजने कष्टं प्रणष्टो वलिः ।

नीरागतगमन्मुनीन् सुरमयस्त्रिन्तामणिः क्वाप्यगान्

तस्मादर्थिकदर्शनां विपहतां धीयस्तुपालः क्षितौ ॥

પ્રગન્ધો નેધિ છે કે આ સાંભળીને પણ વસ્તુપાળે સોમેશ્વરને મોટી રકમનું દાન આપ્યું હતું.^{૨૬}

લાટના રાજા શંખેનો પરાજય કરીને બ્યારે વસ્તુપાળ પાછો ક્યો ત્યારે સોમેશ્વરે નીચેના શ્લોકથી એનું સ્વાગત કર્યું હતું—

धीयस्तुपाल प्रतिपक्षकाल त्वया प्रपेदे पुरुषोत्तमन्यम ।

તીરેડપિ યાદૈરવૃત્તેડપિ માત્સ્યે વૃષ્ટ પરાજીયત ચેન શઙ્ખઃ ॥^{૨૭}

૭૭. આ સૂત્રિઓ ઉપરાંત, સોમેશ્વરે જુદે જુદે પ્રસંગે ઉચ્ચારેલા અનેક શ્લોકોનાં અક્તરણો પ્રગન્ધામાં મળે છે. ગોધરાના હોઠાર ઘુધુવનો પરાજય કરીને તેજપાળ પાછો આવ્યો ત્યારે સોમેશ્વરે ઉચ્ચારેલી એની પ્રશસ્તિ,^{૨૮} પાલીતાણામાં વસ્તુપાળે પોતાની પત્નીના નામ ઉપરથી બાંધેલા લલિતાસરનું તેણે કરેલું સુન્દર વર્ણન,^{૨૯} શત્રુજયની સંધયાનામાં તેણે કરેલા વસ્તુપાળના પ્રશસ્તિશ્લોકો,^{૩૦} એક નવપ્રાપ્ત વિગ્રયને અગ્રે વીરધવસે ભરેલા દરબારમાં તેણે ઉચ્ચારેલા વીરધવનના પ્રશસ્તિશ્લોકો^{૩૧}—આ ઉપરુંત પ્રકારનાં ઈલાકાં ઉદાહરણો છે. જાણજુની ‘સૂત્રિમુખાવલિ’માં સોમેશ્વર-

૨૫. પ્રચિ, પૃ. ૧૦૪; ઉત, પૃ. ૭૬

૨૬. મોઝા, પૃ. ૧૧૧૨ ઉત, પૃ. ૭૪

૨૭. પુષ્પ, પૃ. ૭૪

૨૮. પુષ્પ, પૃ. ૬૬; વચ, ૪-૩૭૧. ૪૨૮ થી ૪૩૩

૨૯. એ જ, પૃ. ૭૨; વણ પ્રચિ, પૃ. ૧૦૨; વચ, ૬-૧૨; ઉત, પૃ. ૭૬

૩૦. વચ, ૬-૮૩; ઉત, પૃ. ૭૫

૩૧. વચ, ૩ ૪૬૪ થી ૪૬૮

દેવના ચાર શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલા છે.^{૩૨} આ નામના એક કરતાં વધુ કવિઓ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં થઈ ગયા છે,^{૩૩} અને તેથી આ શ્લોકો આપણા સોમેશ્વરના જ હોવા વિશે કંઈક સંદેહ રહે છે. પરંતુ ગુજરાતના કેટલાક સંસ્કૃત કવિઓ જેવા કે હેમચન્દ્ર, સોમપ્રભ, શ્રીપાલ, વસ્તુપાળ, વારહટ, વિજયપાલ, પ્રહલાદન, દેવબોધિ અથવા દેવબોધ,^{૩૪} કુમુદચન્દ્ર, અરસી ઠકુર અથવા અરિસિંહના શ્લોકો ‘સૂક્તિમુક્તાવલી’ માં છે તથા અણહિલવાડના સુપ્રસિદ્ધ રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહના બે શ્લોકો પણ એમાં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે, એ બેતાં ઉપર્યુક્ત સોમેશ્વરદેવ એ ‘કીર્ત્તિ-કૌમુદી’ કાર સોમેશ્વર હોય એ તદ્દન શક્ય છે. ‘સૂક્તિમુક્તાવલી’ના મંકલના-કારે નોંધ્યું છે તેમ, આ સોમેશ્વર પણ પોતાને સોમેશ્વરદેવ તરીકે ઓળખાવવાનું વધુ પસંદ કરે છે એ બેતાં આ શક્યતા વધુ વજૂદવાળી બને છે. પણ ‘સૂક્તિમુક્તાવલી’નો કર્તા ‘વૈદનાથપ્રશસ્તિ’માંથી બે શ્લોકો ઉતારે છે;^{૩૫} એ પ્રશસ્તિ સોમેશ્વરની જ રચના છે એ આપણે જોયું. સંસ્કૃત સુભાષિતસંગ્રહો સિદ્ધાલેખોમાંના શ્લોકો લાગ્યે જ ઉતારે છે, અને ‘વૈદનાથ-પ્રશસ્તિ’માંનાં પદો એ રીતે ટાંકવામાં આવ્યાં છે એ બતાવે છે કે એ પ્રશસ્તિ-લેખ ઉચ્ચ સાહિત્યિક ગુણવત્તાવાળો ગણાતો હતો.^{૩૬} સોમેશ્વરકૃત ‘કીર્ત્તિકૌમુદી’માંના એક શ્લોક (૭-૭૮. નિગદિતું વિધિનાપિ) ઈ. સ. ના ૧૫ મા

૩૨. હન્દ્રાભ્યર્ચનયા૦, ચયાવદ્વાદનાત૦, વનમુવિ૦, વાવં યસ્ય રસ૦

૩૩. હૃણુમાથારિયર, ક્લાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૧૧૮૮-૯

૩૪. ‘પ્રભાવકચરિત’ (૨૧) અનુસાર, સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળમાં દેવબોધ અણહિલવાડમાં આવ્યો હતો અને રાજકવિ શ્રીપાલના સંપર્કમાં આવ્યો હતો. એ બાગવત સંપ્રદાયનો આચાર્ય હતો. દેવબોધ તેમજ શ્રીપાલ બંને સિદ્ધરાજના પ્રીતિપાત્ર હતા, પણ એ બન્નેયના પરસ્પર સાથેના સંબંધો કોઈ રીતે મૈત્રીભર્યા નહોતા. (૨. ડૉ. ખરીખ, ‘કાવ્યાનુશાસન,’ મસ્તાવના, પૃ. ૨૫૫ થી આગળ)

૩૫. સિન્દૂરં સીમન્તાત૦ અને ચચેતત્ સ્થયવદ્ધિ૦ ‘વૈદનાથપ્રશસ્તિ’ બહુ જ ટૂંક રિચતિમાં મળેલી છે, કેમકે જે શિક્ષાઓ ઉપર તે કોતરેલી છે તે છળું-શીશું રિચતિમાં છે, આથી આ બે શ્લોકો એમાંથી બોળી કાઢવાનું શક્ય નથી.

૩૬. ‘સૂક્તિમુક્તાવલી’માં જેમાંથી શ્લોક ઉતારવામાં આવ્યો છે એવો બીજો પ્રશસ્તિલેખ તે ‘સોમનાથપ્રશસ્તિ’ છે (સન્ધ્યાતાન્ડવ૦ આદિ). ૨૫૯ રીતે આ પદ ગુજરાતનો પ્રશસ્તિલેખ છે. સોરઠી સોમનાથના મંદિર સાથે સંબંધ પરાવતા કોઈ વિદ્યમાન પ્રશસ્તિલેખમાં આ શ્લોક નથી, તેથી અનુમાન થાય છે કે એ મંદિરની—જેના અનેક છર્ણોદ્ધારો થયેલા છે—કોઈ પ્રાકૃતીન પ્રશસ્તિમાંથી એ લેયો.

સૈકામાં રચાયેલા જૂના ગુજરાતી કાવ્ય ‘વર્મતવિલાસ’માં સ્થાન પામેલો છે એ પણ અહીં નોંધવું જોઈએ.

વસ્તુપાળના અવસાન પછી સોમેશ્વરે વ્યાસવિદ્યા છોડી દીધી

૭૮. વસ્તુપાળની પ્રશંસાના સોમેશ્વરકૃત ઉપર્યુક્ત શ્લોકો એક મિત્રના પ્રેમ અને સંમાનવૃત્તિ વ્યક્ત કરે છે. વસ્તુપાળે પણ સોમેશ્વરનાં વિદ્વતા, કવિત્વ અને ઉચ્ચ પદ્ધતિને એટલા જ ઉત્સાહથી બિરદાવ્યાં છે (જુઓ પેરા ૬૮ ના પ્રારંભમાં ટાંકેલો શ્લોક.). પ્રબન્ધો અનુસાર, રાજ વીસલદેવના કોષમાંથી સોમેશ્વરે વસ્તુપાળને બે વાર બચાવ્યો હતો (પેરા ૫૪). વસ્તુપાળ અને તેજપાળના પોતા ઉપરના અનેકવિધ ઉપકારો છતાં વીસલદેવ તેમને હેરાન કરતો હતો ત્યારે સોમેશ્વરે રાજના અપકારીપણાનું સૂચન કરતો એક શ્લોક શીઘ્રકવિત્વથી રચ્યો હતો, અને રાજ તેથી શરમાઈ ગયો હતો.^{૭૭} પ્રબન્ધ નોંધે છે કે વસ્તુપાળના અવસાન પછી સોમેશ્વરે પોતાના એ ગ્રાંથ મિત્રના અવસાન પરત્વે છિડો શોક વ્યક્ત કરવા માટે વ્યાસવિદ્યાનો ત્યાગ કર્યો હતો, અને વીસલદેવે આગ્રહ કર્યા છતાં તેની આગળ પુરાણોની કથાઓ વાંચવાનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. પરિણામે રાજએ ગણપતિ વ્યાસ નામે બીજા વિદ્વાનને આ કાર્ય માટે નીમ્યો હતો.^{૭૮} આ અનુક્રુતિ વાસ્તવિક જણાય છે, કેમકે ઈ. સ. ૧૨૭૨ની નાનાકની બીજી પ્રશસ્તિના કર્તાનું નામ ગણપતિ વ્યાસ છે, અને તેમાં માળવા ઉપર વીસલદેવનો વિજય વર્ણવતું ‘ધારાધ્વસ’ નામે કાવ્ય પોતે રચ્યું હોવાનું તેણે કહ્યું છે.^{૭૯} ગણપતિ વ્યાસ વીસલદેવનો દરબારી કવિ બન્યો હતો એ સ્પષ્ટ છે.

૭૯. સોમેશ્વરનું અવસાન ક્યારે થયું એ ચોક્કસપણે જાણી શકાય એમ નથી. ઈ. સ. ૧૨૫૫ સુધી—‘વૈદનાથપ્રચરિત’ ના વર્ષ સુધી એ વિદ્યમાન હતો એટલું તો નક્કી છે.

(૨) હરિહર

મુધા મધુ મુધા મીધુ મુધા કોડપિ મુધારસઃ ।

આસ્વાદિતં મનોહારિં ચદિ દારિદ્રં ષષઃ ॥

—વસ્તુપાળ^{૪૦}

૩૭. મકો, પૃ. ૧૨૬; વચ, ૩-૩૩૨; વિતીક, પૃ. ૮૦

૩૮. પુમસ, પૃ. ૮૦

૩૯. ગુજલે, નં. ૨૧૬, શ્લોક. ૧૮

૪૦. મકો, પૃ. ૫૮ માં ઉદ્ધૃત

સ્વવાકપાકેન ચો વાચાં પાકં શાસ્ત્યપરાન્ કવીન્ ।

કથં હરિહરઃ સોઽમૃત્ કવીનાં પાકશાસ્ત્રનઃ ॥

—સોમેશ્વર^{૪૧}

૮૦. આ સમયના કવિઓમાં હરિહર એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ જણાય છે, કેમકે રત્નશેખરે ‘પ્રખન્ધકોશ’માં તેને વિશેનો આખો પ્રખન્ધ આપ્યો છે. વસ્તુપાળ પણ એની કવિતાનું સન્માન કરતો હતો. ‘પ્રખન્ધકોશ’ અનુસાર,^{૪૨} સંસ્કૃત સાહિત્યના અત્યન્ત કઠિન છતાં કવિત્વમય મહાકાવ્ય ‘નૈષધીયચરિત’ (ઈ. સ. ૧૧૭૪ આસપાસ)^{૪૩}ના કર્તા શ્રીહર્ષના વંશમાં હરિહર થયેલો હતો. ‘નૈષધીયચરિત’ની ગુજરાતમાં પહેલી હસ્તપ્રત હરિહર લાવ્યો હતો, અને વસ્તુપાળ દ્વારા એનો અહીં પ્રચાર થયો હતો. પરિણામે ‘નૈષધીયચરિત’ની જૂનામાં જૂની ટીકાઓ ગુજરાતમાં રચાયેલી છે.

‘પ્રખન્ધકોશ’માં હરિહરનો વૃત્તાન્ત

૮૧. ‘પ્રખન્ધકોશ’ અનુસાર, હરિહર એક સમૃદ્ધ વ્યક્તિ હતો અને ખસો ઘોડા, પચાસ જીંટ અને પાંચસો માણસના રસાલા સાથે તે ગૌડ દેશમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યો હતો. માર્ગમાં આવતાં તેણે ભૂખ્યાને ઉદાર હાથે અન્નદાન આપ્યું હતું. ધોળકા પાસેના ગામમાં આવી પહોંચતાં તેણે બહુ મારફત વીરધવલ, વસ્તુપાળ અને સોમેશ્વરને પૃથક્ પૃથક્ આશીર્વાદ પાડ્યા. આવો વિદ્વાન પોતાના પ્રદેશમાં આવ્યો જાણી વીરધવલ અને વસ્તુપાળ પ્રસન્ન થયા, પણ સોમેશ્વરે માત્સર્યથી બહુ સાથે વાત પણ કરી નહિ. બીજે દિવસે વીરધવલ અને વસ્તુપાળ સમારંભપૂર્વક હરિહરનું સ્વાગત કરવા ગયા અને એક મહાસભ્યમાં તેને ઉતારો આપ્યો. એ પછી હરિહર સભામાં આવતો અને સાહિત્યવાર્તા થતી. એક વાર વીરધવલે હરિહરને કહ્યું કે ‘ધોળકામાં મેં બધાવેલા વીરનારાયણપ્રાસાદની ૧૦૮ શ્લોકની પ્રશસ્તિ સોમેશ્વરે રચી છે તેની પરીક્ષા કરો.’ હરિહર સોમેશ્વરના માત્સર્યને કારણે કાપાવમાન હતો, એટલે તેણે કહ્યું : ‘આ શ્લોકો ભોજ-દેવે ઉન્નયનોમાં બાંધેલા સરસ્વતીકંઠાલરણ્ય પ્રાસાદમાં મેં જોયેલા છે. જે વિશ્વાસ પડતો ન હોય તો હું પરિપાટીપૂર્વક બોલી બતાવું છું તે સાંભળો. આ પછી હરિહર અરખલિનપણે ક્રમપૂર્વક તે બોલી ગયો. રાણા ખિન્ન થયો અને વસ્તુપાળ આદિ સન્નનોને વ્યથા થઈ જોના ઉપર આમ

૪૧. કોડી, ૧-૨૫

૪૨. મકો, પૃ. ૫૮ અને આગળ

૪૩. પં. શિવદત્ત, ‘નૈષધીયચરિત’, મસ્તાવના, પૃ. ૯-૧૩; કૃષ્ણમાચારિયર, હાસાંસિ, પૃ. ૧૭૭-૭૮

કાવ્યચોરીનો આરોપ મુકાયો એ સોમેશ્વર તો ચરમથી મોં પણ બહાળતાવતો નહોતો, તો રાજસભામાં જવાની તો વાત જ થી ! થોડા સમય પછી સોમેશ્વરે વસ્તુપાળને ત્યાં જઈને કાવ્યચોરીનું આળ પોતાના ઉપજોરી રીતે ચકાવવામાં આવ્યું હતું એની વાત કરી. વસ્તુપાળે તેને હરિહર સાથે મૈત્રી કરવા સૂચના આપી; અને જન્ને જથ્થે હરિહરને ઘેર ગયા. સોમેશ્વરે પોતાના ઉપરનો કાવ્યચોરીનો આરોપ દૂર કરવા હરિહરને વિનંતી કરી. હરિહરે એ વિનંતીનો સ્વીકાર કર્યો. પછી બીજે દિવસે રાજસભામાં હરિહરને કહ્યું કે ' પરમેશ્વરી ભારતીની કૃપાથી અને એવી શક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી છે કે મને તે પ્રકારનાં ૧૦૮ પદો એકસાથે સાંભળીને હું યાદ રાખી શકું. ' સોમેશ્વરકૃત ૧૦૮ પદો પણ પોતે એ રીતે યાદ રાખીને બોલ્યો હતો એ તેણે કહ્યું. રાજને ખાતરી કરાવવા માટે આવા બીજા પણ અનેક પ્રયોગો હરિહરે તે સમયે કરી જતાવ્યા. વીરધવલે હરિહરને પૂછ્યું કે ' જો આમ હતું તો તમે સોમેશ્વર ઉપર શા માટે આળ ચકાવ્યું ? ' હરિહરે ઉત્તર આપ્યો કે ' સોમેશ્વરે મારી અવધા કરી હતી તેથી. ' રાજએ કહ્યું કે ' સરસ્વતીપુત્રાની વચ્ચે તો રનેઉ જ મુકા છે. ' પછી તેણે જન્નેનું આલિંગન કરાવ્યું. સોમેશ્વર નિઃકલંક પુરવાર થયો અને જન્ને પડિતો મિત્રા થયા. પછી નિત્ય દરબારમાં ઇષ્ટગોષ્ઠી થતી. હરિહર ' નૈપધીયચરિત ' માંથી અવસરોચિત કાવ્યો બોલતો. ઈ. સ. ૧૧૭૪ ના અરસામાં રચાયેલું ' નૈપધ ' વસ્તુપાળના સમય મુધીમાં ગુજરાતમાં આણીનું થયું નહોતું, અને આથી એમાંના શ્લોકોથી સર્વને આશ્ચર્ય થતું. એક વાર એ વિશે વસ્તુપાળે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે હરિહરે કહ્યું કે ' આ નૈપધકાવ્યના શ્લોકો છે અને તેનો કર્તા શ્રીઉર્ધ્વ છે. ' એ કાવ્યની હરગત માટે વસ્તુપાળે માગણી કરી ત્યારે હરિહરે કહ્યું કે ' આ પુસ્તક અન્યત્ર નથી, માટે ચાર પદોર માટે જ તે હું આપીશ. ' પછી વસ્તુપાળે રાત્રે લલિયાઓ બેસાડીને એ પુસ્તકની નવીન પ્રતિ લખાવી લીધી, અને જીર્ણ દોરીઓથી બાંધીને અને મુગધી ચૂર્ણો વડે ધૂસર બનાવીને તે રાખી મુકી. બીજે દિવસે સવારે હરિહર પુસ્તિકા લેવા આવ્યો ત્યારે મંત્રીએ કહ્યું કે ' અમારા કોશમાં પણ આ શાસ્ત્ર હોય એવું સમરણ થાય છે. ' પછી કોશમાંથી વિલગ્નપૂર્વક પેલી નવીન પ્રતિ બોળી કાઢવામાં આવી. હરિહરને તે જતાવી, એટલે હરિહરે કહ્યું : ' મંત્રી ! આ તમારી જ માવા છે. તમે પ્રતિપક્ષીઓને દંડ્યા છે, જૈન વૈષ્ણવ અને શૈવ શાસનો સ્થાપિત કર્યા છે, અને સ્વામીના વંશને ઉન્નત સ્થિતિ ઉપર મૂલ્યો છે. ' "

ગુજરાતમાં 'નૈપધીયચરિત' નો અભ્યાસ અને પ્રચાર

૮૨. 'પ્રગન્ધકોશ'માં આપેલો ઉપર્યુક્ત વૃતાન્ત એની વિગતોમાં પૂરેપૂરા તથ્યવાળો છે કે કેમ એ કહી શકાય નહિ, પણ ડૉ. ખ્યુલરે કહ્યું છે તે પ્રમાણે,^{૪૫} વૃદ્ધપરંપરા દ્વારા સૂચવાયેલ ઐતિહાસિક અનુસૂતિઓને આધારે જૈન પ્રગન્ધો રચાયેલા છે, અને 'પ્રગન્ધકોશ'માં અપાયેલો વૃતાન્ત એકંદર સાચો હોવાનો પૂરો સંભવ છે. રાજદરબારો કે જ્યાં કવિપંડિતો એકત્ર થતા હતા તથા રાજ કે મંત્રીને પ્રસન્ન કરવા માટે પરસ્પર સાથે સ્પર્ધા કરતા હતા એના વાતાવરણ ઉપર પણ તે ફેટલોક પ્રકાશ પાડે છે. 'નૈપધીયચરિત'ની ગુજરાતમાં પ્રથમ પ્રતિ હરિહર લાવ્યો હતો અને ગુજરાતના વિદ્વાનોમાં એ કાવ્યનો પ્રચાર, ઉપર બતાવ્યું તેમ, વસ્તુપાળ દ્વારા થયો હતો એમાં શંકા નથી, કેમકે એની પ્રાચીનતમ હસ્તપ્રતો ગુજરાતમાંથી મળેલી છે. પાટણના જૈન ગ્રન્થલંકારમાં 'નૈપધીયચરિત'ની મં. ૧૩૦૪ (ઈ. સ. ૧૨૪૮) અને મં. ૧૩૯૫ (ઈ. સ. ૧૩૩૯) જેટલી જૂની બે તાડપત્રીય પ્રતો સચવાયેલી છે.^{૪૬} મં. ૧૩૭૮ (ઈ. સ. ૧૩૨૨)માં નકલ થયેલી એની બીજી એક તાડપત્રીય પ્રતિ જેસલમેરના લંકારમાં છે,^{૪૭} તથા પાટણ અને જેસલમેર એ બન્ને સ્થળે લેખનમંવન વિનાની ફેટલીક તાડપત્રીય પ્રતો છે.^{૪૮} રાજ વીસલદેવના ભારતીલાંકાર અથવા પુસ્તકાલયમાં 'નૈપધીયચરિત'ની નકલ મુકાઈ હતી એ બતાવવામાં આવ્યું છે;^{૪૯} આ નકલ હરિહરની મૂળ પ્રતને આધારે અથવા તે ઉપરથી વસ્તુપાળે કરાવેલી નકલ કે નકલોને આધારે થઈ હશે એમ માનવું વધારે પડતુ નથી. આ સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યની બે સૌથી જૂની ટીકાઓ ગુજરાતની જ છે—એક વિદ્યાધરકૃત 'સાહિત્યવિદ્યાધરી' નામે ટીકા અને બીજી ઘાજકાના વિદ્વાન ચંદ્ર પંડિતે રચેલી ટીકા. વિદ્યાધરની ટીકા ધણું કરીને વીસલદેવના રાજ્યકાળ (ઈ. સ. ૧૨૩૮-૧૨૬૧)માં રચાઈ હશે, વીસલદેવના પુસ્તકાલયમાંની પ્રતિ અનુસારના પાઠની એ ટીકા છે.^{૫૦} ચંદ્ર પંડિતની ટીકા, એના પોતાના જ કથન મુજબ, મં. ૧૩૫૩ (ઈ. સ. ૧૨૯૭)

૪૫. લાઈફ ઓફ હેમચંદ્ર પૃ. ૪

૪૬. પાલંસુ, પૃ. ૬૪ અને ૧૧૩

૪૭. જેમંસુ, પૃ. ૧૪

૪૮. એ જ, પૃ. ૧૩, ૧૬, ૧૭; પાલંસુ, પૃ. ૧૭૦

૪૯. સંદિગ્ધ, 'નૈપધીયચરિત'નું અંગ્રેજ ભાષાન્તર, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૯

૫૦. સાહેસરા, ભાવિ, પુ. ૩, પૃ. ૨૬, 'ગુજરાતમાં નૈપધીયચરિતનો પ્રચાર તથા તે ઉપર લખાયેલી ટીકાઓ' એ લેખ

મા રચાયેલી છે ૫૧. 'નૈપધીયયગિત' ની ડચના પછી એક સૈકામા જ શુજાતના વિદ્વાનોમા એનો પ્રયાગ હરિહરના શુજાતમા થયેલા આગમનને તથા વસ્તુપાળ અને એના સાહિત્યમંડળની સિદ્ધાપ્રવૃત્તિને આભારી છે જોડ-દેશીય હરિહરની શુજાતની મુલાકાત દૂર કારમીથી આવેલા કારમીરી કવિ બિહ્વણુનું રમણુ કરાવે છે, જેણે સિદ્ધગજના પિતા કર્ણુ સોલકાના સમયમા આણુહિલવાડમા 'કર્ણુચુન્દરી' નાટિકા ગવી હતી (પેરા ૩૮)

હરિહરનાં મુલાપિતો

૮૩. સોમેશ્વરકૃત 'કીર્તિકાંમુદી' ના કથન પ્રમાણે, હરિહર એક ત્રિશિષ્ટ કવિ હતો, પણ હરિહરે જે કોઈ મનન તાહિન્યકૃતિઓ ગવી હોય તો તે સચનાઈ રહી નથી, પરન્તુ હરિહરને નામે ચોક્ષા મખ્યામધ શ્લોકો પ્રમન્વોમા મળે છે વીરધનવ અને વસ્તુપાળ હરિહરનું ત્યાગન કરવા માટે આન્યા ત્યારે વીરધનવની પ્રશસાના હરિહરે ઉચ્ચારેલા શ્લોકો, ૫૨ પોતાની તાબેદારીની ચિહ્નરૂપે એક પરદેશી રાગએ વીરધનવને ભેટ મોકલેલા સુવર્ણદંડ વસ્તુપાળે યાચ્યોને આપી દીધો ત્યારે હરિહરે કહી મનીની સ્તુતિ, ૫૩ અને વસ્તુપાળની મધયાના પ્રમગે તેણે કહેલા શ્લોકો ૫૪—ખાસ રત્નપ્રદ છે 'સૂક્તિમુખાવલિ' અને 'શાકગ્રધ-પદ્ધતિ'મા હરિહરના કેટલાક શ્લોકો છે, પણ એનો કર્તા આપણે હરિહર છે કે એ નામનો બીજો કોઈ કવિ છે એ નક્કી થઈ શકે એમ નથી

૮૪. હરિહર શુજાતમા ઓછુ રહ્યો હશે એ આપણે નિશ્ચિતપણે માણુના નથી, પણ પ્રમન્વોમા આપેલો જ્ઞાતાન્ત જોતા તે ધોળકામા થોડાક વર્ષ તો રહ્યો હશે એમ લાગે છે પ્રમન્વ કહે છે કે ભગવાન સોમેશ્વર અથવા સોમનાથનું દર્શન કરવા માટે હરિહર પ્રખાસે ગયો હતો ત્યા બન્નેના નામસામ્યને કારણે તેને એકાએક કવિ સોમેશ્વરનું તથા તેણે પોતા પ્રત્યે બનાવેલા માન્તર્ધનું રમણુ થયુ, અને તેણે પુરત જ બે શ્લોકો ઉચ્ચાર્યા એમનો એક શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે અને તેમા એના કર્તા હરિહરનું નામ પણ છે—

વન યાતુ વદ્યાયાતુ વ્ય વદતુ મમં વે ન પઠતુ
વ્ય વાવ્યાન્યવ્યાજ રચયતુ મદ વસ્ય વિશતુ ।

૫૧ એ જ.

૫૨ રામ્પુર્માનઘસનિષી૦, રજસ્તન ગણન૦ પ્રકા, ૫ ૫૮

૫૩ ભા ૧ સમ્ય જ સહામહે૦ એ જ, ૫ ૬૧

૫૪ ધન્ય સરીષવલ૦, આજન્મારિ વસીકૃતાય૦-૧૪, ૬-શ્લોકો ૭૯, ૮૦

ચલવ્યાલયસ્તે જગતિ ન ગતિઃ યવાપિ કૃતિના-
મિતિ જ્ઞાત્વા તત્ત્વં હર હર વિમૂઢો હરિહરઃ ॥૧૫

પછી તેણે પોતાના ધનમાથી અર્ધું યાચકોને આપી દીધું તથા બાકીનું
અર્ધું સાથે લઈને ઘોળકે આવ્યો, અને ત્યાંથી વીરધવલ અને વસ્તુપાળની
વિદાય લઈને કાશી ગયો ૫૪

(૩) નાનાક

મુખે ચદીયે વિમલં કવિત્વં હુદ્દૌ ચ તત્ત્વં હૃદિ યસ્ય મત્યમ્ ।
કરે સદા દાનમયાવદાનં પાદે ચ સારસ્વતતીર્થયાનમ્ ॥
કાવ્યેષુ નવ્યેષુ વદાતિ કર્ણે પ્રાપ્નોતિ યઃ સસદિ સાધુવર્ણમ્ ।
વિભૂષણં યસ્ય સદા સુવર્ણં પ્રાપ્તે તુ પાત્રે ન મુગ્ય વિવર્ણમ્ ॥

—ગણપતિવ્યાસ ૫૭

૮૫. નાનાકભૂતિ અથવા નાનાક પણ સોમેશ્વર અને હરિહરની જેમ
વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના એક સમૃદ્ધ કુલમાં જન્મ્યો હતો તે વીસબદેનનો દુન્યારી
કવિ હતો અને વસ્તુપાળના અપર્કમાં પણ આવ્યો હતો પ્રભાસપાટણમાં
જ્યાં સરસ્વતી નદી સમુદ્રને મળે છે ત્યાં ૫૮ તેણે એક સરસ્વતીસદસુ અથવા
વિદ્યાલય સ્થાપ્યું હતું આ સરસ્વતીસદસુની સ્થાપનાને લગતી બે પ્રશ-
સ્તિઓ ૫૯ મળેલી છે, અને તેમાંથી નાનાક અને એના કુટુંબને લગતી ઘણી
હકીકતો પ્રાપ્ત થાય છે પહેલી પ્રશસ્તિમાં વર્ષ નથી, જ્યારે બીજી પ્રશસ્તિમાં
મ ૧૩૨૮ (ઈ સ ૧૨૭૨) છે, જે રાજ વીસબદેવના અનસાન પછીનું
અગિયારમું વર્ષ છે પહેલી પ્રશસ્તિમાં પણ વીસબદેવનો નિર્દેશ 'ત્રિદશ

૫૫ પ્રકો, પૃ ૬૧ બીજી શ્લોક છે બ્રાહ્મણમ્ નૃપપ્રસાદઃ ઉપર ઠાકેલા
વવ ચાતુઃ શ્લોકનો રાજશેખરે ઘટાવેલો સન્દર્ભ પ્રતીતિજનક લાગતો નથી, કેમકે
સોમેશ્વર અને હરિહર બન્નેએ ધરત્પરની કવિતાની પ્રશંસા કરેલી છે (કાકો,
૧-૨૫, સુઉ, ૧૫-૪૪), અને તેમનો પરિચય જ્ઞે કે ઈર્ષ્યાથી રાત્ર થયો હતો, પણ
તે મિત્રતામાં પરિણમ્યો હતો મળ-ધકારે એમની ઈર્ષ્યાની વાત ઉપર જ વધુ બાર
મૂખ્યો જણાય છે

૫૬ પ્રકો, પૃ ૬૧

૫૭ નાનાકની બીજી પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૧૪-૧૫

૫૮ પ્રભાસમાં શ્રવેશ્વરના મંદિર પાસે આ સ્થાન અત્યારે પણ બતાવવામાં
આવે છે ત્યાં દર વર્ષે નવરાત્રિના છેલ્લા દિવસે સરસ્વતીપૂજા થાય છે.

૫૯ ઇએ, પૃ ૧૨, પૃ ૧૬થી આગળ વળી જુઓ ગુર્જરે, ન. ૨૧૮-૧૯,
ગરે, ઇબરડે, પૃ. ૧૪

સુહૃદ્ ' અથવા દેવાના મિત્ર તરીકે કરેલો છે, જે બનાવે છે કે એ સમયે પથુ રાજા વિદ્યમાન નહોતો. વીસલદેવ તથા વસ્તુપાળ બન્નેના કરનાં નાનાક વચમાં કીક નાનો હશે એમ આ ઉપરથી માની શકાય.

નાનાકનો કુલવૃત્તાન્ત

૮૬. નાનાકનું કુટુંબ આનંદપુર અથવા નગર(વડનગર)માં રહેતું હતું. એ નાગર બ્રાહ્મણ હતો. એનું ગોત્ર કાપિષ્ઠલ હતું. પ્રશસ્તિઓમાં એની વંશાવસિતો પ્રારંભ સોમેશ્વર નામે પુરવથી કરેલો છે. સોમેશ્વરનો જન્મ વડનગર પાસે શુન્ભ ગામમાં થયો હતો. એ ગામ વૈજ્યાપ ગોત્રના બ્રાહ્મણોનું હતું; એ ગામ વૈજ્યાપ ગોત્રના કોઈ બ્રાહ્મણને તેના મંત્રીપણાથી પ્રસન્ન થઈને ચૌકુલ્ય રાજાએ દાનમાં આપ્યું હતું. ૧૦ સોમેશ્વર એ આચાર્ય હતો. એની પાસે તૈયાર થયેલા સિધ્ધો પથુ મોટા વિદ્વાનો બન્યા હતા. એને સીતા નામે પત્ની અને આમટ નામે પુત્ર હતો. આમટ યશવિધિમાં પ્રવીણ હતો. આમટની પત્ની સજ્જની નામે હતી અને તેને ગોવિન્દ નામે પુત્ર હતો. ગોવિન્દ બ્રહ્મા જેવો વિદ્વાન હતો. ગોવિન્દને બે પત્નીઓ હતી—લાક્ષ્મી અને સુહવા. સુહવાના શુણ્વોનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. સુહવાની સાથે ગોવિન્દ ત્રણ પ્રકારનાં ઋણમાંથી મુક્ત થયો હતો અને પવિત્ર રેવામાં સ્નાન કરીને તેણે સંન્યસ્ત લીધું હતું. ગોવિન્દને ત્રણ પુત્ર હતા. એમાં સૌથી મોટા પુરષોત્તમ વેદોનો અભ્યાસી હતો. સૌથી નાનો પુત્ર મહાધુ નામે હતો. એ ૭ શુણ્વોમાં પ્રવીણ હતો અને રાજસભામાં બેસતો. એણે કાશીની યાત્રા કરી હતી અને સમગ્ર 'ઋગ્વેદ' એને કંઠે હતો. ગોવિન્દનો વયેટ પુત્ર નાનાક હતો; એ ધનિક હતો અને સરસ્વતીનો પથુ માનીતો હતો. નાનાકે 'કાતન્ત્ર' વ્યાકરણનું જીંઠું અધ્યયન કર્યું હતું. એને સમગ્ર 'ઋગ્વેદ' નું જ્ઞાન હતું તથા 'મહાભારત', 'રામાયણ', પુરાણો, સ્મૃતિઓ, કાવ્ય, નાટક અને અલંકારમાં તે નિપુણ હતો. પ્રાચીન કવિઓની પોતાના પુત્રોના અવસાનનો શોક દૂર કરવા માટે સરસ્વતી નાનાકની જીભ ઉપર વસતી હતી, એમ પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે તેથી જણાય છે કે નાનાક કવિ પથુ હતો. 'નાગરોના આજુબજુ' (નાનાકઃ નાગરોત્ત્તમઃ, પહેલી પ્રશસ્તિ શ્લો. ૨૩) તરીકે એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એની પત્નીનું નામ લક્ષ્મી હતું, જે બન્ને કુલોના અલંકારરૂપ હતી. નાનાકનો પુત્ર ત્રિગૌર નામે હતો; એનાં કાર્યો કે વિદ્યા

૧૦. સોમેશ્વર પોતે કાપિષ્ઠલ ગોત્રનો હતો, પણ એનો જન્મ વૈજ્યાપ ગોત્રના શુન્ભ ગામમાં થયો હતો. આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે શુન્ભ એના માતામહત્વ ગામ હશે. જુઓ રામલાલ મોદી, 'આચાર્ય' ક્રુષ્ણ રમારક ગ્રંથ, પૃ. ૩૮૬.

વિશે પ્રશસ્તિમાં કંઈ કહ્યું નથી, પણ એને આશીર્વાદ આપવામાં આવ્યા છે, જે સૂચવે છે કે ગંગાધર આ સમયે નાની વયનો હોવો જોઈએ.

નાનાક અને વીસલદેવ

૮૭. વીસલદેવની નાનાક ઉપર ઘણી કૃપા હતી. પ્રભાસમાં પોતે બધાવેલ વીસલબ્રહ્મપુરી નામે બ્રાહ્મણોના નિવાસની પાસે તેણે નાનાકને એક મહાલય આપ્યું હતું, અને એ રીતે તેણે નાનાકને એ તીર્થસ્થાનનો નિવાસી બનાવ્યો હતો. સોમનાથની પૂજા કરતી વખતે વીસલદેવે નાનાકને વગસરા (અત્યારનું બગસરા) ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. આના બદલામાં, રાજા વિદ્યમાન હતો ત્યારે નાનાક એને પુરાણોની કથાઓ મંલંગાવતો હતો અને એના અવસાન પછી પર્વે પર્વે એનું શ્રાદ્ધ સરાવતો હતો. નાનાકે કરેલી સોમનાથની પૂજાથી પ્રસન્ન થઈને સોમનાથના મહાપતિ વીરભદ્રે મંગલ-ગ્રામ(માંગરોળ)ની જિપજનો સાતમો ભાગ એને આપ્યો હતો. નાનાક અતિથિઓનો સારો સત્કાર કરતો તથા સુપાત્ર સગાંવહાલાં અને મિત્રાને છૂટે હાથે દ્રવ્યની સહાય આપતો.

કવિઓનો આશ્રયદાતા નાનાક

૮૮. નાનાક, એના કુટુંબ અને પૂર્વજો વિશે આપણને આમ પૂરતી વિગતો મળે છે. એની સમૃદ્ધિ અને વિદ્યાપ્રિયતા એ કેવળ પ્રશસ્તિકારની અતિશયોકિત નથી, એ તેણે સરસ્વતીસદસ્ સ્થાપ્યું એ હકીકત બતાવે છે. બીજા કવિઓને પણ તે આશ્રય આપતો હતો. એની પહેલી પ્રશસ્તિ રત્નના પુત્ર અને ‘ કુવલપાશ્વરિત ’ ના કર્તાના પૌત્ર કવિ કૃષ્ણે રચેલી છે; આ કૃષ્ણના અણ્ણવધાનથી ખુશ થયેલા લોકોએ એને ‘ બાલસરસ્વતી ’ બિરુદ આપ્યું હતું. નાનાકની બીજી પ્રશસ્તિ ‘ ધારાધ્વંસ ’ ના કર્તા ગણ્યપનિ વ્યાસે રચેલી છે (પેરા ૭૮).

નાનાકની કવિતા

૮૯. પ્રશસ્તિઓમાં નાનાકની કવિવશકિત વિશે ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે, પણ એની એકેય સળંગ કૃતિ અત્યારે મળતી નથી. વંદગીમાંથી મળેલો એક પ્રશસ્તિલેખ^{૧૧} નાનાકની રચના જણાય છે, કેમકે કર્તા પોતાનું વતન આનંદપુર, ગોત્ર કાપિષ્ઠલ અને પિતાનું નામ ગોવિન્દ આપે છે. લેખની છેલ્લી પંક્તિ અર્ધી જ કાતરવામાં આવી છે, એટલે લેખ અપૂર્ણ રહે છે અને કર્તાનું નામ જાણી શકાતું નથી. પહેલી પંક્તિ ઘસાર્ધ ગયેલી

૧૧. એનાલસ, પૃ. ૧, પૃ. ૧૭૧; ગ્રન્થે, નં. ૨૨૫

હોવાથી લેખનુ નર્થ પણ જાણના મળતુ નથી આ પ્રશન્નિલેખને નાનાકની કવિતાનો એક વિગ્ધ નમૂનો ગણવો જોઈએ ‘અખન્ધકાર’ અનુસાર, અમરચદ્રચંદ્રિ ગામ વીસવદેવની સભામાં આવ્યા ત્યારે નાનાક મહિત કેટલાક કવિઓએ એમની કવિત્વશક્તિની પરીક્ષા કરી હતી (પૃ. ૧૦૩) ૬૨ ગીતં ન ગાયત્તિતરાં યુવતિર્નિશાસુ એ ચાલુ નાનાકે પાદપૂર્નિ માટે અમરચન્દ્રને આપ્યુ હતુ નાનાકની કવિતાનો ખીજો પણ એક નમૂનો મેં છે, વસ્તુપાળ સાથેના નાનાકના મપકંનો એ સૂચક હોઈ નોંધપાત્ર છે :

એક વાગ કવિઓ વસ્તુપાળની ઉદારતાની પ્રશંસા કરતા હતા અને વસ્તુપાળ મોકાચથી નીચું જોઈ ગયો હતો એ સમયે યુવાન નાનાકે નીચેનો શ્લોક કહ્યો—

પદસ્ત્વં ભુવનોપકાગ્ક ઇતિ ધૃત્વા સતાં જલ્પિતં
લજ્જાનમ્નશિરાઃ સ્થિરાતલમિદં યદ્દીક્ષસે વેદ્મિ તત્ ।

ધાન્દેધીધદનારચિન્દતિરક શ્રીયસ્તુપાલ ધ્રુવં
પાતાલાદ્ વલિમુદ્ધિધીર્પુરસકૃન્માર્ગે ભવાન્ માર્ગતિ ॥

આ સાલણીને વસ્તુપાળે કરિને વિપુલ પ્રીતિદાન આપ્યુ ૧૩

(૪) યશોધીર

લક્ષ્મીર્યં ન યાન્ તત્ર યત્ર તે વિનયો ન હિ ।

યશોધીર મહશ્ચિત્ર સા ચ મા ચ સ ચ ત્વચિ ॥

—વસ્તુપાળ ૧૪

પ્રકાશ્યતે સતાં સાક્ષાદ્ યશોનીરેણ ધીમતા ।

મુખે વન્ત્યુતા બ્રાહ્મી કરે શ્રીઃ સ્વર્ણમુદ્રયા ॥

—સોમેશ્વર ૧૫

૬૨ મકો, પૃ ૬૨ અહીં નાનાકને ‘વીસવનગરીય’ અર્થાત્ વીસવનગર-
ગર ગુજરાતના વીસવનગરનો વતની કહેવામાં આવ્યો છે એ જ અન્યમા અન્યત્ર
(પૃ ૧૨૦) એને ‘મહાનગરીય’ અર્થાત્ વૃદ્ધનગર-વડનગરનો કહ્યો છે, પરંતુ
સમકાલીન પ્રસારિતઓને આધારે એ સ્પષ્ટ છે કે નાનાક વીસવનગરનો નહિ, પણ
વડનગરનો હતો

૬૩ મકો, પૃ ૧૨૦ પુમસ (પૃ ૬૦) અનુસાર, ૧૬૦૦૦ની રકમ
આપવામાં આવી હતી તો (પૃ ૬૫) જણાવે છે કે વસ્તુપાળે નાનાકને સોનાની
જામ દાનમાં આપી હતી અખન્ધોના એક ગ્નરકાલીન સ મદમાં (પુમસ, પૃ ૭૪)
આ શ્લોકનું કર્તૃત્વ સોમેશ્વર ઉપર આગેવેણ છે

૬૪ પ્રચિ, પૃ ૧૦૨ મા ઉક્ત

૬૫ ક્રીડે, ૧ ૨૭

યશોવીર વસ્તુપાળનો ગાઢ મિત્ર

૯૦. યશોવીર વસ્તુપાળનો ગાઢ મિત્ર હતો. આ બંને મિત્રાની પ્રશંસા સોમેશ્વરે ‘સરસ્વતીના જે પુત્રો’ તરીકે કરી છે (વસ્તુપાલ-યશોવીરો સત્યં વાગ્દેવતાસુતૌ).^{૧૧} યશોવીર જૈન વણિક હતો, જે કે વણિકમાં કંઈ જ્ઞાતિનો હતો એ બાબતમાં નથી. બખાસિપુર (બલોર) ના ચૌહાણ રાજા ઉદયસિંહનો એ મંત્રી હતો.^{૧૭} ‘કાર્તિકૈમુદી’એ પણ ‘ચાહમાનેન્દ્રમંત્રી’=ચૌહાણ રાજાના મંત્રી તરીકે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે;^{૧૮} જે કે રાજાનું નામ આપ્યું નથી. જયસિંહસૂરિકૃત ‘હમ્મીરમદમદન’ નાટક (૫-૪૮)માં વસ્તુપાળ પોતાના વડીલ બંધુની જેમ યશોવીરનું સન્માન કરતો હોવાનું વર્ણન છે. એ જ નાટકને આધારે જણાય છે કે ગુજરાત ઉપર થયેલું મુસ્લિમ આક્રમણ પાછું ખાળવાની વસ્તુપાળની યોજના (જે ‘હમ્મીર-મદમદન’ નો વિષય છે) સફળ બનાવવામાં યશોવીરે તેજપાળને ઘણી સહાય કરી હતી અને એ વિશે બધી અગત્યની બાબતોમાં તેજપાળ યશોવીરની સલાહ લેતો હતો, કેમકે મારવાડ અને મેવાડ એ સમયે યુદ્ધભૂમિ બન્યાં હતાં (હમમ, ૫-૪૩ અને પૃ. ૫૪). યશોવીરે ક્રૌતરાવેલા શિક્ષા-લેખોમાંથી જણાય છે કે એના પિતાનું નામ ઉદયસિંહ હતું.^{૧૯} ‘પુરાતન-પ્રબન્ધસંગ્રહ’માં એના પિતાનું નામ દુસાજ આપ્યું છે, અને ‘દુસાજુત્ર’ (દુસાજના પુત્ર) તરીકે એનો ઉલ્લેખ કરતા, ચારણોએ કરેલા એની પ્રશંસાના અપભ્રંશ દ્વડા પણ ત્યાં આપવામાં આવ્યા છે (જુઓ પૈરા ૯૩). આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે દુસાજ એ યશોવીરના પિતા ઉદયસિંહનું બીજું નામ હોય.^{૭૦} યશોવીરની પત્નીનું નામ સુહગદેવી હતું; એને પાંચ પુત્રો હતા, જેમાંથી એક માત્ર કર્મસિંહનું જ નામ બાબતમાં છે.

૧૧. એ જ, ૧-૨૬

૧૭. વચ, ૭; પુમસં, પૃ. ૪૯

૧૮. કીકી, ૧-૨૮

૧૯. માગેલેસં, નં. ૧૦૮, ૧૦૯, ૨૧૩

૭૦. પુમસં, પૃ. ૫૦-૫૧. જે યશોવીરના આશ્રયે ‘મણુહરીદિણેય’ નાટક બજવાયું હતું (પૈરા ૩૮) તેનાથી આ મંત્રી યશોવીરમિત્ર છે. એ યશોવીર પાસુનો પુત્ર અને મંત્રી યશોવીરનો રક્ષક સમઝાવીન હતો અને જે ચૌહાણ ઉદયસિંહનો આપણો યશોવીર મંત્રી હતો એના પિતા સમઝસિંહના સમયમાં વિદ્યમાન હતો. (માગેલેસં, નં. ૩૫૨; જેસાઈ, પૃ. ૩૨૫ ટિ.)

શિષ્યશાસ્ત્રનું યશોવીરનું જ્ઞાન

૯૧. યશોવીર ‘સરસ્વતીકમાલગણ’ તરીકે પણ ઓળખાતો હતો. એના વિદ્યાપ્રેમ તથા કવિઓને એના તરફથી મળતા આશ્રયને કારણે ગિરુદ અપાયુ હશે શિવાલેખોમા એને ‘કવીન્દ્રબન્ધુ’ તરીકે પણ નર્હુંવે છે ૭૨ ‘કાર્તિકૌમુદી’ના પહેલા સર્ગમા સોમેશ્વરે યશોવીર નિશેના ચ પ્રશસા મક શ્લોકો આપ્યા છે, જે ‘કાર્તિકૌમુદી’ના નાયક વસ્તુપા સાથેનો યશોવીરનો ગાઢ મગવ ખતાવે છે ૬૧ સ ૧૭૩૧મા આપ્યુ ઉપ લૂણુવસતિના પ્રતિજ્ઞામહોસન પ્રસંગે વસ્તુપાળ અને યશોવીરના મિલન નર્હુંન મળે છે આ મહોસનમા હાજર રહેવા ગજવીઓમા જનમાલિપુરને રાજ ઉદયસિંહ, નડલનો ગજ અને ચદ્રાસ્તીનો પરમાર રાજ સોમસિંહ હતા, અને ચૌતુક્ય રાજ્યના ગ્રામનગરોમાથી સેકડો અધિકારીઓ ત્યા આન્યા હતા ૭૩ યશોવીર પણ પોતાના રાજ સાથે આન્યા હતા એ સમયે વસ્તુપાળે ટેલ્યાક શ્લોકો નડે સ્વાગત કર્યું હતુ, અને યશોવીરે એ કવિન્યમય પદો નડે વસ્તુપાળની પ્રશસા કરી કતી ૭૪ પ્રગન્ધામા યશોવીરને શિ પશાસ્ત્રના ઉત્તમ જ્ઞાતા તરીકે નર્હુંવેલો છે આપ્યુ ઉપરના મંદિર નિશે યશોવીરનો અભિપ્રાય માગનામા આ થો ત્યારે શિ પશાસ્ત્ર અનુસારની નીચેની ક્ષતિઓ તન્ક તેણે મંદિરના મુખ્ય શિ પી ગોલનદેનન ધ્યાન ખેચ્યુ હતું—“ ૨૩ મડપમા શાનલ જિકા-પૂતળાઓના જોડકોનો આનગે નિશાળ ધાન સર્વદા અનુચિત અને વાસ્તુશાસ્ત્રથી નિષિદ્ધ છે એ જ પ્રમાણે ગર્ભગૃહના પ્રવેશ દ્વાર સિંહોનુ તોરણ દેવની નિશે પૂજનો નિનાશ કરનારું છે ૨૪ પૂર્વ પુરણની મૂર્તિયુક્ત ગજશાલા મંદિરના પાછળના ભાગમા રાખી છે તે મંદિર કરાવના ના નશ્તમિનારનો નાશ કરનારી છે જેનો હવે પ્રતિકાર ન થઈ શકે એના આ નયુ દોર મિત્ર સૂત્રધા ને હાથે થયા એને ભાવી કર્મ નો જ દોર મનુવો જોઈએ ” એ પ્રમાણે નિર્ણય આપીને યશોવીર પોતાને સ્થાને પાછો ગયો ૭૫

૭૧ મહો ૫ ૧૨૩

૭૨ તદ્વજ માદિન દ્વય-દ્રવ્ય-પુર્વ-ત્રી વદાવીર દ્વિ પ્રવિદ્ ।

માર્ગદિમાર્ગાં યુગપદ્મુનોત્પત્તિરોધન-ત્વયંમિવાધિતો ચ ॥

(માતૈ' સ, ન ૧૦૮ ૧૦૯, ૨૧૩)

૭૩ વચ ૮

૭૪ પ્રમિ ૫ ૧૦૧-૨ મહો ૫ ૧૨૪, યુમસ, ૫ ૭૦ ૩૧

૭૫ પ્રમિ ૫ ૧૦૧ આ મહારની શિષ્યશાસ્ત્રીય ક્ષતિઓની ધીપ એ

યશોવીર—કવિ અને સાહિત્યનો આશ્રયદાતા

૯૨. પ્રગ્નધોમાં ટાંકનામાં આવેલાં પદો ઉપરથી જણાય છે કે યશોવીર મંસ્કૃત ભાષાનો એક સારો કવિ હતો. "કીર્ત્તિકૌમુદી" એ કાલિદાસ, માધ અને અભિનન્દ સાથે એની તુલના કરી છે તેથી એ વાતને અનુમોદન મળે છે. ૭૬ પરન્તુ યશોવીરની કોઈ સળંગ કૃતિ હજી સુધી જણવામાં આવી નથી. એક ઉચ્ચ ઓધો ધરાવતો હોઈ યશોવીર સાહિત્યનો આશ્રયદાતા પણ હતો. પાટણમાં મંધવીના પાડના ભંડારમાંની, એક મંસ્કૃત સુભાષિત મંત્રહની તાડપત્રીય પોથીમાં (અપૂર્ણ વિભાગ, નં. ૫૨) "સભજનપ્રશંસા" ખંડ-માં મંત્રી યશોવીરની પ્રશંસાના કેટલાક શ્લોકો મેં જોયા હતા. આ પોથી સાવ તૂટક સ્થિતિમાં છે, એટલે કૃતિનું નામ, એના મંકલનકારનું નામ, રચનાત્મક કે લેખનત્મક કશું જણી શકાતું નથી; પરન્તુ કવિઓ યશોવીરને કેવું માન આપતા એ બતાવવા ઉપયુક્ત શ્લોકો પૂરતા થઈ પડે છે. જલોરમાં યશોવીરે બંધાવેલા ચંદનવસતિ નામે મન્દિરમાં મહાવીરની મૂર્તિના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ પ્રમંગે વાદી દેવસૂરિના પ્રશિષ્ય અને રાજસ્થાનમાં સૂધાની પહાડી ઉપરની ચાચિગદેવની પ્રશરિના કર્તા જયમંગલસૂરિએ નીચેના શ્લોક કહ્યો હતો—

યત્ત્વયોપાર્જિતં વિત્તં યશોવીર પ્રતિષ્ઠયા ।

તલ્લક્ષગુણિતાં નીતં યશો વીરપ્રતિષ્ઠયા ॥૭૭

‘કાવ્યપ્રકાશ-મંજેત’ના કર્તા આલંકારિક માણિક્યચન્દ્રે (જુઓ પૃષ્ઠા ૧૨૬-૩૦) એક પ્રમંગે યશોવીરની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી હતી—

યશોવીર લિખત્યાસ્ત્યાં યાવચ્ચન્દ્રે વિધિસ્તય ।

ન માતિ ભુવને તાવદાચમપ્યક્ષરહયમ્ ॥૭૮

૯૩. ચારણોમાં પણ યશોવીર પ્રસિદ્ધ હતો, કેમકે ચારણોને તેણે ધણું દાન આપ્યાં હતાં. યશોવીરની સ્મૃતિરૂપે ચારણોએ કહેલા મખ્યાનકથા દ્વારા વાદી પ્રકો, પૃ. ૧૨૪માં છે. આ ક્ષતિઓ મૂળે સાધનત યશોવીરે જ બતાવેલી હશે એમ આપણે નિશ્ચયપૂર્વક કહી ન શકીએ. પરન્તુ વાસ્તુસાસની દૃષ્ટિએ તેણે મન્દિરના સ્થાપત્યની દીકા કરી હશે અને માત્ર કલા કે કારીગરીની જ નહિ, પણ લોકમચસિત માન્યતાઓ કે વહેમોને પરિણામે દોષરૂપ જણાવી ક્ષતિઓ તરફ પણ ધ્યાન ખેંચ્યું હશે.

૭૬. કીર્ત્તી, ૧-૨૬

૭૭. પુમસં, પૃ. ૫૦

૭૮. એ જ, પૃ. ૫૦

પ્રમન્ધોમા સચરાયેલા છે યગોવીગ્ના જ્વનવૃત્તાન્ત માટે કે આગણેને તે આપેલો આશ્રય જાણુના માટે તે ઉપયોગી છે, એટલું જ નહિ, પણ ચુન્નરા અને ગજરથાનના અપભ્રંશ લોકસાહિત્ય—જેનો મૂલ્યવાન અંશ હેમચન્દન " પ્રાકૃત વ્યાકરણ 'મા તથા ' પ્રાકૃત પિંગલ ' જેની કૃતિઓમા સચરાયેલ છે એના અભ્યાસ માટે પણ તે અગત્યના છે પોતાના ગજ ઉદયસિંહર્ન વતી વીમલદેવ વાધેલા માથે યગોવીરે મધિ કરીને ઉદયસિંહનુ રાત્ર્ય સુરક્ષિત બનાવ્યું ત્યારે એક ચારણે નીચેનો દૃષ્ટો કહ્યો હતો—

જિમ ચેત્તુ હરિ આજુ તિમ જહ્ સંઘાં હુત કુમાજુષ ।

નાઁ વૃદ્ધત રાજુ રાણાદીય રાજણ તણઁ ॥૭૬

" હે દુસાજના પુત્ર ! તુ અહીં છે તે પ્રમાણે વકામા દેત તો રાણાઓના અધિપતિ ગણણુ નાબ્ય જૂડ્યુ ન દેત "

૯૬. હમણા આપણે જોયું તે પ્રમાણે (પૃષ્ઠ ૯૨), યગોવીરે જસોરમા એક મન્દિર નવાન્યુ હતું પોતાની માતાના શ્રેય અર્થે (માગરાડમા એરનપુરા રોડ પાસે) માદરીમા બાવળા મન્દિરમા તેણે મ ૧૨૮૮ (ઈ સ ૧૨૩૨) મા ૧૬ મા તીર્થકર શાન્તિનાથની મુર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી,^{૯૦} અને આણુ ઉપર ન. ૧૦૬૧ (ઈ સ ૧૦૩૫) મા જે દેરકુલિકાઓ બધાવી હતી^{૯૧} આ રથાનોમાના શિનાલેઓ ઉપન્યા જણાવ છે કે યગોવીર મંગેક મગજના આચાર્ય શાન્તિસુગ્નો અનુયાયી હતો

(૫) મુભટ

સુમટેન પદન્યામ. મ કોડપિ મમિતો જુત ।

યેનાયુનાપિ ધીરાણા રોમાશ્વો નાપચીવતે ॥૯૨

૯૫. મુભટ કામુ હતો એ નિગે કંચુ જાણુનામા નથી, પરંતુ વસુ પાળના સાહિત્યમંડળના અન્ય કવિપંડિતો નરચન્દ, રિગ્ચન્દ, હરિદર અને યગાડીની સાથે મુભટની કવિતાની પ્રસસા પૃથુ નોમંચરે ' પ્રતિ-કોમુદી 'ના પડવ્ય અર્થમા કરી છે, તથા હરિદર, મુભટ આદિ કવિપ્રારો સોમેશ્વની કવિતાને કેવી રીતે રખાણુના હતા એ ' સુગધેન્વર 'ના પ્રસ્તિ

૭૪ ઈ જ, ૫ ૫૨ મહે હગ્ની પ્રસસાન ૫૫૫ નવપ્રસાર કુદા એમા જ (૫ ૫૦ ૫૧) રાણા ૭, ૭૮૫ સિદ્ધાંતી પ્રસસાના આ કુદા ૫૫૫ ત્યા છે

૯૦ મંદા, ૧ ૩૮૯

૯૧ પ્રાચીન, ન. ૧૦૮-૬

૯૨. ઈ જી, ૧-૨૪

સર્ગમાં કહ્યું છે (પેરા ૭૧), એથી આ સાહિત્યમંડળ સાથે મુલતનો નિકટનો સંબંધ હતો એ સમજાય છે. એકાંકી નાટક ‘દૂતાંગદ’ જેને કવિએ છાયા-નાટક કહ્યું છે એ સુલટની જાણવામાં આવેલી એક માત્ર કૃતિ છે. અણ-હિલવાડમાં કુમારપાળે પધરાવેલી શિવની મૂર્તિના દોલેલસ્ય પ્રંગે રાજા ત્રિભુવનપાલ (ઇ. સ. ૧૨૪૨-૧૨૪૪)ની આજ્ઞાથી તે લજવાડું હતું એવો ઉલ્લેખ એની પ્રસ્તાવનામાં છે. સુલટને સોમેશ્વર ‘કવિપ્રવર’ તરીકે વર્ણવે છે એ જોતાં કદાચ તેણે ખીજી કંઈ રચનાઓ પણ કરી હશે. ‘દૂતાંગદ’ની પ્રસ્તાવનામાં સુલટ પોતે પ્રમાણશાસ્ત્રમાં નિપુણ હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

(૬) અરિસિંહ

यत्कवेर्लघणसिंहजन्मनः काव्यमेतदमृतोद्दीर्घिका ।

वस्तुपालनयकीर्तिकन्यया धन्यया किमपि यत्र खेलितम् ॥

અરિસિંહ અને અમરચન્દ્ર

૯૬. હંકુર અરિસિંહ એ લાવણ્યસિંહ અથવા લવણ્યસિંહનો પુત્ર હતો. ૮૪ વસ્તુપાળનો એ પ્રીતિપાત્ર હતો અને સોમેશ્વરની જેમ તેને પણ જુમિદાન અને ખીજો પુરસ્કાર મળ્યાં હતાં. ૮૫ ‘પ્રખન્ધકાશ’ અનુસાર, તે વાયડ ગમ્બીના જિનદત્તસૂરિનો અનુયાયી હતો, ૮૬ એટલે એ જૈન હોવો જોઈએ. અરિસિંહ એક ગૃહસ્થ હતો, છતાં પ્રસિદ્ધ કવિ અને આલંકારિક અમરચન્દ્રસૂરિનો એ ‘કલાગુરુ’ હતો. ૮૭ અમરચન્દ્રસૂરિની કૃતિઓમાંથી સ્પષ્ટ છે કે અરિસિંહ અને એની કવિતાનું તેઓ પૂરું સંમાન કરતા હતા; અને આ એ વિદ્વાનો એક સાધુ અને ખીજો ગૃહસ્થ-પરસ્પરના ગાઢ સહકારથી કાર્ય કરતા હતા. જેવી રીતે અમરસિંહે અમરચન્દ્રનો કવિતાની કલામાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો તેમ અમરચન્દ્રે રાજા વીસલદેવની સલામાં અરિસિંહનો પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. એક વાર વીસલદેવે અમરચન્દ્રને પૂછ્યું કે “આપના કલાગુરુ કોણ છે ?” અમરે ઉત્તર આપ્યો : “કવિરાજ અરિસિંહ.” (રાજાએ કહ્યું,) “તો પ્રજાતે ઝંખને લાવજો.” પછી કવિરાજને અમરચન્દ્ર સવારે ગળ પામે લઈ ગયા. એ વખતે રાજા તલવારના પટા ફેરવવાની કસરત કરતો હતો. રાજાએ પૂછ્યું : “આ કવિરાજ છે ?” કવિરાજે જવાબ આપ્યો : “હા.” રાજા બોલ્યો : “તો

૮૩. મુસ., ૧૦-૪૬

૮૪. એ જ, ૮-૪૮ અને ૧૦-૪૬

૮૫. ઉત, પૃ. ૭૬

૮૬. પ્રકા, પૃ. ૬૧

૮૭. એ જ, પૃ. ૬૧

સમયોચિત કઈકે કહેા ” એ સમયે રાજની તવનારની પ્રશસા કરતા આ શ્લોકો અરિસિંહે કહ્યા એની કનિતાથી પ્રસન્ન થઈને ગાજએ કરિરાજને કાયમી સેના આપી તથા મોટા ગણસ આપ્યો ૮૮

‘સુકૃતમંકીર્તન’ અને તેનો અર્થ

૯૭. કવિ તરીકે અરિસિંહની કીર્તિ ગુજરાતની બહાર પણ પ્રસરી હતી અને ‘સકિન્નમુકાવલિ’ ૮૯ તથા ‘શાર્ફગધરપદ્ધતિ’ ૯૦ જેવા સુભાષિત સમ્રાટોમા તેના સખ્યાબધ શ્લોકો ઉદ્ધૃત થયેલા છે આ સુભાષિતસમ્રાટોમા તેના ઉલ્લેખ ‘અરસી દંકુર’ તરીકે થયેલો છે ‘અગસી’ એ ‘અરિસિંહ’ શબ્દનું ચાતુ પ્રાકૃત રૂપ છે, ‘પ્રગન્ધકાશ’મા એના નામનું ‘અગિસિંહ’ એનું રૂપ આપનામા આવ્યું છે-જે ઉપર્યુક્ત સુભાષિતસમ્રાટોમાના ‘અરસી’ રૂપની બહુ નજીક છે-એથી અગસી અને અરિસિંહ એ જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે ‘ઉપદેશત ગિણી’મા અગિસિંહે કહેલો વસ્તુપાળનો એક પ્રશસ્તિશ્લોક નોંધાયો છે, એ માટે વસ્તુપાળે અરિસિંહને બે હજારનું પ્રીતિદાન આપ્યું હતું એવો એમા ઉલ્લેખ છે ૯૧ પણ અરિસિંહની કરિતાનો સૌથી નોંધપાત્ર નમૂનો વસ્તુપાળના સાહિત્યોનો મહિમા ગાના માટે રચાયેલું એનું ‘સુકૃત સંકીર્તન’ મહાકાવ્ય છે આ મહાકાવ્યના પ્રત્યેક સર્ગના અંતિમ પાંચ શ્લોકો એ અગિસિંહની નહિ, પણ અમર પડિત કે અમરચન્દ્રની રચના છે “અરિસિંહે રચેલા આ પ્રમન્ધના પ્રત્યેક સર્ગમા આ ચાર કાવ્યો અમર પડિતે રચ્યા છે” ૯૨ આ અર્થનો એ શ્લોક પ્રત્યેક સર્ગને છેડે પુનઃગણ થાય છે, જ્યાર એ પહેલાના ચાર શ્લોકો દરેક સર્ગમા નવા આવે છે આ પ્રમાણે પાંચ શ્લોકની સખ્યા થાય છે સર્ગમા વર્ણનાયેલા પ્રસંગ સાથે આ શ્લોકોનો કઈ ખાસ સંબંધ નથી એમાના પહેલા નવું વસ્તુપાળની પ્રશસા કરે છે તથા એને આત્મીનાંદ આપે છે અથવા અગિસિંહે વર્ણવ્યા ન હોય એવા પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરે છે, ત્રીસો શ્લોક આ મહાકાવ્યના

૮૮ એ જ, પૃ ૧૩ પ્રસ્તુત ચાર શ્લોક પદ્ય તથા ૬૪૫ થયેલા છે

૮૯ અન્નિવિપુલ = ૧૧ તાર દેવ, તરિક્ષા વહ્નો ભા, દધિવપન, નર

નિરકુશ, મરુતેન તદ્દશ, અર્ધો દધિવપન એ શ્લોકોના કર્તૃત્વનું આરોપન અરિસિંહ ૭૫૨ ખોરી રીતે થયું છે એ શ્લોક અમરચન્દ્રનું ‘આલમ્બાનન’ના આદિપર્વના ૧૧ મા સર્ગમાંથી છે

૯૦ અન્નિવિપુલ = (૧ ૧૧)

૯૧ ઉપ, પૃ ૭૩

૯૨ મુસ, ૧ ૪૧ નવન પરી ન ક સ ૧ ન ૭૨

કર્તા તરીકે અરિસિંહનો નિર્દેશ કરે છે તથા એની કવિનાશકિતની પ્રશંસા કરે છે; અને આ ચાર શ્લોકો અમર પંડિતની રચના છે એવી નોંધ, ઉપર બતાવ્યું તેમ, પાંચમા શ્લોકમાં થઈ છે.

૯૮. વસ્તુપાળની પૂર્ણ ગહોજલાલીના સમયમાં ‘સુકૃતસંકીર્તન’ની રચના થઈ હશે એ જણાય છે. ૯૭ પહેલા અને બીજા સર્ગના છેડે આવતા (અમર પંડિતકૃત) બે શ્લોકો આ હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે—

“ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ ! ‘તું દીર્ઘાયુ થા !’ એવો આશીર્વાદ તને આપ્યો આપે છે; ‘તું બ્રહ્મા જોડલા આયુષ્યવાળો થા !’ એમ બંદીજનો કહે છે; અને ‘તું અજરામર થા !’ એમ કુલસ્ત્રીઓ કહે છે; પરંતુ અમે બીજું કંઈક કહીએ છીએ કે ‘તારી વિસ્તારિણી કાર્ત્તિ જ્યાંસુધી આકાશમાં જૂંચ કરે છે ત્યાંસુધી તું જાનંદ પામ !’ ” (૧-૪૨)

“ હે કામધેનુ ! કલ્પવૃક્ષ ! ચિન્તામણિ ! મેરુ પર્વતની વિસંસ્થુલ શિલાઓમાં તમે શા માટે સંતાઈ જાઓ છો ? તમે આ ભૂમિને વિભૂષિત કરો; તમારી પાસે કોઈ યાચના નહિ કરે. શ્રીવસ્તુપાળ સચિવ સનાતનાયુ થાઓ ! ” (૨-૫૨)

‘સુકૃતસંકીર્તન’ના રચનાકાળની ઉત્તરમર્યાદા અને પૂર્વમર્યાદા વધારે ચોક્કસાઈથી નક્કી થઈ શકે છે. ઈ. સ. ૧૨૩૧માં આણુ ઉપરનાં મન્દિરો ગંધાવ્યાં ત્યાર પહેલાં એની રચના થઈ હશે, કેમકે આ અદ્ભુત સ્થાપત્ય-કૃતિઓનો તેમાં ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી; પરંતુ આણુ ઉપર વસ્તુપાળે મસ્તિનાથની દહેરી ઈ. સ. ૧૨૨૨ (સં. ૧૨૭૮)માં બનાવી એ હકીકત એમાં નોંધાઈ છે, ૯૪ એટલે ત્યારપછી એની રચના થઈ હશે.

૯૯. ‘સુકૃતસંકીર્તન’ સિવાય અરિસિંહની બીજી કોઈ સળંગ કૃતિ સચવાઈ નથી; પણ ‘કાવ્યકલ્પલતા’ (૧-૨)માં ૯૫ એક શ્લોકને આધારે ખુલાસો એમ માને છે કે અરિસિંહે ‘કવિનારહસ્ય’ નામે બીજો એક ગ્રંથ રચ્યો હશે અને તે કવિતા વિશેનો પાશ્વગ્રંથ હશે, ૯૬ ને કે ‘કવિનારહસ્ય’

૯૩. બુધ્ધર, ઇએ, પુ. ૩૧, પૃ. ૪૮૦

૯૪. સુસં, ૧૧-૫૪

૯૫. સારસ્વતામૃતમહાર્ણવપૂર્ણિમેન્દ્રો—

મંત્રવાગ્નિહિમુકવેઃ કવિનારહસ્યમ્ ।

કિંચિદ્ તદ્વચિતમાત્મકૃતં ચ કિંચિદ્

વ્યાસશાસ્ત્રે સ્થિતિશાબ્ધકૃતેઽગ્ર સૂત્રમ્ ॥ (૧-૨)

૯૬. બુધ્ધર, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૪૭૬

શબ્દ કોઈ અન્યવિશેષ તરીકે નહિ, પણ સર્વસામાન્ય અર્થમાં પણ લઈ શકાય. તર્કશાસ્ત્ર અને વાદવિદ્યામાં અરિસિંહ નિપુણ હશે એમ જણાય છે, કેમકે અમરચન્દ્રે એક સ્થળે એને ‘પ્રતિવાદીરૂપી હસ્તીઓ માટે સિંહ’ તરીકે વર્ણવ્યો છે; ૬૭ પણ એ વિષયો પરંવે અરિસિંહે કોઈ અન્ય લખેલે જણવામાં નથી.

૧૦૦. પ્રજાન્ધો જેનું વારંવાર વર્ણન કરે છે તે વસ્તુપાળના કવિમંડળના અરિસિંહ તેમજ અમરચન્દ્ર બન્ને સમયો હતા એ વિશે ‘સૂકૃતમંજીર્તાન’ કશો મંદેહ રહેવા દેતું નથી. ખીજા સર્ગના અંતિમ શ્લોકપંચક પૈકી એકમાં અમરચન્દ્ર કહે છે :

“શ્રીવસ્તુપાળ સચિવની સ્તુતિ કરવામાં નિલરક્ત પુરગોમાં વિરક્ત થયેલી અક્રિયનતાએ તેમને એવા ત્યજ દીધા કે દેવવચનથી મંદ એવી તે એમના પડોશીઓનાં ઘર સુધી પણ જતી નથી.” (૨-૫૩)

આ પ્રકારના શ્લોકોમાંથી સ્પષ્ટ છે કે અરિસિંહ અને ખીજા કવિઓને એમની સાહિત્યરચનાઓ માટે વસ્તુપાળે પુષ્કળ પ્રીતિદાન આપ્યાં હતાં અને વસ્તુપાળે વિદ્યાને આપેલા આશ્રય વિશે પછીના સમયના પ્રજાન્ધોમાંથી જે હકીકત મળે છે એમાં ઠીક ઠીક તથ્ય હોતું જોઈએ. વળી અરિસિંહ અને અમરચન્દ્રની કવિ તરીકીની કાગકિર્દીનો પ્રારંભકાળ વીસજદેવના રાજ્યકાળ જેટલો મોડો આપણે ન મૂકીએ, પણ રાણા વીરધવળના તથા પોતાના આશ્રયદાતા વસ્તુપાળના અવસાન પછી પણ તેમણે ધોળકાના રાજદરબાર સાથેનો મોડો મંબધ જળવી રાખ્યો હશે એમ નિશ્ચિત જણાય છે.

(૭) અમરચન્દ્રસૂરિ

ब्रह्मज्ञप्रधरो महाव्रतधरो वेणीकृपाणोऽमरः ॥

—અમરચન્દ્રસૂરિ ૯૯

અમરચન્દ્ર-વાચક ગરજના સાધુ

૧૦૧. મધ્યકાલીન સંસ્કૃત સાહિત્યનાં રમરણીય નામોમાંનું એક અમરચન્દ્રસૂરિનું છે, અને ‘બાલભારત’ અને ‘કાવ્યકલ્પલતા’ના કર્તા તરીકે તેઓ સૌથી વધારે જાણીતા છે. જૈન શ્વેતાંબર મંદ્રાદાયના વાચક ગરજના જિનદત્તસૂરિના ૯૯ અમરચન્દ્ર શિષ્ય હતા. અણુહિલવાડ પાટણથી ઈશાન

૬૭. સુસં, ૧-૪૫, વળા ૨-૫૫

૬૮. ‘હમીર મહાકાવ્ય,’ ૧૪-૩૧

૬૯. આ જિનદત્તસૂરિ એ જ અરિસિંહના સુર (પૈરા ૬૬). શ્રાવક શ્વદરશો માટે રચાયેલા ‘વિવેકવિવાસ’ (ઈ. સ ૧૨૨૦ આસપાસ) નામે સર્વશ્રદ્ધાત્મક

ખૂણે પંદર માઈલ દૂર આવેલા વાયડ ગામ ઉપરથી વાયડ અથવા વાયટીય ગચ્છ નામ પડેલું છે. ગુજરાતમાં વાયુદેવતાનું મુખ્ય મંદિર વાયડમાં છે, અને ગુજરાતના વાયડા વાણિયા અને બ્રાહ્મણો જેઓ વાયુદેવતાના ભક્તો છે તેઓનું મૂળ સ્થાન વાયડ છે. વાયડ ગચ્છમાં એવી રૂઢિ હતી કે આચાર્યોનાં તથા જ નામ પડતાં—જિનદત્ત, રાશિલ્લ, અને જ્યેષ્ઠ, ૧૦૦ આ પ્રમાણે અમરચન્દ્રના ગુરુ જિનદત્તસૂરિ હતા, જિનદત્તના પદ્ધર રાશિલ્લસૂરિ હતા અને રાશિલ્લના શિષ્ય જ્યેષ્ઠસૂરિ હતા; એ પછીના આચાર્યનું નામ પાછું જિનદત્તસૂરિ હતું. વાયડ ગચ્છની પ્રાચીનતા વિશે તથા એના આચાર્યો વિશે ધણી હકીકત ‘બ્રહ્મવક્યરિત’ના ‘જ્યેષ્ઠસૂરિચરિત’માંથી તથા ‘બાલભારત’ની પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે.

દીક્ષા પૂર્વે ઘણું કરીને વાયડા બ્રાહ્મણ

૧૦૨. અમરચન્દ્ર જૈન સાધુ થયા ત્યાર પહેલાંના એમના જીવન વિશે કશું જાણવામાં નથી. પરન્તુ પૂર્વાશ્રમમાં તેઓ વાયડા બ્રાહ્મણ હોય એ અશક્ય નથી, કેમકે પોતે જૈન સાધુ હોવા છતાં ‘બાલભારત’ના અત્યેક સર્ગના આરંભમાં તેમણે ‘મહાભારત’કાર વ્યાસની સ્તુતિ કરી છે તથા એ જ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં વાયડ ગામના અધિદેવતા વાયુદેવની સ્તુતિ કરી છે. ૧૦૧ વાયડમાં વસતા બ્રાહ્મણોની વિનંતીથી અમરચન્દ્રે ‘બાલભારત’ રચ્યું હતું એ પણ તેમાંથી જાણવા મળે છે. ૧૦૨ ‘હમ્મીર મહાકાવ્ય’ (ઈ. સ. નો ૧૪ મો સદી) અમરચન્દ્રને ‘બ્રહ્મગવર’ અથવા શ્રેષ્ઠ

સંસ્કૃત ગ્રંથના તેઓ કર્તા છે. જિનદત્તસૂરિએ બીજા ધણા ગ્રંથો રચ્યા હોવાનું અમરચન્દ્રે તેણે છે (બાલા, અંતિમ સર્ગ, શ્લોક ૩૦), પણ એમાંથી ‘વિવેકવિલાસ’ સિવાય બીજા કોઈ કૃતિ આજે મળતી નથી. જિનદત્તે વસ્તુપાળને આપેલા ઉપદેશ માટે જુઓ પ્રથિ પૃ. ૧૦૧.

૧૦૦. બનીમિભિમિરેવ શ્રીજવદતાદિનામભિઃ ।

સૂરયો મૂરયોઽમૂર્ચસ્તાપ્રમાવાસ્તવન્વયે ॥

(બાલા, અંતિમ સર્ગ, શ્લોક ૩૭)

૧૦૧. કિંચિન્ સચલિન્તેઽપિ વસ્તુવિ મૂર્ચં યસંભવાન્મન્મહે

વિશ્વં યન્મયમીશ્વરાદિયતાસ્વષ્ટપ્રમાણેષ્વિતમ્ ।

સંસારપ્રસાદ પરસ્તનુમતાં યસ્યાનુરોધેષુ યત્

સંરોધેષુ શિદં સ યચ્છતુ સતાં ધોનાહનાં માહનઃ ॥

(એ જ, અંતિમ સર્ગ, શ્લોક ૧)

૧૦૨. એ જ, અંતિમ સર્ગ, શ્લોક ૪૨-૪૪

વેદવિદ્ તરીકે વર્ણવે છે, અને 'કાવ્યકલ્પલતા'માંથી બ્રાહ્મણશાસ્ત્રો ઉપરનું અમરચન્દ્રનું અસાધારણ પ્રભુત્વ જનું થાય છે. જૈન સાધુ થયા છતાં અમરચન્દ્ર પૂર્વપરંપરાગત બ્રાહ્મણધર્મના મંસ્કારવારસા માટે ગૌરવ અનુભવતા હશે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. દીક્ષા પછીના અમરચન્દ્રના જીવન વિશે આપણને કેટલીક હકીકતો મળે છે, પરંતુ એ હકીકતો વિલક્ષણ ચમત્કારોના વૃતાન્તો સાથે વણાઈ ગયેલી છે. 'પ્રગ્ન-ધ્વજ' ૧૦૩ નોંધે છે કે જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય અમરચન્દ્રને કવિરાજ અરિસિંહ પાસેથી સિદ્ધસારસ્વત મંત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો. વાયક ગજ્જના ભક્ત પદ્મ મંત્રીના વિશાલ સદનના એક ભાગમાં એકાન્તમાં એકવીસ દિવસ સુધી આ મંત્રનો અમરચન્દ્રે જાપ કર્યા પછી મધ્યરાત્રિએ દેવી સરસ્વતી ચન્દ્રના ઝિંબમાંથી નીકળી આવીને તેની આગળ પ્રત્યક્ષ થઈ અને સર્વ નરપતિઓથી પૂજા-ગૌરવિત સિદ્ધ કવિ થવાનું એ વરદાન આપ્યું. 'પુરાતનપ્રગ્ન-ધ્વજ' ૧૦૪ જણાવે છે કે અમરચન્દ્રે ઠાંધ વિદ્વાનને ધાતક રાગમાંથી ગયાઓ હતો અને એથી તેણે અમરચન્દ્રને સિદ્ધ સારસ્વત મંત્ર આપ્યો હતો. ગમે તેમ, પણ આપણે એમ માની શકીએ કે એક વિદ્વાન-અર્થાત્ અરિસિંહ—જેના ઉપર અમરચન્દ્રે કંઈક ઉપકાર કર્યો હતો તેણે કાવ્યકલામાં અમરચન્દ્રનો પ્રવેશ કરાવ્યો હતો.

વીસસદેવના દરબારમાં અમરચન્દ્ર; અમરચન્દ્ર અને અરિસિંહ

૧૦૩. 'પ્રગ્ન-ધ્વજ' નોંધે છે કે આ પછી અમરચન્દ્રે ઘણા મંત્રો રચ્યા અને કવિ તરીકે તેઓ વિખ્યાત થયા; અને મહારાષ્ટ્રનો રાજા તથા બીજા કેટલાક રાજાઓ તેમનું મંમાન કરતા હતા. અમરચન્દ્રની કૃતિ સાંભળીને રાજા વીસસદેવે મંત્રી વૈજલ દ્વારા એમને પોતાના દરબારમાં આવવા નિમંત્રણ હતા. દરબારમાં પ્રવેશતાં જ એ કવિત્વમય શ્લોકો દ્વારા અમરચન્દ્રે વીસસદેવની મુતિ કરી. ત્યાં પછી અમરચન્દ્રના શીઘ્રકવિત્વની પરીક્ષા કરવામાં આવી, અને સોમેશ્વર, વામનસ્થલીના સોમાદિત્ય, કૃષ્ણનગરના કમલાદિત્ય, નાનાક અને બીજા કવિઓએ સમસ્યાઓ આપી, અને અમરચન્દ્રે કવિત્વપૂર્ણ શ્લોકરચનાઓ દ્વારા એ સમસ્યાઓની પૂર્તિ કરી. 'પ્રગ્ન-ધ્વજ' લખે છે કે અમરચન્દ્રે આ પ્રમાણે ૧૦૮ સમસ્યાઓની પૂર્તિ કરી; સભાજનો એટલા ચકિત થઈ ગયા હતા કે સભા દેક સાંજ સુધી બેઠી અને રાજાએ કવિસાહસીમ તરીકે અમરચન્દ્રનો સ્વીકાર કર્યો. ૧૦૫ અમરચન્દ્રને

૧૦૩. મકો, પૃ. ૬૧

૧૦૪. પુપ્પસ, પૃ. ૭૮

૧૦૫. મકો, પૃ. ૬૨-૬૩

ભારે સાહિત્યિક કૃત્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી, તોપણ પોતાના કલાગુરુ અરિસિંહ સર્વદા એમના સન્માનપાત્ર હતા; ‘મુદૃતમંગીર્તન’ના પ્રત્યેક સર્ગને અતે અમરચન્દ્રે ઉમેરેલા શ્લોકોમાંથી આ વસ્તુ જરાજર સ્પષ્ટ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ—

“પ્રતિવાદીરૂપી હાથી માટે સિંહ સમાન; અરિસિંહે સર્વદા પ્રસાદોન્મુખ વસ્તુપાળના દષ્ટિપાતના પીયૂષરસનું અનુકરણ કરતો આ પ્રમન્થ રચ્યો છે.” (૧-૪૫.)

“લાવણ્યસિંહના પુત્રના મુખચન્દ્રના રશ્મિસમૂહરૂપ અને દુષ્ટોનાં વદન-રૂપી કમળોમાંથી ભ્રમરોને દૂર કરનાર આ પ્રમન્થ શ્રીવસ્તુપાળ સચિવાધિ-પતિના કૃત્તિરૂપ ક્ષીરસમુદ્રમાં નિત્ય તરંગો પેદા કરે છે.” (૮-૪૮)

અમરચન્દ્રની સાહિત્યકૃતિઓ

૧૦૪. અમરચન્દ્રની સાહિત્યરચનાઓ વિપુલ અને વિવિધ વિષયોને લગતી છે. ‘મહાભારત’નો પદ્યમય સંક્ષેપ ‘બાલભારત’ અને કવિશિક્ષાને લગતો ગ્રન્થ ‘કાવ્યકલ્પલતા’ એ બે કૃતિઓ તો મુખ્યસિંહ છે. અમરચન્દ્રના પોતાના જ કથન મુજબ, ‘કાવ્યકલ્પલતા’ ની કારિકાઓમાંની ‘કેટલીક અમરચન્દ્રની પોતાની અને ‘કેટલીક અરિસિંહની રચના છે. ૧૦૧ ‘કાવ્ય-કલ્પલતા’ ઉપર ‘કવિશિક્ષા’ નામે ટીકા પણ અમરચન્દ્રે રચેલી છે. એ જ ગ્રન્થ ઉપરની બીજી બે ટીકાઓ ‘કાવ્યકલ્પલતા-પરિભલ’ અને ‘કાવ્ય-કલ્પલતા-મંજરી’ પણ તેમણે રચી છે. ૧૦૭ એમાંથી ‘મંજરી’ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. આ બંને ટીકાઓનો ઉલ્લેખ કરતાં એ ‘કાવ્યકલ્પલતા’ માં કથો છે. ૧૦૮ ‘અક્ષરપ્રબોધ’ નામે કાવ્યશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ અમરચન્દ્રે રચ્યો હતો; એનો ઉલ્લેખ તેમણે ઉપર્યુક્ત ‘કવિશિક્ષા’ વૃત્તિ (પૃ ૧૧૬)માં કથો છે, પરન્તુ તે ગ્રન્થ પણ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. આ ઉપરાંત અમરચન્દ્રે ઇન્દ્રશાસ્ત્રની એક કૃતિ ‘ઇન્દ્રશાસ્ત્રાવલિ’ અને વ્યાકરણની એક કૃતિ ‘આદિશબ્દમુચ્ચય’ રચી છે. ‘આદિશબ્દમુચ્ચય’ ઉપર જવાનંદની ટીકા મળી છે, પણ એ ટીકાનો નમય આજુબાજુ નથી. ‘સૂક્તનાવલિ’ અને ‘કલાકલાપ’ નામની અમરચન્દ્રની બીજી બે અનુપલબ્ધ રચનાઓનો

૧૦૧. જુઓ દિ. ૬૫

૧૦૭ ‘કાવ્યકલ્પલતા’ ઉપર શુભવંશયે ઈ. સ ૧૬૦૬ માં ‘મકાન્દ’ નામે ટીકા રચી છે (જિરગા, પ્ર. ૮૬)

૧૦૮. કાકવ, પૃ. ૧૬, ૨૮, ૬૩, ૬૭ વગેરે જુઓ કાષ્ઠિયા, ‘પદ્માનંદ મહાકાવ્ય’ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૮, ૪૨; ગેસાઈ, પૃ. ૭૭૮.

ઉલ્લેખ 'અમરચંદ્ર' માં છે ૧૦૯ 'સૂક્ષ્માવલિ' એ સુલાધિતોનો સમઠ હોઈ શકે, 'કલાકલાપ' ને 'અમરચંદ્ર' માં શાસ્ત્ર કહેનામાં આનુ છે, એટલે હોમેન્દ્રના 'કલાનિવાસ' જેવો પરપરાગત નિનિધિ કલાઓનું નિરૂપણ કરતો ગ્રન્થ તે હોય એ સંભવિત છે

અમરચંદ્ર અને પદ્મ મંત્રી

૧૦૫. અમરચંદ્રની કૃતિઓમાં 'પદ્માનંદ મહામાન્ય' અથવા 'જિનેન્દ્રચરિત' ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર છે, કેમકે વસ્તુપાળના નહિ પણ પદ્મ મંત્રીના આશ્રય નીચે તે રચાયુ હવુ પદ્મનો નિર્દેશ 'પદ્માનંદ' એ નામમાં જ છે, સિદ્ધસારગ્ગન મંત્રીનો જાપ કરતા અમરચંદ્ર એના મહાવયમાં રહ્યા હતા (પૈરા ૧૦૭) 'પદ્માનંદ મહાકાવ્ય' ની પ્રશસ્તિમાં અમરચંદ્રે પદ્મ મંત્રી નિશે ધણી ઉકીકત આપી છે નિદા અને સાહિત્યના શોખીન, આયુહિલનાડના એક સમૃદ્ધ કુટુંબ નિજે એમાંથી ધણુ જાણુના મળે છે નાયકા નણિક માતિમાં પદ્મનો જન્મ થયો હતો એની વશાસિનો પ્રારભ નાસુપૂજ્ય નામે પુરતથી અમરચંદ્ર કર છે નાસુપૂજ્ય પણ એક મંત્રી હતો પદ્મને ગળ વીસવદન તન્દ્રથી શ્રીકરપુમુદા પ્રાપ્ત થઈ હતી એના નાના ભાઈ મલદનનો ઉલ્લેખ પણ મંત્રી તરીકે કરનામાં આ થો છે, વીસવદનના મનિમડળમાં એ હજે અને વીસવદનના ઉત્તરાધિકારી અર્જુન દેનના સમયમાં એ મહામાત્ય પદ્મ પદ્માચ્યો હજે, કેમકે ઉકીકતલેખો અનુસાર, અર્જુનદનનો મહામાત્ય મલદન નામે હતો ૧૧૦ રાજ નીતિમાં કુશળ હોના ઉપરાત પદ્મ એક કનિ પણ હતો, અને નના નના રતોત્રા રચીને તે તીર્થકરની ગુપ્તિ કતો હતો અમરચંદ્ર અને ગૌરચણ નામે એક પકિત વચ્ચ પદ્મ મંત્રી સમક્ષ નાદનિનાદ થયો હતો, અને તેમાં અમરચંદ્રના વિજયની માન્યનારૂપે પદ્મ એમને જયપન તથા 'બ્રહ્મંદુ' ખિરુદ આપ્યુ હવુ આ પદ્મની નિનતીથી જ અમરચંદ્રે 'પદ્માનંદ મહા કાવ્ય' રચ્યુ હવુ આ બે પુરતો-એક ગૃહસ્થ અને બીજા સાધુ-એક જ રચળના નાયકના નતની અને એક જ ગરૂના અનુયાયી હોઈ પરસ્પરના ગાઠ મપકમાં હતા, અને પરિણામે વસ્તુપાળની જેમ પદ્મ મંત્રીએ પણ અમરચંદ્રને એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાં અનેકનિધિ સહાય અને ઉત્તેજન આપ્યા હાય એમાં કસુ આશ્ચર્ય નથી 'પદ્માનંદ મહાકાવ્ય' માં પ્રથમ તીર્થકર આદિ નાયના છન્નનું નિરૂપણ છે, અને તેથી એ 'જિનેન્દ્રચરિત' તરીકે પણ

ઓળખાય છે. ચોવીસે તીર્થકરોની સંક્ષિપ્ત જીવનકથા આલેખતું બીજું એક નાતું કાવ્ય, 'ચતુર્વિંશતિજિનેન્દ્ર-સંક્ષિપ્ત-ચરિતાનિ' પણ અમરચન્દ્રે રચ્યું છે.

અમરચન્દ્રની કૃતિઓની આનુપૂર્વી

૧૦૬. અમરચન્દ્રની રચનાઓની આનુપૂર્વી વિશે નિશ્ચયપૂર્વક કશું કહી શકાય એમ નથી, કેમકે એમાંથી એકેયમાં રચનાવર્ણ નથી. આ વિશે પ્રકાશ પાડે એવો જાઓ આંતરિક પુરાવો પણ નથી. આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે 'કાવ્યકલ્પલતા-મંજરી' 'કાવ્યકલ્પલતા-પરિમલ' 'અલંકારપ્રબોધ' અને 'છન્દોરતનાવલી' એ ચારે કૃતિઓ, 'કાવ્યકલ્પલતા-વૃત્તિ'માં એમનો ઉલ્લેખ હોવાથી,^{૧૧૧} એની પહેલાં રચાઈ હોવી જોઈએ. વળી 'કાવ્યકલ્પલતા'ની ટીકાઓના વિશિષ્ટ નામ ઉપરથી એમ પણ અનુમાન થાય કે પહેલાં 'મંજરી' અને ત્યારપછી 'પરિમલ'ની રચના થઈ હશે. 'પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય'ની રચના ઈ. સ. ૧૨૩૮ (વીસલદેવનો રાજ્યાભિષેક) અને ઈ. સ. ૧૨૪૧ (સં. ૧૨૬૭ ખંભાતના ભંડાર-માંની એની હસ્તપ્રતનું લેખનવર્ષ)^{૧૧૨} વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ, કેમકે એની પ્રશસ્તિમાં રાજ્યતાંતરીકે વીસલદેવનો ઉલ્લેખ હોઈ એના રાજ્યાભિષેક પહેલાંનું એ હોઈ ન શકે; અને એ જ રીતે એની નકલ થયાના વર્ષ-ઈ. સ. ૧૨૪૧ પછીનું પણ એ ન હોય. 'ચતુર્વિંશતિજિનેન્દ્ર-સંક્ષિપ્ત-ચરિતાનિ'માંના એક ઉલ્લેખ^{૧૧૩} ઉપરથી જણાય છે કે સંક્ષિપ્ત કૃતિની રચના 'પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય'ની પહેલાં થઈ હતી.

૧૦૭. અમરચન્દ્રને નામે ચરેલી કેટલીક સૂક્તિઓ પ્રગંધામાં સચવાઈ છે. વસ્તુપાળની એક સંધયાત્રાના પ્રસંગે અમરચન્દ્ર ઝોકાં ખાતા હતા એ જોઈને વસ્તુપાળે એમને મીઠો ટોણો માર્યો, પણ અમરચન્દ્રે પોતાની મોગ-નિદ્રાનું કારણ આપતો એક કવિત્વમય શ્લોક તુરત રચ્યો અને એમાં મંધ-યાત્રાની ભવ્યતા વિશે વાર્તાલાપ કરતાં વિષ્ણુ અને હરમૂર્તિને વર્ણવ્યાં;^{૧૧૪}

૧૧૧. 'છન્દોરતનાવલિ'ના ઉલ્લેખ માટે જુઓ કાકલ, પૃ. ૬.

૧૧૨. બ્યુવર, ઇએ, પૃ. ૩૩૧, પૃ. ૪૮૦

૧૧૩. પૂર્વે ધોતૃપવારીનામહેતાં ચરિતાનિ તે ।

પુરા: ધીપચ્ચસંજ્ઞેષાદ્ વક્ષ્યે વિસ્તરત્તસાત: ॥ (૧-૨)

૧૧૪. સક્ષિપ્ત પ્રેવલિત (વચ, ૬-૬૦). પુષ્પરવં (પૃ. ૬૨)માં આ શ્લોક નરવંદ્રાચાર્યના મુખમાં મુકાયેલો છે.

અને વસ્તુપાળે અમરચન્દ્રનું સિંહાસન સર્વ કવિઓમાં પ્રથમ મૂક્યું. બીજે એક શ્લોક ‘ઉપદેશતરંગિણી’માં નોંધાયો છે. અમરચન્દ્રનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા માટે એક વાર વસ્તુપાળ જતો હતો. એ વ્યાખ્યાનશૃંગના બારણામાં હતો અને આચાર્ય નીચેની શ્લોકપંક્તિ બોલ્યા—

અસ્મિન્નસારે મંમારે સારં મારક્કલોચના ।

આ સાંભળીને, આચાર્યનું ચિત્ત સ્ત્રીમાં આસક્ત થયું છે એમ માનીને વસ્તુપાળે એમને નમસ્કાર કર્યા નહિ. યદ્ધી આચાર્ય શ્લોકનો ઉત્તરાર્થ બોલ્યા—

યત્કુક્ષિમમવા પતે યસ્તુપાલ્લ મયાદશાઃ ॥

અને આચાર્ય પામીને વસ્તુપાળે સંમાનપૂર્વક એમને પ્રણામ કર્યા. ૧૧૫

‘વેણી-કૃપાણ’ અમરચન્દ્ર

૧૦૮. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેમ કાલિદાસ ‘દીપશિખા-કાલિદાસ’ તરીકે, માધ ‘ધંટા માધ’ તરીકે અને હર્ષ ‘અનંજન-હર્ષ’ તરીકે ઓળખાય છે તેમ અમરચન્દ્ર ‘વેણી-કૃપાણ’ તરીકે (પ્રકા, પૃ. ૬૨) પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે

૧૧૫. ઉત્ત, પૃ. ૭૪. પ્રકા (પૃ. ૧૦૬-૧૧૧) અને વચ (૪-૪૮૫થી આગળ) ખંભાતના સ્તંભનપાર્શ્વનાથ ચૈત્યના અધિષ્ઠાયક મસ્તવાદી ઉપર આ પ્રસંગનું આદેશપદ્ય કરે છે, જ્યારે પુમસં (પૃ. ૭૬) ભગ્યના મુનિસુમતરવામી-ચૈત્યના અધિષ્ઠાયક બાલદંસસરિ વિશે એ વર્ણવે છે. વીરસુરિ અને તેમના શિષ્ય જય-સિંહસુરિ વસ્તુપાળના સમયમાં મુનિસુમતરવાચના અધિષ્ઠાયકો હશે (એરા ૧૨૧), એટલે પુમસંનો ઉલ્લેખ અહીં બંધબેસતો નથી. મસ્તવાદી તે વલ્લી-સમયમાં થઈ ગયા (પેરા ૮), એટલે એમનું નામ પણ અહીં બંધબેસતું નથી અને ઉત્તને વૃત્તાન્ત વધારે વિશ્વાસપાત્ર લાગે છે, એમ મારા અંગ્રેજી પુસ્તક (પૃ. ૬૮, ટિ. ૨) માં મેં જણાવ્યું હતું. પરંતુ પૃ. મવર્તકે શ્રીકાન્તિવિજયથ મહારાજના સંગ્રહ-માંથી ત્યારપછી ઉપલબ્ધ થયેલા એક જૂના હસ્તલિખિત પાનામાં, વસ્તુપાળના અવસાન પછી તુરંતમાં, સં. ૧૨૬૮ (ઈ. સ. ૧૨૪૧)માં શત્રુંજય ઉપર કેતારાચેવા અને અન્યારે અનુપલબ્ધ એક શિલાલેખની નકલ આપવામાં આવી છે એમાં તત્કાલીન આચાર્યોમાં સ્તંભનપાર્શ્વનાથ ચૈત્યના શ્રીમસ્તવાદી સુરિનો નામોલ્લેખ છે, (જે સત્તરમી પ્રાચ્ય વિદ્યા પરિપદમાં ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહને લેખ : એ ફોટોટિન ગ્રેપ્ટર ઇન ધ હિસ્ટરી ઓફ મેતાંજર જનનચર્ચ; એટલે એમના નામની ઐતિહાસિકતાનો મત્ત રહેતો નથી. તોપણ ઉપર ટાંકેલા અસ્મિન્નસારે-વાળો પ્રસંગ અમરચન્દ્ર વિશે મળ્યાનો કે બીજા કોઈ આચાર્ય વિશે એનો પૂરો નિર્ણય એથી થઈ શકતો નથી. આવી હાજરજવાબી અને શીઘ્રકવિત્તની એકસરખી વાતો હુદા જુદા પ્રસિદ્ધ આચાર્યો કે કવિઓ વિશે પાછળથી ચાલતી હોય એવું પણ બને.

‘પાલભારત’ના એક સુંદર શ્લોકમાં પ્રભાતેદધિમયન કરતી સુન્દરીની વિશેષ વેણીની તુલના તેમણે અનંગના કૃપાણુ સાથે કરી છે. ૧૧૬

અમરચન્દ્રની મૂર્તિ

૧૦૯. પાટણમાં ટાંગડિયાવાડાના જૈન મંદિરમાં પંડિત મહેન્દ્રના શિષ્ય દોઈ મદનચન્દ્રે સં. ૧૩૪૯ (ઈ. સ. ૧૨૯૩)માં પ્રતિષ્ઠિત કરાવેલી અમરચન્દ્રની મૂર્તિ છે. ૧૧૭ અમરચન્દ્ર કોઈ ગચ્છાધિપતિ નહોતા, તોપણ એમના અવસાન પછી થોડાં વર્ષમાં એમની મૂર્તિ એક જૈન મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ અને પૂજવા લાગી એ વિદ્વતા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેમજ તત્કાલીન જૈન ધાર્મિક સમાજમાં એમનું વિશિષ્ટ સ્થાન બતાવે છે.

(૮) વિજયસેનસૂરિ

જીયાદ્ વિજયસેનસ્ય પ્રમોઃ પ્રતિભવર્પણઃ ।

પ્રતિવિમ્બિતમાત્માનં યત્ર પશ્યતિ ભારતી ॥

—ઉદયપ્રભસૂરિ ૧૧૮

મુનેર્વિજયસેનસ્ય સુધામધુરયા ગિરા ।

ભારતીમઙ્ગુમઙ્ગીરસ્વરોડપિ પરુપીઠ્ઠતઃ ॥

—સોમેશ્વર ૧૧૯

વિજયસેનસૂરિ—વસ્તુપાળના કુલશુરુ

૧૧૦. વિજયસેનસૂરિ નાગેન્દ્ર ગચ્છના આચાર્ય હતા, અને પિતૃપદ્ધે વસ્તુપાળના કુલશુરુ હતા, આથી વસ્તુપાળે બધાં વેલાં મંદિરોમાં મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠાવિધિ એમને હસ્તે થઈ હતી. વિજયસેનસૂરિનાં સલાહ અને સહયોગને પરિણામે વસ્તુપાળ અને તેજપાળને મંદિરો બધાં વેલાંમાં, અન્યભંડારો સ્થાપવામાં અને મંથવાત્રાઓ કાઢવામાં પ્રેરણા મળી હતી. ૧૨૦

નાગેન્દ્ર ગચ્છની પદ્માવલિ

૧૧૧. વિજયસેનસૂરિના પટ્ટશિષ્ય ઉદયપ્રભસૂરિએ પોતાના ‘ધર્માબ્યુદય’ મહાકાવ્યની પ્રશસ્તિમાં તથા ‘ઉપદેશમાલા’ ઉપરની સ્વરચિત ટીકાને અંતે

૧૧૬. આદિપર્વ, ૧૧-૬ લગભગ આ જ આશયના બીજા શ્લોક માટે જુઓ: આદિપર્વ, ૩-૬૩.

૧૧૭. પ્રાગ્ લે સં, નં. ૫૨૩

૧૧૮. ‘ધર્માબ્યુદય’ મહાકાવ્ય, ૧-૧૪

૧૧૯. ક્રીડો, ૧-૨૩

૧૨૦. વચ, ૫-૧૨૦ થી આગળ; ૬-૬૩ થી અને ૬૧૩ થી આગળ; ૭-૩૩૩ થી આગળ; ૮-૧ થી આગળ

નાગેન્દ્ર ગચ્છના આચાર્યોની પદ્મવલિ આપી છે. પદ્મવલિનો પ્રારંભ મહેન્દ્ર સૂરિ નામે આચાર્યથી ઉદયપ્રભસૂરિ કરે છે. મહેન્દ્રસૂરિ આગમના મહાન વિદ્વાન હતા અને પ્રમાણુશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતા. એમના શિષ્ય શાન્તિસૂરિ હતા, જેમણે પોતાના જ્ઞાનથી દિગ્ગજરોને પરાજિત કર્યા હતા. એમના બે શિષ્યો આનંદસૂરિ અને અમરચન્દ્રસૂરિ હતા, જેઓ ધર્મરૂપી હસ્તીનાં દંતૂશળ જેવા હતા. સાહિત્યના અત્યંત સાગરનું મંથન કરવામાં તેઓ મંદ રાચળ સમાન હતા અને બાહ્યાવસ્થામાં પણ તેમણે પ્રતિવાદીઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો તેથી રાજ સિદ્ધરાજે તેમને ‘સિદ્ધ-વ્યાધશિશુકી’ કહ્યા હતા. તેમની પછી હરિલદ્રસૂરિ થયા જેઓ પોતાના સદૃશ્યોને કારણે ‘કલિકાલગૌતમ’ તરીકે ઓળખાતા હતા. એમના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિ હતા, જેમની વાણી મંસારોનો અગ્નિ શાન્ત કરવા માટે વર્ષાના જલ સમાન હતી. પ્રશસ્તિમાંથી એ પણ જાણવા મળે છે કે વિજયસેનસૂરિ જ્યારે અણહિલવાડમાં હોય ત્યારે એ નગરના સ્થાપક વનરાજે બાંધાવેલા પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં દરોજ પોતાનું ધાર્મિક વ્યાખ્યાન આપતા.

વસ્તુપાળના કુટુંબ સાથે વિજયસેનસૂરિનો ધનિષ્ઠ સંબંધ

૧૧૨. કુલચુર વિજયસેનસૂરિનો મંબધ વસ્તુપાળના કુટુંબ સાથે સ્વાભાવિક રીતે બહુ નિકટનો હતો. આ નિકટતા વર્ણવતો એક લાક્ષણિક પ્રમેય મેરુતુંગે વર્ણવ્યો છે. તે લખે છે : “અનુપમાદેવીનું અવસાન થતાં તેજપાળના હૃદયમાં આરૂઢ થયેલી શોકગ્રન્થિ કેમેયે દૂર થતી નહોતી, તેથી ત્યાં આવેલા વિજયસેનસૂરિ જેવા ઉત્તમ પુરુષે તેનો શોક ટાડો પાડ્યો, એટલે કંઈક ચેતના આવતાં (પોતાની નબળાઈ માટે) કંઈક શરમાતાં તેજપાળને સૂરિએ કહ્યું : ‘અમે આ પ્રસંગે તમારો દંભ જોયા આવ્યા છીએ.’ ત્યારે વસ્તુપાળે પૂછ્યું કે ‘એ વળી શું ?’ એટલે ચુરએ જવાબ આપ્યો : ‘અમે બાળક તેજપાળના લગ્ન માટે ધરણિ પાસે એની પુત્રી અનુપમાનું માથું કર્યું હતું, અને પછી એ સંબંધ નક્કી થયો હતો, પણ તે કન્યા બહુ કદરૂપી છે એમ સાલજીને એ સંબંધ તોડવા માટે ચંદ્રપ્રજા જિનના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત ક્ષેત્રપાળને આડ દ્રમ્ભનો ભોગ ધરાવવાની માનતા તેજપાળે કરી હતી હવે એ સ્ત્રીના વિયોગથી આ કુટુંબ ધાય છે, તો આ બે વાનમા સાચું શું ?’ આ મૂલ મંકેતથી તેજપાળે પોતાના હૃદયને દદ કહ્યું ” ૧૨૧

વિજયસેનસૂરિ-કવિ અને વિદ્વાન

૧૧૩. વિજયસેનસૂરિના સૂચનથી વસ્તુપાળ વૃદ્ધ તપાગચ્છના જગન્ન્યન્દ્ર-સૂરિને વંદન કરવા માટે ગયો હતો, ૧૨૨ તથા એમનું અને એમના શિષ્યોનું તેણે સંમાન કર્યું હતું. વિજયસેન એક વિદ્વાન હતા. 'સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ' (ઈ. સ. ૧૨૬૮)ના કર્તા પ્રદ્યુમ્નસૂરિને તેમણે ન્યાય શીખવ્યો હતો, ૧૨૩ અને બાલ્યન્દ્રની 'વિવેકમંજરી-ટીકા'નું તેમણે સંશોધન કર્યું હતું. ૧૨૪ 'ઉપદેશતરંગિણી' (પૃ ૭૬)મા વસ્તુપાળની સ્તુતિના એક શ્લોક (ત્રિષ્ સ્વર્નાથ કન્ઠે)નું કર્તૃત્વ વિજયસેનસૂરિ ઉપર આરોપિત કરવામા આવ્યું છે, પણ તે આધારભૂત ગણી શકાય એમ નથી, કેમકે એ શ્લોક ગિરનારના શિલાલેખ ('પ્રાજ્ઞેલેસ', નં. ૪-૪, ગુચ્છે, નં. ૨૧૦)માંના નરેન્દ્રપ્રભકૃત પદ્યભાગમાં સાતમા શ્લોક તરીકે અને એ જ કર્તાની બીજી 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ' ના ૨૭ મા શ્લોક તરીકે મળે છે. ૧૨૫ વિજયસેનસૂરિની કોઈ સળંગ સંસ્કૃત કૃતિ હજી જાણવામા આવી નથી, પણ એમની કવિત્વશક્તિની જે પ્રકારે પ્રશંસા સમકાલીન લેખકોએ કરેલી છે એ જોતા તેમણે કંઈ મહત્વની મંસ્કૃત રચના કરી હોય એ બનવાબેગ છે 'રેવતગિરિ રાસુ' નામે એમનું એક અપભ્રંશ કાવ્ય જાણીતું છે. વસ્તુપાળની ગિરનારની સંઘયાત્રા પ્રસંગે એ રચાયું હતું.

વિજયસેનસૂરિનું અવસાન

૧૧૪. વડોદરા પાસે છાણી ગામના જૈન ગ્રન્થલંકારમાંની 'પિંડ-નિર્ધુક્તિ'ની એક હસ્તાવૃત્તની પ્રુપ્તિકા અનુસાર, વિજયસેનસૂરિનું અવસાન સં. ૧૩૦૧ (ઈ. સ. ૧૨૪૫) મા થયું હતું ૧૨૬ આ હસ્તાવૃત્તની નકલ નાગેન્દ્ર ગચ્છના કોઈ સાધુએ કરી હોય એમ જણાય છે, કેમકે પ્રુપ્તિકામાં

૧૨૨. વય, ૮-૩૧ થી આગળ આ જગન્ન્યન્દ્રસૂરિના શિષ્ય વિજયન્યન્દ્રસૂરિ તેમણે દીક્ષા લીધી ત્યાર પહેલા વસ્તુપાળના ઘરમા મુખ્ય હિસાબનીરા હતા- (શુભોઃ મુનિશુભરસ્મરિત્વ 'શુર્વાવલિ', શ્લોક ૧૨૨-૨૫)

૧૨૩. 'સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ', ૧-૨૪

૧૨૪. પિંડસંન, રિપેઈડ ૩, પૃ. ૧૦૦

૧૨૫. પ્રકો (પૃ ૫૯)મા આ શ્લોકને હરિહરકૃત ગણવામા આવ્યો છે અને વય (૫-૪૦૭)મા એ કોઈ અજ્ઞાતનામા કવિના મુખમા ચુકાયો છે.

૧૨૬. ^{૧ ૦ ૩ ૧}દ્વિગ્નિવિપ્રસથ્યવરણે ય્યેષ્ઠકૃષ્ણનવમીતિયો નિશ્ચિ ।

સ્વ.પુરીમલમદ્યર્પ(ર)હતા ધ્યાનતો વિજયસેનસૂરય. ॥ (શ્લોક ૫)

એ ગરુડના આચાર્યોની એક પદમય પદાવલિ, મહેન્દ્રસૂરિથી આરંભીને આપી છે, આથી એમાં આપેલું વર્ષ વિશ્વાસપાત્ર ગણી શકાય.

(૯) ઉદયપ્રભસૂરિ

ગુરોસ્તસ્યાશિષાં પાત્રં સૂરિરસ્ત્યુદયપ્રભઃ ।

મૌક્તિકાનીવ સૂક્તાનિ ભાન્તિ યત્પ્રતિભામ્યુદયે ॥

—સોમેશ્વર ૧૨૭

ઉદયપ્રભસૂરિ—વિજયસેનસૂરિના પદ્મશિષ્ય

૧૧૫. ઉદયપ્રભસૂરિ એ વિજયસેનસૂરિના પદ્મશિષ્ય હતા. એમને વિવિધ શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ આપવા માટે વસ્તુપાળે દૂરદૂરના પ્રદેશોમાંથી પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોને નિમન્ત્ર્યા હતા. એ ઉપરથી જણાય છે કે વસ્તુપાળ કરતાં તેઓ વયમાં ઠીક ઠીક નાના હતા. ૧૨૮ ઉદયપ્રભને આચાર્યપદ અર્પણ કરવાનો સમારંભ વસ્તુપાળે ભારે ખર્ચ કરીને યોજ્યો હતો. ૧૨૯

ઉદયપ્રભની સાહિત્યકૃતિઓ

૧૧૬. ઉદયપ્રભસૂરિની મુખ્ય કૃતિ એ એમનું ‘ધર્માબ્યુદય મહાકાવ્ય’ અથવા ‘સંઘપતિચરિત્ર’ છે. એની રચના ઈ. સ. ૧૨૨૧ની વસ્તુપાળની સૌથી મોટી સંઘયાત્રા પ્રસંગે થઈ હશે એમ અનુમાન થાય છે; તો કે કર્તાએ તો રચનાવર્ષ આખું નથી કે અમુક ચોક્કસ સંઘયાત્રાનો પણ નિર્દેશ કર્યો નથી. મને તેમ પણ, ઈ. સ. ૧૨૩૪ (સ. ૧૨૬૦) પહેલાં એની રચના થઈ હતી એ નિશ્ચિત છે, કેમકે એ વર્ષમાં વસ્તુપાળના હસ્તાક્ષરોમાં નક્ક થયેલી એની તાડપત્રીય પ્રતિ ખાલાતના જૈન ગ્રન્થલંકારમાં સચવાયેલી છે. ઉદયપ્રભસૂરિનું ‘નેમિનાથચરિત્ર’ (જિરકો, પૃ. ૨૧૭; જેસાઈ, પૃ. ૩૮૬) એ કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ નથી, પણ એમના ‘ધર્માબ્યુદય’નો જ ભાગ (સર્ગ ૧૦-૧૪) છે. ‘નેમિનાથચરિત્ર’નું ગ્રન્થાગ્ર ૨૧૦૦ શ્લોક આપવામાં આવ્યું છે (જિરકો, પૃ. ૨૧૭), અને ‘ધર્માબ્યુદય’ના ઉપર્યુક્ત પાંચ સર્ગોનું ગ્રન્થાગ્ર ૨૧૪૨ શ્લોક છે. લલિયાઓની નિષ્કાળજીને લીધે અહીંતહીં થોડાક શ્લોકોનો તક્ષત પડે એ વસ્તુ જેતાં ગ્રન્થાગ્ર લગલગ સરખું ગણાય, અને ‘નેમિનાથચરિત્ર’ એ ‘ધર્માબ્યુદય’નો એક ભાગ છે એવા ઉપર્યુક્ત કથનને

૧૨૭. ‘આણુપ્રસસ્તિ’, શ્લોક ૭

૧૨૮. પ્રમસ, પૃ. ૬૪

૧૨૯. વચ, ૭, શ્લોક ૬૦-૬૧

એથી પણ ટેકા મળે છે. ઉદયપ્રભસૂરિની અન્ય રચનાઓમાં વસ્તુપાળ અને ‘તેજપાળનાં સંસ્કૃત્યોનાં ગુણુગાન કરતાં ‘સુકૃતકીર્ત્તિકલ્લોલિની’ અને ‘વસ્તુપાલસ્તુતિ’ એ બે પ્રશસ્તિકાવ્યો છે. એમાંનું પહેલું ઈ. સ. ૧૨૨૧ માં વસ્તુપાળની મોટી શત્રુંજયયાત્રા પ્રસંગે રચાયું હતું અને શત્રુંજય ઉપર તેણે બંધાવેલા ઇન્દ્રમંડપમાં એક શિલાપદ ઉપર તે કાતરવામાં આવ્યું હતું. ૧૩૦ ધર્મદાસગણિ (૯ મી સદી પહેલાં)ના સુઅસિદ્ધ પ્રાકૃત પ્રકરણ ‘ઉપદેશમાલા’ ઉપર ‘કર્ણિકા’ નામની વિસ્તૃત સંસ્કૃત ટીકા ધોળકામાં વસ્તુપાળે બંધાવેલા ઉપાગ્રથમાં રહીને ઉદયપ્રભે ઈ. સ. ૧૨૪૩ (સં. ૧૨૯૯) માં રચી હતી. ૧૩૧ અન્યપ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે તે પ્રમાણે, આ ટીકા કર્તાના ગુરુ વિજયસેનસૂરિના સૂચનથી રચાઈ હતી, અને એની પહેલી નકલ દેવબોધ નામે એક વિક્ષાને તૈયાર કરી હતી. કનકપ્રભના શિષ્ય અને ‘સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ’ના કર્તા પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ એનું સંશોધન કર્યું હતું. ઉદયપ્રભસૂરિની વિક્ષતાનું દર્શન વાક્યમયનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ થાય છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રનો જાણીતા અન્ય ‘આરંભસિદ્ધિ’ તેમણે રચ્યો છે. જેના માત્ર ૪૭ પ્રારંભિક શ્લોકો સચવાયા છે એવી એક ત્રુટક કૃતિની તાડપત્રીય પ્રતિ પાટણમાં ખેતરવસીના ભંડારમાં સચવાઈ છે તે ઉદયપ્રભસૂરિની રચના છે અને એમાંના બીજા શ્લોક (પ્રમોદયપ્રભઃ શબ્દયત્નોલ્લાસઃ પ્રકાશતામ્ ।) ઉપરથી એ કૃતિનું નામ કદાચ ‘શબ્દયત્નોલ્લાસ’ હશે એમ અનુમાન થાય છે. કૃતિના ઉપસંધ શ્લોકો મોટે ભાગે મંગલાચરણના છે, અને તે ઉપરથી અન્યના વિષય પરત્વે કંઈ કહેણ મુશ્કેલ છે. અન્યના નામ ઉપરથી અનુમાન થાય છે તેમ, વખતે એ વ્યાકરણની તત્ત્વચર્ચાને લગતી રચના હોય. ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાળના શિલાલેખો પૈકી એકમાંના શ્લોકો ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલા છે. ૧૩૨ વસ્તુપાળે ખંભાતમાં ઈ. સ. ૧૨૨૫ (સં. ૧૨૮૧) માં બંધાવેલી પૌષ્પશાલાની ૧૯ શ્લોકની પ્રશસ્તિ ઉદયપ્રભે રચેલી છે, ૧૩૩ અને એમના

૧૩૦. ‘સુકૃતકીર્ત્તિકલ્લોલિની’, શ્લોક ૧૬૫-૬૭

૧૩૧. સેયં પુરે ષવલકે નૃપવીરવીર-

મન્ત્રીશપુષ્યવસન્તૌ વસન્તૌ વસન્ત્રિઃ ।

વયં પ્રહ-પ્રહ-નવૌ કૃતભાર્કસંઘૈઃ

શ્લોકૈર્વિશેષવિશૃતિર્વિહિતાડદુમુતથીઃ ॥

—‘કર્ણિકા’, પ્રશસ્તિ

૧૩૨. ગુણેય, નં. ૨૧૨, પ્રાગ્જેલસ, નં. ૪૩-૬

૧૩૩. એનાલસ, પુ. ૯, પૃ. ૨૭૭

કેટલાક શ્લોકોનાં ઉદાહરણ પ્રબંધોમાં આપેલાં છે. ૧૩૪ જૈન દર્શનનો પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ ‘સ્માદ્વાદમંજરી’ (ઈ. સ ૧૨૯૨)—જે હિમચન્દ્રકૃત ‘અન્યયોગવ્યવચ્છેદ્ધાત્રિશકા’ ઉપરની ટીકા છે, એના કર્તા મલ્લિપણ્ડિતરિ આ ઉદયપ્રભસૂરિના શિષ્ય હતા (જિરકો, પૃ. ૧૨; પિટર્સન, રિપોર્ટ ૪, પૃ. ૧૨૫). નેમિચન્દ્રના ‘અવચનસારોદ્ધાર’ ઉપર ટીકા લખનાર ૧૩૫ તથા ‘કર્મવિપાક’ ‘કર્મસ્તવ’ અને ‘શતક’ એ ત્રણ કર્મગ્રન્થો ઉપર ટિપ્પણો લખનાર ઉદયપ્રભસૂરિ એ રવિપ્રભસૂરિના શિષ્ય હોઈ ૧૩૬ અસ્તુત ઉદયપ્રભસૂરિથી લિખ છે. રવિપ્રભશિષ્ય ઉદયપ્રભ ઈ. સ ના ૧૨મા શતકમાં એટલે કે આપણા ઉદયપ્રભની પૂર્વે થયેલા છે. ૧૩૭

(૧૦) જિનપ્રભ

૧૧૭. જિનપ્રભ એ ઉપર્યુક્ત ઉદયપ્રભસૂરિના શિષ્ય હતા એમને વિશે વધુ કંઈ હકીકત મળતી નથી, પણ એટલું જણવા મળે છે કે વસ્તુપાળના પુત્ર જયંતસિંહના વાચન અર્થે તેમણે ઈ. સ ૧૨૩૪ (સં. ૧૨૯૦)માં એક ‘પ્રબંધાવલિ’ રચી હતી. ૧૩૮ આ ગ્રન્થ કંઈક અપૂર્ણ અને અવ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં સચવાયો છે અને એમાં કેટલાક પ્રશ્નો પણ થયા છે (પૈરા ૨૩૪), પરંતુ ગુજરાતના ઇતિહાસનો એ એક મહત્વનો સાધનગ્રન્થ છે, અને એથી આચાર્ય જિનવિજયજીએ ‘પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ’ ના પ્રકાશનમાં એનો સમાવેશ કર્યો છે

૧૩૪. પુમસં, પૃ. ૭૧, ઉત, પૃ ૧૪૯

૧૩૫. પિટર્સન રિપોર્ટ ૩, પૃ ૨૬૨, જિરકો, પૃ. ૨૭૨

૧૩૬. જુલો: ‘શતક’ ઉપરના ટિપ્પણને અંતે—

સ્વપરમમયજ્ઞાનપ્રીતપ્રહૃજગજ્ઞન-

શ્વતુરવચનામોદમૃદ્યામરેણુગ્રમમા ।

ભમિનૃપસમં ગગાગૌરવનતિતકીર્તય-

સ્વદનુ મહલ પાત્ર યાતા રવિપ્રભસૂરયઃ ॥

તરિષ્ઠમ્ય સ્વપરકૃતે ધીરાતકલ્પ ટિપ્પનમ્ ।

શ્રીઉદયપ્રભસૂરિભક્ત શુભમહૂલમ્ ॥

‘કર્મવિપાક’ અને ‘કર્મસ્તવ’ ઉપરના ટિપ્પણને અંતે પણ આવ આરાચના શ્લોકો એવામાં આવે છે (જુલો મવર્તક શ્રીકાન્તિવિજયજી રાસે સંગ્રહ, વડોદરાની હસ્તપ્રત નં. ૨૧૭૩)

૧૩૭. જૈસાઈ, પૃ ૨૫

૧૩૮. પુમસં, પૃ ૧૩૬

(૧૧) નરચન્દ્રસૂરિ

નરચન્દ્રમુનીન્દ્રસ્ય વિશ્વવિદ્યામયં મહઃ ।

ચતુરન્તધરિત્રીશસમ્યૈરભ્યર્ચિતં સ્તુમઃ ॥

—ઉદયપ્રભસૂરિ ૧૩૯

કવીન્દ્રઞ્ચ મુનીન્દ્રઞ્ચ નરચન્દ્રો જયત્યસૌ ।

પ્રજાસ્તિર્યસ્ય કાવ્યેષુ સંક્રાન્તાઃ હૃદયાદિવ ॥

—સોમેશ્વર ૧૪૦

નરચન્દ્ર-માતૃપક્ષે વસ્તુપાળના ગુરુ

૧૧૮. નરચન્દ્રસૂરિ એ હર્ષપુરીય અથવા મહાધાર ગચ્છના દેવપ્રભ-સૂરિના ૧૪૧ શિષ્ય હતા. તેઓ વસ્તુપાળના માતૃપક્ષે ગુરુ હતા, ૧૪૨ અને વિજયસેનસૂરિ તથા એમના શિષ્યોના ગાઢ સંપર્કમાં હતા. વસ્તુપાળ એમનું ધણું મંમાન કરતો હતો; એમણે વસ્તુપાળને ત્રણ વિદ્યા—ન્યાય, વ્યાકરણ અને સાહિત્ય—શીખવી હતી તથા ‘પદાવસ્થક’ અને ‘કર્મપ્રકૃતિ’ એ જૈન ધર્મગ્રન્થો પણ ભણાવ્યા હતા. ૧૪૩ પોતાની એક સંધયાત્રા પ્રસંગે વાસકેપતે વિધિ કરવા માટે વસ્તુપાળે નરચન્દ્રસૂરિને વીનવ્યા હતા, પણ નરચન્દ્રે ઔચિત્યપૂર્વક એ વિધિ કરવાની ના પાડી હતી અને એમના જ સૂચનથી વસ્તુપાળે પોતાના પિતૃપક્ષે ગુરુઓ વિજયસેનસૂરિ અને ઉદયપ્રભસૂરિને એ માટે મારવાડમાં આવેલા પિલુપ્રદ અથવા પિલુઆષ્ટ નામે ગામ (ધણું કરીને ભૂતપૂર્વ બિકાનેર રાજ્યમાં હાલુમાનગઢ પાસેના પિલુ)થી ખાસ નિમંત્રણ આપીને તેડાવ્યા હતા. ૧૪૪ વસ્તુપાળની મંખ્યાળધ સંધયાત્રાઓમાં નરચન્દ્રસૂરિ જોડાયા હતા.

૧૩૯. ‘ધર્મોચ્ચુદય’, ૧-૧૩

૧૪૦. ક્રીડા, ૧-૨૨

૧૪૧. આ દેવપ્રભસૂરિએ જૈન મહાભારતને કાવ્યમાં આવેખત ‘પાંડવ-ચરિત’, મુશારિકૃત ‘અનર્ધરાધવ’ નાટક ઉપર દીકા, તથા બીજી કેટલીક કૃતિઓ રચી છે. પ્રભન્ધો જણાવે છે કે તેઓ માલ્લુશાસનોના આધાર આપીને ધાર્મિક પ્રવચનો કરતા, અને એમનો ઉપદેશ સાભળીને રાજ વીરધવલે મૃગયા, માંસ અને મદિરાનો ત્યાગ કર્યો હતો (વચ, ૫-૩૪૮ થી આગળ; પ્રમે, પૃ. ૧૧૩).

૧૪૨. વચ, ૧-૬૨; પ્રકો, પૃ. ૧૧૩

૧૪૩. પ્રકો, પૃ. ૧૧૩

૧૪૪. વચ, ૫-૪૨૦; પ્રમે, પૃ. ૧૧૩

નરચન્દ્રસૂરિની સાહિત્યકૃતિઓ.

૧૧૯. નરચન્દ્રસૂરિ મોટા વિદ્વાન હતા અને નિદાન ચાર શાસ્ત્રો-
ન્યાય, વ્યાકરણ, સાહિત્ય અને જ્યોતિષમાં તેઓ પ્રવીણ હતા. ન્યાયના
વિષયમાં તેમણે શ્રીધરાચાર્યની ‘ન્યાયકન્દ્ધી’ ઉપર વિદ્વતાપૂર્ણ ટિપ્પણ
રચ્યું છે, વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણ ઉપરનો અન્ય ‘પ્રાકૃતપ્રબોધ’ રચ્યો
છે, સાહિત્યવિષયમાં મુરારિકૃત ‘અનર્ધરાધવ’ નાટક ઉપર ‘ટિપ્પણ રચ્યું
છે, ૧૪૫ અને જ્યોતિષવિષયમાં ‘જ્યોતિસાર’ અથવા ‘નારચન્દ્ર
જ્યોતિસાર’ અથવા સંક્ષેપમાં કેવળ ‘નારચન્દ્ર’ તરીકે ઓળખાતો અન્ય
રચ્યો છે. આ ‘જ્યોતિસાર’ એ જૈન જ્યોતિષનો કદાચ સૌથી વધુ
લોકપ્રિય અન્ય છે. ૧૪૬ દુર્લાભે આ ‘જ્યોતિસાર’ના માત્ર એ જ પ્રકરણ

૧૪૫. આ ટિપ્પણના લેખનમાં નરચન્દ્રસૂરિને વિમલસૂરિએ સહાય કરી હતી,
જુઓ એની અન્યપ્રશસ્તિનો છેલ્લો શ્લોક—

શબ્દપ્રમાણસાહિત્યત્રિવેણીસપ્તમધિયામ્ ।

શ્રીમદ્વિમલસૂરિનામિદમુદમવૈમવમ્ ॥

૧૪૬. રાજ્યોપરસૂરિએ ‘ન્યાયકન્દ્ધીપંજિકા’ (ઈ. સ. ૧૩૪૯ આસપાસ)
માં નરચન્દ્રસૂરિ વિશે આમ કહ્યું છે—

ટિપ્પમનર્ધરાધવશાજે કિલ ટિપ્પનં ચ કન્દ્ધ્યામ્ ।

સાર જ્યોતિષમદમથઃ પ્રાકૃતદીપિકામપિ ॥

—પિટર્સન, રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૨૭૫

‘પ્રશ્નસતક’ (ઈ સ ૧૧૭૮), ‘જ્યોતિષતુર્વિંશિકા’ અને ‘જન્મસમુદ્ર’
એ જ્યોતિષના અન્યો રચનાર નરચન્દ્ર માસકૂદ અથવા સાધુ તથા સિંહસૂરિના
શિષ્ય હોઈ આપણા નરચન્દ્રથી ભિન્ન છે જુઓ ‘પ્રશ્નસતક’ની પુષ્ટિકા—

इति धीकासहृदगच्छीयश्रीसिंहसूरिशिष्यश्रीनरचन्द्रोपाध्यायकृतायां ज्ञान-
दीपिकासहाय्यां प्रश्नसतकवृत्तौ वृत्तिवेडालघुमगिन्या वृष्टिवात्तोदिप्रकीर्णकफललक्षणो
नाम सप्तमः प्रकाशः ॥छा॥ ज्ञानदीपिकानामवृत्त. समाप्ता ॥ जन्मप्रचारां, कवि-
तत्त्वलेश प्रश्नप्रकाश नरचन्द्रनामा । योप्यापकः प्रश्नवृत्त स चक्रे कासहृदो
जन्मसमुद्रवृत्तौ. ॥

(મવર્તક શ્રીકાન્તવિજયજી શાસ્ત્રસંપ્રદ, વડોદરાની હસ્તપ્રત નં. ૨૧૧૪)
વળી જુઓ ‘જ્યોતિષતુર્વિંશિકા’ની પુષ્ટિકા—

ધીકાસહૃદગચ્છપોડ્યુદગિરિન્યસ્તાદિનાથ. પુરા
વેકાકી નવમાસહૃત્વવિકૃતિઃ ધીસિંહસૂરિપ્રમુઃ ।

એક 'વસ્તુપાલપ્રચરિત' પણ એમની રચના છે. પોતાના ગુરુ દેવપ્રભસૂરિદ્વિત 'પાંડવચરિત'નું તથા ઉદયપ્રભસૂરિદ્વિત 'ધર્માભ્યુદય'નું સંશોધન નરચન્દ્રે કર્યું હતું; એ બન્ને ગ્રન્થોને અતે આ વાતનો ઉલ્લેખ છે. વળી 'સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ'ના કર્તા પ્રભુમ્ભસૂરિ, જેમનો નિર્દેશ અગાઉ થયો છે (પૃ. ૧૧૩ અને ૧૧૬) એમને નરચન્દ્રે 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર' લખાવ્યું હતું.^{૧૫૦} નરચન્દ્રના કેટલાક પ્રકીર્ણ શ્લોકો પ્રમ-ધોમાં સચવાયા છે.^{૧૫૧} વસ્તુપાળે શત્રુજય ઉપર પોતાની માતાની મૂર્તિ જોઈને રુદ્ધ કર્યું ત્યારે નરચન્દ્રસૂરિ એ એને આપેલા આશ્વાસનનો વૃતાન્ત ખરેખર હૃદયસ્પર્શી છે તથા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ સૂચક છે, કેમકે સિદ્ધરાજ જયસિંહના જીવનમાંના એ જ પ્રકારના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ પણ ત્યાં કરે છે.^{૧૫૨}

નરચન્દ્રસૂરિના અવસાનનું વર્ષ

૧૨૦. 'પ્રમ-ધોકાશ' અનુસાર, સં. ૧૨૮૭ (ઈ. સ. ૧૨૩૧)ના ભાદરવા સુદ દસમના દિવસે નરચન્દ્રસૂરિનું અવસાન થયું હતું.^{૧૫૩} 'વસ્તુપાલ-ચરિત' નોંધે છે કે પોતાના અવસાનના કેટલાક સમય અગાઉ તેમણે વસ્તુપાળના અવસાનનું લખિય લખ્યું હતું.^{૧૫૪}

(૧૨) નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ

તત્ત્વ: ગુરો: પ્રિયશિષ્ય: પ્રભુર્નરેન્દ્રપ્રમ: પ્રમાણાદય: ।

યોડલંકારમહોદધિમકરોત્ કાકુત્સ્થકોલિ ચ ॥

—રાજશેખરસૂરિ^{૧૫૫}

વસ્તુપાળની વિનંતિથી 'અલંકારમહોદધિ'ની રચના

૧૨૧. “ એક વાર વસ્તુપાળે લક્ષ્મીપૂર્વક હાથ જોડીને નરચન્દ્રસૂરિને આમ વિનંતિ કરી: ‘ અલંકારના કેટલાક ગ્રન્થો વિસ્તારને કારણે કુસ્તર છે, કેટલાક સંક્ષેપને કારણે અપૂર્ણ છે, કેટલાક અપ્રસ્તુત વસ્તુથી ભરેલા છે, જ્યારે બીજા કેટલાક ક્લેશથી સમજાય એવા છે. કાવ્યરહસ્યના નિર્ણયથી

^{૧૫૦}. 'સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ', ૧-૨૩

^{૧૫૧}. પુષ્પ, પૃ. ૬૯; પ્રકો, પૃ. ૧૧૫; વચ, ૬-૭૫ અને ૩૭૨; ઠા, ૭, ૭૩

^{૧૫૨}. પ્રકો, પૃ. ૧૧૫; વચ, ૬-૪૬૮ અને આગળ

^{૧૫૩}. પ્રકો, પૃ. ૧૨૭

^{૧૫૪}. વચ, ૮-૪૪૦ થી ૪૪૨

^{૧૫૫}. 'ન્યાયકન્દલીપલિકા'ની પ્રગરિત; જુઓ પિટસેન, રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૨૭૫.

બહિર્જાત આવા ધણા મન્યોથી મારું મન ખૂબ કદર્યિત થયું છે; માટે જેને ઝોઝા છુદિશાળી પણ સમજી શકે એવું, અતિક્રિત નહિ એવું, કવિકલાના સર્વવ્યવસ્થા શાસ્ત્ર કહેા 'વસ્તુપાળની આ અભ્યર્થનાથી આચાર્યે' સાહિત્યતત્ત્વ કહ્યું તથા પોતાના શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભસૂરિને આવેા મન્ય ગ્યતા આદેશ આપેા. પરિણામે નરેન્દ્રપ્રભે 'અલંકારમહોદધિ' -કાગિકા તથા તે ઉપરની કૃતિ—વસ્તુપાળના આનંદ અર્થે રચ્યા. ૧૫૬ કર્તાના પોતાના કથન મુજબ, એની ગ્યતા નં. ૧૨૮૨ (ઈ. મ ૧૨૨૬) માં થઈ હતી.

નરેન્દ્રપ્રભસૂરિની અન્ય રચનાઓ

૧૨૨. 'આયકન્દવીપજિકા'માંથી ઉપર ઉદ્ધૃત કરેલા રાજગોપરસૂરિના શ્લોકથી જણાય છે કે 'અલંકારમહોદધિ' ઉપગમ નરેન્દ્રપ્રભે 'કાકુત્સ્થકેલિ' નામે એક કૃતિ રચી હતી એક મૂળા મન્યલંકાની સૂચિ ઉપરથી જણાય છે કે 'કાકુત્સ્થકેલિ' એ નાટક હતું ૧૫૭ તથા એનું મન્યમાન અથવા મન્યામ્ર ૧૫૦૦ શ્લોકનું હતું ૧૫૮ 'કાકુત્સ્થકેલિ'ના વસ્તુનો નિર્દેશ એ સૂચિમાં નથી, પરંતુ કૃતિના નામ ઉપન્યા અનુમાન થાય છે કે રામાયણને લગતું કંઈક ઇતિહાસ એમાં હશે 'કાકુત્સ્થકેલિ'ની કાઈ હસ્તપ્રત હજી સુધી જડી નથી. વસ્તુપાળના બે સ્તુતિકાવ્યો નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ રચ્યા છે, બન્નેનું નામ 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ' છે એકમાં ૧૦૪ શ્લોક છે બ્યારે બીજામાં ૩૭ શ્લોક છે એમાંની ૧૦૪ શ્લોકવાળી પ્રશસ્તિ વસ્તુપાળની એક સંધયાત્રા પ્રમગે શત્રુજય ઉપર રચાઈ હોય એમ શત્રુજયનો એમાં જે રીતે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપન્યા અનુમાન થાય છે (અગ્રેય શૈલે રચયાન્નકાર મનોજ્ઞમારણ્ડલમણ્ડપં યઃ ૦ શ્લોક ૭૮, અગ્રેય શત્રુ-જયશૈલ્મોલો ૦ શ્લોક ૮૨) એના ૭૭ થી ૯૮ સુધીના શ્લોકોમાં યાત્રા દરમ્યાન વસ્તુપાળ કરેલા સત્કૃત્યોની યાદી આપી છે તેથી પણ આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે એ જ પ્રમાણે ૩૭ શ્લોકવાળા દૂષ્ટા 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ' માટે એમ કહી શકાય કે એ સંધયાનાનો પ્રારંભ થયો એ સમયે તે રચાઈ

૧૫૬ 'અલંકારમહોદધિ,' પૃ ૩

૧૫૭ 'પુરાતત્ત્વ' ત્રિમાસિક, પુ ૨, પૃ ૪૨૬

૧૫૮ મુખ્યત્વે જેન મન્યકારો અને લેખકોએ કૃતિનો વિસ્તાર સૂચવવા માટે આ મન્યામ્રની યુક્તિ ચોજી છે એ પ્રસિદ્ધ છે કૃતિ અઘમાં હોય કે પદમાં, પણ ૩૨ અક્ષરના શ્લોકોને—અનુષ્ટુપને એકમ તરીકે સ્વીકારીને પ્રત્યક્ષરગણનાથી આ મન્યમાન અપાય છે.

જિનની પ્રાભાવિક રત્નિ રચી હતી. એમની પછી ધનેશ્વરસૂરિ થયા, જેમણે પોતાના ગુરુ પાસેથી મંત્ર પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને સમયુપુર(પાટણ પાસેના સમૌ)ની દેવનાને પ્રબોધી હતી. સગ્ગતીના ચાર હાથ જેવા વીરભદ્ર, દેવસૂરિ, દેવભદ્ર અને દેવેન્દ્રસૂરિ એ એમના ચાર શિષ્યો હતા. જ્યાં પુષ્કળ જિનપ્રા માદો હતા એના મંડળી (માડલ) નગરમાં દેવેન્દ્રસૂરિએ મહાવીરચૈત્યમાં મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તેમના શિષ્ય ભદ્રેશ્વરસૂરિ અને એમના શિષ્ય અભયદેવસૂરિ થયા, જેમણે અનેક વાદીઓને પરાજિત કર્યા હતા. અભયદેવસૂરિનું ધર્મોપદેશામૃત પીને આસડે ‘ઉપદેશકન્દલી’ અને ‘વિવેકમંજરી’ એ બે પ્રકરણ-ગ્રન્થો રચ્યા હતા. અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિ ‘વૃદ્ધશંન’ અને સાહિત્યમાં નિપજ્ઞાત હતા. એમના શિષ્ય એ બાલચન્દ્ર

બાલચન્દ્રને જ્ઞાતાન્ત તથા વસ્તુપાળ સાથે એમને સંબંધ

૧૨૪. સાધુ તરીકે દીક્ષા લીધા પૂર્વેના પોતાના જીવનનો કેટલોક જ્ઞાતાન્ત બાલચન્દ્રે ‘વસન્તવિલાસ’ મહાકાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં આપ્યો છે:—
 વાદેક નગરમાં ધરાદેવ નામે એક સુપ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ હતો તે જિનપ્રણીત શાસ્ત્રોના રહસ્યનો જાણનાર હતો, ધનિક હતો અને તેને ઘેર આનંદાર વાયકો ઉમેશા ધનસમૃદ્ધ ઘર્ષને જતા હતા એમની પત્નીનું નામ વિદ્યુત હતું. એમને મુખ્ય નામે પુત્ર હતો, જે પિતાના ધરમાં રહેવા જતા સસારને જાણ્યરૂપ સમજતો હતો હરિભદ્રસૂરિની વાણી સાલળી, વિવેકરૂપ સંપદ મેળવી, માયાપની અનુમતિથી તે સાધુ થયો, અને જોનું નામ બાલચન્દ્ર રાખનામાં આવ્યું હરિભદ્રને પોતાનો અતકાળ નજીક આવેલો જાણ્યો ત્યારે એમણે બાલચન્દ્રને પોતાને ધ્યાને સ્થાપ્યા ચૌલુકચ રાજાઓ જેમના ચરણમાં નમતા એના મહાવિદ્વાન પદ્માદિત્ય તેમના અધ્યાપક હતા વાદી-દેવસૂરિના ગમ્મળના ઉદયસૂરિએ એમને સારસ્વત મંત્ર આપ્યો હતો એક વાર યોગનિદામાં દેવી સરસ્વતી બાલચન્દ્રને પ્રત્યક્ષ થઈ અને તેણે તેમને કહ્યું કે ‘નત્સ’ તારા બાલ્યકાળથી સારસ્વત કંઠથી કરેલા મારા ‘ધ્યાનથી હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ છું અને પૂર્વે કાલિદાસ આદિ મારી ભક્તિથી કવીન્દ્રો થયા તેમજ પાણી ઘર્ષણ’ અને બાલચન્દ્ર કહે છે કે આ પ્રમાણે વાગ્દેવતાનો આશીર્વાદ પામીને વસ્તુપાળની કીર્તિ ગાવાનું સાહસ હું કરું છું પ્રગ્નવો નોંધે છે કે યુવાન બાલચન્દ્રે જાધી બાળતોમાં શિવ સાથે વસ્તુપાળની વૃણના

૧૬૩ જેન આગમોના સુપ્રસિદ્ધ દીકાકાર અભયદેવસૂરિથી (પૈરા ૨૦) આ અભયદેવસૂરિ ભિન્ન છે, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

કરતો એક પ્રશસ્તિલોક (ગૌરી રાગવતી ત્વચિં) કહ્યો હતો, ૧૧૪ અને તેથી પ્રસન્ન થઈને વસ્તુપાળે બાવચન્દની આચાર્યપદસ્થાપનાના તમામ કાર્યો હાથે કરી પૂર્ણ કર્યા હતા.

બાવચન્દની નાહિત્યકૃતિઓ

૧૨૫. બાવચન્દની મુખ્ય કૃતિ એ એમનું 'વસન્તવિલાસ' મહાકાવ્ય છે. વસન્તપાલ અથવા વસ્તુપાળના જીવનનું એમાં આલેખન છે. વસન્તપાલ નામ વસ્તુપાળને એના કવિ મિત્રોએ આપ્યું હતું (પૃષ્ઠ ૬૩) 'વસન્ત વિલાસ' કાવ્ય વસ્તુપાળના પુત્ર જૈત્રસિંહની વિનંતિથી રચાયું હતું. કર્તાએ જ્યનાર્થે આપ્યું નથી, પણ ઈ સ ૧૨૪૦ (સ ૧૦૮૬)માં વસ્તુપાળના અવસાનનો એ ઉલ્લેખ કરે છે, એટલે ત્યારપછી એ રચાયું હશે. 'કરણા વજ્રાયુધ' એ બાવચન્દનું એકાકી નામ છે એની પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખ છે તે પ્રમાણે, વસ્તુપાળની એક સઘયાના પ્રત્યે ચારિત્ર્યના પૂર્ણાપ અર્થે શત્રુજય ઉપર આદિનાથના મંદિરમાં તે લજવાયું હતું કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે એ ઈ સ ૧૦૦૧ની પ્રસિદ્ધ સઘયાના હતી. ૧૧૫ ઉપર જોતા નિર્દેશ કર્યો છે તે શ્રીમાળા શાસ્ત્રિના આસક્કૃત પ્રાકૃત પ્રકરણમંથે 'વિવેક મંજરી' અને 'ઉપદેશકન્દલી' ઉપરની મરુત દીકાઓ એ બાવચન્દની બીજી બે રચનાઓ છે. બન્ને દીકાઓની પ્રશસ્તિઓમાં કહ્યું છે તેમ, ચૌલુક્ય ગણના દુર્ગામીઓએ આસકને 'કવિસમામૃત'નું મિરુદ આપ્યું હતું. 'વિવેકમંજરી' દીકાનું સશોવન નાગેન્દ્ર મલ્લના વિજયમેનસુગિ અને બૃહદ્દ ગચ્છના પ્રદ્યુમ્નસુગિએ કર્યું હતું એમાં રચનાવર્ણ નથી, પરંતુ ઈ સ ૧૨૪૫માં વિજયસેનસુગિનું અવસાન થયું (પૃષ્ઠ ૧૧૪) ત્યાર પહેલાં એની રચના થઈ હોવી જોઈએ. 'ઉપદેશકન્દલી' દીકામાં પણ રચનાવર્ણ નથી, પણ પાંચુ ભટ્ટારમાંની એની એ તાડપત્રીય પ્રતિ સ ૧૨૬૬ (ઈ સ ૧૨૪૦)માં લખાઈ છે, ૧૧૯ એટલે ત્યાર પહેલાં એ રચાયેલી છે. મૂળ મંથના કર્તા આસકના નાના પુત્ર જૈત્રસિંહની વિનંતિથી બાવચન્દે આ બન્ને દીકાઓની રચના કરી હતી. બન્નેની પ્રશસ્તિઓમાંથી એ જાણવા મળે છે કે જૈત્રસિંહનું કુટુંબ ચન્દ્રગચ્છનું અનુયાયી હોઈ બાવચન્દ એના કુલચરુ હતા.

૧૧૪ મથિ પૃ ૧૦૩, વચ ૭૧૧૮-૨૦. ઉત્ત પૃ ૭૩ આજ મ્હોકથે ડા ફરફાર સાથે વસ્તુપાળના પુત્ર જૈત્રસિંહની પ્રશ્ન સાક્ષે બાવચન્દે 'વસન્તવિલાસ' ના ત્રીજા સંજના અંતે આપ્યો છે.

૧૧૫ નેસાઈ પૃ ૩૮૪

૧૧૬ પાલસુ, પૃ ૩૩૩

વળી રત્નશ્રી નામે સાધીના તેઓ ધર્મપુત્ર હતા. એ જ ગણના પ્રભુમંસુરિ જેઓ બાલચન્દ્રને મોટા ભાઈ ગણતા હતા ૧૬૭ તેમજે આ ટીકાઓ લખવામાં એમને સહાય કરી હતી. ૧૬૮ ‘ગયધરાવલી’ નામે એક ગ્રન્થ બાલચન્દ્રે રચ્યો હતો; એના નામ ઉપરથી અનુનાન થાય છે કે એમાં જૈન આચાર્યોની પદાવલી આપી હશે. પોતાની આ કૃતિનો ઉલ્લેખ તેણે ‘વિવેકમંજરી’ ટીકામાં કર્યો છે, ૧૬૯ પણ એ કૃતિ હજી ઉપલબ્ધ થઈ નથી.

(૧૫) જયસિંહસુરિ

‘હમ્મીરમદમદન’ અને ‘વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ’

૧૨૬. જયસિંહસુરિ એ વીરસુરિના શિષ્ય અને ભરૂચના મુનિસુવત-ચૈત્યના અધિષ્ઠાયક હતા. ગુજરાત ઉપર થયેલ એક મુસ્લિમ આક્રમણ બાળવામાં વસ્તુપાળની કુતેહનું નિરૂપણ કરતા નાટક ‘હમ્મીરમદમદન’ના તેઓ કર્તા છે. વસ્તુપાળના પુત્ર જયંતસિંહ અથવા જૈત્રસિંહની આગાધી ખંભાતમાં ભીમેશ્વરદેવના યાત્રામહોત્સવ પ્રસંગે એ નાટક લખવાયું હતું; જયંતસિંહ એ સમયે ખંભાતનો હાકિમ હતો. ઈ. સ. ૧૨૨૩ (સં. ૧૨૭૯) માં ૧૭૦ જયંતસિંહ ખંભાતનો હાકિમ થયો અને આ નાટકની જોસલમેરના ભંડારમાંની તાડપત્રીય પ્રતિ ઈ. સ. ૧૨૩૦ (સં. ૧૨૮૬) માં ૧૭૧ લખાયેલી છે, એટલે ઈ. સ. ૧૨૨૩ અને ૧૨૩૦ ની વચ્ચે ક્યારેક એ રચાયું હશે. જયસિંહસુરિની બીજી રચના એ ‘વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રશસ્તિ’ નામનું હજી શ્લોકનું કાવ્ય છે. એક વાર તેજપાળ સુવતસ્વામીચૈત્યની યાત્રાએ ભરૂચ આવ્યો ત્યારે ત્યાં શકુનિકાવિહારમાં કુમારપાળના દંડનાયક આંખડે બંધાવેલી ૨૫ દેવકુસિકાઓ ઉપર સુવર્ણના ખજાંદો કરાવી આપવા માટે જયસિંહસુરિએ એને વિનંતિ કરી. વસ્તુપાળની સંમતિથી તેજપાળે એ ખજાંદો કરાવી આપ્યા, ૧૭૨ એની સ્મૃતિમાં જયસિંહસુરિએ આ પ્રશસ્તિકાવ્ય રચ્યું. કાવ્યના સ્વરૂપ ઉપરથી જણાય છે કે મન્દિરમાં કોઈ રથજે પથ્થર ઉપર એ કોતરવામાં આવ્યું હતું. પાછળથી શકુનિકાવિહારની મરિજદ બનાવવામાં

૧૬૭. ‘સમરાહિત-સંક્ષેપ,’ પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૪

૧૬૮. પિટર્સન, રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૧૦૦. વળી જુઓ વિમંદી, પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૧૪.

૧૬૯. ચક્રાકમમ્મામિર્ગણધરાવલ્યામ્ વિમંદી, પૃ. ૫ અને ૫૦

૧૭૦. જુઓ ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાળના સિલાલેખો.

૧૭૧. હમમ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧; જેલંસૂ, પૃ. ૨૩

૧૭૨. વળી જુઓ વચ્ચ, પ્રસ્તાવ ૭.

આવી અને લેખનાનો પથ્થર નાશ પામ્યો, પણ એ ઉપરથી થયેલી હસ્તપ્રત રૂપે અશસ્તિ જળવાઈ રહી છે. પ્રશસ્તિનો ચોક્કસ રચનાકાળ નક્કી થઈ શકે એમ નથી.

૧૨૭. ભાસ્કરજીના 'ન્યાયસાર' ઉપર 'ન્યાયતાત્પર્યદીપિકા' ટીકા તથા 'કુમારપાલચરિત' મહાકાવ્ય (ઈ. સ. ૧૩૬૬)ના રચનાર કૃષ્ણગચ્છના જ્યોત્સિંહસૂરિથી તેમજ ઈ. સ. ૮૫૬ માં 'ધર્મોપદેશમાલા' લખનાર કૃષ્ણશિષ્ય જ્યોત્સિંહસૂરિથી (પૈરા ૩૦૪) આપણા જ્યોત્સિંહસૂરિ ભિન્ન છે.

(૧૫) માણિક્યચન્દ્ર

૧૨૮. માણિક્યચન્દ્ર રાજગચ્છના જૈન સાધુ હતા અને તેમજ સૂરિના શિષ્ય સામરચન્દ્રના શિષ્ય હતા. ૧૭૩ મુસ્મટના 'કાવ્યપ્રકાશ' (ઈ. સ. ૧૧૦૦ આસપાસ) ઉપરની સૌથી જૂની અને પ્રમાણભૂત ટીકાઓમાંની એક 'સંકેત' નામની સુપ્રસિદ્ધ ટીકા, તેમણે રચેલી છે; 'કાવ્યપ્રકાશ' ની ગુજરાતમાં રચાયેલી બીજી એક જૂની ટીકા તે રામ સારંગદેવ વાઘેલાના મહામાતૃના પુરોહિત અને ભારદ્વાજના પુત્ર જયંતભટ્ટની 'દીપિકા' (ઈ. સ. ૧૨૬૪) છે. ૧૭૪ 'શાન્તિનાથચરિત' અને 'પાર્શ્વનાથચરિત' નામનાં બે મહાકાવ્યો પણ માણિક્યચન્દ્રે રચ્યાં છે. ૧૭૫

'સંકેત'નો રચનાકાલ

૧૨૯. 'સંકેત'ની રચના ઈ. સ. ૧૧૬૦ (સ. ૧૨૧૬)માં થઈ હોવાનું વિદ્વાનો સામાન્ય રીતે માને છે. ૧૭૧ માણિક્યચન્દ્રે પોતે એ કૃતિને અન્તે રચનાત્પર્યનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે—

૧૭૩. માણિક્યચન્દ્રની ચુકપરંપરા માટે જુઓ પિટસન, રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૫૭ થી આગળ; વળી પાઠસુ, પૃ. ૫૩-૫૪.

૧૭૪. દે, 'સંસ્કૃત પોએટિક્સ,' પૃ. ૧, પૃ. ૧૭૧-૭૨

૧૭૫. જિરકો, પૃ. ૨૪૪ અને ૩૭૯

૧૭૬. કાણે, 'સાહિત્યદર્પણ' પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦૬; દે, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૬૭; કૃષ્ણમાચાર્યચર, કલાસંસિ, પૃ. ૧૯૮; આચાર્ય મુવ, 'હિન્દુસ્તાન', પૃ. ૨૨. મહામહોપાધ્યાય વામુદેવ શાસ્ત્રી અલ્પચંદ્રે 'સંકેત'ના પોતાના સંપાદનની પ્રસ્તાવનામાં આ વર્ષ આપ્યું છે, પણ એનો ઉલ્લેખ કરતો પ્રસ્તુત મૂળ ગ્રંથો કે હસ્તપ્રતોમાં મળે છે તે એમની વાચનામાં નથી. 'સંકેત'ની પ્રાચીનપ્રતિ એમણે પોતાની વાચનામાં લીધી નથી એમ જણાય છે.

રમ-ચક્ર-ગ્રહાધીશવત્સવે મામિ માધયે ।

કાવ્યે કાવ્યપ્રકાશસ્ય મંવેત્તોઽયં સમર્થિતઃ ॥૧૭૭

આમાંના ચક્ર શબ્દનો અર્થ મામાન્ય રીતે 'એક' થાય, અને એથી વિદ્વાનોએ રસ-ચક્ર-ગ્રહાધીશનો અર્થ મંવન '૧૨૧૬ નુ વર્ષ' એવો કર્યો છે. પરંતુ આ સામે ડેટલીક એવી નક્કર ઐતિહાસિક હકીકતો છે, જે ચક્રનો અર્થ 'એક' નહિ, પણ '૭' (કાર્તિકેયનાં મુખ) અથવા 'ચાર' (બ્રહ્માનાં મુખ) કરવાને પ્રેરે છે, અને પરિણામે ઉપર્યુક્ત શબ્દાંક ગં. ૧૨૬૬ અથવા મં. ૧૨૪૬ તરીકે વાંચી શકાય. (૧) સૌ પહેલું તો, માણિમ્પયન્તે પોતાનું 'પાર્શ્વનાથચરિત' ઈ. સ. ૧૨૨૦ (ગં. ૧૨૭૬) માં દેવકૃપક અથવા દીપમાં રચ્યું છે. એમાં રચનાર્થ એમણે આમ જણાવ્યું છે—

૧ ૭ ૧૨
રસપિરયિમંત્વ્યાયાં સમાયાં દીપપર્વણિ ।

સમર્થિતમિદં ઘેલાફલે શ્રીદેવકૃપકે ॥૧૭૮

હવે, કર્તાએ પોતાની પરિપક્વ વિદ્વાના કળાપ 'મંજેત'ની રચના ઇ. સ. ૧૧૬૦માં કરી હોય તો, સાઠ વર્ષ પછી ઇ. સ. ૧૦૨૦ માં તે વિદ્વાન હોય તોપણ પાંચ હજાર કરતા વધુ શ્લોકનું આ મહાકાવ્ય તે રચી શકે એમ માનવું મુશ્કેલ છે. અને ચક્રનો અર્થ '૭' (કાર્તિકેયનાં મુખ) અથવા 'ચાર' (બ્રહ્માના મુખ) કરીને 'મંજેત'ની રચના સં. ૧૨૬૬ (ઇ. સ. ૧૨૧૦) માં અથવા સં. ૧૨૪૬ (ઇ. સ. ૧૧૯૦) માં થઈ હોય એમ માનવું વધારે સમુચિત થઈ પડશે આ અર્થને ડેટલાક જૂના ગ્રંથોના ઉલ્લેખોથી પુષ્ટિ મળે છે. ૧૭૯ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યના મંખ્યાગ્રંથ ગ્રંથોની પુષ્પિકાઓમાં પ્રગોળિત આ પ્રકારના શબ્દાંકોનો જોડો અભ્યાસ કરનાર શ્રી.

૧૭૭. પામંસુ, પૃ ૫૪

૧૭૮. પિટર્સન, રિપોર્ટ ૨, પૃ. ૧૫૭

૧૭૯. (૧) જ્ઞતુ જીમો રષો હેદશ દ્રવ્યથ વટકં સ્વરમ્ ।

કુમારચદનં વર્ણં શિલીમુલપદાનિ ચ ॥

—મહાવીરાચાર્યનો 'ગણિતસાર'

(૨) રસદર્શનર્તુતર્કાઃ ગુહચક્રાણિ પટ્ તથા ।

—ગણદાકોને લગત એક પ્રાચીન તાડપત્રીય પાનું

(શ્રી નાઇટાના તા. ૧૫ માં મે ૧૯૪૮ ના પત્રમાંથી)

આ ઉપરાંત જુઓ—

રસરાગવગ્ગ્રહોણ ત્રિશિરોનેપ્રાન્તરાણિ ગુણતર્કાઃ ।

ર્શનગુહમુલમૂલદત્તવાણિ સ્પુરિહ પટ્સહયા ॥

—કાકલ ૫. ૧૪૫

અગરચંદ્ર નાદગી માને છે કે ગુહચક્ષુ, ગુહચદન અથવા કુમારમુક્ત જેના 'છ' અર્થના નાયક શમ્ભો ગમાન્તઃ નક્ષેપ પામીને ચક્ષુ, વદન અથવા મુગ્ધ એ અર્થે પ્રયોજના વાળ્યા અને છતાં એમાં 'છ' તો મૂળ અર્થ સાથે જોડી ગઈએને વચતી ગ્યનાગ્માંમાં સાથે મુખ્ય શબ્દ 'એક' અર્થમાં નપરાયો નથી એ સ્પષ્ટ છે (ઉદાહરણ તરીકે કાકલ, પૃ. ૧૪૪) કા તો એ વ્રત્તમુગ્ધ છે અથવા ગુહમુગ્ધ છે (૨) બીજું, 'પાર્શ્વનાથ ચરિત'ની પ્રશસ્તિમાં એમ કહેનામાં આવ્યું છે કે કર્તાચ્ચ આ કાવ્યન ગ્યના શ્રીમાલી સાતિના દેહક અને એના પુત્ર પાર્શ્વચુની-જે પશુ કવિ હોતો- વિનતી ઉપરથી કરી હતી, દેહક એ આગુહિલનાક પાટણના રાજાઓ કુમાર પાળ અને અજયપાળના એક દરબારી વર્ધમાનનો પુત્ર હતો ૧૮૦ કુમારપાળ ઈ સ ૧૧૭૪ માં મરણ પામ્યો ૧૮૧ તથા એની પછી અજયપાળ ગાદીએ આવ્યો જેનું ઈ સ ૧૧૭૭ માં ખૂન થયું હતું ૧૮૨ હવે જો માણિમ્મચન્દ્રે અજયપાળના એક દરબારીના પુત્ર અને પૌત્રની વિનતીથી લખ્યું હોય (પૌત્ર પશુ પુખ્ત વયનો હોવો જોઈએ, કેમકે માણિમ્મચન્દ્રે એનો નિર્દેશ પ્રજ્ઞાવતા સમ્પ્રવિપુલ્લવેન એ પ્રમાણે કર્યો છે) તો એ સ્પષ્ટ છે કે એમના મનથી અજયપાળ કગ્તા હીક હીક આ તરફના હોવા જોઈએ દેખીતું છે કે એ મનથી રચના ઈ સ ૧૨૨૦ ('પાર્શ્વનાથચરિત' ના ગ્યનાર્થ) આસપાસ થઈ હોવી જોઈએ

વસ્તુપાળ સાથે માણિક્યચન્દ્રનો મંપક

૧૩૦. (૩) ત્રીજું, વસ્તુપાળ સાથે માણિક્યચન્દ્ર ગાદી મંપકમાં આવ્યા હતા એમ બતાવતો નિશ્વાસપાન ઐતિહાસિક પુરાવો છે જિનભટ્ટ કૃત સમકાલીન (પેરા ૧૧૭) 'પ્રજ્ઞાનાભિ' (ઈ સ ૧૨૩૪) અનુસાર, માણિક્યચન્દ્ર બ્યારે ખલાન પાસેના વટકૂપ(વડના)માં રહેતા હતા ત્યાં વસ્તુપાળે એમને પોતાની પાસે આનના નિમનણ આવ્યું હતું ૧૮૩ માણિક્યચન્દ્રે બીજા કાર્યોના રોકાયેને લીધે નિમનણ સ્વીકાર્યું નહોતું ૧૮૪

૧૮૦ પિટર્સન, ઉપરુકા

૧૮૧ બોગે પુ ૧, ભાગ ૧, પૃ ૧૮૪

૧૮૨ એ જ, પૃ ૧૬૫

૧૮૩ પુમસ, પૃ ૬૩-૬૪, વળે એ જ, પૃ ૭૬ ૭૭

૧૮૪ વચ (૭ ૯૦ થી ૧૧૩) અનુસાર વસ્તુપાળે પોતાની એક સખ યાત્રામાં લોકાવા માણિક્યચન્દ્રને નિમનણ આવ્યું હતું, પણ તેઓ 'સ કેત'ના લેખનકાર્યમાં રોકાયેના હોવાથી આવી શક્યા નહોતા, તેમજ પોતાના મહાશિષ્યને પણ મોખ્યે નહોતા

આથી ખિન્નઈને સ્તુપાળ માણિમ્યચન્દ્રને એક-કટાક્ષગર્ભિત એક શ્લોક મોકલ્યો, જેમા ઘટકૃષ્ણ શબ્દ ઉપર શ્લેષ કરીને તેણે માણિમ્યચન્દ્રને દૂવા માના દેડકા સાથે સગા-યા માણિમ્યચન્દ્રે એના જ કનક્ષમય શ્લોકમા એનો જવાબ આપ્યો. આથી આચાર્ય પોતાની પાસે આવે એ માટે સ્તુ પાળે ખલાતમાની તેમની પૌષ્પશાળામાથી હસ્તપ્રતો અને ખીછ સ્તુઓ ખસેડીને એક ગથળે મુકાની દીધી એટલે આચાર્ય આનીને મનીને મળ્યા અને કહ્યું “મધના ધુરીયુ એના તમે નિઘમાન હોના છતા અમારી પૌષ્પ શાળામા આ ઉપદ્રવ સાથી ?” મનીએ ગ્મિતપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો “પૂજ્યનુ આગમન નહોતુ થતુ એ જ કારણે ” પછી મનીએ આચાર્યને બધુ પાછુ આપ્યુ, અને એમનુ જહજ સમાન કર્યું ૧૮૫ એ જ ‘પ્રમન્ધાવલિ’ પ્રમાણે, સ્તુપાળના એક મિત્ર અને અમકાલીન યગોવીર(પેરા ૯૦)ના મપકમા પણ માણિમ્યચન્દ્ર હતા ૧૮૧ હવે, જે આપણે ‘મત્રેન ’નુ રચનાવર્ષ ઈ સ ૧૧૬૦ માનીએ તો ગલીર કાવ-ચુન્કમનો દોષ ઉપન થશે, કેમકે એ નર્મમા સ્તુપાળનો જન્મ પણ થયો નહોતો ઉપર સૂચના પ્રમાણે ઈ સ ૧૨૧૦ ઈ ૧૧૮૦ નુ વર્ષ એ ઐતિહાસિક પ્રમાણે સાથે સુમગત છે

૧૩૧. પ્રમન્ધા ઉપરથી જન્માય છે કે સ્તુપાળ અને માણિક્યચન્દ્રના મળધો શરૂઆતમા પરસ્પરને અનુકૂળ નહોતા, પણ ધીરે ધીરે તેઓ પરસ્પરની નજીક આવ્યા હતા અને સ્તુપાળે હસ્તપ્રતો આદિ પૂરા પાડીને માણિમ્યચન્દ્રની આહિત્યપ્રવૃત્તિમા અગત્યની સહાય કરી હતી સ્તુપાળની પ્રશસાના માણિમ્યચન્દ્રવૃત્ત કેલાક શ્લોકે પ્રમન્ધામા ઉદ્ભૂત થયેલા છે ૧૧૭

અન્ય કવિઓ અને વિદ્વાનો

હરિહર સાથેની મદનની સ્પર્ધા

૧૩૨. ઉપર જેમની ચાત કરી છે એ બવા કરિષિડિતો ઉપરાત ખીજ પણ એના અનેક મિત્રો અને નિદ્વાનો હતા, જેઓ સ્તુપાળના સપર્કમા આવ્યા હતા અને એની પાસેથી એક અથવા ખીછ રીતે આશ્રય પામ્યા હતા એમને નિજેના પરપરાગત વૃતાન્તો પ્રમન્ધામા સચવાયા છે, અને તેઓના જીવન મિત્રે એમા તપાસ કરતા એ કાળના સાહિત્યિક ચાતાનરણુનુ પણ કટકુક દર્શન થાય છે આના કરિઓમા એક મદન નામે હતો ‘પ્રમન્ધ કોશ’ના ૧૪મા પ્રમધમા જેનુ જીવન નર્ણુ યુ છે એ દિગ્ગજ મદકાર્તિથી

૧૮૫ વય (૭ થી ૧૧૩) અનુસાર વસ્તુપાળે પોતાના પુસ્તકાલય માથી માણિમ્યચન્દ્રને બના મહત્વના શાસ્ત્રોની એક એક નકલ એ આપી હતી

૧૮૬ પુમસ યુ ૫૦

૧૮૭ એ જ, ૫ ૬૪ અને ૭૭

એને અલિપ્ત ગણનાનો પ્રયાસ હો ભાગ્યરહિત કર્યો છે ૧૮૮ જે કે આ માન એક તર્ક જ છે, અને એ માટેનો કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવો નથી સવન ૧૨૯૮ (ધ સ ૧૨૪૧)મા શત્રુજય ઉપર કોતરાયેલા એક લેખમા (જુઓ ગ્રિપાથુ ૧૧૫) એ પ્રશસ્તિપટ્ટિકાના કર્તા તરીકે પ્રાગ્વાત જ્યતના પુત્ર મદનનો ઉલ્લેખ છે, પણ તે ઉપર્યુક્ત મદન હશે કે ખીલે કોઈ એ નિશ્ચય પૂર્વક કહી શકાય એમ નથી 'પુરાતન-પ્રગન્ધ સમ્રાટ' નોધે છે કે વસ્તુ પાળની સમામા મદન અને હરિહર (પેરા ૮૦-૮૪) નામે બે કવિઓ હતા તેઓ પરસ્પર ખૂબ મત્સર મગ્ના હતા, આથી વસ્તુપાળે પોતાના દૌનારિકને આજ્ઞા કરી હતી "જ્યાર આ બેમાથી એક પડિત અદર હોય ત્યારે ખીજને પ્રવેશ કળા દેવો નહિ" પણ અક નાર મનીની સાથે હરિહર નિઘાવિનોદ કરતો હતો ત્યાં મદન આવી પહોંચ્યો, અને તેણે કહ્યું—

હરિહર પરિહર ગર્વ કથિરાજગજાદુશો મદન ।

એ સામગ્રીને હરિહર દુગ્ધ પ્રવુત્ત આપ્યો—

મદન વિમુદ્રય વદનં હરિહરચરિત સ્મરાતીતમ્ ॥

૧૬મી એમના નાદનો અત લાવવા માટે મનીએ નિનોદમા કહ્યું 'જે શાશ્વતિનથી સો કા યો નથી કાઢે એને મહાકવિ કહું" એટલે મદને નારિયેળના સ્ફુનના સો કાવ્ય ગ્યા, હરિહર માન સામની રચના કરી શક્યો એટલે મનીએ કહ્યું "હરિહર તો હાથા" આથી કોઈ ગામડિયા વચ્ચે રહેવા પુષ્પળ ગામઠી નહો અને ગણીએને પહેગના લાયક, લાભે સમયે રણાયેલ એકાદ કીમતી વસ્તુ સ્વેનેા ભેદ પાડતો એક શ્લોક તત્કાલ કહીને હરિહરે એમ બતાવના પ્રયત્ન કર્યો કે કનિતાના નિયમમા પ્રમાણુનું નકિ, પણ શયનુ મહત્ત છે—

રે રે ગ્રામલુલિન્દ કન્દલયતા ચચ્ચાણ્યમુનિ ત્વયા
ગોળીવિગ્રમમાનનાનિ વહુશ સ્વાત્મા કિમાયાસ્યતે ।

અપ્યેય રુચિર ચિરાદમિતવ ધામસ્તદામુચ્યતા

યદ્ગોજ્જન્તિ કુચસ્થલાત ક્ષણમપિ ક્ષોળીભૂતા વલ્લભા ॥

આ સામગ્રી મનીએ હર્ષથી બન્નેનો સત્કાર કર્યો ૧૮૯ 'પુરાતન પ્રગન્ધ-સમ્રાટ' આગેતી હમીકલેને કૃપાકૃત 'સુભાષિતસંગ્રહ'નું અનુમેદન મળ છે, કમંકે હરિહર અને મદનની ગ્રંથો સૂચના શ્લોકો એમા ઉદ્ધૃત થયેલા છે ૧૯૦

પાલ્લવપુત્ર, ચાચરિયાક અને અન્ય કવિ પ રિતો.

૧૩૩. જયપાલે આણુ ઉપર ઈ સ ૧૨૩૧ મા મન્દિરો બધાવ્યા એ ઘનતા વર્ણવતો અપવશ 'આણુરાત' ઈ સ ૧૨૩૩ (સ ૧૨૮૯)મા ગચનાગ, પોતાને પાલ્લવપુત્ર તરીકે ઓળખાવતો એક કવિ થઈ ગયો. દેખીતી રીતે જ વસ્તુપાળના સંપર્કમા આવેલા કવિઓમાંનો એ એક હોવો જોઈએ ચાચરિયાક નામે એક જિજ્ઞાસુ વસ્તુપાળના સમયમા દૂર દેશથી લોળકા આવ્યો હોતો, એની નાણી સાલજના માટે ઉદયપ્રભસૂરિ પણ વેશપવટો કરીને જતા હતા વસ્તુપાળ બે હજાર દ્રમ્ય પ્રીતિદાન આપીને એનો જાહેરમા સત્કાર કર્યો હતો ૧૬૧ આમા ચાચરિયાક નામને ૬ વિશેષ નામ નહિ, પણ સામાન્ય નામ નમજુ છુ સ ચત્વર > પ્રા ચચ્ચર > ગુજ ચાચર-ચોગાનમા કથા કરે ત, વ્યાસ, એવો એનો અર્થ થઈ શકે આ ચાચરિયાકને હરદેવ નામે શિષ્ય હતો એને પણ 'ચાચરિયાક' કહેવામા આવ્યો છે, એથી એ શબ્દના ઉપર મે સૂચવેલા અર્થને પુષ્ટિ મળે છે આ હરદેવે રામાયણની કથાનું ગાન કરીને આશાપત્રીના લોકોને મુગ્ધ કરી દીધા હતા ૧૬૨ પિપ્પલાચાર્ય નામના બે વક્તાઓ-કથામગ્ધે તેજપાળ અને અનુપમા આગળ મહાસતી ચન્દન ખાવાના ચરિત્રનું ગાન કરી, એમને પ્રસન્ન કરીને બાવીસ હજાર દ્રમ્ય મેળવ્યા હતા ૧૬૩ આ ઉપરાંત બીજા અનેક કવિઓ અને ભાટચારણોના નામ આપણુ ને મળે છે-નામનસ્થનીનો યગોધન ૧૮૪ માધન, ૧૬૫ કૃષ્ણનગરનો કમલા દિય, ૧૬૬ શકરચામી, ૧૮૭ દામોદ, ૧૬૮ નિકન, ૧૮૯ પ્રભાસપાત્રપુત્રો વૈરિસિહ ૨૦૦ જયતસિહ અથવા જયદન, ૨૦૧ છત્વાદિ આ બધા નિર્નિવ પ્રકારે વસ્તુપાળના સંપર્કમા આવેલા હતા અને યાના, નિજ્ય, કનિસલા અથવા સપારસમારણ જેના નિર્નિધ પ્રસંગોએ અમણે કહેલા કાવ્યો કે શ્લોકો

૧૦૧ પુત્રસ પૃ ૭૬

૧૮૨ એ જ પૃ ૭૮

૧૮૩ એ જ પૃ ૭૫

૧૮૪ એ જ પૃ ૬૨

૧૬૫ અ જ પૃ ૬૨

૧૬૬ ને ૫ ૧૨૦

૧૬૭ વચ ૪ ૭૩૬ ૭૩૭

૧૮૮ એ જ ૬ ૮૧

૧૮ એ જ ૬ ૩૬૪

૨૦૦ એ જ ૮-૭૪૬

૨૦૧ મધિ પૃ ૧૦૩ ઉન પૃ ૭૬

પ્રમન્ધામા સ્થનાયા છે એમને સ્તુપાળ વિષુત પ્રીતિદાન આપ્યા હતા
વસ્તુપાળના કુટુંબી જનોની કાવ્યરચના

૧૩૮. વસ્તુપાળના કુટુંબી જનોએ કાવ્યરચના કરી હોવાની હકીકત પ્રમન્ધામા આપેલી છે. આ નોંધનું અહીં સ્પષ્ટ થશે. ૬૫૬ શ્લોકો તેજપાળના આપનામા આપ્યા છે, ૨૦૨ એના આધુ ઉપર યોગીંગનો સકા મના તેણે કહ્યો. ૨૫૬ શ્લોકો ખાત નોંધવાન છે ૨૦૩ તેજપાળની વિદુષી પત્ની અનુપમા જેને નર્દર્શનોના અનુસાધીઆ પ્રેરેના નમમારને કાળે '૧૩ દર્શનમાતા નગીઃ ઓગખનામા આત્મી ટની તનો ઉલેખ અને 'કંકણ કાન્ય (જોની રચના ?) કન્યા નગિકે થયો છે, અને 'કંકણકાન્ય' તરીકે ગણાયેલો એ શ્લોક પણ પ્રમન્ધમા આપેલો છે. ૨૦૮ સ્તુપાળનો પુત્ર જયતસિહ અથવા જયસિહ, જે આપણે અગાઉ જોયું તેમ (પૃષ્ઠ ૧૧૭ અને ૧૦૬) નિઘાવિવાસી હતા તેણે પોતાના પિતાના મનનામજાણે મહેતો શ્લોક એક ક ના વધા પ્રમન્ધામા આપનામા આપ્યો છે. ૨૦૫ એક પ્રમન્ધા નાહિત્યમ નાનાર યુમા ગણ લી ચક્રિઓ પોતે વિ ન હાય તોપણ અમુક નિશિષ્ટ પ્રમન્ધા પરિસ્થિતિના સ્પર્શથી કાવ્યરચના કરી શકે એમા કંઈ આશ્ચર્ય નથી એ રીતે પ્રમન્ધામા આપેલી આ હકીકતો વિશે મહેતો મરનાન કાળે નથી

અજાતનામા કવિઓ

૧૩૫. આ ઉપગન બીજા અનેક એવા કવિઓ હતા જેમના નામ નકલવામા નથી, પણ જેમણે વિરિવ પ્રમન્ધાએ કહ્યા વસ્તુપાળના સ્તુતિ શ્લોક પ્રમન્ધામા સ્થનાયા છે અજાતનામા કવિઓના આરા પ્રશસ્તિ શ્લોકોની નમ્યા મ્માય એક સો ક ના પણ વધાર થરા અય છે એ સર્વના ચચિનાઆને વસ્તુપાળ જુદી જુદી ગીતે ઉત્તમ આપ્યું હતું તથા એમને વિષય પ્રીતિ લન અપાયા હતા. આ નોંધ પ્રમન્ધામા સ્વયં કવિનામા આપે છે આ કવિઓમા મપ્યામમે ભાન્યાનપુ પણ હતા, જેમણે અપ્રસર દુદાઓમા પાતાના આશ્રવદાતાની સ્તુતિ કરી છે. ૨૦૧ અપ્રસર અને જૂની ગુનદાતામા મુક્તકા અત મુખાપિનોની રચના માટે દુદા એ તૈયાર વડ પ્રચસિત ૫૬ હતા એ આપીતુ છે

૨૦૨ પુનસ ૫ ૭૦ મ્મા ૫ ૧૦૮

૨૦ ૫૫ ૮ ૨૧૦

૨૦૮ પુનસ ૫ ૬૨ જૂની મના ૫ ૩૦

૨૦૫. ૫૫ ૮ ૬૮૦

૨૦૬ મ્માદત્તમ તરીકે જુઆ પુનસ ૫ ૧૩ ૧૪, કન ૫ ૭૧

વિભાગ ત્રીજો
સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાળો

પ્રકરણ ૬

મહાકાવ્ય

૧૩૬. ઋગ્વેદપાઠના સાહિત્યમંડળનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તથા એમાંના કવિપંડિતોના જીવનકાળની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યા પછી તેમણે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આપેલા ફાળાનો આપણે વિચાર કરીએ એ માટે કવિપંડિતોએ રચેલી સાહિત્યકૃતિઓની સમાલોચના કરવી જરૂરી છે. પ્રકાર અનુસાર એ સાહિત્યના વિભાગો પાડીને આ સમાલોચના કરવાનું સમયક્રમયું થશે. સૌ પહેલું આપણે મહાકાવ્ય લઈએ.

મહાકાવ્યનાં લક્ષણો

૧૩૭. મહાકાવ્ય ('મોટું વર્ણનાત્મક કાવ્ય')^૧ એ સંસ્કૃત સાહિત્યનું કદાચ સૌથી વધુ લોકપ્રિય સ્વરૂપ છે અને અશ્વઘોષના સમયથી અથવા તેનીપે પહેલાંથી મેંકડો કવિઓએ એ પ્રકારની રચના કરી છે. લોકપ્રિયતા પરત્વે એની કંઈક વૃક્ષનામાં ઊભો રહી શકે એવો પ્રકાર માત્ર નાટકનો છે. 'કાવ્યાદર્શ'માં દેડીએ (ધ. સ. ૬૦૦ આસપાસ) મહાકાવ્યનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે : "સર્વખંધ તે મહાકાવ્ય છે. તેનું લક્ષણ કહું હું. આશિષ, નમસ્કાર કે વસ્તુનિર્દેશ એ તેનો મુખ્યખંધ છે. ઇતિહાસની કથા ઉપર રચાયેલું અથવા બીજું જેમાં સંપુરણોનો આશ્રય હોય તેનું ('સદાશ્રય') અતુર્લંગના ફલવાળું, ચતુર અને ઉદાત્ત નાયકવાળું, નગર, સમુદ્ર, પર્વત, ઝાવુ, ચન્દ્ર સૂર્યના ઉદય વગેરેનાં વર્ણનોથી તેમજ ઉદ્યાનકીડા, જલકીડા, મધુપાન અને રતોન્મયથી, તેમ વળી વિપ્રલંભ, વિવાહ તથા કુમારના જન્મ અને ઉદયનાં વર્ણનોથી, તેમ મંત્રચા, દૂત, પ્રયાણ, યુદ્ધ અને નાયકના અભ્યુદયથી અલંકૃત, અસંક્ષિપ્ત, આશુ રસ અને ભાવવાળું, બહુ લાળા નહિ એવા સર્ગોવાળું, શ્રવ્ય વૃત્તોવાળું, યોગ્ય સંધિઓવાળું, બધે જ લિન્ન વૃત્તાન્તવાળું (અર્થાત્ જેના પ્રત્યેક સર્ગને અતે લિન્ન વૃત્ત આવે છે એવું), લોકાંતુ રંજન કરે તેવું અને સારા અલંકારવાળું કાવ્ય કહ્યેથી પણ વધુ ટકે એવું થાય છે."^૨

૧. 'રામાયણ' અને 'મહાભારત'થી બેઠ દર્શાવવા માટે 'મહાકાવ્ય' નું આ રીતે શાબ્દિક લાઘાન્તર કર્યું છે. 'રામાયણ' અને 'મહાભારત' માટે વીરકાવ્ય (Epic) રાખે વાપરી શકાય.

૨. 'કાવ્યાદર્શ', ૧-૧૪ થી ૧૬. ઉપરનું લાઘાન્તર શ્રી. ડાવરરાય માકડનું છે (જુઓ 'સંદેશ' દીપોત્સવી અંક, સં. ૨૦૦૬, પૃ. ૨૭). મહાકાવ્યની બીજી એ વિગતવાર વ્યાખ્યાઓ માટે જુઓ રુદ્રેનો 'કાવ્યાલંકાર' ૧૬-૭ થી ૧૮ અને 'સાહિત્યખંડ', ૬-૩૧ થી ૩૨૫.

૧૩૮. આ વ્યાખ્યામાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે, મહાકાવ્ય ઇતિહાસકથાને આધારે અથવા પરંપરાથી ઊતરી આવેલી કથાને આધારે રચાય છે. અથવા દંડીએ કહ્યું છે તેમ, ‘સદાશ્રય’ અર્થાત્ સંપૂર્ણોના વૃતાન્તને આધારે રચાયું હોય અથવા અર્વાચીન અર્થમાં ઐતિહાસિક વસ્તુ ધરાવતું હોય. મંસ્કૃતનાં મોટા ભાગનાં મહાકાવ્યો ઇતિહાસકથા અથવા પૌરાણિક વસ્તુના આધારે રચાયેલાં છે. અર્વાચીન અર્થમાં ઐતિહાસિક કહી શકાય એવા વિષયો ઉપર લખાયેલાં મહાકાવ્યો તો તુલનાએ પછીના સમયમાં મળે છે. પણ આપણી સાહિત્યરુચિ આખાએ ભારતને પરિચિત એવા પૌરાણિક પુરુષોની કથાઓને આધારે વિકસેલી હતી, અને ઇતિહાસકાળમાં થયેલા, મુકાબલે ઓછા ગણીતા વીર પુરુષો જેમાં નામક તરીકે આવે છે એવાં મહાકાવ્યો પ્રમાણમાં મર્યાદિત પ્રસિદ્ધિ જ પામી શક્યાં. આવું સર્વસામાન્ય વલણ હોવા છતાં ભારતના કેટલાક પ્રદેશોમાં—ખાસ કરીને ગુજરાતમાં—ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને વ્યક્તિઓ પરંવે ઠીક ઠીક સંખ્યામાં મહાકાવ્યો રચાયા છે, અને પ્રમાણમાં લોકપ્રિય પણ થયાં છે. જે ઐતિહાસિક મહાકાવ્યોની આ પ્રકરણમાં આપણે સમાલોચના કરવાના છીએ એઓની પૂર્વે ગુજરાતમાં એ પ્રકારની રચનાઓમાં હેમચન્દ્રકૃત એ ‘દ્વાયાશ્રય’ કાવ્યો (પેઠા ૨૪) છે, તથા એની પછી ગણપતિ વ્યાસકૃત ‘ધારાધ્વસ’ જેનો ઉલ્લેખ નાનાકની પ્રશસ્તિમાં (પેઠા ૮૮), જયસિંહસૂરિનું ‘કુમારપાલચરિત’ મહાકાવ્ય (ઈ. સ. ૧૩૬૭), પ્રતિજ્ઞા મોમનું ‘મોમસૌભાગ્ય’ (ઈ. સ. ૪૬૮), દેવવિમલનું ‘હીરસૌભાગ્ય’ (ઈ. સ. નો ૧૭ મો સદી) અને ૧૯ મ્થનાઓ છે; અને કેટલાંક ઐતિહાસિક ચરિત્રોને પણ સગવડથી તે આ પ્રદેશમાં મુકી શકાય. મહાકાવ્યના પ્રકરણમાં વસ્તુપાળના સાહિત્ય-કાળને કાળો ચાલે ઐતિહાસિક મહાકાવ્યોનો અને બાહ્ય અથવા ભૂત રાણકથા વિશેના કેટલાંક મહાકાવ્યોનો છે. ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક મહાકાવ્યોની સમાલોચના જુદી જુદી કરવી અગત્યથી થશે.

મહાકાવ્યોના પ્રસિદ્ધ નમૂનાઓનો ગુજરાતમાં અભ્યાસ

૧૩૯. આ કૃતિઓની સમાલોચના કરતી વખતે આપણે ખ્યાનમાં ખરાવું છે કે કાલિદાસાદિમાં મળે છે એવી પ્રથમ પંક્તિની કવિતાની પેઠા આપણે એમાં ન ગણીએ તોપણ તેઓની સાહિત્યિક નિદિ નરપ્રવી, કેમકે પ્રસિદ્ધ કાવ્યસાહિત્યના ત્રાઢ અધ્યયનના પરિપાકરૂપ આ રચનાઓ. અત્રાં આપણે જેમું નેમ, મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં જન્મેલ વિદ્વાનગણ

હતી અને કાવિદાસ, ભટ્ટિ, ભાર્ગવિ, માધ અને પાછળથી શ્રીહર્ષ જેવા પ્રશિષ્ટ કવિઓની ગ્યનાઓનો અહીં ઉસાહપૂર્વક અભ્યાસ થતો હતો તથા એ ઉપર મીઠા ટિપ્પણ રચાતા હતા, અને એથી જીજ્ઞાસુ કવિઓને પોપણ મગતુ હતુ, નાટકના પ્રેમીઓમા હર્ષના નાટ્યે અને મુગર્ગિન ‘અનર્ધરાધન’ ખૂબ લોકપ્રિય હતા આમ છતાં, જે ગ્યનાઓની આપણે અહીં નમાલોચના કરીશુ તે પ્રાચીન પ્રશિષ્ટ કવિઓની ગ્યનાનં અનુકરણ ગાન નથી રૈતી, રજુનો અને નિર્યોની માગતોમા એમને પ્રાચીનતર કાવ્યોમાથી પ્રેરણા મળતી છે, પણ એમનુ પોતાનુ અલગ વ્યક્તિત્વ છે અને દૃટલાક દાખ લાઓમા તો આપણને એના મુદ્દ કાવ્યો મળ છે કે જેઓને મધ્યકાલીન મન્દરૂત કવિનાના સર્વોત્તમ નમુનાઓમા ગણી શકાય

ઐતિહાસિક મહાકાવ્યો

સોમેશ્વરરૂત ‘કીર્તિકૌમુદી’

૧૪૦. ઐતિહાસિક મહાકાવ્યોનો નિયામ કરતા સૌ પહેલા આપણે સોમેશ્વરનુ ‘કીર્તિકૌમુદી’ નામુએ અગાઉ જોયુ છે તેમ, રાધેવાઓના તથા નરુપાળના ઇતિહાસને વળતા સમકાલીન મૂળ ગ્રન્થોમા તે મુખ્ય છે * નન સર્ગનુ એ મહાકાવ્ય છે, અને એમા બધા મળીને ૭૨૨ શ્લોકો છે પહેલા સર્ગમા ધર્મના ચાર ચારિકા પહરેગીર જેવા નિષ્ક્રુના ચાર હાથને સ્મરીને કવિ શિવ અને સરસ્વતીને નમન કરે છે પછી તે કવિપ્રશસા કરે છે અને તેમા ના મીઠિ, વ્યાસ, કાલિદાસ, માધ, ભાર્ગવિ, ગાણ, ધનપાલ, જિહ્વલણ, હેમચન્દ્ર, નીલકંઠ અને પ્રહ્લાદન એ કવિઓની પ્રશસાના શ્લોકો આપે છે નરુપાળના સાહિત્યમકળના કવિઓમા નરચન્દ્ર, વિજયસેન, મુલદ અને યશોનીરની તેણે પ્રશસા કરી છે પછી થોડા શ્લોકોમા સ્ફૂર્તિની પ્રશસા અને દુર્જનેના નિદા કરીને સોમેશ્વર કહ છે કે નરુપાળનુ કુલ, ઉદાગતા, સમાન, ઉત્તમ આચાર, કહાપણ, દયા, ન્યાય અને પોતામા (અર્થાત્ સોમેશ્વરમા) લાકિન જોઈને પોતે અને વિંશેનુ કાવ્ય લખના પ્રેરણો છે, અને મનીના ગુણ માનને પોતાની ગિમ જાણે કે ઉતાવળી થાય છે (શ્લોક ૪૪-૪૭) પછી કવિ અણુહિવનાડ પાટણનુ રજુન આપે છે, જે અલકાર

૩ સ રૂત ષ વક્રાવ્યો ઉપર ગુજરાતમા રચાયેલી દીકાઓ માટે જુઓ ભાવિ,
 ૪ ૨, ૫ ૨૬૭ થી આગળ ૫ ૪૧૭ થી આગળ, ૫ ૩, ૫ ૨૫ થી આગળ
 ૪ * ‘કીર્તિકૌમુદી’ ના વસ્તુપરિવચ માટે જુઓ ‘જેન સત્યપ્રકાશ’ માર્ચ ૧૯૫૦—મારા લેખ સોમેશ્વરરૂત કીર્તિકૌમુદી

પૂર્ણ હોના છતા ગુજરાતની રાજધાનીની જાહોજલાલીનો ખ્યાલ આપી શકે એટલું મિત-લગ્નપૂર છે બીજી અનેક હકીકતો સાથે કવિએ સહેજે મિંગ સરોવરની તથા એને કિનારે આવેલા કીર્તિસ્તંભની નોંધ લીધી છે (શ્લોક ૭૧-૮૧)

૧૪૧. બીજા સર્ગમાં મૂળગજથી માડી ધાળકાના નામેવા લગ્ન પ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધન્ય સુધીના ગુજરાતના રાજઓનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. મૂળરાજ, ચામુક, નલરાજ, દુર્લભરાજ, ભીમ, કર્ણ, જય સિંહ સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, અજયપાળ, મૂળગજ બીજા અને ભીમદેવ બીજાની ગજકથા કારકિર્દીની તથા એમના પરક્રમેની થોડીક કવિત્વમય પંક્તિઓમાં કવિ નાન કંઠે છે (શ્લોક ૧-૬૧), અને નામેવા નશના મૂળ પુત્ર ધનલ અને ગુજરાતના ચૌકિય રાજ્યને દૃઢ બનાવનારા કાળો આપ નાર એના પુત્ર અર્જુનરાજ સુધી આવે છે. અર્જુનરાજના પુત્ર લગ્નપ્રસાદ અને પૌત્ર વીરધન્યનો વૃત્તાન્ત સ્વાભાવિક રીતે જ કવિ નધારે વિસ્તારથી આપે છે. એમણે વસ્તુપાળ અને તેજપાળને પોતાના મનીષ્યો તરીકે પનદ કર્યા હતા. લગ્નપ્રસાદે પોતાના અગ્રથી નકુલના સ્વામીને હણ્યો હતો. એના સુરાજ્યમાં નારીનું નામ નહોતું, માત્ર એ પોતે જ શત્રુ રાજઓની કીર્તિનું ઉત્થાપ કરતો હતો. એનો પુત્ર વીરધન્ય પોતાના પિતાની આદૃતિનું એક સામ્ય ધરાવતો હતો કે જાણે દર્પણમાં પડેલું એનું પ્રતિબિંબ ન હોય. (શ્લોક ૬૬-૭૭) એક નાન પ્રભાતે નિઝામાથી જગીને લગ્નપ્રસાદે રાત્રિએ પોતાને આવેલા સ્વપ્નની નાન કહેવા મારે પુરોહિત મોમેશ્વરદેવને (અર્થાત્ કવિને) બોલા યો પુરોહિતે આનીને આશીર્વાચન ઉચ્ચાર્યા અને તે આસન ઉપર બેઠો, એસે પુત્ર વીરધન્યને સાથે નખીને લગ્નપ્રસાદે ન્યમ કહેના માકલું (શ્લોક ૮૩-૮૬) “ગત્રે હુ કેવ્વાસ પર્વત ઉપર ચડ્યો અને ત્યાં પ્રત્યક્ષ શિવની પ્રજા કરી શિવની પ્રજા મપૂર્ણ કરીને હું સમાધિમાં લીન થયો ત્યાં ચન્દ્ર જેના મુખનાળી, નાકા જેના સૌન્દર્યનાળી, શ્વેત વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી, શ્વેત તિલકનાળી અને હાથમાં શ્વેત માળા ધાન્ય કરેલી એક સ્ત્રીને મે જોઈ આશ્ચર્ય પામીને મે પૂછ્યું કે ‘તું ‘પાણી છે ? કાની છે ? અને અહીં કેમ આવી છે ?’ તેણે ઉત્તર આપ્યો કે ‘હે વીર ! ગુર્જર રાજ્યની લગ્ન પુત્ર અને શત્રુઓથી અન્યત્ર દુષ્ટ થયેલી છું અરે ! એ ગુર્જરદેવો અને કુજરેન્દ્ર શત્રુઓ રડે હણાઈ ગયા છે, જેમના શત્રુઓ અને દત્તોમાં મારો નિવાસ હતો. આજે જે બાલ અથવા મુર્ખ નામ રાજ્ય કરે છે એ શત્રુ મૈત્ર્યોને ખાગસને અર્થ નથી એના મનીષ્યો ૬ માકલિકામાં ક્રમ ક પરાક્રમ

કશું નથી હું કે જે એમના સ્વામીની સ્ત્રી છું એની પણ તેઓ કામના કરે છે સુવર્મરૂપી કન્યથી જેણે મારું રક્ષણ કર્યું હતું એ પુરોહિત આમશર્મા નિઘમાન નથી જેણે પોતાની મનશક્તિથી નિરોધી ક્ષત્રિયોને વશ કર્યા હતા એ મુળલનો પુત્ર પણ નથી શત્રુઓના હસ્તીઓની ગદ્ય પણ જે સહન કરી શકતો નહોતો એ ગધ્દ્રૂટનશનો પ્રતાપમત્સ પણ નથી મારા પોતાના માણસોએ જ મારી હલકી દશા કરી છે, એક માન જગદેનને જ કારણે ગુર્જરપુરીમા શત્રુઓ પેસી શક્યા નથી ગુર્જર દેશની રાજધાનીમા નગરે દીવા પણ થતા નથી, રાત્રે ફૂતા હાથનગાળાથી જે પુરી ગાજી રહેતી તેમા શિરાળના શબ્દ કરે છે વૃક્ષો લાગી પડનાથી આ નગરી જાણે કે મુડિત અને ફિલ્સો પડી જનાથી જાણે કે કુડલમિહીન થઈ ગઈ છે તારા પુત્ર વીરવનન મહિત તુ મારું રક્ષણ કર ' આમ જોનીને એ દેવીએ શ્વેત માળા મારા કંઠમા પહોંચાવી અને મારી નિદ્રાની સાથે તે પણ ક્યાક ચાલી ગઈ હવે કહા કે આનો અર્થ જો સત્યપ્રસાદની આ વાત સાલળીને સોમેશ્વર કહ્યું કે "ગજ ! તમને ધન્ય છે શ્રી પોતે જ તમને નરના માટે આની છે, માટે એનો સ્વીકાર કરા અને ઉત્તમ મનીઓની નિમણૂક કરો "

૧૪૦. આ રૂપકપ્રધાન નર્તુન એમ સૂચવે છે કે દુર્વ્ય યસ્થા દૂર કરના માટે તથા રાજગુ રક્ષણ કરના માટે અણુહિલનાડના રાજકારોમારની લગામ સત્યપ્રસાદ પોતાના હાથમા લીધી હતી આજ રૂપક થોડા ફેરફારો, અલકરણો અને ઉમેરાઓ સાથે 'સુદૃતમકીર્તન' અને 'વસન્તવિલાસ' જેના ખીજા અમકાવાન કાન્ધોમા તથા પ્રાન્ધગાથ' અને 'સ્તુપાનચરિત' જેના પછીના અમયના પ્રમન્ધા મક અન્ધોમા નજરે પડે છે ખરી નસ્તુ એ હોઈ શકે કે લીગદેનના શત્રુઓના નાશ કરના માટે સત્યપ્રસાદ અને વીરધવલે દુહનીતિ સમેત અનેક ઉપાયો અજમાવ્યા હતા, એથી ગુર્જર ગજલક્ષ્મીના હિનમા આ બધા ઉપાયોને ન્યાય્ય ઠગનનાનો પ્રયત્ન મામેશ્વર અને ખીજા અમકાનીન કરિઓએ કર્યો હતા, જેન પાછળના લેખકો પણ અનુસર્ષા જણાય છે

૧૪૩. ગોળ અર્થમા ચક્રપથી માડીત નસ્તુપાળના પૂર્વ પુત્રોનો વૃતાન્ત કવિ આપે છે અને સતુપાળના પુત્ર જૈનચિંડના તથા તેજપાળના પુત્ર લાવજમિહનો ઉલ્લેખ કરીને એ નસાનગી પૂરી કરે છે (શ્લોક ૧-૫૦) વચ્ચુપ્રનાદ પ્રાય કુશળ ગત્રાઓની નિમણૂક કરના છત્રહોતા હતા, અને તેણે સતુપાળનેજપાળને તેડાવ્યા અને એમને મની તરીકે નીમવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી સતુપાળ આ છત્રહોનો સ્વીકાર કર્યો અને સત્યપ્રસાદે

બન્ને બાઈઓને મંત્રીમુદ્રા મુપરત કરી એથા નર્મમા કરિ કહ છે કે આ નિમુક્તિ પછી વસ્તુપાળને ખલાન મોકલનામા આવ્યો, ત્યાં એણે અગમ્યતા દૂર કરી, ગમ્યવહીનું સુચવચ્ચિત કર્યો (પેગ ૪૬), અને દેશમા શાન્તિ પ્રનગી ગહી એવામા દેવગિનિના યાદ્ય ગમ્ય સિદ્ધિણે ગુમગત ઉપર દુમલો કર્યો, પણ એને વચ્ચુપ્રતાદે પાછો હમ્યો વાટનો રાજ શખ, જે ખલાન ઉપર પોતાનુ આવિષ્કાર હોવાનુ ગણતા હતો તેણે સ્તુપાળ પાસે દૂત મોકલ્યો અને એને પોતાની મેના નીકાળવા આગ્રહ કર્યો પણ સ્તુપાળે એનો જડમાનાડ જવાન આપ્યા, અને દૂત પાછો કર્યો, પાચમા સર્ગમા વસ્તુપાળ અને શખ સ્વેના લયાનક ગુહનુ વર્ણન છે એમા બન્ને પક્ષના મધ્યામધ પગકમી ચોદાઓ મનાયા, અને છેવટે પોતાના રજાનલા નૈન્ય તાથે ગખને નાસી જતુ પડયુ છડા સર્ગમા વસ્તુપાળના પગકમથી અને શત્રુના પગજથી બાનદિત થયેલા ખલાનના નાર્મગ્ધિએ કહેવા ઉન્સવનુ વર્ણન છે પ્રચકધા ધાનુઅથી વીંપાયુ, દેગ દેગ ન્વનિધ થયા, નાદિત્રોના નાદ મમગાયા અને છની સ્ત્રીઓ મગ્ય ગીત ગાના વાગી, દવાયથોમા રિગેપ પૂજ થઈ, ગમ્યમાર્ગે સુગોલિન થયા અને વધૂજનોએ વિગેપવેશ પહેર્યા (પેગ ૨૦-૨૨) ખલાનની સીમમા એકલ્પગી માતાના મદિમા મોટા સમારલ થયે ત્યાં માતાના દર્શન કરા માટે વસ્તુપાળ ગયો ત્યાં એ વિજયી વીરનુ દર્શન કરના માટે નાગમાર્ગે ઉપર સ્ત્રીપુરુષોની ભારે ભીડ થઈ દેવીની પૂજ કર્યા પછી મધ્યાહનવેગાએ પામેના કીરોદાનમા મંત્રી પ્રવેશ્યો, અને ત્યાં કનિઓ નાથે ગોપી શર થઈ કરના કવિઓએ તેના ફલની, ક્રયાકે દાનની અને ક્રલાકે એના અન્ય ગુણોની પ્રશંસા કરી કહ્યું જેવા દાનેશ્વરી સ્તુપાળના કર્ણ કવિઓની વાણીથી પરિન થયા, અને તેણે હમગ હમને દાન આપીને એમના હૃદયોમા પ્રભોનો નચા કર્યો આ પ્રમાણે કવિઓની વાણીથી મુધાથી તિયાના વસ્તુપાળ ઓધ્મ જનુનો મધ્યાહન ઉદાનમા ગાઓ અને મધ્યામળ ને વચ્ચે આવ્યો (પેગ ૨૮-૫૬)

૧૮૮. સુરોદય અને પ્રજુધર્મલિના પગપગન પદ્ધતિના અલકાપ્રયુગ વર્ણનોથી નાનમો સર્ગ ગેમરેલો છે આમા સર્ગને 'પગમાર્ધવિયાગ' નામ આપનામા આવ્યુ છે પ્રમાને સ્નાન પછી મંત્રી નીર્ધ કરની પૂજ કરીને બાનમા બેગે અને પછી હજનનુ શ્રય સિચારી યાનાએ નીકગવાનો તેણે નિર્ણય મ્યો એ આમા નર્મનો વિષય છે નમો અર્ધ નંધયાત્રાના વર્ણનથી ગેકાગેલો છે મધ્યામધ હાથી, ઘોડા, બગદ, જીર, ગધ અને દૈનિક ઉપયોગની સર્વ જરૂરી સ્ત્રુઓ માથે ગુબ દિવસે નંધ નીકળ્યો મધની નાથે બળા

તો કરા પશુ સેવાયા નમની પામ સાન નવંતુ એમને સાન અપાણ, દન્ય નહાતું એમને દન્ય અપાણ, અને ત્રો નદોના એમને ત્ર અપાણ માર્ગમાં આસના નર નમરોમાં સધનો માન્ય નકા કરામાં આન્યા હતા મંધમાના સ્ત્રીપુરોજાનિએમની ગુણિના ગીત ગાના હતા અને માર્ગમાં આવતા મદિઆ નિનમનિઓની પૂજા કરતા હતા શત્રુ જયના ગિખર ઉપર પાંદાસીને મનીએ કપદી પક્ષની પૂજા કરી ન્યા તેજુ નેમિનાથ અને પાર્શ્વનાથના સુન્દર મદિએ કરાન્યા, અને પાર્શ્વનાથના મદિના સખામકપમાં પાતાના પૂર્વજો, ભાઈઓ અને મિત્રોની અભ્યાગેરી મૂર્તિઓ કરાની, અને ઉનાગામાં પશુ જેમાં પાણી ગરુ એવુ સુન્દર સગરુ એ પરંતની પાને મગન્યુ (શ્લોક ૩૧-૩૬) ન્યા બેનતુ દિવસ ગમર્ષને (શ્લોક ૩૭) મર્ષે ડેન (ગિનાગ) પરંત ઉપર ગયા અને યા નેમિનાથના મદિઆ પ્રવેગીને સુગંધી પદાર્થો દેવની પૂજા કરી, જેથી આખો પરંત સુનામિત ધર્મ ગ્લો ગાજકોયોની ચિન્તા જુનીને રતુપાજ ન્યા ધણા દિવસ ગાજ્યા (શ્લોક ૬૬) પછી પ્રભાત પાજુ જર્ષને તીર્થ કરુ ચન્દ્રપ્રભને નદન મ્હો, ભકિતપૂર્વક મોમનાથની પૂજા કરી, અને યાચમાને દાન આપતા આપતા ને ધાગકે પાછો ફર્યો યા પ્રત્યેક માર્ગ ઉપર નજરની સ્ત્રીઓ મનીનુ દર્શન કરા માટે એકન ધર્મ, પ્રેમકે પૂર્વ સેકડો નાર નેવા છતા પ્રિયદર્શનની તૃપ્તિ થતી નથી નગમ્માં આનીને રતુપાજ પોતાના ઇન્દ જેવા ગ્રામીના ચનતુમાં નમરકાગ કર્યા અને મધના યાનાગુઓનો મકાગ કરીને એમને વિદાય આપી (શ્લોક ૭૭) કથુ જેવો દાનેશ્વરી રતુપાજ પોતાન મદી-પ્રોડન યગોગાન સામળતા સામળતા, 'જ્ય પામો' એગ આવીર્ચન ઉચ્ચારીને સોમેશ્વ આ કાન્યની સમાપ્તિ કરે છે (શ્લોક ૭૮)

૧૪૫. આમ એક સમપ્રાદીન નાચના યગોગાન ગાના માટે 'કીર્તિ કીમુદી'ની ચના થઈ છે, પશુ મહાકાવ્યના શાસ્ત્રોકા બક્ષણો અણીશુદ્ધ ગળનીને એ ન્યાયુ છે એક ઐતિહાસિક પુરણના છનને આધારે ('સદાશ્રમે') એ લખાયુ છે, અને એનો નાયક ચતુગદાત છે આ કાન્યમાં સોમેશ્વરે સગળ અને પ્રાસાદિક વૈદર્ભી રીતિનો પ્રયોગ કર્યો છે જે પ્રવૃત્ત ગ્થાનોએ

૫ આ કથન મોધપાત્ર છે કેમકે અત્યાર જૈન યાનાગુઓ ગતુજ્ય ઉપર રાત રોકાતા નથી સુસ (૬ ૪૩) અનુસાર શતુજ્ય ઉપર વસ્ત્રપાજ ન્યાક દિવસ રોકાયો હતો આ વિધાનને વસ્ત્રપાજવરિત અનુગોદન આ છે (દાએ પુ ૩૧ પુ ૪૮૬ ટિપ્પણ) જમે તેમ પણ ને દિવસોમાં યાનાગુઓ પર્વત ઉપર જ મંચીય રાત્રિઓ ગાળતા

ઉચિત ભવ્યતા પણ ધારણ કરે છે. સ્લોનો પ્રયોગ એમાં જવચ્છે જ થયો છે, અને એ સમયની અંકૂત કવિતામાં આમાન્ય રીતે પ્રચલિત કૃત્રિમતાથી એ મુક્ત છે. અપદ્ રીતે, સોમેશ્વર કાલિદાસને પ્રતીકરૂપ ગણે છે, અને એણે આપેલું તેનું એક કાવ્ય-‘કૃત્તિકૌમુદી’-એનું છે જે કાલિદાસ, ભાગ્યે અને માધવી પછી ગાયેલા ગરૂત કવિનાના સૌથી પ્રસિદ્ધ નમૂનાઓ સાથે માનભેર જોયું ગઈ શકે ‘મુઘે સર્વ’ મહાકાવ્યના પહેલા સર્ગમાં કાલિદાસની કવિતા માટેનો પ્રેમ તેણે નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે-‘શ્રીકાલિદાસની વાણીનો વિચાર કર્યા પછી બીજા કોઈના કાવ્યમાં મારી મતિ રમતી નથી પારિજાતનો ત્યાગ કરીને ભમગ્યોનો સમૂહ તું સિન્ધુનાગના મુખમાં આનંદ પામે ખરો?’ ‘કૃત્તિકૌમુદી’ના બીજા સર્ગમાં ગુર્જર ગજવદ્ધીનો આત્મવૃત્તાન્ત, એ ‘રઘુરાજ’ (૧૬-૪ થી ૨૪)મંત્રિ એ જ પ્રયોગનો વૃત્તાન્ત, જેમાં ઉદ્ભવ અધોધાનગરી કુશ ગજને કુશાસ્ત્રીમાંથી ગજધાની પાછી અધોધામાં લઈ જવાની નિંત્રી કરે છે, એનું અનુકરણ નહિ તો અપદ્ રીતે અનુરણન છે એ ધ્યાનમાં રાખીએ ત્યારે કાલિદાસ વિશેનું સોમેશ્વરનું ઉપર્યુક્ત કથન સૂચક બની જાય છે ‘કૃત્તિકૌમુદી’માંના ‘કેટલાક વર્ણનો’ એના ઉચ્ચ સાહિત્યિક ગુણધર્મો છે કે અંકૂત કવિતાના સર્વોત્તમ નમૂનાઓ સાથે એની તુલના થઈ શકે અણુલિપ્ત, ગદ્યઅલિંગ સરોવર અને કૃત્તિસ્તલન વર્ણન (૧-૪૭ થી આગળ), આપદ્મસ્ત ગુર્જરાજ લક્ષ્મીનો વિવાહ (૨-૮૭ થી આગળ), અવુપાળ ખલાતના હાકિમ તરીકે ગયો ત્યારે ત્યાં થયેલો એનો સંકાર (૨-૭ અને ૮) અને શબ્દોનો પરાજય થતા નાગરિકોએ કરેલો હિંમત (૬-૨ થી આગળ) અવુપાળના દર્શન માટે તૈયાર કરતી સ્ત્રીઓનું વર્ણન (૧-૧૬ થી આગળ), જે અશ્વધોષ, કાલિદાસ અને માધવા આનંદા એ પ્રકારના વર્ણનોની યાદ આપે છે, ચન્દ્રોદયનું આહ્વાનક વર્ણન (૭) અને મધયાનાનું વિગતભરપૂર વર્ણન (૯) એ આ પ્રકારના કેટલાક ઉદાહરણ છે વસ્તુપાઠ અને લક્ષ્યપ્રસાદનો ટૂંકો મનાદ (૩-૫૪ થી આગળ) એ ‘શિશુપાલરાજ’ અને ‘કિરાતાજીવીય’ ના પ્રારંભમાં મળે છે એના, રાજનીતિની ગહતવની ચર્ચા કરતા સત્વશીલ કાવ્યમય સનાદનું ઉદાહરણ છે.

૧૪૬. અહીં ‘કૃત્તિકૌમુદી’માંથી થોડાક શ્લોક ટાકવાનું ઉચિત થઈ પડશે સોમેશ્વરની કાવ્યકલાનો કઈક ખ્યાલ એ શ્લોકો આપી શકશે

ઉદાત્તરણ તરીકે, સહસ્રલિંગના કિનારે જીભા કરેલા મંદ આદરના કીર્તિ-
આલનુ એકશ્લોકી વર્ણન—

યસ્યોચ્ચૈઃ સરમસ્તીરે રાજતે રજતોજ્જ્વલઃ ।

કીર્તિસ્તમ્ભો નભોગદ્ગામ્રવાહોઽવતરન્નિવ ॥ (૧-૭૫)

અને ભીમદેવના રાજ્યમાં અણુહિલવાડની દયાળનકે દશાનુ રાજસભ્યોએ
કેરું વર્ણન—

મુખેષ રણિહતનિરન્તરવૃક્ષસ્રવણ

નિષ્કુણ્ડલેષ દલિતોજ્જ્વલધૃત્તયમ્રા ।

દૂરાદપાસ્તથિષયા વિધયેવ દૈન્ય-

મન્યેતિ ગુર્જરધરાધિપરાજધાની ॥ (૨-૧૦૪)

કાર્મકુશળ મંત્રીઓ નીમવા માટે લવણપ્રસાદ સમક્ષ સોમેશ્વરની દલીલ—

દૃપ્યદ્ભુજાઃ ક્ષિતિભુજઃ શ્રિયમર્જયન્તિ

નીત્યા સમુન્નયતિ મન્નિજનઃ પુનસ્તાન ।

સ્તનાર્વાલિ જલધયો જનયન્તુ કિન્તુ

મન્કારમત્ર મણિકારગણઃ કરોતિ ॥ (૨-૧૧૩)

રાજનીતિમાં ન્યાયી રીતે વર્તવાની ગમ ખાતરી આપે તે જ પોતે
મંત્રીપદની જવાબદારી સ્વીકારવા તૈયાર છે એવું વસ્તુપાણનું કથન—

પુરસ્કૃત્ય ન્યાયં ચલજનમનાદન્ય સદ્ગા-

મ્રીર્ણિજિત્ય શ્રીપતિષરિતમાધિત્ય ચ યદિ ।

સમુદ્ધર્તુ ધાત્રીમભિલપન્તિ તત્સૈષ શિરમા

ઘૃતો દેવાદેશઃ સ્ફુટમપરધા સ્થન્તિ ભયતે ॥ (૨-૭૭)

ગંભીર આક્રમણથી ગુર્જરભૂમિમાં પેદા થયેલ ભયનું દૃષ્ટાંત વર્ણન—

શ્વતસિદ્ધ્યનસૈન્યસિંહનાદપ્રસરા ગુર્જરરાજરાજધાની ।

દરિણીય દગ્નિમુગાવલોકં ચકિતાન્તઃકરણા મુહુષ્કાર ॥

ગૃહમાગ્ન્યતે ન કોઽપિ કર્તુ કુસ્તે કોઽપિ ન સંગ્રહ કળાનામ ।

સ્થિરતાં વ્યવચનાપિ નૈતિ ચૈતઃ પરચન્નાગમશઙ્કયા પ્રજાનામ ॥

અયધીન્નિધાન્યસંચયાનાં ઘટુમાનઃ શકટેષુ માનવાનામ ।

વિપદામુદયે હિ દુર્નિવારં શરણં ચક્રમૃદેષ દેહભાજામ ॥

મમુર્પતિ યથા યથા સમીપં ત્રિપુગજધ્યજિની મદાત્તદાનીમ ।

પરતઃ પરતમ્નયા તથામી જનતા જાતભયોન્મૂઢા પ્રયાતિ ॥

(૪-૮૩ થી ૪૬)

સરથ પણ અર્થનાકે રીતિએ આલેખાયેલુ ખલાતની પ્રતના
ઉત્સાનુ નર્ણન—

ગૃહે ગૃહે ધાતુરસાનુલેપા સમન્તત સ્વસ્તિકપદ્ધત્તિમન્ત ।
વિરેજિરે વૃચરવાનુકૃલા તુલાઙ્ગનામદ્વલગીતયશ્ચ ॥
ધમ્મય દેવેપુ વિશેષપૂજા રાજન્યમાર્ગેપુ વિશેષશોભા ।
વિશેષહર્ષ પુરપૂરુપેપુ વિશેષવેષશ્ચ ઘઘ્જનેપુ ॥ (૬-૨ અને ૩)

સુ-૬૨ કવિત્રય અર્થાન્તરન્યાનો—

ત્રૈલોક્યદીપકં દેવે લોકાન્તરમુપેયુપિ ।
તમસ્તાન્તમશૂદ્ધિશ્ચં ક સુખી મહદાપદિ ॥
ગતે ભાનો સ્થિતે ધ્વાન્તે પદ્મિન્યા સાધુ મીલિતમ્ ।
દુરીક્ષ્ય મહતામાપદસતામુન્નતિશ્ચ યદ્ ॥ (૬-૧૫ અને ૧૬)

કૃષ્ણીક કાવ્યમય ઉત્પ્રેક્ષાઓ—

યથ ગત સચિતા ધ્વાન્તમેતદપ્યાગતં કુત ।
યથ સચિસ્મયેષ ઘો સ્ફારતારમવૈક્ષત ॥ (૭-૧૮)
નીરન્ગ્રેણાન્ધવારેણ રોદસી સપુટીકૃતે ।
અથોદ્ઘાટયિતુ કોઽપિ પ્રવૃત્ત ઇવ પૂર્વત ॥ (૭-૨૪)
ગેહિણીરમણ વીક્ષ્ય રાગાદાગતમન્તિકે ।
સસ્મિતૈષ તદુદ્ઘોતદમ્ભાદભવદિન્દ્રદિષ્ ॥ (૭-૨૬)
આવિર્બમ્બ્ય પૂર્વસ્માદગ્રેશ્ચન્દ્ર શનૈ શનૈ ।
તદીયૈસ્તદમાનિક્યકિરણોઘૈરિવારુણ ॥ (૭-૨૮)

માણિમ્ય જડેલા સ્ત્રીઓના કુડળની છુતના ઉત્તરવચ તાડપત્રમા
લખાયેલા કાળા અક્ષર સાથે કરનામા એક પ્રકારની નાસ્તરિકતા છે—

તાડપત્રશ્રિયા ન્યસ્તનીલાશ્મગણવર્ણયા ।
પુસ્તિવેષ ચકાસ્તિ સ્મ કાચિત્ કામવિપશ્ચિત ॥ (૭-૫૩)
શરદઃપતુનુ વર્ણન જે બતાવે છે કે લાખા વૃત્તો ઉપર પણ મેમેશ્વરનું

અસાધારણ પ્રયુત્ત છે—

સ્વચ્છ ચારિ નિયારિતામગ્ધનુલ્યામ વ્યપેતામ્મસ
પાયોદા સમદા સિતચ્છદધધરાશા સફાશા પુર ।
ભાતિ મ્મ પ્રથયન્નહપ્રથમિકા તેજસ્વિયૃત્તેજિત
દયામામ્ભાધરમસ્મતેષ શશમૃદિકામિનીદર્પણ ॥ (૮-૭૧)
યાત્રાના પ્રારભ પૂર્વે નસ્ટુપાળના મુખમા મુકાવેલા કેટલાક અર્થ
મર્ફ મુલાવિતોમાના બે—

પિત્રાધેરુપમુક્તા યા પુત્રાધૈરપિ મોક્ષ્યતે ।

કામયન્તે ન તાં સન્તો ગ્રામવેદ્યામપિ શ્રિયમ્ ॥ (૮-૩૫)

અન્ધા ધ્રુવ ધનાન્ધા સ્યુરિતિ સત્ય તથા હિ ચે ।

અન્યોક્તેનાધ્યના ગચ્છન્ત્યન્યહસ્તાવલમ્બિનઃ ॥ (૮-૩૭)

અને તે છેનટે નિર્ણય ઉપર આવે છે ? ધર્મ એ જ જીવનમાં એક

માન બાધાર છે—

વિદ્યો વિચ્યતિ સત્રોધે વર્મ ધર્મ. શરીરિણામ્ ।

સ एवं કેવલં તસ્માદસ્માકં જાયતા મતિઃ ॥ (૮-૫૬)

અરિસિદ્ધત ‘સુકૃતમકીર્તન’

૧૪૭. અરિસિદ્ધત ‘સુકૃતમકીર્તન’ એ વસ્તુપાળના જીવન અને કાર્યોને નિરોધુ અતિહાસિક મહાકાવ્ય છે એનું નામ સૂચવે છે તેમ, વસ્તુપાળના સુતોના ગુણગાન અર્ધે તે રચાયું છે જેમ ‘કાર્તિકીમુદી’ વસ્તુપાળના જીવનના ગજકીય અગ્ર ઉપર વધારવાર મૂકીને એને નર્ણવે જે એમ ‘સુકૃતમકીર્તન’ એના ધાર્મિક કાર્યો અને અન્ય સત્કૃત્યોને પ્રમાણ માં મહત્તર આવે છે આ પ્રમાણે આ બે મહાકાવ્યો પરસ્પરના પૂરક છે એ દૃષ્ટિએ જ બે સમકાલીન કવિઓએ એ બે કાવ્યોની રચના કરી હોય એ મસરિત છે

૧૪૮. ‘સુકૃતમકીર્તન’માં અગિયાર સર્ગ અને કુલ ૫૫૩ શ્લોકો છે પહેલા સર્ગમાં અણુહિવનાડમાં પ્રથમ રાજા કરનાર ચાપેલકટ અથવા ચાવડા વશના રાજાઓની વશાનલિ આપી છે અને એ પછી અણુહિવનાડનું નર્ણવ આવે છે ચોલુક્ય અને નાથેના યુગમાં ગુજરાતમાં રચાયેલા મખ્યાનધર્મ ઐતિહાસિક કાવ્યો પછી માત્ર ‘સુકૃતમકીર્તન’ અને ઉદયપ્રભસરિત ‘સુકૃત કાર્તિકી-સોમિની’ એ બે જ એના છે કે જ ચાન્ડાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે, હેમ ચન્દ્ર કે જેમણે ગુજરાતનો રીતતત્ત્વનો ઇતિહાસ ‘દ્વાશ્રય’ કાવ્યમાં આલેખનાતો પ્રયત્ન કર્યો છે તેઓ પણ ચાન્ડાઓ નિશે મૌન રાખે છે એનું કારણ કદાચ એ હોય કે વનનાજ અણુહિવનાડનો સ્થાપક હતો અને તેથી એ નજર આતપાતના નાનકડા પ્રદેશ ઉપર ગંભ્ય કરનાર ચાન્ડા વશને ગોણું મકેત્વનો ગજવશ ગણનામાં આવતો હતો અરિસિદ્ધે ચાન્ડા વશના આ રાજાઓ—નગર, યોગરાજ, નનાદિત્ય, વૈરિસિદ્ધ, શ્રેષ્ઠ રાજ, ચામુડ, ગહડ અને જૂલટનો નિર્દેશ કર્યો છે એમાના ઉલ્લેખ

૭ ઉપાસક યેમોમાં ચાવડાઓ વિશેનો પહેલવહેલો ઉલ્લેખ કુમારપાળના સ ૧૨૦૮ (ઈ સ ૧૧૫૨)ના વડનમના યેમમાં મળે છે અણુહિવનાડના સ્થાપક

૨૬ ગચ્છના શાન્તિસૂરિ,^{૧૨} અને 'ગચ્છસોહસાગ્રક' ગચ્છક ભતિના સુધ^{૧૩} ૧૭
૧૪માનસૂરિ^{૧૪} એમાં હતા (૫-૧૦ થી ૧૩) શત્રુજયની તળેડીમાં મધ
આની પહોંચ્યો ત્યાં પાચમો સર્ગ પૂગ થાય છે

૧૫૧. હાં સર્ગ સૂર્યોદયના આલકાન્કિ રહુનથી રોકાયેલો છે
તાતમો સર્ગ પહોંચ ઉપર મવનુ ચડાણ અને બીજો દિસે સવારે થયેલો
ઉત્તર રહુવે છે કપડો વધતે નમસ્કાર કરીને વસ્તુપાળ આદિનાથના મુખ્ય
મંદિર આગમ મરા બન યાનાળુઓ પણ અને અનુસર્યા ત્યાં બહોંથી
મર્યામ કરીને વસ્તુપાળ જિનેશ્વરની સ્તુતિ કરી (૮-૨૬ થી ૩૩) પછી
પવિત્ર થઈને તેણે મળીત અને નૃવપૂર્વક મંદિરમાં પ્રવેશ કરી, કેતવના જળથી
મૂર્તિને સ્નાન કરાવ્યું, કનૂરીથી અમ્રગજ કુર્ચો અને પુષ્પો ચડાવ્યા શત્રુ
જય ઉપર આ દિવસ બહોં પછી મની ત્યાવી નીચે બનયો અને ગિર
નાર જનાને ઉત્સુક થયો ગિરનાર ઉપર નેમિનાથની અને પ્રભાતપાટણમાં
સોમનાથની યાના મનીએ કરી એ આગમાં અર્ગમાં ચર્ચવ્યું છે ગિરનાર
ઉપર પણ તે આ દિવસ રહ્યો પર્વતના મેઘાર ઉપર વસ્તુપાળે સમકાલે
છ શત્રુઓની શાલા નેઈ એનું રહુન નવમાં સર્ગમાં કરીને મહાકાવ્યમાં
આવશ્યક એનું એક પરપરાગત વધ્યું કનિ ઉમેર છે

૧૨ શાન્તિસૂરિ એ બખાસિપુરના મત્રી થયોલીરના ગુરુ હતા (પૌત્ર ૬૪)
થયોલીર બધાવના મંદિરમાં મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા આ આવાચને હસ્તે થઈ
હતી (માત્રલેસ ન ૧૦૮ ૧૦૫)

૧૩ ૧૪માનસૂરિ એ ગચ્છક ભતિના ગુરુ હોય બમ જલુાય છે સર્વધર્મ
માનાગિવસૂરિજલરદગતોડવલ્લુ નજલોકમાદર સુસ, ૫-૧૩) વયની
સ ૨૨૭ (ઈ સ ૧૨૪૬)ના વસવળના એક રિવાજેખ પ્રમાણે, ગચ્છક ભતિના
એથી મુદે મખાસપાટણમાં આવધનની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ત્રાવી હતી (ગુએસે, ન
૨૫૦ બ) 'ગચ્છક રાજાને કાનરી બને તેવુ બાધાના ગોલ્લ (બરવાડ) રાજા
સાય વખતે મઈ સ બધ હોય જન આગમોની રીકાઓમાં ગોલ્લ દેશનો ઉલ્લેખ
બનેક વાર નાવે છે, બન ચદ્રગુપ્ત મૈયનો ગુ નાલ્લુચ ગોલ્લ દેશના ચલ્ક
મામનો રહેવાસી હતો એની હમીકત એક સ્થળ છે ('અભિધાનરાજેન્ડ' શાન
૧ પ ૧૦૧૧) પણ આ પ્રદેશ કયા બાગે હશે એ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાનું સાધન
નથી ગચ્છક ભતિ મૂળ બ પ્રદેશમાંથી આવી હોય એમ મ્હાવ બને

૧૪ ૧૫માનસૂરિ એ રાજ ગચ્છના આવાચ હતા (વચ ૮-૬૦૩) એમનો
ઉપદેશ લામગીને વસ્તુપાળે ઉપર ગુજરાતમાં ગ બેશ્વરની યાત્રા મરી હતી (વચ
૭ ૨૪ થી ૨૬૭) પ્રમસ પલ એમનો બનેક વાર ઉલ્લેખ કરે છે (૫ ૬૮, ૮૩,
૮૫, ૧૧૬)

૧૫૨. ગિરનારથી ધાળકા મુધીની ગધની વગતી મુસાફરી દસમા સર્ગમાં નર્ણવેધી છે. ગિરનાર ઉપરથી નીચે જતીયાં પછી વસ્તુપાળે યાનાળુઓને જમાડ્યા તથા એમને પ્રીતિદાનો આપ્યા પછી ત્યાંથી આગળ વધી શુભ દિને ઉત્સવપૂર્વક વામનસ્થળીમાં પ્રવેશ કર્યો, કેમકે અગાઉ જૈન મંદીરોને એ નગરમાં પ્રવેશનાનો નિષેધ હતો (૧૦-૬) વીંધનવના સાળાઓ આગણ અને આમુકના વિરોધને કાળે (પેરા ૫૭) કદાચ એ નિષેધ હશે મંથ જ્યારે ધોળકા નજીક પહોંચ્યો ત્યારે ગણા વીંધનવ અને ઘણા નાગરિકો એનો સત્કાર કરવા માટે આવ્યા. વસ્તુપાળ, તેજપાળ અને વીરધનવ 'ત્રિપુરુષ રૂપમાં સ્થિત શિવની જેમ' (૧૦-૧૧) બદીજનોના સ્તુતિનાકર્યો (૧૦-૧૪ થી ૨૯) અને દર્શનોન્મુદ યુવનિઓના આનંદનાકર્યોની (૧૦-૩ થી ૪૦) વચ્ચે નગરમાં પ્રવેશ્યા.

૧૫૩. અગિયારમો સર્ગ વસ્તુપાળના સત્કૃત્યોના નર્ણનથી ગેઠાયેલો છે, અને કાવ્યનુ નામ પ્ધાનમાં ગમ્પતા આ સર્ગને એનો સૌથી મહત્તરનો ભાગ ગણવો જોઈએ. સર્ગના આરંભમાં જ કરિ કહે છે કે ખલાતના હકિમ તરીકે નિમાયા પછી તુરત વસ્તુપાળે પોતાની મૂર્તિમત કીર્તિ જેના મન્દિરો બાંધના માડયા આ સર્ગમાં (શ્લોક ૨ થી ૩૪) જુદા જુદા બાંધકામો અને જીર્ણોદ્ધારો મળી વસ્તુપાળના કુલ ૪૩ મંદિરોની નોંધ કરીએ કરી છે. વસ્તુપાળના આ પ્રકારના કાર્યોની ખગેખરાં યાદી આ કરતાં વાળી હોવી જોઈએ, કેમકે 'સુકૃતમકીર્તન'ની રચના ઈ સ ૧૨૩૧ પહેલાં થયેલી છે (પેરા ૮૮), એટલે એ પછી થયેલા કાર્યોની નોંધ વ્યાભાસિક રીતે જ એમાં આવી ન શકે. ઉપર્યુક્ત યાદી અરિસિંહે વ્યવસ્થિત રૂપે આપી છે, અને એક પછી એક ગામ કે નગર લઈ એમાં થયેલા બાંધકામો એણે નર્ણ-યા છે અણહિલનાડ, ખલાત, ધાળકા, શત્રુજય, પાદલિખપુર અથવા પાલીતાણા, અર્કપાલિત અથવા અગ્રવાલિયા, ઉજ્જવત અથવા ગિરનાર, સ્તલન અથવા ખેડા જિન્નાનુ વાગણા, દર્ભાન્તી અથવા ડભોઈ અને આણુમાં વસ્તુપાળે બંધાવેલા અથવા જીર્ણોદ્ધાર કરેલા મન્દિરો, તળાવો અને બીજા વિવિધ પ્રકારના બાંધકામોનો ઉલ્લેખ કરિ કરે છે ૧૫ બ્રાહ્મણ ધર્મના કેટલાક મન્દિરોના જીર્ણોદ્ધાર આદિની નોંધ પણ આ યાદીમાં છે, જે આ મહાન દાનેશ્વરીની ઉદાર મનોવૃત્તિ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. અત્રામાં, વસ્તુપાળના

૧૫ સુસમા નોંધેલા સત્કૃત્યો માટે તથા બીજા સાધનોમાંથી મળતી એ પ્રકારની હકીકતો સાથે એની તુલના માટે જન્મો બ્યુલર ૪૫૨ પુ ૩૧ ૫ ૪૬૧ થી આગળ

અમ પ્ય 'કાર્તિનો-કાર્તિરમાગ્ધે સિનાગ્ધા સ્થુત્તાની પોતાની અશક્તિ જણાવી, એની કાર્તિની પ્રશંસિત ગાઈને અગિસિહ આ કાવ્ય પૂરું કર છે

૧૫૪. સાહિત્ય- દષ્ટિએ 'સુકૃતમકાર્તન' કાવ્ય 'કાર્તિકૌમિદી'ની ૧૭૧રીમા ઊભું રહી શકે એમ નથી આમ છતાં પદરચના ઉપર અરિસિહનો સારા કાળ છે અને 'સુલાક સાગ વર્ણનો અને આકૃષ્ટાદક શબ્દાલકારોને આપે છે, જે અવકારશાસ્ત્રના એના અભ્યાસનું પરિણામ હોઈ શકે અણુલિપ્તનાકનું સર્જન (૧-૧૦ થી આગળ) જે નાતવિક મગતા મા પનિક રધુ અમે જણાય છે ભીમદેવને સ્વપ્નમા કુમારપાળનું ઉદ્દેશોધન (૩-૧ થી આગળ), નધના પ્રયાણને મારણે ચડેલી વૃગની કમરી (૫-૨ થી આગળ), મન્દર યમકાદિથી ભરેલા ચન્દ્રોદય (૬) અને પદ્મસુના () સર્જનો-એ અરિસિહને યશ અપાવે એના છે છતાં સર્જના આરભમા જેનો નિર્દેશ છે તે આનંદ સ્ત્રીઓનો ગસ એ સુજરાતનો ગગ્ગો જ છે અને કાવ્યને તે એ નિશિષ્ટ સ્થાનિ મગ અર્થે છે—

જિતમહમહિમાનં પ્રત્યદીયન્ત વૃગ
દધ ઘલયિતવૃન્દ રાસકા આધિકામિ ।

તનુસદનનિપણ્ણશૃરવાવોલકા

સ્ફુરિતદુરિતજાલગ્રામશૃત્તારતાલમ્ ॥ (૬-૧)

અને એ જ સર્જમા ચન્દ્રોદયનું સર્જન—

વિરહશિખિમમીઁ કામનાસીરઘીઁ
સ્તિમિરતરકુઠાર પૃથવિક્તારહાર ।

ગગનગજનિપાદી કામિનીચક્રવાદી ।

સિતરુચિરુદિતોઽય વર્ધયન્ વાદિતોયમ્ ॥ (૬-૧૬)

આકર્ષક યમકાદિથી ભરેલા સન્ન-સર્જનના બે શ્લોકો—

સ્મિતસરાજમુખીમુખયામનાસુરમિમધવિશેષિતસૌરમમ ।

પરિહૃતાપરવહ્નિમધુમ્રતીધવકુલ વકુલ પ્રતિ ધાવતિ ॥

સુમનસા ત્યમસિ સ્થિતિમૃસ્ત્વયા જયતિ વિશ્વમમૌ કુસુમાયુધ ।

મધુમિતીહ રમાલરસાલસા પિષ્કવ ધવ ધવ્યન્ત્યમી ॥

(૯-૫ અને ૬)

બાલચન્દ્રકૃત 'વનન્તવિલાસ'

૧૫૫ સ્વપાળના છન્દ પદ્મ સારો નીચું મહાકાવ્ય બાલ ચન્દ્રનું 'વનન્તવિલાસ' હવે વધુએ આ કાવ્ય ૧૮ સર્જમા વધે ચાલેલું

છે અને એમાં કુલ ૧૦૨૧ શ્લોક છે. વસ્તુપાળનો પુત્ર જૈત્રસિંહ કે જેની વિનંતિથી આ કાવ્ય રચાયું હતું તેની પ્રશંસાનો એક શ્લોક પ્રત્યેક સર્ગને અંતે કવિએ આપ્યો છે (પૈરા ૧૨૫).

૧૫૬. પહેલા સર્ગમાં સજ્જનપ્રશંસા અને દુર્જનનિન્દા પછી અને કાવ્યામૃતનો મહિમા વર્ણવ્યા પછી કવિ આત્મચત્તાન્ત આપે છે, અને પોતાના ઉપર સરસ્વતીની કૃપા કેવી રીતે થઈ એ જણાવે છે. કાવ્યનાયકનો પરિચય આપતાં, પોતે કરેલી વસ્તુ-પર્મદગી ન્યાય દરાવતાં તે કહે છે : 'જે શુદ્ધો નહ રામ અને યુદ્ધિષ્ઠિરમાં હતા તે આજે વસ્તુપાળમાં છે, અને તેથી એને વિશે કંઈક કવન કું કહું છું' (૧-૭૬). બીજા સર્ગમાં આયુ-હિલ્લપુરનું—એમાં મુવર્ણુ કલશવાળાં ભવ્ય મન્દિરોનું, એનાં મહાસળોનું, મજબૂત કિલ્લાનું તથા એની આસપાસની ખાઈનું અને દુર્લભરાજસરનું વર્ણન છે. ત્રીજા સર્ગમાં મૃગરાજથી માંડી ભીમદેવ બીજા સુધીના ઔલુખ્ય વંશના રાજાઓનો ઇતિહાસ અપાયો છે, જેની તુલના 'કાર્તિકીમુદી' અને 'સુકૃતમંકીર્તન'માંના ઇતિહાસ સાથે થઈ શકે. જે પરાક્રમથી વીર-ધવલ અને એના પૂર્વજોએ અરાજકતામાંથી શુભરાતનું રક્ષણ કર્યું એની પ્રશંસા કરવામાં આવી (૩-૩૭ થી ૫૦). પછી ગુર્જર-રાજવંશથી વીરધવલના સ્વપ્રમાં આવે છે, અને ભીમદેવના નિર્જળ શાસનમાં થયેલી દુર્દશામાંથી પોતાનું રક્ષણ કરવા વિનંતિ કરે છે તથા એ માટે વસ્તુપાળ અને તેજ-પાળને મંત્રીઓ તરીકે નીમવાની સલાહ આપે છે (૩-૫૧ થી ૬૪). આ આખો પ્રસંગ 'કાર્તિકીમુદી'ના બીજા સર્ગમાંના જ્ઞાન્તનું (પૈરા ૧૪૧) સ્પષ્ટ રૂપાન્તર જણાય છે.

૧૫૭. ચોથો સર્ગ બન્ને મંત્રી બંધુઓના શુભો વર્ણવે છે, અને ખંભાતના હકિમ તરીકે વસ્તુપાળની નિમણૂક થાય છે ત્યાં એ સર્ગનો અંત આવે છે. પાંચમો સર્ગ શંખ સાથે વસ્તુપાળનું યુદ્ધ અને શંખનો પરાજય વર્ણવે છે; અને શંખ ભર્ય તરફ વેગથી પલાયન કરી ગયો એનો નિર્દેશ કરતાં કવિ કહે છે કે 'પોતાના નગરમાં પહોંચ્યા પછી જ એણે શ્વાસ ખાધો' (૪-૧૦૯). શંખ ઉપર મળેલો વિજય જીજ્ઞવસ માટે ખંભાતમાં થયેલા ઉત્સવના વર્ણનથી (૪-૧૧૦ અને ૧૧૧) સર્ગ પૂરો થાય છે. એ પછીના ત્રણ સર્ગ પરંપરાગત રીતિનાં વર્ણનોથી રોકાયેલા છે. છઠ્ઠા સર્ગમાં પદ્મસ્થનું વર્ણન છે. સાતમો સર્ગ પુષ્પાવયય, દોલા અને જલક્રીડાનાં વર્ણનોથી અને આઠમો સર્ગ સુરત અને ચન્દ્રોદયનાં વર્ણનોથી જ રોકાયેલો છે.

૧૫૮. નમો સર્ગ કહે છે કે વસ્તુપાળ ગદ્ય નિદ્રાધીન થયો હતો ત્યાર એણે એક ગ્રન્થ લેયું જેનો એક જ પગ બાકી રહ્યો હતો એના દેવતારૂપે ધર્મ તેની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે ‘તૃતયુગમા માર ચાગ પગ હતા, ત્રેતામા નયુ અને દ્વાપરમા બે હતા, હવે કલિયુગમા માન એક જ પગ બાકી રહ્યો છે’ ૧મી ધર્મ આગળ કહે છે કે ‘મૂળરાજ અને સિદ્ધરાજ જેવા ગમ્ભીર સોમનાથની યાત્રા કરીને મને પુષ્ટ કર્યો હતો સિદ્ધરાજે તો માગ ક્રોડાશય જેડુ ગજવિહાર નામે મન્દિર બાંધ્યું હતું અને મારા તેજની દૃષ્ટિ કરના માટે શત્રુજય તીર્થને જાગ ગામ દાનમા આપ્યા હતા એ રાજા મયો, એની માતા મયલુ-વદેવી પણ ગર્ભ, જેણે બાકુલોદ (ધાગકા પાસેના ભોળાદ) આગળ મોમનાથના યાત્રાગુઓ પાસેથી લેવાતો કર નાબૂદ કર્યો હતો, અને જીવદુ, એમને અજપાન આપનાની વ્યવસ્થા કરી હતી કુમારપાળે શત્રુજય અને ગિનાગની યાત્રાઓ કરી હતી તથા ધણા મંદિરા બાંધ્યા હતા તેણે સોમેશ્વર અને ઝ્રમરના મન્દિરોના છૂર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા, જે ૧૫૩૫ે નર્મદાનેવા એના મારા જણે ૬ બે શિંગડા હતા મૂળરાજે મડની(માડવ)મા બાંધેલા મૂલેશ્વર મહાદેવના મન્દિરનો પણ કુમારપાળ છૂર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો પણ એ પૂના સમયની સ્થિતિ હવે પવનપ્રધ ગર્ભ છે વિભિન્ન દર્શનોના અનુયાયીઓ હવે ત્યાં જય ? સમગ્ર આપત્તિનો નાનો શો ભાગ જ મે નર્મદા છે તે મનીશ્વર મારા મનની પીડા દૂર થાય એવો પ્રયત્ન તુ કર’ ધર્મ આમ બોલ્યો તે સમયે વસ્તુ પાળ નિદ્રામાથી જાગી મયો (૯-૧ થી ૩૪) આ સર્ગનો બાકીનો ભાગ (૮-૩૫ થી ૬૦) વૈતાલિકાના મુનિકા-યોથી રાકાયેલો છે, જેઓ કાન્યમય નાણીમા વસ્તુપાળની પ્રશસ્તિ ગાના સાથે સૂર્યોદયનું પણ નર્મદા કરે છે વસ્તુપાળના સ્વપ્નમા ધર્મનું દર્શન આ કાન્યન બહુ નોંધપાત્ર અંગ છે ૧૫૩૫ે નર્મદાનેલો અતુલ્પાદ ધર્મ, જેનો એક જ પાદ કલિયુગમા બાકી રહ્યો છે એનો ઉલ્લેખ જૈન સાહિત્ય અથવા પુરાણકથામા બીજે મ્થાલ મળતો નથી આ પ્રકારનું નર્મદા ભાગવત પુરાણ (સ્કન્ધ ૧, અધ્યાય ૧૬-૧૭) મા છે, જેની અસર બાલચન્દ્ર ઉપર થઈ હોય તૃતયુગમા ધર્મને ચાર પગ હોવાનો ઉલ્લેખ ‘નેપધીયયરિત’ (૧-૭) પણ કરે છે અણુ દિલનાડ અને ધાળખના રાજદ્વારોમા બાહ્ય અને જૈન વિદ્વાનો વચ્ચે ધનિક સારકારિક ગપ્સ હતો, અને બાલચન્દ્ર જેઓ પૂર્ણાશ્રમમા બાહ્ય હતા (પૈરા ૧૨૪) તેઓ ‘ભાગવત પુરાણ’ માથી સાહિત્યિક પ્રયોજન (Motif) લે અને વસ્તુપાળનું જનન આવેળના એનો કવિતામા વિનિર્મોગ

કરે તો એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. પણ નવમા સર્ગને અતે આપતા જ વૈતાલિકોના સ્તુતિકાવ્યોની તુલના અનંકૃત સાહિત્યમાના આ પ્રકારના નિદાન બે સર્જનો એક 'સ્થુતશ' (૫-૬૫ થી ૭૮) નું અને બીજું 'નૈપધીયચરિત' (૧૯) માનું—આથે થઈ શકે, જેમાં અનુક્રમે અજ અને નવને નિદામાથી જગાડના સાથે વૈતાલિકા સૂર્યોદયનું પણ વિગતારથી સર્જન કરે છે. કૃષ્ણને નિદામાથી જગાડના વૈતાલિકાના, 'શિશુપાલય' (૧૧) માના સ્તુતિકાવ્યોની તુલના પણ કરી શકાય.

૧૫૬. દત્તથી તેર મુધીના મર્ગોમાં સ્તુતપાળની પાતાનું સર્જન છે, જે 'કાર્તિકીમુ'દી અને 'મુદ્ગમકીર્તન' માના સર્જનથી હકીકતમાં ખાસ જુદું પડતું નથી. ઓઢમાં સર્ગમાં કરી કહે છે કે જુદા જુદા મામ નગરામાં અને પહોડો ઉપર સ્તુતપાળે બધાવેલા ધર્મગથાનોની ગખવા એની મોટી છે કે આકાશમાંના તારાઓના જેમ એની ગણના થઈ શકે એમ નથી (૧૪-૯ અને ૧૦). પછી વસ્તુપાળનું અવસાન સર્જનનું એક રૂપક આવે છે, અને અન્યત્ર તે અનુપવચ્ચ હાઇ ખાત નોંધપાત્ર છે—“ એક નાર ધર્મની દ્વિતી જગએ સ્તુતપાળ પામે આવીન કહ્યું કે ધર્મની પુત્રી સદ્ગતિ તમને મળના માટે ઉચ્ચ છે. સદ્ગતિના માતાપિતાએ પણ એનું વશ તમારી સાથે કરવાનું નક્કી કર્યું છે. સદ્ગતિ ત્રિજેના ત્રિચારામાં મગ્ન થતા સ્તુત પાળને એની રપહાનો જવર થતા અને તેણે એની સાથે લગ્ન કરના માટે શત્રુજય ઉપર જવાનું મનનું એના સેનક આયુર્જન્ય આ નિર્ણયના સમાચાર ધર્મને આપ્યા. વર્મ આથી પ્રસન્ન થયો, અને લગ્નનો દિવસ નક્કી કરીને તેણે પોતાના દૂત સદ્ગોવન સ્તુતપાળ પામે મોકલે. સદ્ગોધે સ્તુત પાળને કહ્યું કે સદ્ગતિ સાથે લગ્ન માટે ૧૨૮૬ ના માધ સુદિ પાચમ ને રવિનારના દિવસે સનાર શત્રુજય ઉપર પધાનના ધર્મ તમને નિમંત્રણ પાઠનું છે. ” એ પછી સ્તુતપાળે પોતાના પુત્ર જૈતસિંહ, પત્ની લલિતાદેવી અને ભાઈ તેજપાળને બોલાવ્યા. અને એમને આવશ્યક સૂચનાઓ આપી, રાજની અનુસા ભઈને એ શત્રુજય તરફ નીકળ્યો. પરંતુ ઉપર તેણે આરાધણું કર્યું. લગ્નના દિવસે આદિનાથનું મંદિર પુષ્કળ શણગારનામાં આવ્યું હતું. ધર્મે પોતાની પુત્રી સદ્ગતિ સ્તુતપાળને આદિનાથ સમક્ષ લગ્નમાં આપી અને પછી એને સ્વર્ગમાં લઈ ગયો, જ્યાં ઇન્દ્રે પ્રેમપૂર્વક એનો સન્કાર કર્યો. ” ૧૧ રાજ વિવેકચન્દ્રની પુત્રી કૃપાસન્દરી સાથે કુમારપાળનું લગ્ન સર્જવતા, યશ પાવકૃત નાનકે 'મોહગજપરાજય' માની રૂપકગ્રંથિ (પગ ૩૨) ઉપરથી

બાલચન્દ્રને ‘વસન્તવિલાસ’ના અતિમ સર્ગમાં આ રૂપક આપવાની પ્રેરણા મળી હોય એ મંતવિત છે.

૧૬૦. અપરાજિત કવિએ બાલચન્દ્રને ‘વિદ્ધર્ષીતિગુણવાન’ તરીકે વર્ણવ્યા છે અને એમની કાવ્યશક્તિનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં છે (જુઓ પેરા ૧૨૩ પહેલાં ટાંકેલો શ્લોક.). વિના મોકલે કહી શકાય કે આ પ્રશંસા અસ્થાને નથી, કેમકે પૂર્વે સોમેશ્વર અને અમરસિંહ જેવા એ કવિઓએ વસ્તુપાઠના છવનને મહાકાવ્યનો વિષય બનાવ્યા છતાં એ જ વસ્તુ લઈને ત્રીજા મહાકાવ્યની રચના બાલચન્દ્ર સફળ રીતે કરે છે. એની ભાષામાં વિશિષ્ટ કવિતાનો આવેશ છે, જે એની રચનાને એક આગવું વ્યક્તિત્વ અર્પે છે. એનાં વર્ણનો સામાન્ય રીતે લાંબાં અને અલંકાર-પ્રચુર હોવા છતાં આકર્ષક અને મનોહર કલ્પનાઓથી સભર છે. કવિને યોગનિદ્રામાં પ્રવેશ થતી સરસ્વતીનું વર્ણન (૧-૫૮ થી ૭૦); અણુહિલ-વાહનું વર્ણન (૨), જેમાં વાસ્તવ અને કલ્પનાનું સુભગ સંમિશ્રણ જેવા મળે છે; ખંભાતના ખંદરનું ટુંકું પણ સચોટ વર્ણન (૩-૧૭ થી ૨૩); શંખ સાથેના યુદ્ધનું વર્ણન, જેમાં ભાગ લેનાર મુખ્ય યોદ્ધાઓનાં નામનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે (૫);—એવાં કેટલાંક ઉદાહરણ ૨જૂ કરી શકાય.

૧૬૧. મંત્રી તરીકે નિકુકિત થવા પ્રમંડે વસ્તુપાઠના મુખમાં મુકા-
યેલો શ્લોક શ્લેષનું સુંદર ઉદાહરણ છે—

અન્યર્થમર્થમુપદૌકિતમાદ્રિયન્તે

તં ચ પ્રભૂતગુણિતં પુનરર્પયન્તિ ।

ન્યસ્તાઃ પદે સમુચિતે ગમિતાશ્ચ મૈત્રી

શબ્દાઃ કથેરિવ નૃપસ્ય નિયોગિનઃ સ્યુઃ ॥

અને રાજાને ઉદ્દેશીને વસ્તુપાઠે કહેલો નીચેનો શ્લોક ‘કાર્તિકીમુદી’
(૩-૭૭)ના લગભગ એ જ આશયના શ્લોકનું રમરણ કરાવે છે—

ન્યાયં યદિ સ્પૃશસિ શ્લોભમપાકરોપિ

કર્ણેજપાનપદ્મિનોપિ શમં તનોપિ ।

મુત્વામિનસ્તવ ઘૃતઃ શિરસા નિદેશ-

મ્નન્નૂનમેષ મયકાઽપરથાઽસ્તુ ભદ્રમ્ ॥

(૩-૮૦)

વસ્તુપાઠને શંખની સેવામાં ભેડાવા સૂચનાનો મંદેશો લાવનાર દ્વિતીય વસ્તુપાઠે આપેલો જડ્યાતોડ જવાબ—

ક્ષત્રિયાઃ સમરકેલિરહમ્યં જાનતે ન વણિજો બ્રમ પપઃ ।

અમ્બહાં વણિગપિ પ્રધને કિં મલ્લિકાર્જુનનૃપં ન જઘાન ॥

દૂત રે યણિગદ્ધં રણહદ્દે વિશ્રુતોઽસિનુલયા કલયામિ !
મૌલિભાણ્ડપટલાનિ રિપૂણાં સ્વર્ગવેતનમથો વિતરામિ ॥
(૪-૪૨ અને ૪૩)

એક મનોહર ઉત્પેક્ષા—

યૌવનં ચલમુપૈતિ નો ગતં વિગ્રહૈરલમુપાસ્યતાં પ્રિયઃ ।
ઇત્યવોચદિશ્ચ શૂઢ્રઘૃતૈર્વધૂપાદયોરભિનિપત્ય નૃપુરઃ ॥ (૪-૪૫)

સોમનાથ પાટણ પાસે સાગર અને સરસ્વતીના સંગમનું વર્ણન—
સરસ્વતીયારિધિવીચિહ્નસ્તસચ્ચારિતૈર્યસ્ય પુરઃ પુરસ્ય ।
પરસ્પરાશ્લેષવિભેદયદ્વિશ્વામર્યમાચર્યત કેનકૃદૈઃ ॥
તીરસ્ફુટન્નીરકદમ્યકેન ઘટ્તિઃ સદા ગર્જતિ યત્ર શાઙ્ગૌ ।
વૃથૈવ સોમેશપિનાકિનોઽગ્રે ત્રિધૂપવેલાપટહપ્રપજઃ ॥
(૧૧-૩૩ અને ૩૪)

ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘ધર્માબ્યુદય’ અથવા ‘મંધપતિચરિત’

૧૬૨. ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘ધર્માબ્યુદય’ અથવા ‘મંધપતિચરિત’ એ
બીજું એક એવું કાવ્ય છે જેમા વસ્તુપાળના જીવનનો મંથન આવે છે.
ઐતિહાસિક મહાકાવ્યોની સમાલોચનામા આ કાવ્યને છેલ્લું લીધું છે, કેમ-
કે એના બે જ સર્ગો-પહેલા અને છેલ્લા-ઐતિહાસિક કહી શકાય એવી
હકીકત છે, બ્યારે બાકીના સર્ગોમાં માત્ર જૈન ધર્મકથાઓ છે. ‘ધર્મા-
બ્યુદય’મા ૧૫ સર્ગ છે, અને પ્રત્યેક સર્ગને આતે વસ્તુપાળની પ્રશંસાના
કેટલાક શ્લોકો મૂકવામા આવ્યા છે. આખાએ કાવ્યનું અંત્યામ ૩૦૪૧
શ્લોકનું છે.

૧૬૩. જિનને નમસ્કાર કરીને પહેલા સર્ગનો પ્રારંભ કર્તા કરે છે
અને પછી મહાવીરના ગચ્છધર ગૌતમસ્વામીના જ્ઞાનાદિની તથા હરિભદ્ર,
સિદ્ધગેન દિવાકર, હેમચન્દ્ર, નરચન્દ્ર અને વિજયસેનની પ્રશંસા કરે છે;
સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાના બનેલા ચતુર્વિધ મંધની મહત્તાની
વાત કરે છે અને વસ્તુપાળની મહત્તાની સ્તુતિ કરે છે. આ પછી કવિએ
એક શ્લોક (૧-૧૭)માં કૃતિનું નામઆપ્યું છે તથા પ્રાચીન કાળથી માંડી
વિજયસેનસૂરિ સુધીની પોતાની શુરુ પરંપરા આપી છે (૧-૧૮ થી ૨૫).
પછી વસ્તુપાળ ધર્મોપદેશ સાંભળવા માટે વિજયસેનસૂરિ પાસે જાય છે.
એ વર્ણવ્યું છે. શુરુ અને ત્રય પ્રકારના પ્રભાવનાધર્મ વિશે-અષ્ટાદિકા

ઉત્સવ, રથયાત્રા અને મંથયાત્રા વિશે વાત કરે છે તથા મંથયાત્રામાં પાળવા જોઈતા નિયમો કહે છે (૧-૪૮ થી ૧૦૬).

૧૬૪. એ પછી પરોપકાર, બ્રહ્મચર્ય, દયા આદિ સદ્ગુણોથી પ્રાપ્ત થતાં પુણ્ય વિશેની કેટલીક ધર્મકથાઓ વસ્તુપાળને ગુરુ કહે છે. ૨ થી ૧૪ મુધીના સર્ગો આ પ્રકારની ધર્મકથાઓથી રોકાયેલા છે. ૨ થી ૬ મુધીના સર્ગો પ્રથમ તીર્થંકર તપસદેવ અથવા આદિનાથનું અને એમના પુત્રો ભરત અને બાહુબલિનું જીવન તથા છેવટે ભરતનું નિર્વાણ વર્ણવે છે. ૭મા સર્ગમાં શત્રુજયના રક્ષક દેવતા વક્ષ કપદીનો વૃત્તાન્ત આવે છે તથા શત્રુજય ઉપર પ્રથમ ભરતે બાંધેલા અને પછી સગર ચક્રવર્તી, રામચન્દ્ર, જનક, શીલાહિત્ય તથા સિદ્ધરાજના મંત્રી આશુક અને કુમારપાળના મંત્રી બાહુક જેવા ભૂત-કાળના મહાપુરુષોએ છણોદ્ધાર કરાવેલા મન્દિરનું માહાત્મ્ય વર્ણવાયું છે (૬-૬૭ થી ૮૭). આ વૃત્તાન્ત વિષયાન્તર જેવો દોષ છતાં શત્રુજયની મંથયાત્રા વર્ણવવાના ઉદ્દેશથી રચાયેલા ગ્રન્થમાં અમંગલ નથી. લક્ષ્મી પ્રથમ રાત્રે જ આદિ સૌન્દર્યવતી પન્નીઓનો ત્યાગ કરીને દીક્ષા લેનાર જંહુ-સ્વામીની કથા આદિમાં સર્ગમાં છે, અને નવમા સર્ગમાં તપનું માહાત્મ્ય વર્ણવતી રાજકુમાર યુગબાહુની કથા છે. દશથી ચૌદ મુધીના સર્ગોમાં બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથનું, એમના પૂર્વ જન્મોથી માંડી નિર્વાણ મુધીનું જીવન વિસ્તારપૂર્વક આપ્યું છે, અને આ પાંચ સર્ગનું ગ્રન્થાગ્ર ૨૧૪૨ શ્લોક છે (જુઓ પંરા ૧૧૬). પંદરમા સર્ગમાં ફરી પાછા આપણે કર્તોના સમકાલીન ઇતિહાસ ઉપર આવીએ છીએ. વિજયસેનસૂરિના આ ઉપદેશની પ્રેરણાથી થયેલી શત્રુજયની મંથયાત્રા એ સર્ગ વર્ણવે છે. શત્રુજય ઉપરથી મંથ પાછો ફરે છે એમાં એવા બે મુકામનો ઉલ્લેખ છે જેના વિશે અગાઉ ચાન કરી નથી અથવા દોષ ઐતિહાસિક કાવ્યમાં નથી; એ મુકામ ને અમલદરનગર^{૧૭} અને દોલિનનગર અથવા દોડીનાર (૧૫-૧૩). એ જ સર્ગના શ્લોક ૨૫-૩૧ માં વસ્તુપાળનાં બાંધકામોની એક યાદી આપી છે, જેને બીજા સમકાલીન લખાણોનું અનુમોદન મળે છે. ગ્રન્થને અંતે પ્રશસ્તિમાં કર્તા પોતાના ગમ્મના-નાત્રેન્દ્ર ગમ્મના આચાર્યોની પદાવલિ, બીજી વિગતો ઉપરાંત, આપે છે (પંરા ૧૧૧).

૧૬૫. દરેક સર્ગના અંતિમ શ્લોકમાં આવતા 'લક્ષ્મી' શબ્દથી આ કાવ્ય અંકિત થયેલું દોષ પ્રતિપકાઓમાં એને 'લક્ષ્મ્યંક' કહેવામાં આવ્યું

૧૭. દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં એના પાસેનું અમલદર તથા અમરા. અન્ધારે તે નાનું ગામડું છે.

છે (ટિ ૧૮) પોતાના કાવ્યોને સુલ શબ્દોથી અક્ષિત કરનાની સુપ્રચલિત પગપરા મઠકૃત અને પ્રાકૃત કવિઓમાં હતી, અને આપણે જોઈએ છીએ કે ભારવિનુ 'કિરાતાશુનીય' 'લક્ષ્મી' શબ્દ વડે, માધનુ 'શિશુપાલનધ' 'શ્રી' વડે, પ્રવરસેનનુ 'સેતુનધ' 'અણુરાય' (મ જનુરામ) વડે અને રતનાકરનુ 'હરનિગ્ધ' 'હર' વડે અક્ષિત થયેલ છે આના બીજા પણ ઉદાહરણ આપી શકાય

૧૬૬. પ્રત્યેક સર્ગને અંતે આવતી પુષ્પિકાઓમાં 'ધર્માબ્યુદય'ને મહાકાવ્ય કહેનામાં આ યુ છે, ૧૮ આ પુષ્પિકાઓ મૂળ કર્તાની જ છે કે કાવ્યની નકલ કરનાર નરુપાળની છે એ આપણે જાણતા નથી, પણ એના નરુના ઉપર આપેલા સાગ ઉપગ્યા જણાશે કે આ પ્રકરણના પ્રારંભ માં સંસ્કૃત મહાકાવ્યના જે લક્ષણો આપ્યા છે એ દૃષ્ટિએ એને મહા કાવ્ય ગણી શકાય નહિ ખરું જોતા એનું વૈકલ્પિક નામ 'મધપતિચરિત' સચવે છે તેમ, આ ચરિત છે ખાસ કરીને જૈનોમાં ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક વ્યક્તિઓના ચરિતો રચનાની પદ્ધતિ હતી એના ચરિતોમાં મુખ્ય ૭૬ અનુષ્ટુપ ગદ્યો અને રચના સાદી પુરાણશૈલીએ થતી જેમાં તીર્થંકરોના ચરિતોનો પણ સમાવેશ થાય છે એના, આ પ્રકારના કાવ્યોને ઇત્લીક નાર 'મહાકાવ્ય' કહેતા આમ કહેનામાં તાત્પર્ય એ હશે કે આ કૃતિઓ મહાપુરોના અથવા જેમને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મહાન કહી શકાય એના પુરોના ચરિત છે સાહિત્યશાસ્ત્રમાં જેને 'મહાકાવ્ય' કહેનામાં આવે છે એવી કૃતિઓના કલાવિધાનના અસાનને કારણે આની રચનાએને 'મહા કાવ્ય' કહેનામાં આની હશે એમ માનવું યોગ્ય નથી, કેમકે માણિમ્મયન્દ્ર જેના સાહિત્યના મુત્પન્ન પકિતે ન્મલા કાયા દડી આદિએ આપેલા લક્ષણોને અનુસરતા નહિ હોના છતાં એઓને 'મહાકાવ્ય' નામ અપાવું છે (પેરા ૧૮૨)

૧૬૭. 'ધર્માબ્યુદય' એ જે તીર્થંકરોના જીવન સહિત ઇત્લીક કથા એનો મગ્ગ છે એનો મોટો ભાગ સરળ, સહેલી પણ હકીકતોને જ સ્પર્શ કરતી શૈલીએ લખાનેલ હોઈ લાગ્યા નહિ તેના કે ઝાઝા અલકરણોને અનુસર

૧૮ ઉદાહરણ તરીકે જુઓ પહેલા સગને અંતે—ઈતિ શ્રીવિજયસેનસૂરિ શિષ્યશ્રીઉદયપ્રમસૂરિવિરચિતે શ્રીધર્માબ્યુદયનામ્નિ સઘપનિચરિતે લક્ષ્મ્યજ્ઞે મહા કાવ્યે તીર્થયાત્રાવિધવર્ણનો નામ પ્રથમ સર્ગ ॥

આપતો નથી. આ પ્રકારની શૈલીનો અયોગ મધ્યકાળમાં જૈન લેખકોએ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત કથાગ્રંથોમાં કરેલો છે, અને એમાં કર્તાનો ઉદ્દેશ વર્ણન કરવા કરતાં ઇતિવૃત્તનું કથન કરવાનો જ હોય છે. ૧૯

પૌરાણિક મહાકાવ્યો

સોમેશ્વરકૃત 'સુરધોત્સવ'

૧૬૮. ઐતિહાસિક મહાકાવ્યોની સમાલોચના કર્યા પછી સૌ પહેલાં સોમેશ્વરકૃત 'સુરધોત્સવ' લઈશું, કેમકે એનું વસ્તુ પુરાણમાંથી લેવાયેલું હોવા છતાં તત્કાલીન રાજકીય અને ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ સાથે પણ એને મંળ્ય છે. 'માર્ક'ડેય પુરાણના અધ્યાય ૮૧-૯૩ માંના 'દેવીમાહાત્મ્ય' અથવા 'સપ્તશતી'માં આવતું મુરથ રાજનું ચરિત્ર એ તેનો વિષય છે, પણ સાથોસાથ રાજા ભીમદેવ બીજાની રાજકીય આપત્તિઓ તથા એને ફરી વાર થયેલી રાજ્યપ્રાપ્તિનું સૂચન પણ, અગાઉ કહ્યું છે તેમ (પૃષ્ઠ ૪૮ અને ૭૫), એ દ્વારા થતું જણાય છે.

૧૬૯. 'સુરધોત્સવ'માં પંદર સર્ગ તથા કુલ ૧૦૮૨ શ્લોક છે. પહેલાં સર્ગમાં કવિ વિવિધ દેવતાઓને નમસ્કાર કરે છે, અને તેમાં પણ પ્રારંભિક પાંચ શ્લોકમાં લવાની અથવા દુર્ગાની સ્તુતિ કરે છે. 'જેણે પોતાના સત્કાવ્ય દેવાયનનમાં રાધવદ્યાર્તિરૂપ મુર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી છે તે મુનિમુખ્યને' તથા 'ઋગ્વેદના રહસ્ય, યજુર્વેદના વિવર્ન અને સામવેદના સાર જેવી જેની કૃતિ ત્રિલોકીને પવિત્ર કરે છે એવા સન્યવલીસુતને' અર્થાત્ વાસ્ત્મિકિ અને વેદવ્યાસને તે પ્રણામ કરે છે. 'બૃહન્કથા'ના કર્તા ગુપ્તાદય, સુગન્ધુ, કાલિદાસ, માધ અને મુરારિ જેવા બીજા દેવતાક કવિઓનો પણ તે સન્માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રાચીન હનપ્રતોની શોધના પોતાના એક અહેવાલમાં 'સુરધોત્સવ'નો ઉત્તમ સાર આપનાર ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરના શબ્દોમાં કહીએ તો—“એ પછી કવિના, સજ્જનપ્રથંસા, દુર્જનનિન્દા આદિ સામાન્ય વિષયો પરન્વે કવિ દેવતાક શ્લોકો આપે છે અને પછી પોતાના કાવ્યનાયક સુરથનો પરિચય વાચકોને આપે છે. સુરથના વિશ્વવિજયના વૃત્તાન્ત સાથે પહેલો સર્ગ પૂરો થાય છે. બીજા સર્ગમાં, સુરથના દેવતાક મંત્રીઓ એના સત્રુઓની સહાયથી એનું રાજ્ય

૧૯. આ પ્રકારના ઘોટાક વિશિષ્ટ કથાગ્રંથોના પરિચય મારે જુઓ ઉદાહરણ, 'એન નેરંદીય વિદ્યારંચર ઓફ ધ ચેતાગ્ગર ઓફ સુજાત.'

પકારી લે છે આથી મુન્ધે વનમાં આશ્રય લીધા ત્યાં એને એક મુનિનો પરિચય થયો, અને મુનિને તેણે પોતાના મકટની વાત કહી તપશ્વર્યા ૧૦ લગાવીને પ્રવ્રજ કરાવી મલાલ મુનિએ મુન્ધને આપી, અને લગાવીના પગક્રમે એની આગળ નચ્યા શુભ અને નિરુલ એ બે દેવોએ ધ્વજ ૧ પાનેથી ૨૨દાન મેળુ યુ હતુ ૩ સ્ત્રી સિનાય બીજા કાર્ધને દરને એમતુ મુન્ધુ ન થાય આ ૨૨દાનને કાગળે તેઓ બહુ પ્રમાણ બની ગયા હતા અને બધા પ્રાણીઓને પીકા કરાવતા હતા આ પછી દેવો ૪૬૪૧ પાને ગયા અને પોતાની કૃતિયાદ એમની આગળ ૨૪ કરી ૪૬૪૨એ પોતાના ૨૨દાનનો પ્રકાર દેવોને સમજાવ્યો, તેમણે દેવોને લગાવી પામે જઈને શુભનો ૧૫ કરવા માટે એને વિનંતિ કરા માટે સૂચ્યુ અહીં ૧૧ને નર્ગ પૂગે થાય છે

૧૭૦. “ દેવો પછી હિમાવયમાં ગયા તાહિ યશસ્વતી પગિપાગી મુજબતુ હિમાવયનુ નચુંન ચોથા મર્ગમાં આવે છે એ મર્ગે સમકાલે ઉપગિધન થયેલ પદ્મસ્તુઓન ગોલાનુ નચુંન પાચમાં સર્ગમાં અને યદ્રોદયન નચુંન ૮૬૩ મર્ગમાં આવે છે સૂર્યોદયના નચુંન નાથે સાનમો સર્ગ ગર થાય છે, અને લગાવી પુષ્પાનયય માટે જાય છે એ પછી ગ્નાન માટે દેવી ગગાતટે જાય છે, અને ગ્નાન કરીને એ પાછી ફર છે ત્યાર દેવો દૂરથી એને જોઈને એની ગ્તિ કરે છે પછી દેવો પોતાની કૃતિયાદ કહે છે, અને શુભ દૈત્યનો ૧૫ કરવા માટે દેવીને વિનંતિ કરે છે દેવી એમનો ભય દૂર કરે છે અને દૈત્યનો ૧૫ કરવાનું નચન આપે છે આમાં સર્ગમાં લગાવી એક અન્યત સુન્દરી સ્ત્રીનું રૂપ ધાન્યુ કરે છે અને હિમાવયના એક શિખર ઉપર નાસ કરે છે હિમાવયમાં એક સુન્દરી આવી છે એની સાત રેલાય છે, અને શુભના સાલગામાં પણ એ સાત આવે છે પછી પોતાની સાથે ૨૨ન કરના માટેનો મહેશ એ સુન્દરીને શુભ મોકલે છે એ મહેશો લાગના દુતને લગાવી કહે છે ‘ માતુ એનું નન છે ’ હું સિંહ ઉપર ગરારી કરતી હોઈ ત્યાં મારી સાથે જે પુરુષ યુદ્ધ કરે એની સાથે જ હું લગન કરીશ ’ દુત આ સમાચાર શુભને આપે છે, આથી આશ્ચર્ય પામીને એ વિચિત્ર પ્રતિજ્ઞા છોડી દેવાને સમજાવના માટે ધૂમ્રલોચન દૈત્યને શુભ દેવી પાસે મોકલે છે, અને એ જો પોતાની જક છોડે નહિ તો એને બાપૂર્વક ઉપાડી લાગના કહે છે ધૂમ્રલોચન લગાવી પામે જાય છે અને શુભના હુકમનો અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે એટલામાં તો દેવીના પ્રભાવથી તે બળીને ભસ્મ થાય છે નવમાં સર્ગમાં મોટા સૈન્ય સાથે હિમાની સાથે યુદ્ધ કરના માટે શુભ જાય છે, દસમાં સર્ગમાં એમની વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે, અને અગિયારમાં સર્ગમાં શુભનો ૧૫ નચુંનાયો છે

૧૭૧. “ મુનિના મુખેથી લવાનીના આ પરાક્રમે સાલળાને સુરથ કહિન તપશ્ચર્યા દ્વારા લવાનીને પ્રસન્ન કરાવેલો નિશ્ચય કરે છે આ તપશ્ચર્યા એના વર્ણન બારમા સર્ગમાં છે તેરમા સર્ગમાં મુરથની દંડતાની પરીક્ષા કરના માટે પાર્વતી એક સુંદરીને મોકલે છે, પગતુ એના આકર્ષણથી પણ સુરથ તપમાથી ચલિત થતો નથી ચૌદમા સર્ગમાં લવાની સુરથ ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેની આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તથા એક હજાર વર્ષ સુધી ચક્રવર્તીપદની પ્રાપ્તિ તથા અત્યારનો સાતમો મનુ પૂરો થાય પછી, આવતા જન્મમાં આશો મનુ થરાનું એને વગ્દાન આપે છે બીજી બાજુ સુગંધ ગંજના જે વક્ષાદાર મંત્રીઓ હતા તેમણે કપટીઓનો નાશ કર્યો તથા સુગંધની શોધ માટે ચારે દિશામાં માણસો મોકલ્યા સુરથ જે વનમાં તપ કરતો હતો ત્યાં એમનો એક આવી પહોંચ્યો, અને તેને વિગે એણે પેલા વક્ષાદાર મંત્રીઓને સમાચાર આપ્યા તેઓ ઘણા માણસો સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને મુરથને સંજ્ઞાનીમાં લઈ ગયા, જ્યાં ઉમાના વગ્દાન અનુસાર તેણે ઘણા સમય સુધી ચક્રવર્તીપદ જોગવું ” ૨૦ પદ્યમાં સર્ગમાં સોમેશ્વર પોતાનો કુલવૃત્તાન્ત આપે છે, અને છેવટે વસ્તુપાળની સ્તુતિના ટેલકાક શ્લોકો આપે છે પાંચમા પ્રકરણમાં (પેરા ૬૯-૭૧) આ છેલ્લા સર્ગનો સાગ મે આપ્યો છે

૧૭૨. સોમેશ્વરવૃત્ત ‘ કાર્તિકીમુદી ’ વૈદલ્લી રીતિમાં લખાયું છે તેા એના ‘ મુરથોન્સન ’ મા ઝોડી રીતિમાં કાવ્ય રચવાનો પ્રયત્ન છે, અહીં એના ચિત્ત સમક્ષ કાલિદાસનો નહિ પણ ‘ કિન્નાતુર્નીય ’ અને ‘ શિશુપાલ વધ ’ નો નમૂનો હોય એમ જણાય છે જે કે મરકૂત કવિતાનું. આ બે દુર્ગમગૌત્વ ગ્રન્થોના મુખ્યભાગે ‘ મુરથોન્સન ’ ની ભાષા સંગ્રહ છે, તોપણ એમાં પુષ્કળ શ્લોકો, નિગ્ધ અને અસાધ્યગ્ધ્ય શબ્દોના પ્રયોગો તથા શબ્દ લક્ષણો છે લવાની અને દૈન્યનુ મુદ્દ નર્ણનનો દસમો સર્ગ બધા પ્રકારના ચિત્રકાવ્યોથી ભરેલો છે, ‘ કિન્નાતુર્નીય ’ ના પદ્યમાં સર્ગમાં અને ‘ શિશુપાલવધ ’ ના ઓગણીસમા સર્ગમાં મુદ્દવર્ણનની સાથેસાથ ચિત્રકાવ્યો છે મહાકાવ્યોના લેખકમાં વિવિધ પ્રમાણના ચિત્રકાવ્યો હાથ મુદ્દ નર્ણન કરવાની એક પગપર હતી એમ જણાય છે, જે કે મુદ્દની ગતિ અને વેગના નિરૂપણમાં ખુબુ જોતા, આ ચિત્રકાવ્યો વિશ્લેષ થાય છે

૧૭૩. ‘ કાર્તિકીમુદી ’ ના કર્તાનું કવિત્વ આ કાવ્યમાં પણ જણાય છે આમાં સોમેશ્વરે કહેલા ટેલકાક વર્ણનો ‘ કાર્તિકીમુદી ’ ના ઉત્તમ વર્ણનો

સાથે સરખાવી શકાય એવાં છે. પોતાની ફરિયાદ રજૂ કરવા માટે દેવો આવે છે એ પ્રસંગે ચલદેવનું વર્ણન (૩), અને શબ્દાલંકારોથી ભરેલું હિમાલયની લગ્નતાનું વર્ણન (૪)—જેમાં કવિને ‘કુમારસંભવ’ના પ્રથમ સર્ગમાંથી કંઈક પ્રેરણા મળી હોય—આના ઉદાહરણ તરીકે રજૂ કરી શકાય. પદ્મતુલવર્ણન (૪) અને યુદ્ધવર્ણન (૧૦) પણ નોંધપાત્ર છે.

૧૭૪. ‘સુરધોત્સવ’માંથી સોમેશ્વરની કવિનાકલાનાં કેટલાંક ઉદાહરણ અહીં દાંડીએ. મંત્રીઓની દગાબાજીથી રાજ્યભ્રષ્ટ થયેલો સુરથ વનમાં પ્રવેશે છે એ વર્ણવતાં કવિ એક સુંદર પ્વનિકાવ્ય આપે છે—

વિશન્ ઘનાદેઘ ઘનાન્તરાણિ સાન્દ્રહમધ્રેણિનિરન્તરાણિ ।

માતિ સ્મ મિદ્ધાઙ્ગનસેનિમાનિ ઘનાદિયેન્દુર્ઘનમખ્ડલાનિ ॥

(૨-૧૮)

જે કે અહીં કવિ ભારવિ અને માધવી રચનાઓના કહિન નમૂનાઓને સામાન્ય રીતે અનુસરે છે, તોપણ કેટલેક કૃત્યને અન્યંત સરસ આસાદિક શૈલીમાં રચાયેલી કવિતા મળે છે; જેમકે પદ્મતુલવર્ણનમાં વર્ણન—

કલાક્ષિતા ફૈરપિ ચુસ્વિતા પરૈઃ કૃતોપમોગા મધુપૈષ્ઠ કૈશ્વન ।

મધુ ક્ષરન્તી ચિરરાજ માધવી નવીનરૂપા ગણિકેઽકામિભિઃ ॥

(૫-૧૦)

શરદ—

જલં પ્રસન્ન જલદા નિવર્તિતાઃ પ્રવર્તિતાઃપ્રાધ્વનિ સાધુસિન્ધવઃ ।

ગદાધરઃ સ્થાપયરઃ પ્રલોધિતઃ શરદિનૈર્નિર્મલતોચિતં કૃતમ્ ॥

(૫-૩૯)

વસન્તનો પ્રારંભ—

લભન્તે સૌભાગ્યં કિમપિ હરિણાઙ્ગસ્ય કિરણાઃ

પિકાઃ શબ્દાયન્તે સ્વગતમમૃતસ્યન્દિ ચ ધ્રુવઃ ।

ચલત્યથ શ્વો યા પથનપૂતના ચન્દનગિરે—

રવામં કામસ્ય સ્ફુરતિ ચ ગ્રુમાશંસિ નયનમ્ ॥ (૫-૫૬) ૨૧

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાવ્યની બંગડીનો ઉલ્લેખ નથી એમ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે,^{૨૨} પણ ‘સુરધોત્સવ’ ૬-૧૦૫ માં કાવ્યની બંગડીએનો ૨૫૪ ઉલ્લેખ છે એ નોંધપાત્ર છે—

૨૧. આ શ્લોક હસા ૨-૩૬ માં પણ છે.

૨૨. “સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાવ્યની બંગડીનો કોઈ ઉલ્લેખ મેં નોંધ્યો નથી, પણ એનો વપરાશ ૮ મા-૯ માં જૈદના નવસામાં ૨૪ થયો હતો એમ હું ધારું”

યા ચ કાચવલ્યાવલિશબ્દૈરાજુદાવ દ્વદયં દયિતાસ્ય ।

આ મતાવે છે ? મોમેશ્વરના નમયમા ગુજ્જતમા સ્ત્રીઓનો આ અવકાશ નુપ્રયોગિત હતો

વસ્તુપાલકૃત 'નરનારાયણાનંદ'

૧૭૫. 'નરનારાયણાનંદ' એ વસ્તુપાળે રચેલું એક મહાકાવ્ય છે એનું વસ્તુ 'મહાભારત'ના 'નનપર્વ'માંથી લેનાયેલ છે નર અને નારા યજ્ઞ અધના અર્ચુન અને દૃષ્ટાની મંત્રી, જેમકે ઉદ્યાનમાં તેમનો આનંદ મિહાર અને દૃષ્ટાની બદેન મુલનાનુ અર્ચુને કંઠેલુ લંપુ એ તેનો વિષય છે અને નમક્ષ નાધનો અને કેમ્લેક અને લાગમિનો નમૂનો છે મરૂતના આ બે પ્રશિષ્ટ કનિઓના કા થોમા તેમજ વસ્તુપાળની પ્રમુત ગ્યનામા વિષય જે 'મહાભારત'માંથી લેનાયેલો છે, તેનું રૂતિના નિમ્તાગના પ્રમાણમાં ઇતિવૃત્ત નાનું છે અને નગર, નગ્ન અને ગજ્જમાગ, સુર્યોદય, ચન્દ્રોદય, પુષ્પાનયય આદિના લાગા પગપગાગ વર્ણનોથી તથા કંટથીક ચાર લાગા નનાદોથી રૂતિનો મોટો ભાગ રાખાતો છે તથા કનિઓની શૈલી ખૂબ અવદૂત અને કંઠીક ચાર ના રૂતિમ ગચ્ચી પગે એની છે, જો કે વસ્તુપાળનું કાવ્ય એના પુરોગામીઓ કરતા સગળ છે ભા નિ અને માધની જેમ વસ્તુપાળે પપ એક આપો સર્ગ (૧૪) ચિનપા મો તારા ચુદ્ધના નર્ણનથી નર્લો છે એ સર્ગના ચાળીસે શ્લોકો ચિનપા મોના ધયા પ્રકાર ગજૂ કરે છે અને એમાના કેમ્લાક પ્રકારો તો અવદૂત નરૂત મવિતાના શ્લેષમાં પણ વિન્ય છે

હું મન્ય અગિયામાંથી આવતી દુષ્ટ અને સુજર જેવી ચરદશી જાતિઓ ઠારા એના ઉપરો । મર ધયા દોષ એમ લાગે છે — જનલ માફ એરિરેન્દય સ્તરીક પુ ૧, ૫ ૧૬ માં શ્રી થી કે ગોરમે આપેલ વાસુદેવશરણ અમવાયનુ અવતરણ

સ સન્ત સ્ફટિક ગળ્દના 'દેલીક વાર કાચ અથ કરવામાં આવ્યો છે એ આહી નોધનુ જોઈએ ઉદાહરણ તરીકે સોમદનના યશસ્વિનક ચપૂ (ઈ સ ૮૫૧) માંના સ્ફટિકનય 'સળ્દનો અર્થ' મો સ્ફટિક એ કાચની બજારી' એવો કરો છે યશસ્વિન એ જનિયન કે ચર પૂ ૧૨૩) સ્ફટિક સળ્દના (એક જાતનો સર્દે કિમની પથ્થર એવો) જ સ્ફટકમાં સામાન્ય અર્થ છે એ વિસ્તૃત યદેને દુષ્ટિમ નવ ના અર્થનો સમાવેશ થઈ હયો હરો કે કેમ એ કહેડ મુકેવ છે આથી કાચવલ્ય ગળ્દમાં કાચની બજારી મો સોથી જ્ઞનો ઉપવપ્ત અસ દિગ્વ ઉ યે મ સુરવો સવ માથી મરો છે એમ મ્હેડુ ઉચિત છે

૧૭૬. ‘નરનારાયણાનંદ’ સોળ સર્ગમાં વહેંચાયેલું છે અને એમાં કુલ ૭૮૪ શ્લોક છે. ‘કુમારસંભવ,’ ‘શિશુપાલવધ,’ ‘કિરાતાશુનીય’ અને ‘નૈવધીયચરિત’ની જેમ દોઈ દેવને નમસ્કાર કર્યા વિના જ એનો આરંભ થાય છે. પહેલા સર્ગમાં કૃષ્ણની રાજધાની દ્વારકાનું અને બીજા સર્ગમાં એમના દરબારનું તથા ત્યાં એમના આગમનનું વર્ણન છે. પછી રૈવતકનો ઉદ્યાનપાલ આવીને કૃષ્ણ સમક્ષ પુષ્પોની ભેટ ધરે છે, તથા એમને ખબર આપે છે કે અર્જુન રૈવતક ઉદ્યાનમાં આવેલ છે. પોતાના ઇષ્ટ મિત્રને મળવા માટે કૃષ્ણ ઉત્સુક બને છે, અને ત્રીજા સર્ગમાં રૈવતકમાં આવીને એને ભેટ છે. બંને મિત્રા દ્રાક્ષમંડપમાં બેસીને વાતો કરે છે. રૈવતકમાં સમકાલે પ્રવર્તમાન ૭ ઋતુઓની શૈલાનું વર્ણન એથા સર્ગમાં કરેલું છે. આ બે ગાદ મિત્રાનું જાણે દર્શન કરવા ઇચ્છતો ન હોય એવો ચંદ્ર પછી ભરે છે. આ પછી ત્રણ સર્ગ (૫-૭)માં સૂર્યાસ્ત, ચન્દ્રોદય, સુરાપાન અને સુરત, સૂર્યારત તથા સૂર્યોદયનાં વર્ણનો છે. અર્જુન અને કૃષ્ણ આખી રાત વાર્તાલાપમાં ગાળે છે. આઠમા સર્ગમાં કૃષ્ણના ભાઈ બલભદ્ર રૈવતકમાં જાય છે, અને કવિ એમના સૈન્યનું વર્ણન કરવાની તક મેળવે છે. નવમા અને દસમા સર્ગમાં પુષ્પાવચય અને જલક્રીડાનું વર્ણન છે. સુભદ્રા સ્નાન કરીને પાછી વળતી હતી ત્યારે અર્જુને એને ભોઈ અને બન્નેને એકબીજા તરફ પ્રયુષ થયો. અર્જુન અને કૃષ્ણ પણ રૈવતકમાંથી દ્વારાવતીમાં આવ્યા. અગિયારમા સર્ગમાં વિરહથી વ્યથિત અર્જુનનું વર્ણન છે. એક દૂતી અર્જુન પાસે આવે છે અને સુભદ્રાની દશા પણ એવી જ હોવાનું તેને કહે છે. સુભદ્રાએ પાઠવેલો પ્રેમપત્ર અર્જુન વાંચે છે અને સુભદ્રાએ પોતે રૈવતકમાં મળવું એવો મંદેશો દૂતી મારફત મોકલે છે. કામદેવની પૂજા માટે રૈવતક ઉદ્યાનમાં જતી સુભદ્રાનું વર્ણન બારમા સર્ગમાં છે; એ સમયે અર્જુન એનું ધરણ કરી જાય છે. રક્ષકો બળદેવને ખબર આપે છે, એટલે ક્રોધાયમાન થયેલા બળદેવ કૃષ્ણ આગળ એમના મિત્રના દુર્વર્તન બદલ ફરિયાદ કરે છે. કૃષ્ણ ઉત્તર આપે છે કે ‘સુસદને માટે અર્જુન યોગ્ય વર છે, અને સુભદ્રા પણ અર્જુનને ઇચ્છે છે; માટે તમારે દાપ કરવાનું કારણ નથી.’ તેરમા અને ચૌદમા સર્ગમાં યાદવ સૈન્ય અને અર્જુન વચ્ચેના ત્રુમુલ યુદ્ધનું વર્ણન છે. છેવટે કૃષ્ણ વચ્ચે પડે છે, યુદ્ધ અટકાવે છે અને અર્જુનને દ્વારકામાં લઈ આવે છે. પંદરમા સર્ગમાં દ્વારકામાં થયેલા આનંદોત્સવનું તથા અર્જુન અને સુભદ્રાના લગનનું વર્ણન છે. છેલ્લા અને સોળમા સર્ગમાં વસ્તુપાળે પોતાના પૂર્વજ ચંડપથી માંડીને પૂર્વ પુરુષોનો તથા પોતાનો વૃત્તાન્ત આપ્યો છે, અને નીચેના નમ્રનાચૂચક શ્લોકથી તે કાવ્ય પૂરું કરે છે—

ઉદ્ભાસ્વદ્વિશ્વવિદ્યાલયમયમનસઃ કોવિદેન્દ્રા વિતન્દ્રા
મન્ત્રી વદ્ધાઞ્જલિર્વો વિનયનતશિરા યાચતે વસ્તુપાલઃ ।
સ્વલ્પપ્રજ્ઞાપ્રવોધાદપિ સપદિ મયા કલ્પિતેઽસ્મિન્ પ્રવચ્ચે
ભૂયો ભૂયોઽપિ યૃયં જનયત નયનક્ષેપતો દોષમોષમ્ ॥

વસ્તુપાળના આશ્રિત ડાઈ કવિએ ‘નરનારાયણાનંદ’ના પ્રત્યેક સર્ગને અંતે એની સ્તુતિના એક કે બે શ્લોકો ઉમેરેલા છે. આવા શ્લોકોની કુલ સંખ્યા ૧૮ છે.

૧૭૭. ‘નરનારાયણાનંદ’ એની રચના પછીના થોડા સમયમાં મંસ્કૃત સાહિત્યજગતમાં ઠીક પ્રતિષ્ઠિત થયું હોય એમ જણાય છે, કેમકે એના પહેલા સર્ગનો છઠો શ્લોક જણાવેલી ‘સુકિામુખાવલિ’માં ઉદ્ધૃત થયો છે (પૃ. ૬૪), અને બીજો એક શ્લોક (૧૪-૬) અમરચન્દ્રકૃત ‘કાવ્યકલ્પલતા’ (પૃ. ૧૦૩)માં ધ્યાન પામ્યો છે. આપણે જોયું તેમ, કાવ્યનો મોટો ભાગ મહાકાવ્યોની પરિપાટી મુજબનાં વર્ણનોથી ગેઝાયેલો છે; પણ એમણે વસ્તુ પાળની કવિ તરીકેની વિશિષ્ટતા અજાણી રહેતી નથી, અને એમાંનાં કેટલાંક ગ્યાનો તો ભારપિ અને માધના ઉત્તમ શ્લોકોની યાદ આપે છે, અને આખું કાવ્ય એકંદરે એકુ ધારણુ જળવે છે, જે મધ્યકાળના મંસ્કૃત મહાકાવ્યોના લેખકોમાં સામાન્ય રીતે જોવા મળતું નથી. કૃષ્ણની પ્રકૃતિમાં સામાન્ય મનુષ્યની નજરે દેખાતા વિરોધાભાસો કવિ આમ વર્ણવે છે :

પુષોપ મિત્રાણ્યપિ નિર્મમોઽસૌ ગતસ્પૃહો રાજ્યમપિ પ્રતેનં ।

જઘાન શત્રુનપિ શાન્તચેતાઃ પ્રમુઃ પ્રજૈકાર્યદૃતાયતારઃ ॥

(૧-૪૨)

કૃષ્ણ અને અર્જુન એ બે મિત્રોનું દૈવતક ઉદ્ધાનમાં સાંજા સમય પછી મિલન—

ઉરસિ રમિકાયોન્તયોઃ પ્રમોદાદ્ દટ્પગ્નિરમ્મવિભિન્નભૂષણેઽપિ ।

મૃતમનનુત તારહારણ્મર્માન્મિતરુચિચિન્તુગિતાશ્રુચિન્તુપ્રહત્તિઃ ॥

(૩-૧૧)

સુપ્રીદય યનાં અધકારની વિશુભિ વિગ્ધ એક નુંદર કલ્પના—

મનઃ નિરદ્યુશતયાનુશદ્યુચિમેષાં

યઃ સર્વેતચિભુવનેઽપિ મમો કર્મચિન્ત્ ॥

માતિ સ્મ માંઽપિ રજિ મૂકચિદ્દગમસ્ય

માર્ગોર્ભવાદ્ સમિતિ મંકુચિતોઽપ્યકારઃ ॥ (૭-૩૫)

મુલદાને હરી જતા અર્જુનને બળહટની જલદ ચેતવણી—

રે ચૌર यदि मौजन्त्यं तादृक्षमपि विस्मृतम् ।

તર્લિક મે વામપાદોઽપિ વિસ્મૃતોઽરિકપાલમિત્ ॥ (૧૨-૩૭)

ખીજે એક સ્થળે, મુલદાના સ્તનપ્રદેશ ઉપર લટકતી વેણીને ત્રિહ-વેદનાથી પીડાતા અર્જુનની શરીરકાન્તિની ચોરી કરવાના અપવાદમાં આવેલા મનમથના ઘટસર્પ૨૩ નામે દિવ્ય (જેના ઉપર અપગ્રાધનો મંદેહ હોય એની સંદોષતા કે નિર્દોષતા પુરવાર કરવા માટે કરવામાં આવતી ચમકારિક પરીક્ષા) સાથે સરખાવી છે—

वृत्ततरमपरस्या जालगर्भं गताया
ललितलुलितवेणिः पीवरश्रीरुरोजे ।

શતમલસુતકાયચ્છાયચૌર્યાપવાદા-

वघटत घटसर्पे मन्मयस्यैव दिव्यम् ॥ (૧૫-૨૧)

અમરચન્દ્રકૃત 'બાલભારત'

૧૭૮. અમરચન્દ્રકૃત 'બાલભારત' એ, એનું નામ સૂચવે છે તેમ, 'મહાભારત'ના મુખ્ય કથાવસ્તુનો સંક્ષેપ છે. કર્તાએ એને મહાકાવ્ય કહ્યું છે તથા પ્રત્યેક સર્ગને અતિ 'વીર' શબ્દથી અંકિત હોઈ અમરચન્દ્રકૃતિનું આ કાવ્ય તેમજ એમનું 'પદ્માનંદ મહાકાવ્ય' બન્ને 'વીરાંક' તરીકે ઓળખાય છે. મૂળ 'મહાભારત'ની જેમ 'બાલભારત'ના પણ ૧૮ પર્વ છે અને પ્રત્યેક પર્વ સર્ગોમાં વહેંચાયેલું છે; છેલ્લા પ્રશન્નિસર્ગ મહિત સર્ગોની કુલ સંખ્યા ૪૪ છે છેલ્લા સર્ગના છેલ્લા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આખી કૃતિનું મન્થામ ૬૯૫૦ શ્લોકનું છે. 'મહાભારત'નું કથાવસ્તુ જો કે એક મહાકાવ્યમાં સમાઈ શકે એ કળા ધણ મોટું છે, પણ સંસ્કૃત આલંકારિકાએ આપેલા લક્ષણો અનુસાર મહાકાવ્ય ગણી શકાય એવી રીતે તેના આ સારની યોજના અમરચન્દ્રે કરી છે છેલ્લા સર્ગ સિંચાવના પ્રત્યેક સર્ગના આરંભે અમરચન્દ્રે એક એક શ્લોકમાં વેદવ્યાસની સ્તુતિ કરી છે; અર્થાત્ આખા મન્થમાં વેદવ્યાસની સ્તુતિના ૪૩ શ્લોક છે, જે બતાવે છે કે

૨૩. ઘટસર્પ નામે દિવ્યમાં, જેમાં સાપ રાખેલા હોય એવા ઘડામાં, હાથ મૂકવાની આગેખીને ફરજ માટેવામાં આવતી પ્રકો (૫. ૧૨૫) જણાવે છે કે વરુણે રાજ્યના નાણાની દુર્વ્યવસ્થા કરી દેવાનો રાજ વીસલદેવને સંદેહ દેવાથી તે આ દિવ્યમાંથી પસાર થાય એમ રાજ ઇચ્છતો હતો, પણ લવણપ્રસાદે એને એનું કર્ત્વ્ય અટકાવ્યો હતો. જો કે વીસલદેવ રાજ થયો ત્યાંથી લવણ-પ્રસાદ વિદ્યમાન હતો કે કેમ એવા ઐતિહાસિક તથ્યનો મત અહીં રહે છે.

‘મહાભારત’ના કર્તા માટે અમરચન્દ્રને કેટલું માન હતું. ‘આદિપર્વ’ના સાતમા સર્ગમાં વસંતનું વર્ણન છે, અને આદ્યથી અગિયાર મુધીના સર્ગોમાં પુષ્પાવયય, જલક્રીડા, ચન્દ્રોદય, પાનગોષ્ઠિ, સુરત આદિનું વર્ણન છે. અશ્વમેધ જેનું દહન કર્યું હતું એ ખાંડવ-વનનું સુંદર વર્ણન બારમા સર્ગમાં છે. ‘સભાપર્વ’ના ચોથા સર્ગમાં ઋષુઓનું તથા ‘દ્રોણપર્વ’ અને ‘ભીષ્મપર્વ’માં મુદ્ધનું વર્ણન છે. ‘શ્રીપર્વ’માં કૌરવકુલની સ્ત્રીઓ પોતાનાં સગાનાં શોકમાં રુદન કરે છે ત્યાં અમરચન્દ્રે કરુણ રસનું નિરૂપણ કર્યું છે.

૧૭૬. આમ આ કૃતિને મહાકાવ્ય તરીકે રજૂ કરવાનો કર્તાનો પ્રયત્ન હોવા છતાં ખરા સાહિત્યિક મહાકાવ્ય કરતાં વધુ અંશે તો તે ‘મહાભારત’નો કવિતારૂપે કેવળ સાર જ બની રહે છે. મૂળનો મંક્ષેપ કરવામાં અમરચન્દ્રે એના બોધપ્રધાન અને ધાર્મિક અંશોનો સમસગ ત્યાગ કરીને કેવળ કથાભાગ ઉપર જ ધ્યાન આપ્યું છે. આ જ કારણથી ‘બાલભારત’માં આદ્યથી ઉદ્યોગ મુધીનાં પર્વો ઠીક ઠીક જગા રોકે છે, જ્યારે ‘શાન્તિપર્વ’ અને ‘અનુ-શાસનપર્વ’ ‘મહાભારત’નાં બોધપ્રધાન તથા ધર્મ આચાર આદિની ચર્ચા કરતાં પર્વો છે એને માત્ર એક એક સર્ગ જ આપવામાં આવ્યો છે. એ પછીનાં પર્વોની કથા તો ખૂબ જ સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવી છે. એક જૈન સાધુની કૃતિ હોવા છતાં બ્રાહ્મણ સાહિત્યજગતમાં પણ ‘બાલભારત’ સુપ્રસિદ્ધ હતું. મૂળના કથાભાગને પદાધારીપૂર્વક અનુસરતો ‘મહાભારત’નો આ પદ્યમય સંક્ષેપ હોવા સાથે તે એક સારી કાવ્યકૃતિ છે એ પણ એની લોકપ્રિયતાનું એક કારણ છે.

અમરચન્દ્રસૂચિત ‘પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય’

૧૮૦. અમરચન્દ્રસૂચિત ‘પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય’ અથવા ‘જિનેન્દ-ચરિત’ એવી એક કૃતિ છે, જેને આલંકારિકાએ આપેલાં લક્ષણ મુજબનાં સાહિત્યિક મહાકાવ્ય અને જૈન ધાર્મિક ચરિત્રની અતગતવર્તી ગણી શકાય. આ કૃતિમાં પદેસા જૈન તીર્થંકર આદિનાયક ચરિત્ર છે. એમાં ૧૯ સર્ગ અને કુલ ૬૨૮૧ શ્લોક છે. ૨૪ ધાર્મિક ચરિત્રો સામાન્ય રીતે એક જ હંદ-અનુષ્ટુભમાં હોય છે, જ્યારે આમાં મહાકાવ્યની પદ્ધતિએ પ્રશિષ્ટ સંગૃહીત કવિતાના બધારે મુખ્ય હંદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અને એક આખો સર્ગ ચઃ સ્તુતિવર્ણનમાં ગ્રેકાયેલો છે. ચરિત્રનાયક આદિનાયકના જીવન માતિ સ્મ સ્તંભાગ્ય કથાનકો, દષ્ટાન્તો, ધાર્મિક અને દાર્શનિક

ચર્યાઓ તથા ઉપદેશો આવે છે, જે ધાર્મિક દૃતિ નરીકની એની લાક્ષણિકતા નહીં કહે છે આપ્તી ઉપદેશપ્રાપ્તિ સામગ્રી તેના જના એમા આવી કરિતાના અગ્રે પછી એકા નથી આ કા-ચમા મ્તાને અર્થાન્તગમ્યાઓનો ગોખ જણાય છે, અને ઉત્તમ મુલાયિતો લેએ ગણાય એવા સખ્યામધ શ્લોકો એમા છે ૨૫ ભાષા અને ગણગચના ઉપર કરિતુ પ્રભુ ન નોધપાન છે

અમરચન્દ્રકૃત 'ચતુર્વિંશતિ-જિનેન્દ્ર-સક્ષિપ્ત-ચરિતાનિ'

૧૮૧. અમરચન્દ્રકૃત 'ચતુર્વિંશતિ-જિનેન્દ્ર-સક્ષિપ્ત-ચરિતાનિ' એ જો કે મલામન્ય નથી તેમ એક તીર્થકરનુ સક્ષિપ્ત ચરિત નથી, તોપણ એનુ વિહંગારલોકન અહીં કરતુ ઉચિત થશે 'પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય'મા પછી પ્રથમ તીર્થકરનુ જનન છે, તો આ દૃતિમા પ્રથમ તીર્થકર સમેત ચોનીએ તીર્થકરના મક્ષિપ્ત જનનવૃત્ત છે, અને એ રીતે 'પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય' ની પાછલા ગાથેની હોના છતાં આ દૃતિ જાણે કે એના પગિશિષ્ટરૂપ મની જાય છે (પૃષ્ઠ ૧૦૬) એમા કુલ ૧૮૦૦ શ્લોકો છે પ્રત્યેક તીર્થકર વિશેની લક્ષી મ્તાને મક્ષેપમા આપનાની છે, અને તેથી કાવ્યાલકારે ૭ વર્ણનોને અહીં અનકાશ નથી પ્રત્યેક તીર્થકરને માટે કતાએ નીચેની વિગતે ટૂંક માહિતી આપી છે (૧) પૂર્વજન્મ કે જન્મો, (૨) માતાપિતા, (૩) તીર્થકરના નામની મમ દૃતી, (૪) માતાના ગર્ભમા આ-ચાના, જન્મના, દીક્ષાના અને મુક્તિના દિવસો, (૫) ચૈત્યવૃક્ષની જિયાર્થ, (૬) તીર્થકરને પરિનાગ, જેમા ગણધરો, સાધુ-સાધ્વીઓ, ચતુર્વિંશ પૂર્વધરો, અવધિનાનીઓ, મન પર્યાવરણનીઓ, દેવનીઓ (અર્ચના), વક્ત્રિ લલિષ (પોતાના શરીરનુ રૂપ છત્થાનુસાર બદલનાની શક્તિ) ધગનનાગઓ, શ્રાવણ-શ્રાવિકાઓ આદિનો સમાવેશ થાય છે, (૭) કુમાર મુવગજ, ગજ (જ્યાં લાગુ પડતુ હોય ત્યાં), હસ્તથ (અસર્વજ્ઞ મપૂર્ણ જ્ઞાનથી રચિત) અને દેવલજ્ઞાની તરીકે તીર્થકર ગણેલા ૧૦૦ ૨૫

માહિત્યચન્દ્રકૃત 'શાન્તિનાથચરિત' અને 'પાર્શ્વનાથચરિત'

૧૮૨. છેલ્લે માહિત્યચન્દ્રની બે રચનાઓ—'શાન્તિનાથચરિત' અને 'પાર્શ્વનાથચરિત' ઉપર આપણે આનીએ છીએ ધાર્મિક ચરિત્રોને 'મહાકાવ્ય' કહેવ ની જેનોની પરંપરા મુજબ (પૃષ્ઠ ૧૬૬) આ ચન્દ્રે રચનાઓને

૨૫ કાવ્યિકા 'પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય' ની પ્રસ્તાવના પૃ ૧૫ ટિપ્પણ જેમા મુલાયિતોના મેલાક હતાદરલ આપ્યા છે

ચર્યાઓ તથા ઉપદેશો આવે છે, જે ધાર્મિક કૃતિ તરીકેની એની લાક્ષણિકતા રજૂ કરે છે. આટલી ઉપદેશપ્રધાન સામગ્રી હોવા છતાં એમાં સાચી કવિતાના અંશો પણ ઓછા નથી. આ કાવ્યમાં કર્તાને અર્થાન્તર-યાત્રોનો શોખ જણાય છે, અને ઉત્તમ મુલાપિતો લેખે ગણાય એવા સંખ્યાબંધ શ્લોકો એમાં છે. ૨૫ ભાષા અને ગદ્યરચના ઉપર કવિનું પ્રભુત્વ નોંધપાત્ર છે.

અમરચન્દ્રકૃત ‘ચતુર્વિંશતિ-જિનેન્દ્ર-મંક્ષિમ-ચરિતાનિ’

૧૮૧. અમરચન્દ્રકૃત ‘ચતુર્વિંશતિ-જિનેન્દ્ર-મંક્ષિમ-ચરિતાનિ’ એ જો કે મહાકાવ્ય નથી તેમ એક તીર્થંકરનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર નથી, તોપણ એનું વિહંગાવલોકન અહીં કરવું ઉચિત થશે. ‘પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય’માં પણ પ્રથમ તીર્થંકરનું જન્મ છે, તો આ કૃતિમાં પ્રથમ તીર્થંકર સમેત એનીએ તીર્થંકરોનાં મંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્ત છે, અને એ રીતે ‘પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય’ની પહેલાં રચાયેલી હોવા છતાં આ કૃતિ ખરેખર એના પરિશિષ્ટરૂપ બની જાય છે (પૃષ્ઠ ૧૦૬.) એમાં કુલ ૧૮૦૨ શ્લોકો છે. પ્રત્યેક તીર્થંકર વિશેની ઉપકૃત કર્તાને મંક્ષેપમાં આપવાની છે, અને તેથી કાવ્યાલંકારો કે વર્ણનોને અહીં અવકાશ નથી. પ્રત્યેક તીર્થંકરને માટે કર્તાએ નીચેની વિગતે ટૂંક માહિતી આપી છે : (૧) પૂર્વજન્મ કે જન્મો, (૨) માતાપિતા, (૩) તીર્થંકર ના નામની અમરૂતી, (૪) માતાના ગર્ભમાં આવ્યાના, જન્મના, દીક્ષાના અને મુક્તિના દિવસો, (૫) ચૈત્યવૃક્ષની ઊંચાઈ, (૬) તીર્થંકરનો પરિવાર, જેમાં ગણધરો, સાધુ-સાધ્વીઓ, ચતુર્દશ પૂર્વધરો, અવધિમાનીઓ, મનઃપર્વદ માનીઓ, કેવલીઓ (સર્વજ્ઞ), વૈદ્ય લઘિ (પોતાના શરીરનું ૨૫ ઇંછાનુસાર બદલવાની શક્તિ) ધરાવનારાઓ, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ આદિનો સમાવેશ થાય છે, (૭) કુમાર યુવરાજ, રાજા (જ્યાં લાગુ પડતું હોય ત્યાં), હઘસ્થ (અસર્વજ્ઞ અંપૂર્ણ જ્ઞાનથી વંચિત) અને કેવલમાની તરીકે તીર્થંકરે ગાળેલાં વર્ગો. ૨૧

માણિક્યચન્દ્રકૃત ‘શાન્તિનાથચરિત’ અને ‘પાર્શ્વનાથચરિત’

૧૮૨. છેલ્લે માણિક્યચન્દ્રની બે રચનાઓ—‘શાન્તિનાથચરિત’ અને ‘પાર્શ્વનાથચરિત’ ઉપર આપણે આવીએ છીએ. ધાર્મિક ચરિત્રોને ‘મહાકાવ્ય’ કહેવાની જોનોની પરંપરા મુજબ (પૃષ્ઠ ૧૬૬) આ બન્ને રચનાઓને

૨૫. કાપડિયા ‘પદ્માનન્દ મહાકાવ્ય’ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૫ દિપ્પણ, જેમાં મુલાપિતોનાં કેટલાંક ઉદાહરણ આપ્યા છે.

૨૬. જી જ, પૃ. ૩૬

હસ્તપ્રત્તાની પુષ્પિકાઓમા 'મહાકાવ્ય' મહામા આવેલ છે ૨૭ નાન્તિનાથ એ મોળમા અને પાર્શ્વનાથ પ્રેતીસમા તીર્થે છે આ બન્ને જિનેશ્વરોનુ તથા આદિનાથ, નેમિનાથ, મહાની આદિ બીજા તીર્થેગનુ જીવન એ જૈન કરિઓમા કાવ્યગ્યના માટે બહુ લોકપ્રિય વસ્તુ હતી, અને આ બે તીર્થકરો વિરો તો મન્દૂતમા તેમજ પ્રાૃતમા મધ્યાગ્ન કાવ્યો ગચ્ચાવેલા છે ૨૮ આ બન્ને કૃતિઓ અપ્રતિદ્ધ હોઈ માન હસ્તપ્રતરૂપે જ મળે છે 'શાન્તિનાથ ચગિત'મા આઠ સર્ગ છે અને એનુ ગ્રન્થાગ્ર પૃષ્ઠ ૭૭૭ શ્લોકનુ છે ૨૯ 'પાર્શ્વનાથ ચગિત'મા નવ સર્ગ છે અને એનુ ગ્રન્થાગ્ર પૃષ્ઠ ૭૮૮ શ્લોકનુ છે ૩૦ બન્ને કા થેનો મોટો ભાગ ('શાન્તિનાથચગિત'મા ૭ સર્ગ, 'પાર્શ્વનાથચગિત'મા આઠ સર્ગ) તીર્થકગના પરજન્મોના વૃત્તાન્તથી ગેમચેલો છે હેમચન્દ્રકૃત 'ત્રિપ્રલિશ્વાકાપુરુષચગિત'ન પાચમુ અને નવમુ પર્વ, જ્યાં અનુક્રમે આ બે તીર્થકરોનુ જીવન વર્ણનાયુ છે એમાની કથાને તથા જિનમેનકૃત 'આદિ પુરાણ' તથા ગુણભદ્રકૃત ઉત્તર પુરાણ ના પ્રસ્તુત અંગોને આ બે કાવ્યોના કથાનક સામાન્ય રીતે અનુનક છે બંને માવો સાદા, પુરાણશૈલીના સંસ્કૃતમા રચાયેલ છે અને એમા સુખ્ય છંદ અનુષ્ટુપ છે, તથા આ બન્ને તીર્થેગના જીવનવૃત્તાન્તની અદ્ય, ભા નીચ મ્યાસાહિન્યને પ્રાચીન કાળથી સુપ્રચિત એની પદ્ધતિએ વિવિધ પ્રકારની નાખ્યાગધ આઠ વાર્તાઓ દાખલ કહેલી છે માન્યનુ વાતગગ આવકાગિત્રાએ આપેલા મહાકાવ્યના મક્ષણોને ઘઈ રીતે અનુનકનુ નથી, તોપણ માણિક્યચન્દ્ર જેવા સુપ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાન અને આવકાગિત્રી કૃતિ હોઈ આ બે ગ્યનાઓ જૈન આખ્યાનમંતિના (Narrative poetry) ના ભાગ નમનાઓ ૨૭૫ કરે છે

૨૭ ઉદાહરણ તરીકે—દ્વાયાવાયધીમાણિક્યવધ દ્વિચરિત ધીશાન્તિનાથ ચરિત મહાકાવ્યે તપોમાવનાકથા-ચકચુરગણમૃતિર્વાળ વર્ણનો નામ અદ્યમ સર્ગ લખાત । (પાળસુ પૃ ૨૦૫)

પાર્શ્વનાથચરિત ના પ્રત્યેક સગને અને પછુ એના મહાકાવ્ય તરીકે હલેષ્ય કરતી આવી પુષ્પિકાઓ મળે છે

૨૮ જિરકો પૃ ૨૪૪ ૪૬ અને ૩૩૮ ૮૧

૨૯ એ જ પૃ ૩૮૦

૩૦ એ જ પૃ ૨૪૪ ૪૫

પ્રકરણ ૭

નાટક

સંસ્કૃત નાટકના લક્ષણો

૧૮૩. નાટક એ મઠ્ઠત સાહિત્યન ખીજુ એક લોકપ્રિય સ્વરૂપ છે અને તેને મઠ્ઠત સાહિત્યકારાની કાવ્યસિદ્ધિની પરાકાળ લેખનામા આવે છે. યૌદ્ધ કવિ અશ્વઘોષના સમયથી માડી લગલગ અર્નામીન કાળ સુધી બે હજાર કરતા વધુ રીતિના એનો ઇતિહાસ છે. ભાગતમા સૌથી જૂનો નાટ્યકારમક સાહિત્યપ્રકાર સ્વયંદેવના મનાદો જેના ૬ સરગા-પણી સનાદ, યમ-યમી મનાદ, શિશ્વામિત્ર-નદી મનાદ, પુરુરવા-ઉર્વશી મનાદ આદિ છે, અને એ પૈકી છેના મનાદમાથી મહાકવિ કાલિદાસને 'નિક્તમોર્શશીય'નું વગ્ન પ્રાપ્ત થયું હતું. ભગવાતા નાટકના પ્રાચીનતમ ઉલેખો 'મહાભાષ્ય' (ઈ સ પૂર્વે ૧૨૦)મા છે 'કસનધ' અને બલિગધ ના અલિનયપ્રયોગનો એમા નિર્દેશ છે આ તથા ખીજા કેટલાક ઉલેખો ઉપરથી એમ માનનામા આવે છે કે મઠ્ઠત નાટક નિષ્કુ-દૃષ્ટાના મપ્રદાયમાથી નિકસ્યું હતું અને એથી પ્રાચીન અલિનયપ્રયોગો ખ્રિસ્તી મધ્યકાલના રહસ્યનાટકો (Mysteries) જેના હતા. ૧ મઠ્ઠમ્ય નાટકો ઉપગત નાટ્યશાસ્ત્રના અનેક ગ્રન્થો ભાગતમા રચાય છે—જેમા ભરતન 'નાટ્યશાસ્ત્ર' (ઈ સ ૩૦૦ કે આસપાસ) સૌથી પ્રાચીન છે—એ બતાવે છે કે ભારતમા મરઠ્ઠત નાટ્યનો નિકાસ ગુણતમૃદ્ધ તેમજ વનિષ્ઠપૂર્ણ હતો. મરઠ્ઠત નાટકના સામાન્ય રીતે રૂપક અને ઉપરૂપક એના બે વિભાગ કનામા આવે છે નિશ્ચનાથકૃત 'માહિયદર્પણ' (ઈ ન ૧૪૫૦ આસપાસ) રૂપકના દશ અને ઉપરૂપકના અઠાસ વિભાગ પાડે છે.

૧૮૪. નાટકમા અકની મખ્યા એમ્થી દશ સુધી હાથ છે નાટિકા તરીકે ઓગખાના પ્રગમમા ચાલુ આવે હાય છે, ત્યારે પ્રદમન લાણુ આદિ ગૌરવ પ્રકારા એક જ અકમા સમાપ્ત થાય છે. પ્રેક નાટકના આગલમા પ્રતાપના હાથ છે એનો પ્રારભ નાન્દીથી થાય છે પ્રેક્ષક ઉપર દેવોની રૂપા બિતરે એ માટે પ્રાર્થના કનામા આવે છે પછી સુનધાર અને ખીજા એક અથવા બે નરો નએનો મનાદ શરૂ થાય છે, એમા નાટક અને એના મના વિશે કઈક માહિતી આપનામા આવે છે અને પ્રતાપનાને અગ્ર નિશિષ્ટ

નાટ્યાન્મક પરિસ્થિતિમાં એક પાત્રને રજૂ કરનામાં આવે છે. અકના અત મુખી રંગભૂમિ ખાલી ગેરેલી નથી અને ત્યાં મુખી સ્થળમાં પણ પરિવર્તન થતું નથી. બે અંગની વચ્ચે કટલીક નાગ નિષ્કલ્પ અથવા પ્રવેશક તરીકે ઓગળાતો નંનાદશિગેષ આવે છે, તે અંકો વચ્ચેના સમયમાં જે બતાવે બની ગયા હોય તેની માહિતીઓ દ્વારા પ્રેક્ષકને આપવામાં આવે છે, એવું જ નહિ, ભવિષ્યત્ ઘટનાઓ માટેની પણ માનસિક ભૂમિકા પણ તૈયાર કરનામાં આવે છે. નાટકની સમાપ્તિ ભવતના યોગી થાય છે, એમાં મુખ્ય અને કન્યાઓ માટેની પ્રાર્થના હોય છે અને નાટકના એકાદ મુખ્ય પાત્રના મુખમાં ભરતના યંત્રો શ્લોક મુકાન છે. સરૂત નાટક એ ગદ્યમંદો અને ઊર્મિયુક્ત શ્લોકોની મિશ્ર ગ્યના છે. સરૂત નાટકના નિર્મિત પાત્રો પોતાના સામાજિક દરજ્જા અનુસાર નિર્મિત બોલીઓ બોલે છે એ ગણીતું છે. નાટકના નાયકો-રાજાઓ, બ્રાહ્મણો અને ઉચ્ચ સામાજિક દરજ્જા ધરાવતી અન્ય વ્યક્તિઓ સરૂત બોલે છે, જ્યારે સ્ત્રીઓ અને નીચલા દરજ્જાના મનુષ્યો પ્રાકૃત બોલે છે. નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર, નિર્મિત દરજ્જાના પાત્રો પ્રાકૃતના પણ નિર્મિત પ્રકાર બોલે છે. નાટક મુખ્યાન્ત હોય છે, સરૂત નાટકમાં કરણાન્તિકા નથી એવું જ નહિ, મનુષ્ય જેવી દોષ કરણ ધરના પણ જગમુમિ ઉપર રજૂ થતી નથી. નાટ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથો અનુસાર કથુ કરોર અથવા માત્ર તત્ત્વ પણ જગમુમિ ઉપર રજૂ થઈ શકતું નથી. શાપોચ્ચાર, મુદ્દ, મુબન, બોજન અને નિદ્રાધીનન જેની વસ્તુઓ પ્રેક્ષકો જગમુમિ ઉપર કદી જોના નથી.

૧૮૫. ઉપલબ્ધ મરૂત નાગની નખ્યા ત્રે ૬ વગવગ હોનો જેવી થાય છે, પણ એના સર્વોત્તમ નમૂના આશર વીત જેટલા છે અને ભાસ, કાલિદાસ યદ્ધક, વિશાખદત્ત તથા ભરખુતિ જેના પ્રાચીન પ્રશિષ્ટ નાટક કારોની એ રૂતિઓ છે. પછીના સમયના અનેક લેખકોએ આ પ્રાચીન નાટકકારા પૈકી એકાદની રૂતિને નમૂના તરીકે લીધી છે અને એ રીતે ૧૭ અને નાટ્યપ્રણાલીનું ઓછેત્તે બન અનુરણ કર્યું છે. મધ્યયુગમાં જ્યારે મરૂત સાહિત્યનો સાચો સર્જના મક યુગ પૂરા થઈ ગયો હતો ત્યાર પણ નિદા અને અ યમનની પગપગ બરાબર ચાતુ રહી હતી, અને સિદ્ધાન્તવિચાર

૨ પરીના સરૂત નાટકમાં તે આ સવસ્તામાન્વ નિયમ છે, પણ ભાસ રૂત જેમજ જેવા પ્રાચીનતર નાટકમાં આ કવિસમય જળવાયો નથી આ નાટકમાં રૂતોધન રંગભૂમિ ઉપર ૮ મરૂત પામે છે.

તેમજ અભિનયપ્રયોગ એ બંને નિયોગમાં નાટકનું ખેડાયું રાજદરબારોમાં તેમજ સમાજના ધનિક-પ્રજાના આશ્રય નીચે ચાલુ રહ્યું હતું આ પ્રગતકના પહેલા પ્રકરણમાં નિર્દેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે ચૌલુક્યયુગીન ગુજરાતમાં સખ્યા બંધ મઝૂત નાટકો રચાયા અને લખવાયા હતા, એટલું જ નહિ, પણ આચાર્ય હંમચન્દ્ર પોતાના 'કા વાનુશાસન'ના આઠમા અધ્યાયમાં નાટક નિશે લખ્યું છે તથા એમના નિદ્વાન શિષ્ય ગમચન્દ્ર જે પોતે નાટકકાર પણ હતા તેમણે 'નાટ્યર્પણ' નામે નાટ્યશાસ્ત્રનો નિસ્તૃત ગ્રન્થ રચ્યો છે નસ્તુપાળના ગાંધ્યમાં અર્થાત્ ઉત્તર ચૌલુક્યયુગમાં પણ આ પરંપરા ચાલુ રહી હતી અને નસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળના કનિઓએ ગ્યેલા પાંચ નાટકો નિશે જાણના મળે છે એમાંનું એક નરન્દ્રપ્રભસૂતિનું 'કાકુત્સ્થથેલિ ઉપલબ્ધ નથી બાકીના ચાગ નાટ્યની સમાલોચના બહી કરીયું

સોમેશ્વરકૃત 'ઉન્નાધરાધન

૧૮૬. સૌ પહેલા આપણે સોમેશ્વરકૃત 'ઉન્નાધરાધન' લઈએ આઠ ગાંધા આ નાટકમાં રામાયણની કથાનું નાટકરૂપે નિરૂપણ છે આ નિરૂપ નાટ્યની એક માત્ર ઉપનબ્ધ હસ્તપ્રત પૂનાના ભાડાગૃહ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં રાખ નામાં આવેના મુબઈ સરકારના હસ્તલિખિત પુસ્તકમંડપમાં (૧૮૮૪-૮૬ નો નં ૩૮) જળનામેલી છે, અને એમાંથી પણ અગિયાર પૃ (૧-૫, ૧૮, ૩, ૪૦, ૭૧, ૭૩ અને ૮૭) ખોનાઈ ગયેલા છે આથી આ નાટકની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અગત્યની પ્રમાણના એ હસ્તપ્રતમાં મળતી નથી, પણ એ તનસુખરામ ત્રિપાઠીએ તૈયાર કરેલી આ નાટકની નકલમાંથી તે મને મળી હતી શ્રી ત્રિપાઠીએ પ્રસ્તુત હસ્તપ્રતની નકલ તૈયાર કરી હતી, પણ પ્રાંસના ખૂટલા લાગની પરિ તેમણે બીજા ગ્રંથ હસ્તપ્રતને આધારે કરી હતી, જે ફા ફિસ ગુજરાતી સભાને સોપાયેલા એમના હસ્તપ્રતમંડપમાં નથી વ પૂનાની હસ્તપ્રતના છે-વા પૃ ઉપર જુદા હસ્તાક્ષરોમાં નોંધ્યું છે તે પ્રમાણે 'ઉન્નાધરાધન નાટકન ગ્રન્થાગ્ર ૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે

૧૮૭ 'ઉન્નાધરાધન નો રાજ્દાર્થ થાય છે 'ઉન્નાસયુક્ત ગમ એનો સાગ આપણે જોઈએ રામ-સીતાના વ્રમ થઈ ગયા છે અને સીતાને અયોધ્યા મોખવાની તૈયારી થાય છે વાથી નાટકનો પ્રાંસ થાય છે પહેલા બેકમાં નાન્દી પછી જનકગામના પુનાહિત શતાનંદ કહે છે કે પત્નીનો હવે નિયોગ

૩ ઉન્નાધરાધનની પ્રસ્તાવનામાંથી શ્રી તનસુખરામ ત્રિપાઠીએ શ્રી ચિમનલાલ પાઠ્યામાંઈ દર્શાવે આ નાટકનાક અનનરણો માટે લખ્યો વસન્ત પૃ ૧૪, પૃ ૧૬૧.

થવાનો હાઈ જનક ગાકાતુર થયા છે ગમ, વક્ષમણ અને સીના સાથે દરરથ ગમ જનની વિદાય લે છે થોડી રાત પછી કચુકી હન્દિત પ્રવેગે છે, અને માર્ગમા મળવા પન્નુગમને ગમે શ્રી ગીતે ગન્ત કર્યા એની જાન કરે છે ગમના આ પગક્રમના સમાચાર આપના માટે ગમ જનક અન પુગમા ગય છે ખીજા બકતી પહેલા આવતા નિષ્કલકમા બે અનુચરના મવાદમાથી જાણવા મળે છે કે દશગ્ધ નામએ ગમનો ગજ્યાભિરક કગ્વાનો નિર્ણય કર્યો છે અને એ માગ પોતાના પુનઃકિત રહિતને તેજા યા છે ગમ અને સીના ઉદ્યાન મા રિદ્ધ છે તથા પ્રતિનિત્ય મૌન્ય માણે છે એ સમયે દશ થ નામને ખોનાવે છે અને નાન્યનો ભાગ રહન કરવાને તૈયાર ન્દરા મા છે સાજનો અમથ થયો છે અને નધ્યાકાગન રથુન કરતા પૈતાલિકાના શ્લેષિ નેપથ્યમાથી મમગાય છે કચુકી આરીને દશગ્ધને કહે છે કે ગણી કેઢેથી એમને પોતાના મહલે તેડાવે છે ત્રીજા અમા મે ફાસીઓના મવાદમાથી સમગ્ધ છે કે કેઢેથીએ દશગ્ધ પાસેથી બે ન્દાન મળવાના નિર્ણય કર્યો છે, એ છે નમનો નનાસ અને ખીજુ છે ભગતનો ગજ્યાભિરક આ પછી નગમ થઈ ગહેલો આનંદા મર નિહાળતા નામ સવારીમા નીકળ છે, પરન્તુ કેઢેથીના મહેલે આવના તેઓ નધા મુમન રાણી કેઢેથીની નિર્દા સમગ્ધ કરે કરવા મથતા દક્ષ ગમન કરણ દમ્ય જુએ છે ગમને જોતા જ દશગ્ધ મૂર્છા પામે છે એ સમયે કૌશલ્યા, મુખિના અને સીના પ્રવેગે છે અને બનાવોએ અણધાર્યો પવટો લીધવો જાણીને સ્તમ્ભ થઈ ગય છે કૌવાયમાન વક્ષમણ ધનુર ચક્રારીને પ્રવેગે છે અને નામને દેશરટે દેરા છત્તનાગને યુદ્ધ માગે આહવાન કરે છે પન્નુ ગમ એને શાન્ત કરે છે, સર્વની વિદાય લઈ નનમા ગય છે, અને આખા નાન્યમા ગોપ પ્રતી ન્દ છે

૧૮૮. આઘો બક નમના દશગ્ધ પછી બનેલા મનાવો નર્ણવે છે કુમુદગ્ધ અને કનકવૃદ નામે બે ગધવૈનો આકાશમાર્ગે પ્રસાસ અને તેમના મવાદથી આખોયે અમા કાયેલો છે એમાથી જાણના મળ છે કે દશગ્ધ ગમ મળ્યુ પામ્યા છે ભગત રમન પાઠા લેવા માટે અમની પાછળ ચિત્ત રૂટ ગય છે, પન્નુ ગમ એને સમગ્ધીને પ્રજના નક્ષત્ર માટે અયોધ્યા પાઠો માકલ છે, ત્રિગધ નક્ષત્રનો રામે ના કર્યો છે, અને અતમા તેઓ દક્ષિણ દિશામા જવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે પાચમા અમની પહવા વિષ્કલક છે એમા મારીયની ઉજિગોમાથી જાણાય છે કે સર્પજુખાના નાકકાન લક્ષમણે માપી નાખ્યા છે, જનગ્ધાનમા ન્દેના નક્ષત્રોનો વધ થયો છે, અને હવે સીનાનુ હરથુ મ્વા માટે ગમચુ મારીયની સહાય લેવા માગે છે પછી

ગાયત્રી પ્રવેગે છે અને બળપૂર્વક સીતાનું હૃદય કડી જાય છે. ગીધનો રાજ જટાયુ સીતાને બચાવના આવે છે, પણ એને સફળતા મળતી નથી, અને ગાયત્રીના અનુચાર ઘોઘાક્ષ દ્વારા જાણના મળે છે કે જટાયુ મળુતોલ ધાયલ થયો છે. સીતાને પર્ણકુત્રીમા નહિ લેતા ગમ અને લક્ષ્મણ એની ગોવ કરના નીકળે છે, અને માર્ગમા જટાયુ પાસેથી એમને સીતાનું હૃદય થયાના સમાચાર મળે છે. દક્ષિણમા પપાચ તરફ જવાની અને ત્યાં મુગ્રીર આદિ નાનરગજઓ સાથે મેત્રી કરવાની સલાહ જટાયુ ગમને આપે છે. છતાં અકના આલમા માલ્યનાન, ચાણુ અને શક એ ત્રણ ગદ્ધમોના મનાદમાથી જાણાય છે કે રામે રાવિનો રથ કર્યો છે અને હનુમાને લકાનું દહન કર્યું છે, સીતા ગમને પાછી ગોપી દેવા વિભીષણે રાજ્યને સલાહ આપી હતી, પણ ગવણે વિભીષણનું અપમાન કર્યું અને પગિણામે એ ગમના શિષ્ટિમા ચા થો મયો છે. રાહિયુન અગદ નિષ્ટિ માટે ગાયત્રીના દગ્ગાનમા આવે છે પણ એની નિષ્ટિ નિષ્ફળ જાય છે અને બન્ને રચ્ચે મામમામા આશ્વેષો ધાય છે. નેપથ્યમાથી નાનરગજઓની યુદ્ધવૈષણા મલળાય છે. પોતાના મહેલની અગાશીમાથી ગાયત્રી રામના સૈન્યનું અસલોકન કરે છે, અને એમાના મુખ્ય ગોદાઓનો પરિચય એને શક આપે છે. એ જ રીતે સુવેલ પર્વતના શિખર ઉપરથી ગમ અને વિભીષણ ગાયત્રીનું સૈન્ય નિહાળે છે.

૧૮૮. વગભગ આખોયે સાતમો અન્ન ગાયત્રીના ગિન મધુગના ગગ્ગ વાયુના ગુપ્તચર કાપટિક અને વૃકમુખ નામ એક ગદ્ધસ રચ્ચના મનાદથી ગોકારેલો છે. એમાથી પ્રેક્ષકો જાણે છે કે ગાયત્રીનો રથ થયો છે, સીતા અગ્નિપરીક્ષામાથી પસાર થયા છે અને લકાના નાન્યાસન ઉપર વિભીષણનો અલિરેક થયો છે. આમ છતાં રામના માર્ગમા હજી પણ ચિંતો નાખનાનો નિશ્ચય કાપટિક વ્યક્ત કરે છે. અતમા, અયોધ્યા જવા પુષ્પક વિમાનમા એસના વિનિ નિ કરતો વિભીષણનો અનાગ નેપથ્યમાથી મલળાય છે. આતમા અમ્નો આલ પુષ્પક વિમાનમા ગમના લકાથી અયોધ્યા તરફના પ્રવાસથી ધાય છે. માર્ગમા આવતા અથો એમાના કેલક નો દડકાગણમાના નિનાસને કાગળે પૂર્વપગિચિત હતા એ વિને સીતા પ્રશ્ન કરે છે અને ગમ એન કુતૂહલ શાત કરે છે. કાપટિક એક યુવાન મુનિનો વેશ ધાણુ કરે છે અને જલદીથી અયોધ્યા પહોંચી જાય છે, જ્યાં ગાયત્રીના મળુના સમાચાર હજી પડોચ્યા નથી. કાપટિક ત્યાં એના યોગ ખમગ આપે છે કે ગમ અને લક્ષ્મણનો ગાયત્રી રથ કર્યો છે અને હવે અયોધ્યા ઉપર આક્રમણ કરવા માટે ને પુષ્પક વિમાનમા આવે છે. આ સાબળીને ભગત ચૈન્યને નજજ થવાની આના કર

છે તથા ગોકાતુર કૌશલ્યા અને મુમિના અગ્નિપ્રવેશની તૈયારી કરે છે બગ બગ એ સમયે પુષ્પ- સિમાનનો પ્રવેશ થાય છે એમા એના વિનીયુતે રાત્રીનો મિત્ર ધારીને ભગત એની તરફ ગાયુ નાટ છે, વસ્તુ ગજગુરુ વશિષ્ઠ જેઓ બધી હકીકત જાણતા હોય છે તેઓ ભગતને અડકાવે છે અને કાપટિકનુ કપટ ખુલુ પડ છે અને મળલી હસ્તપ્રતમા નાખતો હેવગ્નો ભાગ ત્રુટિત છે, વસ્તુ અતમા આખા કુટુંબનુ પુનર્મિલન તથા નામનો અભિરેક આસેખાયા હશે અને છેલે નામના મુખમા ભગવાન્ય મુખ્યુ હશે એની કલ્પના નહેજે થઈ શકે છે એકમાત્ર પહેલા અંક સિવાય, પ્રત્યેક અકના પ્રાભમા નાટકાગ મોમેશ્વરે પોનાના મિત્ર વસ્ત્રપાળની પ્રશ્નતા નો એકએક માન્યમય સ્તોત્ર મુકસો છે

૧૯૦. આ મુદ્દીર્ઘ નાટક 'ઉદ્ધાધનધન'ની જ્યના કર્તાએ મુનાગિ પ્રિતા 'સત્તાકી નાટક 'અનર્ધરાધન' (ઈ સ ની ૮મી સદી પૂર્વે)ના નમૂના ઉપર કરી હોય એમ જણાય છે જેમના નામને અને 'ગધવ' ગ્રન્થ આવે છે એવા નામચિત્તિવિષયક નાટોની એક શ્રણી મરુતનનાદિ યમા જ્નેશ્વમા આવે છે માયુગજનુ 'ઉદ્ધાત્તરાધન' નાટક નારા પામી ગયુ છે અને એ પગે સાહિત્યિક ઉલ્લેખોથી વધારે કંઈ આપણે જાણતા નથી ૪ મુનાગિરૂત 'અનર્ધ રાધન' સાથેના આ નાટકના નામધ નિમે પશુ નિશ્ચિતપણે કંઈ જાણી શકાય એમ નથી એનો કર્તા મુનાગિની પહેલા અથવા પછી પશુ થયો હોય મુનાગિનુ અનુગ્રણુ 'પ્રમતગધન'ના કર્તા જ્યદેવે (ઈ સ ૧૦૦૦ આમપાસ) કર્યુ જણાય છે ૫ નામચિત્તિવિષયક એ પશુ સત્તાકી નાટક છે મુગરિનુ 'અનર્ધરાધન' એક કાળ મરુત સાહિત્યમા બહુ લોકપ્રિય હતુ, પ્રાચીન સુભાષિતમગ્રહોમા મુનાગિની ખૂબ પ્રશ્નતા કરેલી છે અને એના નાટક ઉપર મખ્યાબધ ટીકાઓ જ્યાયેની મળે છે ૬ મધ્યકાલીન શુભગતમા પશુ આ નાટક વિચારપૂર્વક ત્યાગુ હતુ અને તેનો અભ્યાસ થયો હતો, અને નરયન્સરિ તથા તેમના શુર દેવપ્રમસરિએ—જેઓ બન્ને વસ્તુ પાળના સમકાલીન હતા—તે ઉપર ટીકાઓ ગ્યેલી છે પદ્યમા સૈકામા

૪ કીય, સરૂત દ્વામા, ૫ ૨૨૩ થી આગળ

૫. એ જ, ૫ ૨૨૬ જેનો સમય નિશ્ચિત થઈ શકયો નથી એ બારકર કવિહૃત 'ઉદ્ધાત્તરાધન' નો કે એકાન્તી નાટક છે પણ નિદાન તેના નામમા તે! 'અનર્ધરાધન' જેવા નાટકની અસર જણાય છે

૬. કૃષ્ણમાચારિયર કલાસિકલ સરૂત લિટરેચર ૫ ૬૩૮ ૩૯

૭. પાલસ ૫ ૩૦૧, નિરુદ્ધ ૫ ૭

થયેલા જિનહર્ષે એ નાટક ઉપર ત્રીજી ટીકા લખી છે. આ બધું જોતાં સોમેશ્વરની કૃતિ ઉપર પણ એની અસર પડી હોય તો એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. જેવી રીતે ‘ઉલ્લાધરાધવ’ નો આખો ચે ચોથો અંક કનકચૂડ અને અને કુમુદાંગદ એ બે ગદ્યવૈના મંવાદથી રોકાયેલો છે તેમ ‘અનર્ધરાધવ’ ના છઠ્ઠા અંકનો ઉત્તરાર્ધ સ્તનચૂડ અને હેમાંગદ નામે ગદ્યવૈના મંવાદથી રોકાયો છે. બન્ને નાટકોમાં આ સંવાદોનો હેતુ એક જ છે, અને તે બની ગયેલી ઘટનાઓની પ્રેક્ષકોને માહિતી આપવાનો. માત્રવાન, શક અને સારથ્યના સંવાદો બન્ને નાટકોમાં છઠ્ઠા અંકમાં લગભગ સમાન રથળોએ છે. ‘ઉલ્લાધરાધવ’ ના આઠમા અંકના શ્લોક ૨૯-૩૦ એ ‘અનર્ધરાધવ’ ના સાતમા અંકના શ્લોક ૯૭-૯૮ નું અનુકરણ છે; ‘ઉલ્લાધરાધવ’ નો આખો ચે આઠમો અંક ‘અનર્ધરાધવ’ ના સાતમા અંકથી પ્રેરિત થયો જણાય છે; જે કે અહીં એમ કહેવાનું મન થાય છે કે રામનું અયોધ્યાગમન પર્ણવતા ‘રઘુવંશ’ ના તેરમા સર્ગના અંશે તથા રાજશેખરકૃત ‘બાલ-રામાયણ’ (ઈ. સ. ૬૦૦ આસપાસ) નો દશમો અક પણ કવિએ જોયો હોવો જોઈએ.

૧૯૧. ‘ઉલ્લાધરાધવ’ ઉપર ‘અલિગ્નાનશાકુન્તલ’ ની પણ કેટલીક અસર છે. મિથિલાથી સીતા અયોધ્યા જાય છે અને પોતાની પ્રિય પુત્રીના વિયોગથી જનક દુઃખી થાય છે એ નિરૂપતાં દશ્યો કાલિદાસના મહાન, નાટકના ચોથા અંકમાંનાં શકુન્તલાની વિદાયનાં દશ્યોની યાદ આપે છે.

સોમેશ્વરે જ્યારે લખ્યું કે—

મયપરિણીતા વુહિતા મચ્છન્તી પતિગૃહાય વન્મૃનામ્ ।
પરમાર્થવેદિનામપિ વૈક્લવ્યં ચિરશ્ચયત્યેવ ॥

(૧-૧૦)

ત્યારે કવિના મુખમાં મુકાયેલો કાલિદાસનો નીચેનો શ્લોકાર્થ તેના મનમાં હોવો જોઈએ—

વૈક્લવ્યં મમ તાવદીદશમહો સ્નેહાદરણ્યૌકસઃ
પીઢ્યન્તે ગૃહિણઃ કથં ન તનયાધિશ્લેષદુઃસૈર્નૈવે ॥ (૪-૫)
અને સીતાને ઉપદેશ આપતાં શનાનંદના મુખમાં સોમેશ્વરે મોકેલો—
શુદ્ધપા શ્વશુરે નનાન્દપુ નતિઃ શ્વશૃપુ યાંજલિ(વદ્વાઙ્ગલિઃ ?)
પત્યૌ તત્પગતા સુનર્મ ચ વચસ્તન્મિત્રયર્ગે શુચૌ ।

સાક્ષ્ય કુલવાલિકાસુ ચિનયઃ પૂજ્યે તર્નો સંવૃતિ-

માર્ગોઽયં મુનિપુદ્ગયૈર્મુગદ્દર્શાં શ્રેયઃ શ્રિયે દર્શિતઃ ॥ (૧-૨૧)

એ શ્લોક 'શકુન્તલા'ના કવ્યપ્રોક્ત પ્રસિદ્ધ શ્લોક શુદ્રપત્ય ગુરુન૦ (૪-૧૭) ઉપરથી પ્રેરણા લઈને રચાયેલા છે. 'ઉન્નાધરાધર'ના બીજા અકમાં સીતાના મુખના પરિભ્રમથી આકર્ષિત થયેલા બ્રમરથી રામ મીતાનું રક્ષણ કરે છે અને બ્રમરને હ્રેશીને પ્રાતઃપ્રયે બ્રમર મયતા૦ (૨-૩૫) એ શ્લોક બોલે છે; 'શકુન્તલા'ના બીજા અકમાં આવતા એ પ્રકારના દૃશ્યની તથા ચલાપાદ્ધર્મા દર્શિ૦ (૧-૨૦) એ શ્લોકની અહીં રૂપ અસર છે.

૧૯૨. મંકૃત નાટક મોટે ભાગે રાજદરબારે નાથે નેડાયેલું હતું, અને પ્રેક્ષક વર્ગ જે કે મિત્ર પ્રકારનો હતો તોપણ એવું મૂલ્યાંકન તે કાવ્યશૃણુ અથવા દોષો ધોળા કાદવામાં નિપુણ એવા વિદ્વાનોને હાથે થતું હતું. પરિણામે બને તેટલા ઊર્મિપ્રધાન શ્લોકો નાટકમાં દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કવિ કરતો અને ક્રિયાવેગ તથા મંવાદો ઉપર માઠી અસર થતી. મુરારિ, રાજશેખર અને બીજા ઉત્તરકાલીન નાટકકારોમાં આ વસ્તુ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે; એમાં વર્ણન આગળ ક્રિયા ગીણ બની જાય છે અને વર્ણન પણ કવિના રચનાકૌશલના તથા શબ્દાલંકારોમાંના એના નૈપુણ્યના જ્વળ પ્રદર્શન જેવું બની જાય છે. સોમેશ્વરમાં પણ આ લાક્ષણિકતાઓ હોય એ સ્વાભાવિક છે. કેટલેક ગ્રંથો એ ખૂબ દીર્ઘસૂત્રી બની ગયો છે; જેમકે આખાથે ચોથા અકમાં એ ગદ્યવૈના લાંબા અને કંટાળાજનક મંવાદ સિવાય બીજું કશું નથી; બીજો અક જેવળ ઉઘાનના પ્રકૃતિસૌન્દર્યનું વર્ણન કરે છે. ઉન્ના અકનો અમુક ભાગ લંકાથી અયોધ્યા સુધીનાં કેટલાંક ભૌગોલિક સ્થાનો પરત્વે વીરકાવ્યોની શૈલીએ પ્રુદ્ધળ શ્લોકો આપે છે. આમ થવાનું એક કારણ એ પણ હતું કે નાટકો જે કે પ્રમંજોપાત્ત ભજવાતાં હતાં, નકવિને માટે નાટકોનો આ પ્રકારનો પ્રયોગ એ માનસપદ વસ્તુ હતી-તોપણ નાટકોની પ્રતિષ્ઠા અને કાર્તિ તે વચ્ચે એના ઉપર મોટે ભાગે અવલંબતી હતી.

૧૯૩. પરંતુ સોમેશ્વરકૃત 'ઉન્નાધરાધર'ની વિશેષતા એ વસ્તુમાં રહેલી છે કે ઉત્તરકાલીન નાટકનાં તમામ બધાં લક્ષણો તેમાં હોવા છતાં એનાં ગદ્ય અને પદ સુધુ તથા પ્રાસાદિક શૈલીએ લખાયેલ છે; આપણે અગાઉ જોયું છે તેમ, સોમેશ્વરની આ એક વિશેષતા છે. આખીયે રામકથાના ધણા મોટા વિષયને એક નાટકમાં સમાવવાનું કાર્ય તેણે એકંદરે અક્ષણનાપૂર્વક કર્યું છે,

અને રાજશેખરના ‘બાલરામાયણ’ નાટકમાં બને છે તેમ ‘ઉલ્લાસરાધન’ના અંકો સ્વતંત્ર નાટકો જેવા બની જતા નથી. એમાંથી સંખ્યાબધ શ્લોકો સોમેશ્વરની કાવ્યશૈલીનાં સુંદર ઉદાહરણો લેખે ટાંકી શકાય એમ છે. પરશુરામ સમક્ષ પોતે બતાવેલા પરાક્રમની પ્રશંસા સાંભળીને સંકોચ પામતા રામ નમ્રતાપૂર્વક કહે છે—

ભગ્નં જીર્ણં ત્રિનયનધનુર્યન્મયા દૈવયોગાદ્

યત્સંસોદ્ધઃ શિશુરિતિ રણે રૈણુકેયેન ચાહમ્ ।

લોકઃ પ્રીત્યા તદ્દપિ કિલ મે પૌરુષં ભાપમાણો

ધાર્યઃ કાર્યા ન ક્ષલુ મહતાં ગર્હણા નિર્નિમિત્તમ્ ॥ (૨-૯)

રામની સાથે બેઠેલા દશરથને વશિષ્ઠના શિષ્ય જતુકર્ણ મોટા વટવૃક્ષની ઉપમા આપે છે—

રાજા રાજત્યનેનાયં સુતેનાન્તિકર્ત્તિના ।

પ્રરોહણાત્મતુલ્યેન ઘટવૃક્ષ ઇવોન્નતઃ ॥ (૨-૪૪)

અને રામના દેશવટાના ખ્યાલથી અત્યંત બેદ પામતા દશરથ પોતાનું

હુઃખ વ્યક્ત કરતાં કહે છે—

માતઃ ક્ષિતે તપનતાત વિભો નભસ્વન

સર્વં હિ ચિત્થ તદિદં ઘટત પ્રસન્ન ।

યા વુર્દશેયમધુના મમ વર્તતે યન-

મૂર્છાં તુ ગચ્છતિ ન ગચ્છતિ જીવિતમ્યમ્ ॥ (૩-૧૮)

અગોધ્યા અને તેના નિવાસીઓને રામની હૃદયસ્પર્શી વિદાય—

ભાસ્વદગોત્રચરિત્રચિત્રરુચિરપ્રાસાદ તુમ્યં નમ-

સ્ત્યાં વન્દે સુકૃતાનુરક્તજનતામેધ્યામયોધ્યાં પુરીમ્ ।

આપૃચ્છે પુરવાસિનઃ સવિનયં યુષ્માનિહાયુષ્મતિ

ક્ષમાભારં ભરતે સમુદ્ધરતિ ચ સ્વસ્ત્યસ્તુ ગચ્છામ્યહમ્ । (૩-૩૫)

અને ચન્દ્રોદયનું એક મનોહર વર્ણન—

બ્રહ્માર્ચ્ય મન્મથસ્ય ત્રિભુવનવનિતામાનમીનાવકૃષ્ટચૈ

કૈવર્તઃ કૈરવાણાં પ્રિયસુહૃદમૃતસ્ત્રોતસાં શૈલરાજઃ ।

પાન્થઙ્ગીણામપચ્યં રથચરણચમૂચકવાલસ્ય કાલઃ

શુદ્ધારસ્યોપકારઃ કિરતિ રતિયસાવોપધીનામધીશઃ ॥ (૪-૫૩)

તથા સીતાનું હરણ થયેલું જાણ્યા પછી લક્ષ્મણ પ્રત્યે રામની શોકાંકિત—

દષ્ટિઃ સ્પષ્ટં તટગતમપિ વીક્ષતે નાશ્વમિથા

દૂરાહવાને ન હિ પટુરયં વાગ્પકુન્ઠઞ્ચ કન્ઠઃ ।

પાદબ્રન્દં પ્રચલિતુમિદં ન ક્ષમં મુદ્યતો મે
તર્કદેહી ક્યચિદચિરયન યત્ન પદ્ય ત્યમેવ ॥ (૫-૪૮)

મુલદૃશ્ય 'દ્વતાંગદ' - એક છાયાનાટક

૧૮૪. મુલદૃશ્ય 'દ્વતાંગદ' એ રાવણના દરબારમાં અંગદની વિદિના પ્રસંગનું નિરૂપણ કરતું એકાંકી નાટક છે. કર્તા મૌલિકતાનો દાવો કરતો નથી, પણ બ્રહ્મદેવ રચી રીતે કહે છે કે પોને પૂર્વકાળના કવિઓમાંથી દેટલુંક લીધું છે.^{૧૦} આ નાટકમાંના સંખ્યાગ્રંથ શ્લોકો અન્ય પ્રાચીનતર ગ્રંથોમાં ખોળા શકાય છે. નાન્દીના પહેલા શ્લોકોનો ઉત્તરાર્ધ નમિસાધુએ (ઈ. સ. ૧૦૬૯) રસ્ટના 'કાયાકંઠાર' (૨-૮) ઉપરની પોનાની ટીકામાં ઉદ્ધૃત કર્યો છે. આ નાટકનો પાંચમો શ્લોક 'હિતોપદેશ' (ઈ. સ. ૯૦૦ આસપાસ)માં તથા 'પંચનગ'ની દેટલીક પાદ્યપરંપરાઓમાં છે, બ્યારે ત્રમો શ્લોક ક્ષેમેન્દ્રે (ઈ. સ. નો ૧૧ મો સદે) 'મુદ્રતતિલક' (પૃ. ૧૩)માં ઉદ્ધૃત કર્યો છે અને ત્યાં એનું કર્તૃત્વ ભવજીનિ ઉપર આરોપિત કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત, મુલદે રાજશેખરના 'બાહરામાયણ'માંથી^{૧૧} તથા 'મહાનાટક'માંથી^{૧૨} સંખ્યાગ્રંથ શ્લોકો લીધા છે. ખીજા દેટલાક શ્લોકો પણ અન્યાન્ય પૂર્વ કવિઓમાંથી લેવાયા હોય એ સંભવિત છે.

૧૮૫. નાટકના આરંભમાં આપણે જોઈએ છીએ કે રાવણના દરબારમાં જઈને સીતાને પાછી માગવા માટે અંગદની નિયુક્તિ કરવામાં આવી છે. પછી રાવણ એની પત્ની મંદીદરી અને ભાઈ વિભીષણ સાથે પ્રવેશ કરે છે; રામ સાથે મુલેહ કરવા માટે વિભીષણ વિનંતિ કરે છે, પણ રાવણ એથી કીધાયમાન થાય છે અને એને હાંકી કાટે છે. એ સમયે અંગદના આગમનના સમાચાર દ્વારપાલ આપે છે, અને પછી અંગદ અને રાવણ વચ્ચે દેટલોક ગરમાગરમ વાર્તાલાપ ચાલે છે. પછી રાવણની માયાથી બનેલી છાયા સીતા પ્રવેશે છે, તે રાવણના ખોળામાં બેસે છે એ જોઈને અંગદ મૂંઝવણ ગળાય છે. પણ તુરંત જ એ સહસીઓ ખખર લાવે છે કે રામ

૧૦. સ્વનિર્મિતં ક્ષિપ્રમ ગદ્યરચન્યં કિયત્ પ્રાક્તનસરકવીન્દ્રૈઃ ।

પ્રોક્તં પૃથક્ત્વા પ્રવિરચ્યને ૧૩ રસાદ્યમેતત્તુમદેન નાટ્યમ્ ૫

(ઉદ્દેશી શ્લોક)

૧૧. 'દ્વતાંગદ'ના શ્લોક ૪૬, ૪૭, ૫૧, ૫૨, ૫૩ અને ૫૪ એ રાજશેખરદૃશ્ય 'બાહરામાયણ'ના અનુક્રમે ૯-૫૩, ૯-૫૪, ૯-૫૬, ૯-૫૮, ૯-૫૯ અને ૧૦-૨૧ એ શ્લોક છે.

૧૨. ક્રીધ, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૧૬ ટિપ્પણ

વિશેના કંઈક અનિષ્ટ સમાચાર સાંભળીને સીતા આત્મહત્યાનો પ્રયત્ન કરે છે; આથી અંગદને જાણ થાય છે કે રાવણના જોળામાં બેઠી હતી તે સાચી સીતા નથી. રાવણ સીતા પાછી આપવાની અંગદને ના પાડે છે, અને રામના પ્રભાવનો રાવણને ખ્યાલ આપીને અંગદ પાછો વળે છે. થોડા સમય પછી જાણવા મળે છે કે રાવણનો યુદ્ધમાં વધ થયો છે.

‘હાયાનાટક’ શબ્દનો અર્થ; ‘હાયાનાટક’ની લાક્ષણિકતાઓ

૧૮૬. આ નાટકમાં ગદ્ય ઓછું છે અને મોટા ભાગ શ્લોકોથી રોકાયેલો છે. કાવ્યશૃણુની દૃષ્ટિએ નાટક સામાન્ય છે, પણ બીજી એક રીતે તેનું મહત્ત્વ છે, કેમકે પ્રસ્તાવનામાં એને ‘હાયાનાટક’ કહ્યું છે અને જેને ‘હાયાનાટક’ નામ અપાયું હોય એવાં ઉપસંધ મંસ્કૃત નાટકોમાં તે સૌથી પ્રાચીન છે.^{૧૩} સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં રૂપકો અને ઉપરૂપકોની સૂચિમાં આ પ્રકારનું નામ આપેલું નથી, અને તેથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે ‘હાયાનાટક’નો અર્થ શા. આ નાટકકારનાં લક્ષણોનો કંઈક ખ્યાલ મેઘપ્રભાચાર્યના ‘ધર્માભ્યુદય’માંથી આવે છે; એ કૃતિને ‘હાયાનાટકપ્રગથ’ કહેવામાં આવી છે. અને એમાં એવું સ્પષ્ટ નાટ્યસૂચન છે કે રાજા જ્યારે યતિ બનવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે ત્યારે પડદાની અદર યતિવેશધારી પૂતળું મૂકવું (યથનિકાન્તરાદ્ યતિવેશધારી પુત્રકસ્ત્ર સ્થાપનીયઃ પૃ. ૧૫). ‘ધર્માભ્યુદય’નો રચનાસમય તદ્દન નિશ્ચિત થઈ શક્યો નથી, પણ એની રચના ઇ. સ. ૧૨૧૭ (અ. ૧૨૭૭) પહેલાં થઈ હતી એ ચોક્કસ છે, કેમકે એ વર્ષમાં લખાયેલી એની તાકપત્રીય પ્રતિ પાટણમાં મંદના ભંડારમાં સચવાયેલી છે.^{૧૪} દશાર્ણભદ્ર રાજર્ષિનું જીવન એ આ નાટકનું વસ્તુ છે; પ્રસ્તાવનાયેલી છે.^{૧૫} દશાર્ણભદ્ર રાજર્ષિનું જીવન એ આ નાટકનું વસ્તુ છે; પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખ છે તે પ્રમાણે પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં તે લજવાયું હતું. એનો કર્તા જૈન સાધુ છે; એની બધી હસ્તપ્રતો ગુજરાતમાંથી મળેલી છે.^{૧૫} ગુજરાતના બીજા એક અસાત જૈન કવિએ રચેલું, તીર્થંકર નેમિનાથના

૧૩. કાથ, ઉપર્યુજ, પૃ. ૫૫. અહીં નોંધવું રસપ્રદ થશે કે સોમેશ્વરના ‘ઉલ્લાસ-રાવન’ને પૂનાની હસ્તપ્રતમાં ગોથા આંકેની પુષ્પિકામાં ‘હાયાનાટક’ કહેવામાં આવ્યું છે : કૃતિ ધ્રીકુમારસૂનો. શ્રીલોમેશ્વરદેવસ્ય કૃતાડાલ્લપરાષવે હાયાનાટકે નવુર્થોક્તઃ । બીજા આંકેને અંતે પુષ્પિકાઓ નથી તથા પ્રસ્તાવના કે પ્રશસ્તિમાં કૃતિનો ઉલ્લેખ ‘હાયાનાટક’ તરીકે નથી, એટલે આ એક માત્ર ઉલ્લેખ કુતૂહલનો વિષય બની રહે છે.

૧૪. પાલંસ, પૃ. ૩૮૭

૧૫. જિજ્ઞેષા, પૃ. ૧૯૫

જીવનને લખતું ‘શમામૃતમ્’ નાટક મળે છે; એને પણ પ્રસ્તાવનામાં ‘ઝાયા-નાટક’ કહેલું છે (...મગધતઃ શ્રીનેમિનાથસ્ય યાત્રામહોત્સવે વિદ્વદ્ધિઃ સમાસદ્ભિરાદિષ્ટોઽસ્મિ યથા શ્રીનેમિનાથમ્ય શમામૃતં નામ છાયાનાટકમભિનયસ્વેતિ । પૃ. ૧). આ નાટકનો સમય નક્કી થઈ શક્યો નથી, પણ તે બહુ પ્રાચીન રચના જણાતી નથી.

૧૯૭. ગમે તેમ, આપણે એ નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે ઝાયા-નાટક એવી સાહિત્યિક રચના હતી જેનો ઠકપૂતળીના ખેલ કરનારાઓ કરતા હશે. ‘ઝાયાનાટક’ શબ્દનો અર્થ એવો પણ કરી શકાય કે એમાં બીજી રચનાઓની ઘણી શાળિક ઝાયા હોય; અર્થાત્ અન્ય સાહિત્યમાંથી ઘણું એમાં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યું હોય. હમણાં જ સૂચ્યું તેમ (પૃષ્ઠ ૧૯૪) ‘દૂતાંગદ’ને આ લાગુ પડે છે. પણ રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર આનો જુદો અર્થ કરે છે,^{૧૬} અને ઝાયાનાટકને નાટકના ગર્ભાંકથી અલિપ્ત સમજે છે. ‘ઝાયા-નાટક’નો શબ્દાર્થ ‘ઝાયારૂપ નાટક’ (Drama in the form of shadow) અર્થાત્ નાનામાં નાનું નાટક એમ તેઓ સમજાવે છે. પરંતુ ‘દૂતાંગદ’ ‘ધર્માશુદ્ધય’ અને ‘શમામૃતમ્’માંથી એનું કોઈ સૂચન મળતું નથી, જેને આધારે આ અર્થઘટન શુદ્ધ છે કે કેમ એનો નિર્ણય થઈ શકે. પ્રો. હ્યુકેસે^{૧૭} ‘દૂતાંગદ’ને ઝાયાનાટકના એક પ્રતિનિધિરૂપ નમૂના તરીકે લીધું છે, અને તેમાંથી એની નીચે મુજબ લાક્ષણિકતાઓ તારવી છે : ગદ્યભાગની ઘસ-નાએ શ્લોકોનું બાહુલ્ય, પ્રાકૃતોનો અભાવ, પાત્રોની મોટી મંખ્યા અને વિદૂષકનો અભાવ. અને આ ધોરણે તેમણે ‘મહાનાટક’ અને ‘હરિદ્વત’ને પણ ઝાયાનાટક ગણ્યાં છે.^{૧૭} પણ ઉપરનાં તત્ત્વોને ઝાયાનાટકનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો તરીકે ગણી શકાય એમ નથી, કેમકે ‘દૂતાંગદ’ ‘શમામૃતમ્’ અને ‘ધર્માશુદ્ધય’માં કેટલાક પ્રાકૃત સંવાદો છે અને ‘ધર્માશુદ્ધય’માં, ‘દૂતાંગદ’થી ઊલટું જ, પદ્યભાગ કરતાં ગદ્યભાગ વધારે છે. ગમે તેમ, પણ આપણે રચનાઓ—જેમને એમના કર્તાઓએ ઝાયાનાટક કહી છે—ઉપરથી એટલું નક્કી છે કે ઝાયાનાટક એ ટૂંકી અને સાદી એકાંકી રચના હતી, પણ એનાં બીજાં લક્ષણો તથા એના પ્રયોગની ચોક્કસ પદ્ધતિ પરત્વે આપણે કશું જાણતા નથી. મંદૂક નાટકના વિકાસમાં પૂતળીઓના ઝાયાનાટકે ગમે તે ફાળો આપ્યો હોય,^{૧૮} પણ ઝાયાનાટક નામનો સાહિત્યિક

૧૬. બિકાનેર કૉલેજ, પૃ. ૨૫૨

૧૭. ક્રીય, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૬

૧૮. ‘મહાભારત’ ૧૨. ૨૬૪-૫ ઉપરની નીલકંઠની દીકરામાંથી એક અવત-

પ્રથમ પ્રમાણમાં મોગે જાણાય છે, કેમકે નાટ્યશાસ્ત્રના મંદ્રોમાં એનો ઉલ્લેખ નથી ‘હાયાનાટક’ શબ્દનો સાચો અર્થ ગમે તે હોય, પણ નજીક ઉપવચ્છ હાયાનાટક-‘દ્વિતાગદ’ ‘સમામૃતમ’ અને ‘ધર્માનુષ્ઠ’ ગુજરાતના છે, અને એ રૂઝે પૂતળીઓનું હાયાનાટક ઉદ્ભવે હોયતો એમ કહી શકાય કે મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં એ પ્રકારના નાટક સાથે સિદ્ધ મંદ્રૂત ગદ્ય અને પદ્યનો પણ પ્રચલિત હોવો જોઈએ

બાલચન્દ્રકૃત ‘કરુણાનજાયુધ’

૧૯૮૦ હવે, બાલચન્દ્રનું એકાદી નાટક ‘કરુણાનજાયુધ’ લખ્યું ‘મહાભારત’ના નવપર્વમાં અને જાતક (ન ૪૮૯)માં મળતી શિળિરાજ અને કપોતની આખ્યાયિકા જે પ્રકારનું જૈન પુરાણકથામાં પણ મળે છે તે એનો વિષય છે જૈન કથામાં નાયક નજાયુધ ચક્રવર્તી છે (સોળમાં તીર્થ કર શ્રી શાન્તિનાથ એક પૂર્વજન્મમાં નજાયુધ હતા) અને એના પ્રાચીનતમ સ્વરૂપે એ કથા મધદાસ ગણિકૃત ‘નમુદેન-હિડી (ઈ સ ૫૦૦ આસપાસ) ના ૨૧માં લલકમાં છે, પાછળથી હેમચન્દ્રના ‘નિષ્કલિપ્તનાકાપુરુષચરિત’માં તથા બીજા અનેક મંદ્રોમાં તે મળે છે ‘કરુણાનજાયુધ’ નાટકની પ્રતાપનામાં નમુદેન અને તેના પૂર્વજને વિશે તથા કનિ અને તેના ગુરુઓ વિશે ઘણી વિગતો સૂચના આપે છે એ પછી નિષ્કલ્પમાં કલ્પસ અને કલ્પકં નામે નાટ્યાચાર્યો નમ્મેનો મનાઈ છે, જેમાંથી જાણુના મળે છે કે રાજા નજાયુધ દિગ્વિજય કરીને હમણા જ પાછો ફર્યો છે, તે અત્યંત ધાર્મિક અને દયાળુ

શુ આર્દ્ર ટાકવ પ્રસ્તુત થશે (રક્ષાવતણ ચૈવ તથા રૂપોવજીવનમ્ । મધમાલો- પજીક્ય ન્ન વિષયં લોહચર્મણો । (ચિત્રશાળા પ્રેસની આદતિ) આમાંનો રૂપોવ- જીવન શબ્દ નીલકંઠ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે રૂપોવજીવન જલમણ્ડલિકેતિ વાલિનાલેપુ પ્રસિદ્ધમ્ । યત્ર સુરુષવલ્લ વ્યવસાય નર્મવયેરાકારે રાજામાત્યાદીનાં વર્ણા પ્રદર્શયત । આમાંના જલમણ્ડલિકા સમાસમાંનો જલ શબ્દ અરબી ‘ઝિલ’

છાયા) ઉપરથી બ્યુત્પન્ન થઈ શકે આ સમજતી ભારતમાં પ્રાચીનમાં માળે પણ પ્રસિદ્ધ એવા પૂતળીઓના હાયાનાટક પ્રયોજને અનુલક્ષીને છે ૧૨૫૨થી નીલકંઠને પેશવાનો આશ્રિત વિદ્વાન માનવામાં આવે છે અને એ ૧૮મા સદીમાં તે થયો હશે જોકે જુર્નેલ અને ૧૬મા સદીમાં મૂકે છે નેકડોનેવ સંસ્કૃત લિટરેચર પૃ ૨૦૦) ગમે તેમ પણ નીલકંઠનો ઉલ્લેખ પ્રમાણમાં અર્વાચીન છે અને પૂતળીઓના હાયાનાટકના ઇતિહાસ માટે તે ઉપયોગી હોવા છતાં સાહિત્યિક પ્રકાર લેખે હાયાનાટકના માત્રીન ઇતિહાસ ઉપર તેનાથી કશો પ્રકાર પડતો નથી

છે. કલકંસની બન્ને આંખો ફરે છે તે ઉપરથી તે અનુમાન કરે છે કે એની કોઈ ઘટના બનશે, જે રાજ માટે શરૂઆતમાં અનિષ્ટ લાગશે, પણ પાછળથી ઘટ જળાશે. બન્ને જન્યુ રાજના દર્શનાર્થે જાય છે; એ સમયે રાજ આગલા દિવસનો ચતુર્દશીનો પૌષ્પ પાળાને પૌષ્પશાળાના પર્ણ-ગણમાં બેઠેલો છે. પછી રાજ અને તેના પ્રધાન પુરગોતમ રમ્યે મંવાદ ચાલે છે, રાજ અહિંસાપ્રધાન ધર્મ વિશેનો પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે અને પોતાના જીવનનો આદર્શ નીચેના શ્લોકમાં રજૂ કરે છે :

अमारस्य शरीरस्य सारमेतद्गुणद्वयम् ।

तपः प्रार्णरपि प्रीतिविधानमपरे जने ॥ (શ્લોક ૫૮)

રાજના આ જીવનઆદર્શની આસપાસ નાટકનું વસ્તુશૈલ્ય થયું છે. નેપથ્યમાંથી મહાધ્વનિ મેલણાય છે અને એક ગમરાયેલું કપોત અને તેનો પીછો ફરતો બાજ પ્રવેશે છે. કપોત રાજનું શરણ લે છે, પણ બાજ ધણે બૂખ્યો હોઈ રાજ પાસે પોતાનું લક્ષ્ય માગે છે અને મુર્ચ્છિત થઈ જાય છે. રાજ એને મોઢક આપે છે, પણ પોતે માંસલક્ષક હોઈ એ મોઢક સ્વીકારતો નથી. પછી કપોતના વજન જેટલું માંસ પોતાના શરીરમાંથી બાજને આપવા માટે રાજ તૈયાર થાય છે, પણ એ કપોત એટલું વજનદાર કે છેવટે રાજ પોતે જ ત્રાજવામાં બેસી જાય છે અને એ પક્ષીને માટે પોતાનું જીવન સમર્પે છે. પક્ષીઓના રૂપમાં રાજની કસોટી કરવા આવેલા બે દેવો એ સમયે પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને નાટકનો મુખી અંત આવે છે.

૧૯૯. 'મોહરાજપરાજય' (પેરા ૩૨), 'પ્રજુદ્ધરોહિણ્ય' (પેરા ૩૮) અને 'ધર્માબુદ્ધ' (પેરા ૧૯૬) જેમ આ 'કરુણાવજ્રાયુધ' પણ જૈન ધર્મના ઉપદેશ માટે રચાયેલા અને લખવાયેલા નાટકનું ઉદાહરણ છે, આથી એનો મોટો ભાગ રાજ અને મંત્રી તથા રાજ અને બાજ વચ્ચેની ધાર્મિક ચર્ચાથી રોકાયેલો છે. વિદ્વપકનાં સંભાષણો આમાં કેટલુંક હળવું તત્ત્વ ઉમેરે છે, પણ એકંદરે આમાં ક્રિયાવેગ લગભગ નથી, અને શ્લોકો ગદ્યભાગ કરતાં ઘણા વધારે છે.

આ નાના નાટકમાં કુલ ૧૩૭ શ્લોકો છે. કેટલાક શ્લોકો ખરેખર નોંધપાત્ર છે. વિદ્વપક બ્યારે પરલોકના અસ્તિત્વ વિશે શંકા ઉઠાવે છે ત્યારે

૧૬. વિનું ઉદાહરણ આપી એને ચૂપ કરે છે—

૧૭. કાપ્યેષમમી કૃપીવલ્લઃ ક્ષિપન્તિ ધીજં પૃથુપદ્મસદ્ગટે ।

કેતપિ કથં ચિલોકિતઃ સમન્તિ નાસ્તીન્યથાફલોદયઃ ॥

(શ્લોક ૫૦)

અને ગમતા હાથમા ચમકતી તલનારનું વર્ણન—

શત્રુણાં કાલરાત્રિર્મગમદતિલકઃ પ્રાજ્યમામાજ્યલક્ષ્મ્યા
શાસ્ત્રા રોપદ્રુમસ્ય પ્રવલતરમદઃ ગદ્ગિગનઃ ગૃહગવદિ' ।
સ્પર્જચ્છૌર્યપ્રદીપાઝનમનળુયશ પુણ્ડરીકસ્ય નાલં
પાથોધિઃ પુન્નરાણામસિરસિતરુચિર્માતિ દેવસ્ય હસ્તે ॥

(શ્લોક ૬૨)

નાટકને અને જ્યારે દેવો વજ્રાયુધની મહતાની પ્રશંસા કરે છે ત્યારે રાજા સાદી પણ અર્થવાહક રીતે પોતાનો નમ્રલાન વ્યક્ત કરે છે—

સક્ષાનાઃ પરમસ્તોકં સ્તોકમપ્યાલપન્તિ હિ ।
વનયઃ કવચન્યત્રિધ ક્ષારમપ્યમૃતાકરમ ॥ (શ્લોક ૧૨૫)

જયન્તિહસ્યવિદુત 'હમ્ભીરમમદન'

૨૦૦. જયસિંહચરિત્ર 'હમ્ભીરમદન' તમકાલીન ઐતિહાસિક ધર્મનાને અનુલક્ષીને આપેલું નાટક હોય ખાસ નોંધપાત્ર છે પૌરાણિક વગર લઈને રચાયેલા નાટકોની તુલનાએ મગ્ધૂત સાહિત્યમા ઐતિહાસિક નાટકો ઘણા ઓછા છે વિશાખદત્તાના બે નાટક—'મુદ્રાગક્ષસ' અને 'દેવીચન્દ્રશુભ' જાણીતા છે, એમાંતુ 'દેવીચન્દ્રશુભ' ખુબ ધમ્મગ્રંથ છે અને રામચન્દ્રકૃત 'નાટ્યદર્પણ' અને ભોજકૃત 'શૂભારપ્રકાશ'મા આપેલા અનંતરણો દ્વારા જ એ નિર્ણય જાણવા મળ્યું છે શાકલરીના ગમ્મ નીસલદેવ અથવા ત્રિહરરાજની પ્રશસ્તિ રૂપે લખાયેલ સોમદેવકૃત 'લલિતત્રિહરરાજ' નાટક (ઈ સ ૧૧૫૩ આસપાસ), ૧૯ પ્રિદાનાથે સ્વચ્ચિત અનકાન્ત અથ 'પ્રતાપરુદ્રયજ્ઞાલ્પણ'મા પોતાના આશ્રયદાતાના યશોગાનરૂપે તથા નાટકના ઉદાહરણુ લેખે રજૂ કરેલ 'પ્રતાપ રુદ્રકલ્યાણ' (ઈ સ ૧૩૦૦ આસપાસ) તથા મદનકૃત^{૨૦} 'પારિજાત મંજરી' (ઈ સ ૧૨૩૧) આદિ ઐતિહાસિક નાટકો જાણીતામા છે શુજ રાતમા રચાયેલા અને ભજવાયેલા ઐતિહાસિક નાટકો—જિહ્વકૃત 'કર્ણ સુન્દરી,' યશસ્વન્દ્રકૃત 'મુદ્રિતકુમદચન્દ્રપ્રકરણ,' યશ પાવકૃત 'મોહરાજ પગજય,' દેવચન્દ્રકૃત 'ચન્દ્રલેખાનિજયપ્રકરણ,' ગગાધરકૃત 'ગગદાસ પ્રતાપનિનાસ' આદિનો ઉલ્લેખ પહેલા પ્રકરણમા કર્યો છે આમાના કેટલાક

૧૯ કપ્પુમાચાર્યચર, કલાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર પૃ ૬૪૩

૨૦ દુલ્હન, ઇએ, પુ ૩૫ પૃ ૨૩૬ શ્રી આગળ આ મદન ધારાનો રાજ પુરોહિત હતો એટલે વસ્તુપાળના આશ્રિત કવિ મદનથી (પૈરા ૧૩૨) એ દેખીતી રીતે જ બિન્ન છે

નાટકો પૌરાણિક પ્રયોજનો(Motifs)નો ઉપયોગ કરે છે, અને એથી તેમને મર્યાદિત અર્થમાં જ ઐતિહાસિક ગણી શકાય. વસ્તુપાળ અને વીરધવલે ગુજરાત ઉપરના મુસ્લિમ આક્રમણને ખાળ્યું એ શુદ્ધ ઐતિહાસિક પ્રસંગ 'હમ્મીરમદમદન'ના વસ્તુ તરીકે લેવાયો છે, એટલું જ નહિ, પણ એનું નિરૂપણ જે રીતે થયું છે એ બતાવે છે કે કર્તાને સમકાલીન ઘટનાઓનું બરાબર જ્ઞાન હતું. 'હમ્મીર' એ અરબી શબ્દ 'અમીર'નું બ્રહ્મરૂપ છે, અને દિલ્હીના સુલતાન માટે એ શબ્દ વપરાયો છે; નાટકમાં સુલતાનને ઈટલીક વાર મિલચૂકીકાર કહેવામાં આવ્યો છે.

૨૦૧. 'હમ્મીરમદમદન' એ પાંચ અંકનું નાટક છે. જેનાથી લેકો કંટાળી ગયા છે એવાં ભયાનકરસમય પ્રકરણોથી જુદા જ પ્રકારનું આ નવરસમય નાટક છે એવો દાવો કર્તા શરૂઆતમાં જ (પૃ. ૧) કરે છે. પ્રસ્તાવના પછી પહેલા અંકમાં વીરધવલ અને તેજપાળ પ્રવેશે છે તથા એક રાજપુરુષ તરીકે વસ્તુપાળની પ્રશંસા કરે છે. એમના મંત્રાદમાંથી જાણવા મળે છે કે તુરુષક હમ્મીર અને યાદવ સિંહણ ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરવાની તક શોધે છે, તથા એમાં લાટરાજ સિંહના ભત્રીજા મંત્રામસિંહ તરફથી સહાયની તેઓ આશા રાખે છે. તેજપાળના પુત્ર લાવણ્યસિંહના ગુપ્તચરો અગત્યના સમાચાર લાવે છે, જેને પરિણામે રાજા વીરધવલ હમ્મીર ઉપર હુમલો કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે. વસ્તુપાળ પણ બહુ લાંબે સુધી શત્રુનો પીછો પકડવાના સાહસથી દૂર રહેવાની તથા મારવાડના રાજાઓની સહાય લેવાની સલાહ એને આપે છે. બીજા અંકમાં લાવણ્યસિંહની ઉક્તિઓમાંથી જાણાય છે કે આ સલાહને બરાબર અનુસરવામાં આવી છે. પછી નિપુણક નામે એક ગુપ્તચર આવીને પોતાનાં પરાક્રમની વાત કરે છે: 'હું' સિંહણની જાવણીમાં પ્રવેશ્યો અને વીરધવલના સૈન્યની હિલચાલની ખબર રાખનાર ગુપ્તચર હોવાનો મેં સફળ દેખાવ કર્યો, હમ્મીર ઉપર આક્રમણ કરવા માટે વીરધવલ તૈયાર હોવાના સમાચાર તેણે આપ્યા અને હમ્મીર સાથેના યુદ્ધથી વીરધવલનું સૈન્ય નબળું પડી જાય ત્યાર પછી એના ઉપર હુમલો કરવાનો લાગ સાધવા માટે તાપીનાં જંગલોમાં રાહ જોવા માટે મેં સિંહણને સમજાવ્યો.' નિપુણકનો લાઈ સુવેગ મારવાડના રાજા દેવપાલની સેવામાં ગુપ્તચર હતો; તેની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ દ્વારા નિપુણક સિંહણના મન ઉપર એવી છાપ પાડવામાં સફળ થાય છે કે સંત્રામસિંહ દુશ્મનોની સાથે છે; બીજી તરફ તે સંત્રામસિંહને લય પમાડીને નસાડી મૂકે છે. પછી વસ્તુપાળ રજાખાંસિ ઉપર આવે છે. એનો ચર કુશલક એને સમા-

ચાવે છે કે મંત્રામસિદ્ધ રત્નબનાઈ ઉપર આક્રમણ માટે તૈયારી કરે છે. વનુષાગ એના ગુપ્ત માટે આશ્વિન ગમે છે. આશ્વિનમાં મંત્રામસિદ્ધના મંત્રી જુનપાગને બેસાડે છે અને એની આંધે સમગ્રી કરે છે. ત્રીજા વ્રતમાં કમલક નામે ગુમચર મેવાડના ગજ જગત્તની ચાલ કરે છે ત્યાં મેલેડોના આક્રમણથી જમગમેલા કેટલાક લોકો પોતાની ગમે ફરમા પડ્યા, કેટલાક પોતપોતાના ઘરમાં જ ગમે જાતી મુઆ કે ફાલિ આધા. ત્યાં નિષ્પત્તે વીગત્તવા આવે છે એમ જાહેર કરીને લોકોને આમાન આપ્યું તથા એ ખત સાંભળીને તુરંત ગતીને નામ બીજા શત્રુઓને પગજ્ય કર્યા પછી મેલેડો આમે રિજ્ય મેગરજ વનુષાગ શું કરે છે એ મોથા અડના પ્રવેશકમાં કુત્તવક અને શીલક નામે બે ગુમચરના મંત્રદમાથી જાણાય છે વનુષાગ મોકલેલી જાતી ખાતેને કાળે જમગદના ખાતે મિલ્લપ્રીકાગને માકર. ૧૧થીને લાસ્ય માટે ખર્પજખાનને ખાત કરી છે, તથા તુરંતના પગજ્ય પછી એમને પ્રદશ આપવાનું રચન આપીને કેટલાક શત્રુ ગતિઓને વનુષાગ પોતાના કરી લીધા છે પછી મિલ્લપ્રીકા અને તેને મંત્રી ધોરી કમપ પરિધિનિની ચર્ચા કરતા પ્રવેગે છે એક તરફ ખર્પજખાન અને બીજી તરફ વીન્ધરવનુ ધણુ દમાય તેમના ઉપર છે પીછે લક કરવાની મિલ્લપ્રીકાગની હજી તો નથી, પણ વીન્ધરવના આગળ વધતા સૈન્યને અસાજ આનગીને તેઓ અકદમ નાસી ગય છે શત્રુઓને કેદ નહિ પકડી શકાયા તેથી વીન્ધરવ નિરાશ થાય છે, પણ વગર વિચારે પીછે નહિ કરવાની વનુષાગની તવાડને અનુસર છે પાચમે એક બહુ રસપ્રદ છે, કેમકે રિજ્યી નામ અને તેજપાગના જ્યુમિ ઉપરથી પાછ ધોળકા મુધીના પ્રયાતનુ એમા વર્ણન છે વીન્ધરવને નવિમાનમા બેસે રાજ કર્યો છે 'નવિમાન'નો અર્થ 'પુરણકૃતિ રિમાન' એવો ધણુ કરીને દોઈ શકે આશુ તથા ત્યાના તીર્થો અચલેશ્વ તથા સતિધામ ઉપર પમા ધઈ તેઓ પરમા ગતિઓના પાટનગર ચદાસની ઉપર આવે છે ત્યાથી તેઓ સિદ્ધપુર આવે છે, જ્યા પૂર્વગદિની સગ્યતી છે (નમમસ્યા સિદ્ધપુરપરિસરે પ્રાચીમુગ્ધપ્રમુમર પય.પ્રવાહમધિવસન, ૫ ૪૭) અને ભદ્રમહાકાળનુ મન્દિર જુએ છે અહીં ભદ્રમહાકાગ વડે મૂગાગને બધાવેસો પ્રસિદ્ધ રદ-મહાલયક ઉન્નિષ્ટ હને પછી તેઓ ગુમગતના પાટનગર અણુલિલનાડના દર્શન કરે છે અને ત્યા સહસલિંગ સરોવર જોઈને ખૂબ આનંદ પામે છે, પણ દક્ષિણ દિશામા તેઓ સામગમતીના તટ ઉપર કણ્ડાતી જુએ છે અને છેવટે ધોળકા પહોચે છે, જ્યા ગણી જ્યતવદેવી આતુરતાપૂર્વક રાગતી

વાટ જોની હતી. આ બધાં સ્થળોનું વર્ણન ખૂબ અલંકૃત શૈલીએ કરવામાં આવ્યું છે; આબુથી ધોળકા મુઘીના આકાશમાગીં અવાસનું વર્ણન કરવાનો ખ્યાલ મંખ્યાળધ રામચરિતવિવેચક નાટકમાં તથા ‘રઘુવંશ’માં (પેરા ૫૮૦) આવના લંકાથી અયોધ્યા મુઘીના રામના અવાસવર્ણન ઉપરથી કતારિ આવ્યો હતો. સર્વે ધોળકા પહોંચી ગયા પછી જણાવ્યા મળે છે કે વસ્તુપાળે મિલચઝૂકારના ગુરુઓ રહી અને કદી જેઓ બગદાદથી પાછા ફરતા હતા તેમને સમુદ્રમાં અટકાવ્યા છે અને તેમની સલામતી ખાતર મિલચઝૂકારને મૈત્રીની મંધિ કરવાની ફરજ પડી છે. વસ્તુપાળ અને વીરધવલ પરસ્પરને અલિનંદન આપે છે. છેવટે રાજ શિવમન્દિરમાં જાય છે, જેમાં શિવ પોતે પ્રત્યક્ષ થઇને એને વરદાન આપે છે. ૨૧

૨૦૨. ‘હમ્મીરમદમદન’નો મુખ્ય ઉદ્દેશ જોકે વસ્તુપાળ તેજપાળ અને રાજ વીરધવલની મહત્તા ગાવાનો છે, છતાં સમકાલીન ઇતિહાસ ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ તે કેટલોક અગત્યનો પ્રકાશ પાડે છે. એ સમયે ગુપ્તચરો કેવી રીતે કામ કરતા એ વિશે પણ કેટલુંક આમાંથી જણાવ્યા મળે છે. અને મંખ્યાળમાં રચાયેલાં નાટકોની શૈલીની બધીયે મર્યાદાઓ આ નાટકમાં હોવા છતાં એના મંવાદો જુરસાદાર છે અને એની કવિતા સુંદર ઉપમાઓથી ભરેલી છે. વસ્તુપાળ તેજપાળ અને વીરધવલનાં પાત્રો સુદૃઢ અને છવંત છે તથા આકાશી અવાસનું વર્ણન બતાવે છે કે કંઈક નવીન રજૂ કરવાની પણ કર્તાની ઇચ્છા છે. નાટકમાં એક જ સ્ત્રીપાત્ર છે અને તે રાણી જયતલ-દેવીનું; પાંચમા અંકના આરંભમાં સુગારરસનું નિરૂપણ કરવા માટે જ કર્તાએ એ પાત્ર દાખલ કર્યું જણાય છે. જયતલદેવીને જો આપણે નામિકા ગણીએ તો સ્વાભાવિક રીતે વીરધવલને નાયક ગણવેા જોઈએ; ભરતવાસ્ય પણ એના મુખમાં મુકાયું છે. બીજા બાજુ, નાટકનું મુખ્ય પાત્ર વસ્તુપાળ છે. એનું પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ નાટકની સર્વ ઘટનાઓને સ્પર્શ કરે છે. પ્રાયઃ કર્તાએ એને રાજકીય અર્થમાં વીરધવલના ગુરુ તરીકે અહીં રજૂ કર્યો છે. એની તુલના ‘મુદ્રારાક્ષસ’માંના ચાણુસ્યના પાત્ર સાથે થઈ શકે; એમાં નાયક ચંદ્રગુપ્ત છે, પણ કાર્યનો મુખ્ય ભાર એના ગુરુ ચાણુસ્ય ઉપર જ છે.

૨૦૩. આ નાટકમાં મંખ્યાળધ સુંદર શ્લોકો છે; જોકે ગદ્યભાગ અને પદ્યભાગ વચ્ચે પ્રમાણનો જે મોટો તફાવત ‘દૂતાંગદ’ કે ‘કરચુ-વજ્રાયુધ’માં જણાય છે તેવો અહીં નથી. મંખ્યાળના આ વર્ણનમાં એક સચિર કદમ્બતા છે—

નીલાનિ પટ્પદકુલાનિ હસન્મુતીનાં
લીનાનિ ભાન્તિ હૃદયેષુ કુમુદ્વતીનામ્ ।
દુરાભ્યુપેતનિજકાન્તકરાન્તસદ્-
પીયૂષશાન્તધિરહાનલસંનિભાનિ ॥ (૨-૨૦)

અને નીચેના શ્લોકમાં કચુડી પોતાની શૃંગારયાનું કાવ્યમય વર્ણન કરે છે—

સર્વાદ્ગં પલિતચ્છલેન જરયા મુક્તાઃ કટાક્ષચ્છટાઃ
સ્વાત્મા કમ્પયતે શિરઃ ચિપયાભોગાન્નિપેધન્નિય ।
આલોકાય મુહુર્જલં ચિતરતો ઘાળ્પચ્છલાચ્છ્રુપી
દેહોઽપિ તથાપિ સદ્ભુવતિ મે મૃત્યોર્ભિચેષાધિકમ્ ॥ (૫-૨)

આણુગિરિનું આ ચિત્રમય વર્ણન છે—

ધરિત્રીધમ્મિલ્લો ચિલસતિ ઘસિષ્ઠકતુશત-
સ્ફુરદ્ભૂમઃ શ્યામીકૃતવપુરસાયર્યુદગિરિઃ ।
હમે તારાભારાસ્ત્યદહિતયશઃપટ્પદજુપો
યદદ્ગી રદ્ધન્તઃ કુસુમભરભદ્ગીમધિમતઃ ॥ (૫-૩)
વસિષ્ઠાશ્રમમાં તપસ્વીઓ જેવાં દેખાતાં શૃષ્ઠી—

કાર્શ્યસ્પટશિરાભરોપમલતામંચેષિતાદ્ગા જટા-
જટપ્રાયદલપ્રતાનમુકુટાઃ સૌંદર્યોપવિષ્ટા ધ્રુવમ્ ।
ઉત્ફુલ્લાનિ તપોધના હ્ય વનોન્સદ્ગ્ને ભૂશં વિમ્બતે
શુભ્રધ્યાનનિભા હમાનિ શિરસા પુષ્પાણ્યમી પાદપાઃ ॥ (૫-૧૦)

સિદ્ધપુરના ભદ્રમહાકાશ, જેમના જટાજૂટમાંથી નીકળતી ગંગા વડે
અણુ ચામર દેખાય છે અને ત્રીજા લોચન વડે જ અણુ કે સ્વયં આરતી
ધાય છે—

પૂલાગલદ્વયલસિન્ધુપયપ્રવાહો
વ્યાલોલચામરતુલાં કુરુતે ત્રિસન્ધ્યમ્ ।
નૃત્યન્નસૌ પ્રસૃમરાનલચક્ષુરસ્યા
મીરાજનીભવતિ ચ સ્વયમેવ દેવઃ ॥ (૫-૨૧)

શુભરાતના પાટનગર અણુહિલવાડનાં ગગનચુખી મંદિરો—

નિશિનિશિ તુહિનાંશુજ્યોત્સ્નયા જાતજાહવા
કૃતિરિવ રવિમૃત્યામુલ્લસન્ત્યાં હસન્ત્યામ્ ।
હૃદ સુરગૃહપદ્ધતિર્વાસરે વાસરેઽસૌ
વત તપતિ પતાકાદસ્ત્રિસ્તારણેન ॥ (૫-૨૪)

નરયન્દ્રકૃત 'અનર્ધરાધવ' દ્રિપયુ

૨૦૪. મુરારિકૃત 'અનર્ધરાધવ' નાટક ઉપરના નરયન્દ્રસૂરિકૃત દ્રિપયુનો વિચાર અહીં કરવો યોગ્ય થશે, કેમકે એનો વિષય નાટકને લગતો છે. આપણે અગાઉ જોયું તે પ્રમાણે, નરયન્દ્રસૂરિના શુરુ દેવપ્રભ-સૂરિએ પણ એ જ નાટક ઉપર ટીકા રચી હતી, પરન્તુ દેવપ્રભની કૃતિ-ઓની ચર્ચા અહીં આપણે નહિ કરીએ, કેમકે તેઓ વસ્તુપાળના વૃદ્ધ સમકાલીન હોવા છતાં^{૨૨} જે અર્થમાં નરયન્દ્ર વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળના એક પંડિત છે તે અર્થમાં દેવપ્રભને ગણી શકાય એમ નથી. દેવપ્રભસૂરિની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને વસ્તુપાળનો અથવા તેના કુટુંબની કોઈ વ્યક્તિનો આશ્રય મળ્યો હતો એમ કહેવા માટેનો પુરાવો નથી. દેવપ્રભ તેમજ નરયન્દ્ર બન્નેની કૃતિઓ અપ્રસિદ્ધ હોઇ કેવળ હસ્તપ્રતો-રૂપે જ મળે છે. 'અનર્ધરાધવ' ઉપરની દેવપ્રભની ટીકા એ એક વિસ્તીર્ણ રચના છે અને તેનું ગ્રન્થામ્ર ૭૧૦૦ શ્લોકનું છે,^{૨૩} જ્યારે નરયન્દ્રનું તો માત્ર દ્રિપયુ હોઈ એનું ગ્રન્થામ્ર ૨૪૫૦^{૨૪} શ્લોકનું, અર્થાત્ એમના શુરની રચના કરતાં લગભગ ત્રીજા ભાગનું છે. 'અનર્ધરાધવ' ઉપર સમગ્ર દૃષ્ટિએ વિવરણાત્મક ટીકા રચવાનો નરયન્દ્રનો આશય જણાતો નથી; એનું કારણ એ હોય કે એમના શુરુએ જ એવી ટીકા રચેલી હતી. નરયન્દ્રનું દ્રિપયુ એ હાલની 'નોટ્સ' જેવું હોઇ એનો ઉદ્દેશ માત્ર અર્થના સ્પષ્ટીકરણનો છે, અને વિવેચનકૃતિ 'ન્યાયકન્દલી' જેવી શાસ્ત્રીય રચના નહિ હોવાને કારણે, 'ન્યાયકન્દલી' ઉપરના દ્રિપયુમાં છે તેમ (પ્રકરણ ૧૭), એ પરત્વે સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો રજૂ કરવાનો પણ ખાસ અવકાશ દ્રિપયુકારને મળતો નથી. 'અનર્ધ-રાધવ' ઉપર દ્રિપયુ લખવા વડે વિદ્યાર્થીઓને એક સંક્ષિપ્ત માર્ગદર્શિકા આપવાની નરયન્દ્રની ઇચ્છા જણાય છે, કેમકે મધ્યકાલીન શુજરાનમાં સાહિત્યના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આ નાટકનો અભ્યાસ કરતા હતા. આ દ્રિપયુ-માં નરયન્દ્રસૂરિએ કદી એકે આધાર ટાંક્યો નથી કે કોઈ અલંકારની ચર્ચા કરી નથી અને બીજા ગ્રન્થોમાંથી લાગ્યેજ કોઈ અવતરણ ટાંક્યાં છે. સંસ્કૃત નાટકના કલાવિધાનની તેમણે ચર્ચા કરી નથી તેમજ એને લગતી પરિભાષાની સમજૂતી આપવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો નથી. નરયન્દ્રસૂરિ જો કે વ્યુત્પત્તિ વિદ્વાન હતા, પણ આ દ્રિપયુ તેમણે સાહિત્યના પ્રારંભિક વિદ્યા-

૨૨. પ્રકરણ ૫, દ્રિપયુ ૧૪૧

૨૩. પાભંસુ, પૃ. ૩૦૧

૨૪. જિરકો, પૃ. ૭

થીઓને ઉપયોગી થાય એવી સરલ પદ્ધતિએ લખ્યું છે, કદાચ એ જ કારણથી નરયન્દ્રસૂરિદ્વત આ દિપ્તિની ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતોની સખ્યા દેવપ્રભ અને જિનહર્ષકૃતરૂપ ટીકાઓની હસ્તપ્રતો કરતા ઘણી નધારે છે, જે ખતાવે છે કે નરયન્દ્રનું દિપ્તિ વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નીમ્ન્યુ હતું તથા લોકપ્રિય થયું હતું.

પ્રકરણ ૮

પ્રશસ્તિ

પ્રશસ્તિનો સાહિત્યપ્રકાર તથા તેનો વિકાસ

૨૦૫. પ્રશસ્તિ એ મંરૂત સાહિત્યના સૌથી રસપ્રદ પ્રકારોમાંનો એક છે, કેમકે અલગૃત કાવ્યશૈલીએ રચાયા છતાં પ્રશસ્તિઓનો સખધ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ સાથે છે અને ઇતિહાસના લેખનમાં ઉપયોગી થાય એવી ઘણી સામગ્રી તેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રાહ્મણ ગ્રન્થો અને ઉપનિષદોમાં ‘ગાથા નારાશસી’ અથવા ‘મનુષ્યોની પ્રશસ્તિરૂપ ગાથાઓ’નો ઘણી વાર ઉલ્લેખ આવે છે આ ગીતો ‘નગ્વેદ’ની દાનસ્તુતિઓ અને ‘અથર્વવેદ’ના કુન્તાપ સૂકતો સાથે સખધ ધરાવે છે, એક રીતે એઓને વીરકાવ્યોમાંના પ્રસંગોની પુરોગામી રચના ગણી શકાય, કેમકે એઓનો વિષય યોદ્ધાઓ અને રાજકુમારોના કીર્તિગાનનો છે. વિદ્વાનો માને છે કે આ ગાથાઓ એક જ વીર પુરુષ અથવા ગ્રામ એક મહાન ઘટના આસપાસ ગૂંથાયેલ સુદીર્ઘ વીરકાવ્યરૂપે વિકસી.^૧

૨૦૬. આગળ જતા, પ્રશસ્તિઓ શિવાલેખોના રૂપમાં જોવા મળે છે, આના નોંધપાત્ર દાખવાઓ ગુપ્તયુગમાં છે અલ્વાહાળાદના સ્તંભ ઉપર કોતરાયેલી, સમુદ્રગુપ્તની હરિષેણુદત પ્રશસ્તિ (ઈ સ ૩૭૫-૩૮૦), ૨૬૦૬ ગુપ્તનો ગિરનારનો લેખ (ઈ સ ૪૫૬) અને મદસોગના સુર્વમન્દિરની પસલદિગૃત પ્રશસ્તિ (માલવ સ ૫૨૯ જે કો બ્યૂલરના મત પ્રમાણે ઇ સ ૪૭૩-૭૪ બગબર છે) ખાસ ઉલ્લેખ માગી લે છે રાજ્યોના અથવા સ્વપ્રાપ્તની બાબતમાં બન્યું છે તેમ, કેટલીક વાર મંત્રીઓના આશ્રય નીચે ઉન્સાહપૂર્વક ખેડાતી દરબારી કવિતાના આ તથા બીજા કેટલાક નમૂનાઓ છે દિન્દુ રાજવટના દિવસો વીતી ગયા પછી ખાસ કરીને સ્થાપનના

સ્મારકરૂપે પ્રશસ્તિ રચવાની આ પરંપરા કેટલા અર્વાચીન દાગ સુધી ચાલુ રહી હતી. ગુજરાત, રાજસ્થાન અને માળવામાં—ખાસ કરીને જૈનોમાં—પ્રશસ્તિનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે, જે ‘અન્યપ્રશસ્તિ’ તરીકે ઓળખાય છે. જૈન અન્યકારો પોતાની રચનાઓને અતે લાંબી પ્રશસ્તિઓ આપે છે, જેમાં પોતાને વિશે તથા પોતાના ગુરુ, ગુરુ અને અન્ય ઐતિહાસિક બાબતો વિશે વિગતો તેઓ આપે છે. આ ઉપરાંત, જે શ્રાવકોના આશ્રમ નીચે અન્યોની નકલો થઈ તથા જેમણે ધાર્મિક અન્યોની હસ્તપ્રતો ખરીદીને યોગ્ય સાધુસાધ્વીઓને દાન આપી એમની પ્રશસ્તિઓ પણ તે તે અન્યોને અંતે હોય છે. આવી સંખ્યાબંધ પ્રશસ્તિઓ પિટર્સન અને ભાંડારકર જેવા વિદ્વાનોના હસ્તપ્રતોની શોધના અહેવાલોમાં, પાટણ અને જેસલમેરના ભંડારોની સૂચિઓમાં તથા ‘જૈન પુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ’ જેવા અનેક સંગ્રહોમાં છપાયેલી છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતનાં કેટલાયે શ્રીમંત જૈન કુટુંબો વિશે તથા એકંદરે સાંકૃતિક ઇતિહાસ વિશે વિવિધ દૃષ્ટિએ ઘણી અગત્યની માહિતી આવી પ્રશસ્તિઓમાંથી મળે છે.

૨૦૭. પ્રશસ્તિરચના બહુ સરલ હોય છે. મંગલાચરણ પછી તે સ્થાપત્ય બંધાવનારનું કે દાતાનું વર્ણન કરે છે. એ વ્યક્તિ તત્કાલીન રાજ્ય કર્તાથી સિન્ન હોય તો રાજ્યકર્તા વિશે પણ કેંઈક ઉમેરવામાં આવે છે. બંનેયમાં વંશાવલીઓ કેંઈક આપવામાં આવે છે. પછી દાનની વિગતો અપાય છે અથવા કાવ્યશૈલીએ સ્થાપત્યનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. વળી એમાં સ્થપતિનું, પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર પુરોહિત અથવા ધર્મશુરનું, પ્રશસ્તિ રચનાર કવિનું, પથ્થર અથવા તામ્રપત્ર ઉપર એ લખનાર લઠિયાનું તથા એ કોતરનાર કારીગરનું નામ પણ મોટે ભાગે આપવામાં આવે છે. પ્રશસ્તિ મંદિરમાં હોય, બહાર ઉપયોગના કેંઈ મકાનમાં હોય, મૂર્તિ ઉપર કે તામ્રપત્રમાં હોય અથવા કેંઈ હસ્તપ્રતને અંતે હોય તે અનુસાર એના સ્વરૂપમાં થોડાક તફાવત હોય છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અગત્યનો ભાગ તે એમાં આપેલી વંશાવલીના તથા વર્ણવેલાં પરાક્રમો અથવા ધાર્મિક કાર્યોનો હોય છે. કેટલીક પ્રશસ્તિઓ બહુ ટૂંકી—માત્ર થોડીક પંક્તિઓની હોય છે, ત્યારે બીજી કેટલીક મોટા કરતાં પણ વધુ પંક્તિઓ કે શ્લોકોની હોય છે. કેટલીક પ્રશસ્તિઓ ગદ્યમાં તો કેટલીક પદ્યમાં હોય છે, બ્યારે કેટલીક ગદ્ય-પદ્યાત્મક હોય છે; અને ઇતિહાસ અને કવિતા તરીકેના મૂલ્યની દૃષ્ટિએ પણ જુદી જુદી પ્રશસ્તિઓ વચ્ચે મોટા તફાવત હોય છે.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળનાં સત્કૃત્યો વર્ણવતી પ્રશસ્તિઓ

૨૦૮. વસ્તુપાળ અને તેજપાળના-મંદિર તમજ મુદીર્ધ-પુષ્કળ શિક્ષાલેખો મળે છે, પણ અહીં આપણે એવા જ લેખોનો વિચાર કરીશું, જે સ્વતંત્ર કાવ્યો તરીકેની ગણનાને પાત્ર છે. આપણે એવાં કાવ્યોની પણ સમીક્ષા કરીશું, જે ક્યાંય કોતરેલેલાં નથી, પરંતુ જેઓની રચના પ્રશસ્તિ તરીકે થઈ હતી. હોમોઇના વૈદનાથ મહાદેવના મન્દિરનું તથા રાજ વીસલદેવે કરાવેલા એના હર્ષોદ્ધારનું વર્ણન કરતી, વસ્તુપાળના મિત્ર સોમેશ્વરકૃત 'વૈદનાથપ્રશસ્તિ' સિવાય આ બધાં જ કાવ્યોમાં મધ્યવર્તી વ્યક્તિઓ તરીકે વસ્તુપાળ અને તેજપાળ છે. મોટા ભાગની પ્રશસ્તિઓનો વિષય વસ્તુપાળનાં સત્કૃત્યોનો હોય એમાંની લગભગ બધી જ પરંપરાગત શૈલીએ અતિશયોક્તિપૂર્ણ વર્ણના કરે છે, એટલે તેઓનો કાવ્યગુણ સાધારણ છે. અસખ્ય, કેટલેક સ્થળે એમાં કવિનાના વિશિષ્ટ ચમકારા દેખાય છે.

સોમેશ્વરકૃત 'આયુષ્યપ્રશસ્તિ'

૨૦૯. સોમેશ્વરકૃત 'આયુષ્યપ્રશસ્તિ' એ આયુ ઉપરના મન્દિરમાં મુકાયેલો શિક્ષાલેખ છે. એમાં ત્રિવિધ વૃત્તોમાં ૭૪ શ્લોક છે. પહેલા બે શ્લોકોમાં અતુલ્ય સરસ્વતી તથા આયુના મન્દિરના મૂલનાયક નેમિનાથની સ્તુતિ કરી છે, અને ત્રીજા શ્લોકમાં આયુહિલવાડનું દ્રુંકું વર્ણન છે. પછી વસ્તુપાળ તેજપાળની વંશાવલિ તથા એમના માતાપિતા, ભાઈઓ અને બહેનો વિશેના પ્રશંસાપૂર્ણ ઉલ્લેખો (શ્લોક ૪-૨૪) આવે છે. 'ચીલુકયની એક શાખા (વાવેલા) ના તિલકસમાન' અર્જુરાજનો તથા એના પુત્ર અને પૌત્ર-લગણપ્રસાદ અને વીરધવલનો ઉલ્લેખ કવિ ૨૫-૨૬ શ્લોકમાં કરે છે. પછી આયુનું વર્ણન અને ત્યાના રાજ્યકર્તા પરમારોની વંશાવલિ આવે છે; ત્રસિપના હોમુકુંડમાથી પરમારોની પુરાણોની ઉત્પત્તિથી માંડી ચંદ્રાવતીના તટકાલીન રાજ્યકર્તા સોમસિંહ અને એના યુવરાજ કૃષ્ણરાજ સુધી એ વંશાવલિ આવે છે (શ્લોક ૩૦-૩૨). એ પછી વસ્તુપાળ અને એનાં કુટુંબીજનોની-એની પત્ની લલિતાદેવી અને પુત્ર જય-તસિંહ, તેજપાળ અને એની પત્ની અનુપમા, તથા એમના મોટા ભાઈ મલ્લદેવ અને એનાં પત્ની અને પુત્રની-પ્રશંસા (શ્લોક ૪૩-૫૮) આવે છે. પછી તેજપાળે બધાવેલાં મન્દિરોની તથા એનાં કુટુંબીજનોની હસ્ત્યાર્થ દશ મૂર્તિઓ-જે જિનને નમસ્કાર કરવા આવેલા દશ દિક્પાલ જેવી દેખાતી હતી તેની વાત કવિ કરે છે (શ્લોક ૫૯-૬૫). શ્લોક ૬૬-૬૮ વસ્તુપાળનાં

સન્દૃત્યોની ખૂબ પ્રશંસા કરે છે, અને શ્લોક ૬૯-૭૧ નાગેન્દ્રગચ્છના આચાર્યોનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેમાંથી વિજયસેનસુરિએ મન્દિરની પ્રતિષ્ઠાવિધિ કયો હતો. ૭૨ માં શ્લોક મન્દિર અને તે બંધાવનારાને આશિષ આપે છે અને ૭૩ માં શ્લોકમાં સોમેશ્વર પ્રશસ્તિકાર તરીકે પાતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. છેલ્લો શ્લોક કહે છે કે-શ્રી નેમિનાથ તીર્થંકર અને તેમની શાસનદેવી અંબિકાની કૃપાથી, અર્ધુદાયત્રુ ઉપરની આ પ્રશસ્તિ વસ્તુપાળના વંશને સ્થપ્તિ કરનારી થાઓ. છેલ્લે સાદા ગદ્યમાં બે વાક્યો જણાવે છે કે આ પ્રશસ્તિ શિક્ષા ઉપર ટાંકણા વડે સૂત્રધર કેશવજીના પુત્ર ધાંધલના પુત્ર ચંદ્રશ્વરે દ્વારે હતી, અને પ્રતિષ્ઠાવિધિ સં. ૧૨૮૭ ના રૂઝગુ વદ ત્રીજ ને રવિવારના દિવસે નાગેન્દ્રગચ્છના આચાર્ય વિજયસેનસુરિના હસ્તે થયો હતો.

ગિરનારના શિક્ષાલેખોમાંનો ગદ્યભાગ

૨૧૦. ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાળના શિક્ષાલેખોમાં ૭ લાંબા લેખો છે, જે સ્વતંત્ર પ્રશસ્તિ ગણાવાને પાત્ર છે. જ્યે લેખોના આરંભમાં ગદ્યભાગ આવે છે અને જ્યેમાં સગભગ શાબ્દિક રીતે સમાનના હોઈ એક જ લેખકની રચના જણાય છે; પણ એ લેખકનું નામ આપણે જણાતા નથી. આ ગદ્યભાગમાંથી વસ્તુપાળના કુટુંબના ઇતિહાસ વિશે કેટલીક ઉપયોગી માહિતી અને અગન્યનાં વર્ણો મળે છે, એટલે ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે પણ તે ભાગ અગન્યનો છે.

ગિરનારના શિક્ષાલેખોમાં સોમેશ્વરના શ્લોકો

૨૧૧. ગિરનારના શિક્ષાલેખોમાં ઉપર્યુક્ત ગદ્યભાગ પછી મન્દિર બંધાવનારની પ્રશસ્તિ લેખે થોડાંક શ્લોકો આવે છે અને આ શ્લોકો જુદા જુદા લેખોમાં જુદા જુદા કવિઓની રચના છે એ તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. કુલ ૭ લેખોમાંથી બેમાંનાં (ગુર્જસે, નં. ૨૦૭ અને પ્રાગ્જસે, નં. ૩૮-૧; ગુર્જસે, નં. ૨૦૬ અને પ્રાગ્જસે, નં. ૪૦-૩) પદ્યો સોમેશ્વરની રચના છે. પહેલા લેખમાં ૯, અને બીજા લેખમાં ૧૬ શ્લોકો છે. તમામ શ્લોકોમાં પરંપરાગત પદ્ધતિની પ્રશંસા વિના બીજું કંઈ નથી. જે રીતે પ્રશસ્તિઓની રચના થાય છે એ જોતાં એનો કાવ્યગુણ સાધારણ હોય એ સમજ શકાય એવું છે, તોપણ સોમેશ્વરના કેટલાક શ્લોકો સારી કવિતા રજૂ કરે છે. વસ્તુપાળનું કાવ્યરચનાપ્રાવીણ્ય તથા એની વકીવટી કુશળતા એ બંને સાધોસાધ વર્ણવનાં કવિ કહે છે—

વિરચયતિ યસ્તુપાલશ્ચલુચયસચિવેષુ કવિષુ ચ પ્રવરઃ ।

ન કદાચિદર્થદરણં શ્રીકરણે કાવ્યકરણે યા ॥^૨

ચતુષાળ અને તેજપાળના સાહચર્ય વિશે એ કહે છે—

તેજઃપાલઃ સકલપ્રજાંપજીવસ્ય યસ્તુપાલસ્ય ।

મધિવે યિમાતિ સફલઃ મરોચરસ્યેષ મહકારઃ ॥^૩

ચતુષાળની કાર્તિ ઘેઘેર, નગરેનગર અને દિશાએ દિશામાં ફેલી રીતે ફરી વળી એ કવિ વર્ણવે છે—

ઉદારઃ શૂરો યા રુચિરધચનો વાડસ્તિ ન હિ યા

મધતુલ્યઃ કોપિ ક્યચિદિતિ ચુલુચયેન્દ્રસચિવ ।

સમુદ્ભૂતભ્રાન્તિર્નિયતમયગન્તું તથ યશઃ—

સ્તતિર્ગેહે ગેહે પુરિ પુરિ ચ યાતા દિશિ દિશિ ॥^૪

સોમેશ્વરૂત 'વૈદનાથપ્રશસ્તિ'

૨૧૨. ધાળકાના રાણા વીરધવસે બધાવેલા વીરનારાયણપ્રસાદની સોમેશ્વરૂત પ્રશસ્તિ જે નાશ પામી ગયેલી છે (પંરા ૭૩) તેનો વિચાર ન કરીએ તોપણ ઐતિહાસિક મહત્ત્વની એવી તેની બીજી એક પ્રશસ્તિ મળે છે, અને તે ડભોઈની 'વૈદનાથપ્રશસ્તિ.' રાજ વીસસદેવે ડભોઈમાં વૈદનાથ મહાદેવનું મંદિર સમરાખ્યુ એના સ્મારકરૂપે એ રચાયેલી છે. આ પ્રશસ્તિ ૧૧૬ શ્લોકનું લાંબું કાવ્ય છે અને તેમાં મં. ૧૩૧૧ (ધ. સ. ૧૨૫૫)ની સાલ છે, જે સમયે ચતુષાળ અને તેજપાળ બન્નેય ફેટલાંક ચર્ચ પહેલાં અવસાન પામ્યા હતા. જે બે શિક્ષાઓ ઉપર આ પ્રશસ્તિ કાનરવામાં આવી છે તે ખૂબ જ ખર્વાઈ ગઈ છે. એક શિક્ષા ઉપરનું લખાણ તો સાલ વિશીર્ણુ થઈ ગયું છે, અને બીજી શિક્ષા ઉપરની એક પણ પંડિત અખંડ નથી, પરિણામે પ્રશસ્તિના બહુ થોડા શ્લોક અખંડિત સ્વરૂપમાં મળે છે. તોપણ આપણે જેઈ શકીએ છીએ કે ૬ થી શ્લોક 'કાર્તિકૌમુદી' ૨-૨ થી અને ૧૪ માં શ્લોક 'કાર્તિકૌમુદી' ૨-૬૯ થી અભિન્ન છે. ૨૫ માં શ્લોકનો જે ભાગ વંચાય છે તે 'આણુપ્રશસ્તિ'ના ૨૭ માં શ્લોક સાથે સંપૂર્ણ શાબ્દિક સામ્ય ધરાવે છે. પ્રશસ્તિનો જે અવશેષ બચ્યો છે તે ઉપરથી કહી શકાય કે એનો મોટો ભાગ ચુગરાતના રાજાઓ વાઘેલા રાણાઓ—ખાસ-કરીને વીસસદેવનાં પરાક્રમેના વર્ણુનથી રોકાયેલો

૨. 'આણુપ્રશસ્તિ' શ્લોક ૧૪

૩. એ જ, શ્લોક ૬૫

૪. સોમેશ્વરનો બીજો ચિરનાર લેખ, શ્લોક ૪

છે ૪૫ માં શ્લોકમાં વીનવદેવના હસ્તે થયેલા ધારાના તથા દૃષ્ટાન્તુના નાન્યકર્તાઓના પરાજયનો ઉલ્લેખ છે વીનવદેવના બાવકામોના નર્તનને પ્રાગ્ભ ૮૦ માં શ્લોકથી થાય છે એક અથવા નૃત્ય શિવમન્દિરાનુ બાવકામ (શ્લોક ૮૧ અને ૮૧), મૂલગદ્યાન નામે મન્દિરનો છલ્લોદ્ધાર (શ્લોક ૮૨), 'હરાદ્રિશિખર' કૈલાસ જેના મન્દિરનું બાવકામ (શ્લોક ૮૩), એ બધાનો ઉલ્લેખ મળે છે 'અમ્ભ જેના સ્વરૂપવાળા તેણે (વીનવદેવે) નવો પ્રાગ્ભ કરાવે' (શ્લોક ૮૭) એનો પણ ઉલ્લેખ છે આ પ્રાગ્ભ કદાચ કોઈ મન્દિરનો હોય શ્લોક ૧૦૦ કહે છે , આ ગજના પ્રદેશમાં અવિગ્ન આવના યજ્ઞાની દક્ષિણથી પ્રમુખિ થયેલા ક્ષાલ્લોનો વેદધ્વનિ નર્તન અનુગાથ્ય થતા હતો પ્રગમ્નિના છેડના ભાગમાં (શ્લોક ૧૦૮ થી આગળ) કર્તા વૈદનાથના મન્દિરના છલ્લોદ્ધાર સાથે અગ્નિાયેલા અવિકારીનો અને ગ્થપતિ દેનાઈ યનો, પોનાનો, પ્રશન્તિના લેખક દ્વિજ પ્ર્યાપ્તનો, તે ગાન નાર સૂત્રના પદ્મસિંહનો ઉલ્લેખ કરે છે આ 'વૈદનાથપ્રશન્તિ'ના બે શ્લોકો જાણીશુદ્ધ 'સકિમ્બુધાનની'માં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે (પૃષ્ઠ ૭૭) એ નૃત્ય એક કાવચરચના નરીકે એને જે પ્રતિગ પ્રાપ્ત થઈ હતી એનું સૂચન કરે છે ઉદ્યપ્રભસૂદિત 'સુદૃતકીર્તિ'લોચિની' અને જ્યોત્સિક સૂદિત 'નૃત્યપાવ-તેજપાવપ્રશન્તિ' નિમે બન્ધુ છે તેમ ગઈ જૂની હસ્ત પ્રતમાંથી 'વૈદનાથપ્રશન્તિ'ની પણ પૂરી નમ્ય મળી આવે તો તે એક નોધપાત્ર સાહિત્યમંદોધ ગમ્યાગ

ગિરનાર-વૈષ્ણમના ઉદ્યપ્રભના શ્લોકો તથા તેમની
'સુદૃતકીર્તિકલોચિની'

૨૧૩. ઉદ્યપ્રભસૂદિત પ્રશન્તિઓ પર આવતા ગિરનારના લેખો પૈકી એકમાત્ર (શુભે, ન ૨૧ અને પ્રાગ્ભેસ, ન ૪૩-૬) એમણે રચેલા ૮ શ્લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો જોઈએ પણ સાદિ યના આ પ્રકારમાં એમનો મુખ્ય કાળા એ ૧૭ શ્લોકની લાખી પ્રશન્તિ 'સુદૃતકીર્તિ'લોચિની' છે એનું નામ સૂચવે છે તે પ્રમાણ, નૃત્યપાળના સુદૃતોની કીર્તિગાનુ એ કાવ્ય છે મગળાયણુ પછી તે ચાસા વચના સમજાવેનું નર્તન ઠીક ઠીક જાણુ થી (શ્લોક ૮-૧૮) કરે છે અને વગભગ પચાસ શ્લોકમાં (શ્લોક ૧૮-

૫ આ સૂચમન્દિર હવે એમ ૧૧૨ માં સામં ૩૫૨થી જાણાય છે—
મૂલસ્થાનાસ્થમાનોર્મવનવિરાજનાશ્વતિર્મુદ્ધામદેવ । આ મૂલસ્થાન એ સૌરાષ્ટ્ર માના સ્થાન થાનનું સૂચમન્દિર હશે જેના બધા અવશેષો અચાર પણ જોઈ ગયા છે

૬૯) ચૌલુક્ય વંશના ગમ્મઓની કારકિર્દી વર્ણવે છે એ પછી ગણાવીરધવલ અને એના પૂર્વજોની પ્રશંસા આવે છે (શ્લોક ૭૦-૮૭); એ પછી ચતુપાળની વંશાવલિ તથા એની અને એના કુટુંબીજનોની કાવ્ય-શૈલીએ વર્ણવેલી આવે છે (શ્લોક ૮૮-૧૩૭) શ્લોક ૧૩૭-૧૪૦ ચતુપાળના પરાક્રમે અને શ્લોક ૧૪૧-૧૪૯ એની તીર્થયાત્રાઓ વર્ણવે છે નાગેન્દ્ર ગચ્છના આચાર્યોની ગુરુપર પગ (શ્લોક ૧૫૦-૧૫૭) આપીને વિજયમેન સૂરિની પ્રશંસા (શ્લોક ૧૫૮-૧૬૧) કર્યા બાદ કર્તા ચતુપાળની 'ધર્મસ્થાન પન્નપગ'નો ઉલેખ કરે છે, જે ધર્મ-ચાતો એણે આચાર્યના ઉપદેશને અનુસરીને બાધ્યા હતા (શ્લોક ૧૬૨-૧૭૭) ૧૭૮ માં શ્લોક કર્તાનું નામ આપે છે તથા છે-સો શ્લોક આશીર્વાચન ઉચ્ચારે છે બીજા ઐતિહાસિક સામનોમાધી ન મળતી હોય એવી કાંઈ ઉકીકત આ પ્રશસ્તિમાં નથી, પણ એથી એનું મહત્ત્વ એાધુ થતુ નથી, કેમકે અનુસાદાત્મક પ્રમાણો તરીકે ઉપયોગી થાય એવી ઘણી બાબતોનો ઉલેખ કરે છે

અંભાતના ઉપાધ્યયની ઉદયપ્રભકૃત પ્રશસ્તિ તથા તેમની
'ચતુપાલસ્તુતિ'

૨૧૪. ખલાનમાં ચતુપાળ મધાવેલા એક ઉપાશ્રયની પ્રશસ્તિ એ પણ ઉદયપ્રભસૂરિની ગ્યના છે એમાં ૧૯ શ્લોક અને થોડીક ગદ્યપંક્તિઓ છે, તથા એમાં ઉપાશ્રય મધાવનાગની અને એના ગુરુઓની પરપરાગત રીતિની પ્રશંસા તથા એમની વંશાવલિ સિવાય બીજું કંઈ નથી ઉદય પ્રભકૃત 'ચતુપાલસ્તુતિ' ૩૦ પ્રશંસાત્મક શ્લોકોનો મગ્ગ છે એની સળંગ ગ્યના કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મનાં અનુવર્ણનાં અમુક વિશિષ્ટ સંસ્કૃત્યોના સ્મારક રૂપે થઈ હોય એમ જણાવતુ નથી, પણ ચતુપાળ નિમે કર્તાના પ્રશંસાત્મક સુભાષિતોનો અગ્નિચત્ર સમગ્ર જણાય છે, પન્નુ એમાના અમુક અમુક સુભાષિતો બોક્કસ પ્રતગોબ્ધ રચાયા હોય એમ મને ખરું ઉદયપ્રભસૂરિકૃત પ્રશસ્તિઓમાં કેટલાક સુંદર શ્લોકો છે, એમાના થોડાક અહીં ટાંકુ છું ચતુપાળની ગણીની ચારના કરિ મનોહર ગીતે વર્ણવે છે—

પીઠ્ઠાદપિ પેશન્દા શશધરજ્યોત્સ્નાકલાપાદપિ

સ્વચ્છા નૂતનચૂતમઙ્ગરિભરાદપ્યુલ્લસત્સોરભાઃ ।

વાદેવીમુગ્ધસામસૂક્તનિશદોદગારાદપિ પ્રાઙ્મલા-

કેપા ॥ પ્રથયન્તિ ચેતસિ મુદં શ્રીચસ્તુપાલોક્તયઃ ॥^૧

વસ્તુપાળના દ્વાપૂર્ણ ચિત્ત અને પરાક્રમ વચ્ચેનો કાવ્યમય વિરોધ વર્ણવતાં કવિ કહે છે—

चेतः पंतकपत्रगर्भविशदं वाचः सुधावन्धयः
कीर्त्तिः कार्तिकमासमांमल्लशशिज्यात्स्नायदातृतिः ।
आश्चर्यं क्षितिर्क्षणक्षणविधौ श्रीयन्नुपालस्य यत्
कृष्णतयं चरितैरपान्तदुरितैर्लंकितु भेजे भुजः ॥^७

શ્લોકનો મુન્દર પ્રભાગ કરીને વસ્તુપાળના વિવિધ શુભાની પ્રશંસા કવિ કરે છે—

सूरी रणेषु चरणप्रणतेषु सोमो
यक्रोऽस्तिथक्रचरितेषु युधौर्जयोधे ।
नीलो गुरुः कृतिजने कथिरक्रियासु
मन्दोऽपि च ग्रहमयो न हि यन्नुपालः ॥^८

ગિરનારના લેખોમાંના નરચન્દ્રના શ્લોકો તથા એમની

‘વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ’

૨૧૫. બે ગિરનાર-લેખોમાંના (શુઐલે, નં. ૨૦૮ અને પ્રાર્જ્ઞલેસં. નં. ૩૬-૨, શુઐલે, નં. ૨૧૧ અને પ્રાર્જ્ઞલેસં. નં. ૪૨-૫) પદ્યભાગ નરચન્દ્રસૂરિની રચના છે. પહેલા લેખમાં ૯, અને બીજામાં ૧૧ શ્લોકો છે. નરચન્દ્રસૂરિકૃત ‘વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ’ એ ૨૬ શ્લોકોમાં રચાયેલું પ્રશસ્તિકાવ્ય છે. એના પહેલા શ્લોકમાં પ્રથમ તીર્થકર ત્રણસદેવની સ્તુતિ કવિ કરે છે તથા બીજા શ્લોકમાં વસ્તુપાળ, તેજપાળ અને તેમના પૂર્વજોનો ઉલ્લેખ કરે છે, બ્યારે કાવ્યનો બાકીનો ભાગ ૨૬ પ્રશંસાત્મક શ્લોકોનો છે. પોતાના આશ્ચર્યદાતાના શુભને વિશે કવિ કહે છે—

विभुता-विक्रम-विद्या-विदग्धता-वित्त-विवरण-विवेकैः ।

यः सप्तभिर्विकारैः कलितोऽपि धमार न विकारम् ॥^९

વસ્તુપાળની રણધરતા અને દાનધરતાની પ્રશંસા નીચેના શ્લોકમાં છે—

रणे वितरणे चात्र शस्त्रैर्वस्त्रैश्च वर्पति ।

અમિત્રમિત્રયોઃ મધો મિથતે હૃદયાવનિઃ ॥^{૧૦}

૭. એ જ, શ્લોક ૨

૮. એ જ, શ્લોક ૪

૯. નરચન્દ્રસૂરિનો બીજો ગિરનાર-લેખ, શ્લોક ૨

૧૦. ‘વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ’, શ્લોક ૧૪

ગિરનાર-લેખમાં નરેન્દ્રપ્રભના શ્લોકો તથા એમની બે
'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ'

૨૧૬. વસ્તુપાળના એક ગિરનાર-લેખમાંના (ગુપ્તેશ્વ, નં. ૨૧૦ અને પ્રાગ્જેસ, નં. ૪૧-૪) ૧૩ પ્રશંસામક શ્લોકો નરેન્દ્રપ્રભસુરિની રચના છે. ૧૦૪ શ્લોકોની એમની લાંબી 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ' ઐતિહાસિક અને સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે. એક શ્લોકાત્મક શ્લોકમાં પ્રથમ તીર્થંકર અને મહાદેવને વંદન કરીને કવિ ચૌલુક્ય વંશના (શ્લોક ૨-૧૨) અને વાઘેલા વંશના રાજાઓનું (શ્લોક ૧૩-૧૭) વર્ણન કરે છે. પછી વસ્તુપાળના પૂર્વજોની (શ્લોક ૧૮-૨૪) અને એના ગુણોની વાત (શ્લોક ૨૫-૨૮) કવિ કરે છે. શ્લોક ૨૯ થી ૬૯ છે કે વસ્તુપાળે ધર્મ ઉપર ચિત્ત સ્થિર કર્યું હતું, અને શ્લોક ૩૦-૩૧ એની તીર્થયાત્રાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. એ પછી જુદે જુદે ગ્રંથો વસ્તુપાળે બાંધેલાં અને સમરાવેલાં મન્દિરો, ધર્મ-શાળાઓ આદિની એક લાંબી યાદી આવે છે (શ્લોક ૩૨-૬૮). શ્લોક ૬૯-૧૦૪ માં કર્ના નાગેન્દ્રગચ્છના આચાર્યોનો નથા પોતાનો અને પોતાના ગુરુઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. ૩૭ પદ્યની નરેન્દ્રપ્રભસુરિની બીજી 'વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ' આખીયે વસ્તુપાળ-તેજપાળ અને રાણા વીરધવજના ૩૬ પદ્યોના પ્રશંસામક શ્લોકોથી રોકાયેલી છે, અને એમાં કોઈ ઐતિહાસિક ઘટનાનો ઉલ્લેખ નથી.

જયસિંહસુરિજીત 'વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રશસ્તિ'

૨૧૭. લક્ષ્યમાં મુનિ સુવ્રતગામીનું મન્દિર જે શકુનિકાવિહાર તરીકે પણ આલેખાતું હતું તેની દેવકુલિકાઓ ઉપર તેજપાળે સોનાના ધ્વજદંડો કરાવ્યા એ પ્રસંગના સ્મરણમાં 'વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રશસ્તિ' નામે ૭૭ શ્લોકનું પ્રશસ્તિકાવ્ય જયસિંહસુરિએ રચેલું છે. આપણે જોયેલી બીજી પ્રશસ્તિઓની જેમ, આમાં પણ ચૌલુક્ય (શ્લોક ૪-૩૨) અને વાઘેલા રાજાઓની વંશાવલિ (શ્લોક ૩૩-૩૮), વસ્તુપાળની વંશાવલિ (શ્લોક ૩૯-૫૧) અને તેનાં સાહિત્યોનું વર્ણન (શ્લોક ૫૨-૬૨) છે. શ્લોક ૬૩-૭૧ વર્ણવે છે કે મુનિ સુવ્રતગામી ચૈત્યના અધિષ્ઠાયક અને કાવ્યના કર્તા જય સિંહસુરિએ સુવર્ણના ધ્વજદંડો કરાવવા માટે તેજપાળને વિનંતિ કરી હતી અને તેજપાળે પોતાના વડીલ બંધુની મમતિથી તે કરાવી આપ્યા હતા. બાકીનું કાવ્ય ધ્વજદંડ, મન્દિર અને મંત્રી બંધુઓ પરત્વે અલંકારપ્રચુર ભાષામાં આશીર્વાચન હિચ્ચાટે છે, અને છેલ્લા શ્લોકમાં કવિ પોતાનો નામોલ્લેખ કરે છે.

‘દર્ભાવતીપ્રશસ્તિ’

૨૧૮. હવે આપણે એવી એક પ્રશસ્તિ જોઈશું, જેનો મૂળ પાઠ
 હાલ ઘડ ગયો છે અને કતા અજાન છે, પણ જેની પૂરી વિગતો જિનહર્ષ-
 કૃત ‘વસ્તુપાલચરિત’ માંથી^{૧૧} મળે છે. ગોધરા ઉપર વિજય કરીને તથા
 ત્યાંના કિંકાર ધૂધુલનો પરાજય કરીને તેજપાળ બ્યાટે પાછો ફર્યો (પેરા
 ૫૨) ત્યારે તેણે કોબાઈનો કિલ્લો બધાવ્યો નથા એ નગરમાં કેટલાંક મંદિરો
 બધાવ્યાં. ‘વસ્તુપાલચરિત’ ગ્રંથ રીતે કહે છે કે તેજપાળે ત્યાં બધાવેલા
 જૈન મંદિરની દીવાલમાં બે શિલાઓ ઉપર કોતરેલી એક પ્રશસ્તિ મુકવામાં
 આવી હતી અને એ નગરમાં તેજપાળે કરાવેલાં બાંધકામો અને સાહિત્યોના
 વર્ણનનું સમાપન એ અન્ય રૂતિ દર્ભાવતીપ્રશસ્તી એવા શબ્દોથી કરે છે,
 અર્થાત્ આ બધી વિગતો એ પ્રશસ્તિમાંથી લેવામાં આવી છે. ‘વસ્તુપાલ-
 ચરિત’માં ઉલ્લિખિત આ ‘દર્ભાવતીપ્રશસ્તિ’ અગાઉ જેની વાન કરી છે
 તે સોમેશ્વરકૃત ‘વૈદનાથપ્રશસ્તિ’થી ગ્રંથ રીતે બિન્ન છે, કેમકે બન્નેની
 વિગતો તકન જુદી છે પ્રશસ્તિનો મુલપાઠ અન્યાટે અપ્રાપ્ય છે, પણ એનો
 સાર જ્યાં આપેલો છે એ ‘વસ્તુપાલચરિત’ ના મંજાધ ધરાવના શ્લોકોનું
 ભાષાન્તગ^{૧૨} અહીં આપવું યોગ્ય થશે. “અશ્વરાજનો પુત્ર (તેજપાળ)
 માંડલિકો સાથે દર્ભાવતીમાં આવ્યો. એ નગરી વિદર્ભનગરી જેવી અદ્ધિમાન
 હતી (૬૨). ત્યાંના લોકોને પલ્લીપતિ રાજાઓના આતંકની શંકાથી વ્યથાકુલ
 જોઈને, અન્ય પ્રયોજનોનું ધિમરણ કરીને મુવરાજ આદિ રાજાઓની મૂર્તિ-
 ઓથી મુગાયમાણ એવો આકાશચુબી પ્રકાર તેણે એ નગરીની આસપાસ
 કરાવ્યો. એમાં વિવિધ લાગિઓ નિર્માણ કરવામાં આવી હતી, સતપુરગો
 માટે એ શરણરૂપ હતો અને આકાશમાર્ગે પ્રવાસ કરના દેવોના વિશ્રામ
 માટે બાણે કે એનું નિર્માણ થયું હતું. સૂર્ય જેમ અધકાર દૂર કરે તેમ
 બધી ભાતિ તેણે દૂર કરી દીધી. આવા પુરગોનો જન્મ ખરેખર મનુષ્યોના
 સુખ માટે હોય છે (૬૩-૬૬). ત્યાં ફરકતી ધ્વજશ્રેણિ વડે વિરાજમાન
 શોભાવાળું, કૈલાસપર્વતના જેવું અને સુવર્ણકુંભો વડે અંકિત એવું પાર્શ્વ-
 જિનેશ્વરનું ચૈત્ય તેણે બધાવ્યું. ત્રિબુવનના લોકો માટે સુધાના અંજનરૂપ
 એ મંદિર તોરણયુક્ત હતું તથા એમાં મંત્રીના પૂર્વજોની મૂર્તિઓ હતી;
 એની આસપાસ જિનેશ્વરોની ૧૭૦ દેરીઓ હતી. એના બલ્લાનકમાં મંત્રીશ-

૧૧. વચ, પ્રસ્તાવ ૩, શ્લોક ૩૬૨-૭૯

૧૨. આ ભાગનો અંગ્રેજી અનુવાદ ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રીએ ‘રમસ ઓફ
 દર્ભાવતી ઓર કોબાઈ’ એ પુસ્તકમાં (પૃ. ૫ થી આગળ) આપ્યો છે.

ની માતા કુમારદેવીની ગજધિરૂદ મુર્તિ હાથમાં ચાલીના પુષ્પોની માળા લપ્તે, શીશુભદ્રની માતાની જેમ, ઉભેલી છે ચૌતુક્ય ગજના હૃદયને આનંદ પમાડના માટે તેણે ત્યાં અન્ય પણ પ્રશસ્ત કીર્તિચાતો નિર્માણ કર્યાં (૬૭-૭૦) તે આ પ્રમાણે—દર્ભાંત્રી નગરમાં વૈદનાથ મન્દિરના સભા શૃંગમાં તેજપાળે એકીન સુવર્ણ કુલ ગ્યાપ્પા વૈદનાથ મહાદેવના ગર્ભ શૃંગની સામે એ મુર્તિએ જૈન ચૈત્ય બનાવ્યું, અને એમાં પોતાના ગજની (વીંધરવની), એની પ્રિયતમાની, પોતાની તથા પોતાના જ્યેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ મમ્મથીઓની મુર્તિઓ મુકાની (૭૧-૭૨) એના નવ ખડના ઉદ્દણોતોમાં તેજપાળ નવ પ્રકાશમાન પરિવ્રજન મુર્તિઓ મૂક્યા (૭૩) એની પડમાગના પશ્ચિમ અને ઉત્તર દ્વાર ઉપર તેણે પોતાની કીર્તિની મગલ પાસક એની બે પ્રશસ્તિ (શિલાઓ)^{૧૩} ગ્યાપિત કરી (૭૪) રત્ના જગથી ભરેલી ચંદ્ર નામે મોગી નાર બોદાનીને તેણે નસુવાને નીમુનાના ગાંધારી (૭૫) વૈદનાથના ઉત્તર દ્વારની સામે તેણે સદ આગમન હોયુ તાન્યુ ગનાન્યુ (૭૬) અહીં રાજના શૃંગની સામે એના બાન્ધવે (નનુપાળ) કાચન કુભયી ગોલાયમાન, બે માગવાળા, મેદ આગમની દ્વપમકપિકા ધારી (૭૭) રંગા તેણે, રેરા અને ઉનુ (ઓર) ના મગમ પામે મલ્યેનામાં પોતાના નાથ (વીંધરવ) ના નામ ઉપગથી નિરેશ્વર દન, મન્દિર બધા યુ (૭૮) કુલે^{૧૪} તીર્થમાં સર્વ પ્રકારની ધર્મસામગ્રાથી યુક્ત એના તપનીઓના પાચ મર તેણે કગન્યા (૭૯) આ પ્રમાણે દર્ભાંત્રીપ્રશસ્તિમાં છે

૨૧૯. ‘નનુપાલચરિત મા આપેયો ‘દર્ભાંત્રીપ્રશસ્તિ’ નો સાર પ્રમાણુભૂત છે તે એ ઉપગથી પુના થાય છે કે વૈદનાથના મન્દિરમાં સુવર્ણ કેનશ મુકવાની નાત ‘સુદૃતમકીર્તન’ (૧૧-૩૩), ‘સુદૃતકીર્તિકલોચિની’

૧૩ ‘વસ્તુપાલચરિત મા પ્રશસ્તી ન્દરદાનાત્મકીર્તિમહાલ્પકિકે । એમ છે એમાં પ્રશસ્તી શબ્દ વિવચનમાં હોવા છતાં એનું બાપાન્તર મે આ રીતે મૂક્યું છે નારણ કે ર્થોના ૭ પછીના શબ્દો દક્ષિ દર્ભાંત્રીપ્રશસ્તી એ પ્રમાણ છે જે બતાવે છે કે પ્રશસ્તિ બે નહિ પણ એક જ હતી એક જ કાવ્યન બે તપ્તીઓ ઉપર માતરીને તે બે મુદ્દા મુદ્દા નાર ઉપર અથવા એક જ કારની બે બાજુએ મુકવાની પદ્ધતિ જૂના સમયમાં હતી મોક્ષેશ્વરકૃત વૈદનાથપ્રશસ્તિની બે વકતીઓ ર્થોઈની વિષ્ણુવાત હીરાભાગોળની બે બાજુએ મુકેલી છે એ આજે પણ જોઈ શકાય છે વસ્તુપાલચરિત મા જેનો સાર આપવામાં આવ્યો છે એ પ્રશસ્તિ વૈદનાથના મન્દિરની સામે જ તેજપાળે બધાવેના જૈન મન્દિરમાં મુકાઈ હતી એ વાદ રાખવાનું છે પ્રસ્તુત જન મન્દિરના અવશેષો પણ આજે તે પ્રયથે જણાતા નથી

(શ્લોક ૧૭૫-૭૬) અને નરેન્દ્રપ્રબસ્રિની પદેલી ‘વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ’માં (શ્લોક ૪૮-૫૦) પણ છે. વીરધવલ એની રાણી અને મંત્રીનાં કેટલાંક મંબધીઓની મૂર્તિઓ મુકાવાનો ઉલ્લેખ ‘સુદૃતકાનિકલ્પોલિની’ અને ઉપધુકા ‘વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ’માં છે, તથા માળવાનો રાજા સુભટ્ટવર્મા ગુર્જરાન ઉપર આક્રમણ કરીને સુવર્ણ કલશો હરી ગયો હતો તેને યથાને તેજપાળે ઉપધુકા કલશ મુકાવ્યા હતા એ વસ્તુ વળે દાવ્યોમાં સમાન રીતે કહેવામાં આવી છે. ‘દર્ભાવનીપ્રશસ્તિ’નો મૂલ પાઠ ઉપલબ્ધ નથી, અને તેથી એનું સાહિત્યિક મૂલ્યાંકન શક્ય નથી.

વસ્તુપાળ અને તેના પુત્ર જૈત્રસિંહ વિશેની અન્યપ્રશસ્તિઓ.

૨૨૦. અગાઉ (પૃષ્ઠ ૬૧) કહેવામાં આવ્યું છે કે વસ્તુપાળે અણ્-હિલવાડ, ખંભાત અને ભરૂચમાં મોટા ખર્ચે વણુ મન્યલંડારો સ્થાપ્યા હતા. ખાસ કરીને જૈનોમાં એવી એક પરંપરા છે કે જેઓ આવા મન્યલંડારો સ્થાપે અથવા લંડારોમાં મુકવા માટે મોટી મંખ્યામાં હસ્તપ્રતોની નકલ કગવે તેઓ પ્રત્યેક હસ્તપ્રતને અને પોતાની પ્રશસ્તિ મુકાવના (પૃષ્ઠ ૨૦૬), અને વસ્તુપાળે આપેલા મન્યલંડારોમાંનાં પુસ્તકોને અતે પણ આવી પ્રશસ્તિઓ હશે એમ આપણે કલ્પી શકીએ. પરંતુ દુર્ભાગ્યે અન્યારે આ મન્યલંડારોનો પત્તો નથી. માત્ર એનો એક જ વિરલ અવશેષ બચ્યો જણાય છે. પાટણના તપાગચ્છ લંડારમાં શ્રીચન્દ્રસૂરિકૃત ‘જીતકલ્પચર્ચિ’-આખ્યાની મં. ૧૨૮૪ (ઈ. સ. ૧૨૨૮)માં લખાયેલી એક તાડપ્રતીય હસ્તપ્રત (નં. ૮) છે. મન્યનો પાઠ એના પત્ર ૧૦૭ ઉપર પૂરો થાય છે; એ પછીના પત્રનો મૂલ અંક ધસાર્ધ જવાથી પાછળથી ખીજા હસ્તાક્ષરોમાં એ ઉપર કોઈએ ૧૦૮ અંક લખેલો છે; એના ઉપર વસ્તુપાળની પ્રશંસાના ચાર શ્લોક છે. આ ચાર શ્લોકના ક્રમાંક ૩૭ થી ૪૦ છે. અને કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમંગનો ઉલ્લેખ નહિ કરતાં ખીજા કેટલીક પ્રશસ્તિઓમાં મળે છે તેવી કેવળ અલંકારપૂર્ણ સ્તુતિ એમાં છે. ૧૪ ૪૦ શ્લોકની સાંખી પ્રશસ્તિના આ ચાર અંતિમ શ્લોકો છે એમ જણાય છે. દેખીતું છે કે ઉપધુકા તાડપ્રતીય હસ્તપ્રતના પત્ર ૧૦૭ પછીનાં થોડાંક પાન ખોવાઈ ગયાં છે; એમાં પ્રશસ્તિના ૧ થી ૩૫ શ્લોક હશે. આ શ્લોક પડી ગયા છે એનો જોને ખ્યાલ નહિ રહ્યો હોય એવા પાછળના કોઈ અગ્રાન વાચકે છેલ્લા પત્ર ઉપર ૧૦૮ અંક લખી દીધો હશે. એમ ધારીને કે આ પ્રતનો લાગ્ય કોઈ ત્રુટિત નથી. મને

તેમ, આપણે માની શકીએ કે આ હસ્તપ્રત નરતુપાળે ગ્રાપેલા બહારનો અંગ્રેજ છે, અને એના છે વા પત્ર ઉપરના ચાર શ્લોકો એની લાખી અન્ય પ્રશસ્તિનો છેવટનો ભાગ છે, જે પ્રશસ્તિ એ લહારના પુસ્તકને અતે લખ વાગ્યા આની હશે નરતુપાળ નિગેના કાઠ ઉપવગ્ધ કાવ્યોમાં આ ચાર શ્લોક નથી, તેથી એ અનુમાનનું સમર્થન થાય છે, અને નરતુપાળ નિશેના કાઠ રતન પ્રશસ્તિકાવ્યમાંના એ શ્લોક છે એ મત ન્યાય હરે છે નરતુપાળના પુત્ર જૈનસિંહ પણ અન્ધોની નકલો કરાની હતી એમ જણાય છે, પાટણમાં નાડી પાર્શ્વનાથના લહારની કાગળની એક હસ્તપ્રતને અતે ૧૩ શ્લોકની પ્રશસ્તિ છે, ૧૫ જેમાં ચક્રપથી માડી જૈનસિંહ સુધીની વંશ નલિ આવી છે તથા છેવટે ઉલ્લેખ છે કે જૈનસિંહના પુત્ર પ્રતાપસિંહના કથાણાથે આ પુસ્તકની નકલ કરનામાં આની હતી મૂળ પુસ્તક તાડપત્ર ઉપર હોતું જોઈએ, નાડીપાર્શ્વનાથના લહારના ઘણા પુસ્તકોની નકલ, પ્રાચીન અને જીર્ણ તાડપત્રીય પ્રતોમાંના અન્ધો જળવી ગમ્પનાની દૃષ્ટિએ, પદરમી સદીમાં કાગળ ઉપર કરનામાં આવી તે સમયે આની નકલ પણ મૂળ તાડપત્ર ઉપરથી કાગળ ઉપર થઈ હશે

પ્રકરણ ૯

સ્તોત્ર

મંદૂત સાહિત્યમાં સ્તોત્ર

૨૨૧. સ્તોત્ર એ મંદૂત સાહિત્યનો એક સુપ્રચોજિત પ્રકાર છે, અને કેટલાક સ્તોત્રો ભિન્નિકરિતાના ઉત્તમ નમૂનાઓ છે મંદૂત સાહિત્યના બધા પ્રકારોમાં સ્તોત્ર સૌથી પ્રાચીન છે, અને ભારતના પ્રાચીનતમ ધર્મગ્રંથ ‘મહાવેદ’ સ્તોત્રોનો સમુચ્ચય છે એ સ્તોત્રોને ત્યાં સૂત્ર કહ્યા છે આ સૂત્રો અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણ હિમા અને ખીજ કેટલાક દેવો નિશેના છે કાળા ન્તરે ધાર્મિક વિચારોમાં પરિવર્તન થયું, અને નિષ્કૃત તથા એમના અનતારો તથા શિવ એ મુખ્ય દેવો ગણના લાગ્યા, અને તેમને વિશે સ્તોત્રો રચાના લાગ્યા શક્તિના જુદા જુદા સ્વરૂપોની પૂજ થવા લાગી, અને એ વિશે પણ સ્તોત્ર રચાયા ‘મહાભારત’ અને ‘ગમાયણ’માં નિષ્કૃત પાત્રોના મુખમાં જુદા જુદા સખ્યામય સ્તોત્રો મુકાયા છે પુરાણો અને તત્તોમાં પણ સ્તોત્રના ઘણા નમૂના મળે છે, અને દેવ-દેવીના સૌ કે હજાર નામોના મગ્ધો જેમ

‘કે ‘સૂર્યસહસ્રનામ,’ ‘વિષ્ણુસહસ્રનામ,’ ‘દેવી સહસ્રનામ’ આદિ પદ્ય સમય જતાં તૈયાર થયા છે. પરન્તુ ઊર્મિકવિતાના એક સ્વતંત્ર પ્રકાર તરીકે પણ સ્તોત્ર મુસ્થાપિત થયું છે, અને શિવમહિમ્નસ્તોત્ર,’ ‘શિવાપરાધક્ષમાપન સ્તોત્ર’, મયૂરકૃત ‘સૂર્યશતક’ તથા શંકરાચાર્યનાં સંખ્યાબંધ નાનાં મોટાં સ્તોત્રોની અસાધારણ લોકપ્રિયતા એની આ પ્રકારની મૂલ્યવત્તા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. હેઠ અર્વાચીન કાળ સુધી મંરૂત સ્તોત્રસાહિત્યની રચના થતી રહી છે.

સોમેશ્વરકૃત ‘રામશતક’

૨૨૨. વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળના કવિઓને હરને સંખ્યાબંધ સ્વાયોની રચના થઈ છે. એમાં સોમેશ્વરકૃત ‘રામશતક’ સૌથી મહત્ત્વનું છે. ‘રામશતક’ હજી અપ્રસિદ્ધ હોઈ હસ્તપ્રતોમાં જ ઉપલબ્ધ છે. એનું નામ સુચવે છે તેમ, એ સો શ્લોકમાં રામનું સ્તોત્ર છે, અને એમાં સાઘન્ટ સ્તંભરા વૃત્તનો પ્રયોગ થયો છે. ૧૦૧ મો શ્લોક જે ખડુ’ બેતાં સ્તોત્રનો ભાગ નથી તે માત્ર ઉપજાતિ વૃત્તમાં છે. રામસ્તુતિનું આ કાવ્ય, દેખીતી રીતે મયૂરકૃત ‘સૂર્યશતક’ અને બાણકૃત ‘ચંડીશતક’ના નમૂના ઉપર રચાયું છે. એ બન્નેય સ્તંભરામાં રચાયેલાં, શનશ્લોકી સ્તોત્રો છે તથા મંરૂત સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે.^૧ ‘રામશતક’માં સ્તુતિ રામના જીવનના પ્રમંગોને અનુલક્ષીને છે. શ્લોક ૧-૬ રામના જન્મ અને બાલકીકા વિશે છે અને શ્લોક ૬-૮ એમનું વિદ્યાધ્યયન વર્ણવે છે. એ પછી નીચેના પ્રમંગો સ્તુતિ-પૂર્વક વર્ણવાય છે : વિશ્વામિત્રના યતનું રામે કરેલું રક્ષણ (શ્લોક ૯-૧૧), તાડકા અને બીજા રક્ષસોનો વધ (શ્લોક ૧૨-૧૫), અહલ્યાનો ઉપકાર (શ્લોક ૧૬-૧૮), વિશ્વામિત્ર સાથે રામનું મિથિલા આવડું, શિવધનુષનો ભંગ અને રામ-સીતાનું લગ્ન (શ્લોક ૨૦-૩૧), મિથિલાથી અયોધ્યા જતાં માર્ગમાં કુદ પરશુરામને મળવું તથા પરશુરામનો પગજય (શ્લોક ૩૨-૩૬), રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાની દશરથની છત્તા, પણ છેવટે કૈકેયીના વચનથી રામનો વનવાસ (શ્લોક ૪૦-૪૬), વનમાં પરિભ્રમણ, સીતાનું હરણ અને સુમીવાદિ વાનરો સાથે રામનું મિલન (શ્લોક ૫૬-૭૧), હનુમાને કરેલી સીતાની શોધ, સેતુબંધ, રામ અને રાવણનું યુદ્ધ અને રાવણનો વધ (શ્લોક ૮૨-૮૫), સીતાની અગ્નિપરીક્ષા, રામનું અયોધ્યાગમન અને અંતમાં રાજ્યાભિષેક (૮૬-૧૦૦).

૧. જંબુકૃત ‘જિનશતક’ (પ્રસિદ્ધ ‘હાવ્યમાલા,’ ગ્રન્થ ૭) પણ સો સ્તંભરામાં રચાયું હોઈ આ પદ્યરસને આજ રાખે છે.

૨૨૩. સ્તોત્રમા પણ સોમેશ્વરને એક જાગી કાઢિના કવિ તરીકે જોષ શકાય છે હમણા કહ્યું તેમ, ‘રામશતક’ એ ‘સૂર્યશતક’ અને ‘ચંદ્રશતક’ના નમૂના ઉપર ગ્યાયુ હોના છતાં કેઈ પણ સ્થળે તેમા આ પ્રાચીનતર કાવ્યોનુ શાબ્દિક અનુકરણ સોમેશ્વરે કર્યું નથી, આ કાવ્યોની લોકપ્રિયતામા કવિને પ્રેરણા મળી હતી એટલું જ એ વિશે કહી શકાય ઉત્તરકાળમા રચાયેલા ‘ગ્રંથાક સ્તોત્રોની દૃષ્ટિ સૌથીથી ‘ગમનશતક’ સદતર મુક્ત છે—જિવટ, ‘કીર્તિ કૌમુદી’ મહાકાવ્યની જેમ સોમેશ્વરની આ રચના પણ પ્રસાદગુણથી મુક્ત છે આ પ્રકારની જીર્ણિકરિનામા આશ્ચર્ય લકિતલા અને સદૃશ્યતાથી ‘ગમનશતક’ સાદત ઓળખોત છે અર્થગતી આ કડારેની કડીઓ લાખા વૃત્તો ઉપર પણ મનિ પ્રજુ ન સિદ્ધ કરે છે, અને આ એક જ કાવ્ય મંદૂક સાહિત્યમા સોમેશ્વરને માનાગ્રપદ ધ્યાનનો અધિકારી બનાવનાને બસ છે ‘ગમનશતક’માથી ઘોડાક નમૂના અહીં ઉદ્દૃત ૨૦ છુ ગમની બાલકીડા ઓની ગુણિ કૃતા કવિ કહે છે—

પર્યટક પદ્મજન્માક્રિતતલચિલ્લપાણિપાદમવાલ

સ્વેલન્ વાલ પ્રમોદં પથયતુ મિથિલાનાથપુત્રીપતિર્થ ।

પિનો પોતપ્રતીતિ સમભવદુચિતા પુસિ યસ્મિન્ પુરાણ

પાર સસારવાદેર્નં હિ પરમપરસ્તં વિના નેતુમીશ ॥ (શ્લોક ૨)

પોતપોતાની વૃત્તિ અનુમા જુદી જુદી વ્યક્તિઓ ગમનુ કેવુ દર્શન કરતી હતી એ કવિ એ સુદ શ્લોકમા નર્ણવે છે—

પુણ્યાના પ્રાક્તનાના ફલમિતિ જનવેનાન્તરાત્મેતિ માત્રા

સાક્ષાદક્ષીયમાણપ્રણનિધિરિતિ ધ્રાતૃભિશ્ચ ત્રિભિર્થ ।

નીતિમૂર્ત્તી(?)ત્યમાત્યૈ પરપુરુષ ઇતિ જ્ઞાનિભિ જ્ઞાયમાન

પ્રાપ મોર્ધિ ત્તમેણ દ્રઢયતુ નિતરા રાગવ સ્થિર્થ ચ ॥ (શ્લોક ૬)

રામ ત્યાગે નમા પ્રવેશ્યા ત્યાગે વનશ્રીએ એમનું કુ સ્વાગત કર્યું

એ નર્ણવના કવિ કહે છે—

સન્દોહ પાદપાના વિકિરતિ કુસુમસ્તામમુચ્ચે પિકાના

ગીત નૃત્યં શ્રિતાસુ વ્રતતિષ્ઠ મરતા ફીચકેષુ ધ્વનત્સુ ।

મગીત વાનનેન પ્રચિતમિવ મુદા યન્ન નાર્યે પ્રયાણા

લોકાનામમ્યુપેતે સ ભવદવભયાત્ પાતુ પીતામ્બરો ચ ॥

(શ્લોક ૫૫)

રામના માથા તા જુઓ નનજી છનતા તો બધુક્ષયથી નરકની વેદના પામ્યો, પણ મરતા સ્વર્ગમા ગયો—

તસ્માદ ય. સર્વસિદ્ધિર્भवतु भगवतो भूरिमायाप्रपञ्च-
 पञ्चत्वं प्राप्य यस्मादगमदमरतां राक्षस मोऽपि सम्यक् ।
 किन्तु श्रीकान्तकान्ता दृढहरणमहापातकात्तेन काम-
 व्यामोहान्धेन घन्धुक्षयनिरयरज मेहिरे जीवतेव ॥ (શ્લોક ૯૦)

જૈન આદિત્યમાં સ્તોત્ર

૨૨૪. આદિત્યના નિનિધ પ્રકારોની જેમ ધાર્મિક ઊર્મિકવિનાના
 હોયમા પણ જૈનોએ પ્રાચીન કાગધી જ ખીજ મપ્રદાયોના કરિઓની ગર્ભમા
 જિભા ગહવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે મન્દૂત તેમજ મન્દૂતમા જુદા જુદા તીર્થે^૧
 અને ખીજ દેવોના સ્તોત્રો તથા તત્ત્વજ્ઞાન પ્રધાન અને આધ્યાત્મિક સ્તોત્રોની
 પણ મોગી મખ્યા જૈન સાદિત્યમા છે કેટલાક સ્તોત્ર ધાર્મિક વિધિવિધા
 નોની દૃષ્ટિએ ગ્યાયેલા છે, જ્યારે ખીજ કેટલાક સાન ઊર્મિકાવ્યો ગણાય
 એના છે, એમા સૌથી જૂનું પાર્શ્વનાથની મુતિ હતું પાંચ કડીનું પ્રાકૃત
 ‘ઉપસંગહસ્તોત્ર’ છે એના કર્તા લક્ષ્મણ ગણાય છે, જેઓ કેટલાક
 વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે, વીગનિર્નાય પછી ખીજ શતાબ્દીમા થઈ ગયા^૨
 મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજ્ઞના અભિપ્રાય મુજબ, જેવાક સૂત્રો ઉપર જેમણે નિર્ધુ
 કિતઓ લખી છે તે જ આ લક્ષ્મણ છે, ઉદ્દસરોના કર્તા લક્ષ્મણકૃથી તેઓ
 લિખ્ત છે, અને ઈસાની જૂઠા સદીના પૂર્વાર્ધમા તેઓ થઈ ગયા (‘મહાવીર
 જૈન વિદ્યાવય ૨જત મહો સન મન્થ,’ પૃ ૧૮૫-૨૦૧) જૈનોના ખીજ
 પ્રાચીન અને મહત્વના સ્તોત્રોમા માનવમન્દૂત ‘લક્ષ્મણમન્દૂત’,^૩ સિદ્ધ
 સેન દિનાકરકૃત ‘કન્યાશુભન્દિસ્તોત્ર’^૪ અને સમતજમન્દૂત ‘ગવ્યજ્ઞસ્તોત્ર’^૫

૨ વિન્ટરનિસ એ હિસ્દ્રી મોફ ઇન્ડિયન સિન્ડેકર પુ ૨ પૃ ૪૩૧
 ‘સૂત્રકૃતાગ સૂત્રમા વીરતથ (સ વીરસ્તવ’) નામે એક અધ્યયન છે જે
 ખુરુ જોતા મહાવીરનું એક સ્તોત્ર જ છે

૩ કેટલીક પદ્ધતિઓ અનુસાર માનવમાચાઈ દી સ ની ત્રીજી શતાબ્દી
 ના પ્રારંભમા થઈ ગયા ખીજ અનુશ્રુતિઓ અનુસાર, એમનો સમય પાંચમી
 સાતમી આઠમી કે નવમી શતાબ્દીના છે (વિન્ટરનિસ ઉપર્યુક્ત પૃ ૫૪૬)

૪ સિદ્ધસેન દિવાળ્લના સમય વિશે જ ખરા મતભેદ છે કેટલાક વિદ્વાનો
 એમને ખ્રિસ્તાબ્દની પ્રારંભની સદીઓમા મૂકે છે જ્યારે ખીજ કેટલાક એમને કેઠ
 સાતમી સદી જેટલા મોડા થયેલા માન છે (એલ, પૃ ૪૪૭) ‘સન્મતિતર્ક’ ના
 સ પાદમે ૫ સુખવાવજ અને ૫ બેચરહાસજનુ વવલસિદ્ધમેનને પાંચમા સદીમા
 મહવાનુ છે (‘સન્મતિ મકરજ’ પ્રસ્તાવના પૃ ૩૫ ૪૩) મિસ શાર્લોટી ક્રાઉઝે
 (સુમદ્રાદેવી) સિદ્ધસેનને સમુદ્રગુપ્તના સમકાલીન ગણે છે (‘વિક્રમ વોલ્યુમ’
 પૃ ૨૧૩-૨૮૦)

૫. સમતજમ્દ હી સ ની સાતમી સદીથી અર્વાચીન નથી. એમના સમય

ખાસ ઉલ્લેખને પાત્ર છે. એ પછી હેઠ ૧૯મી શતાબ્દી સુધી જૈન સાધુઓ (આમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રની કેટલીક તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાન વિશિષ્ટ સ્તોત્ર-રચનાઓનો સમાવેશ થાય છે) તેમજ શ્રાવકોએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીમાં તથા બીજી કેટલીક પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં રચેલાં પુષ્કળ સ્તોત્રો મળે છે, અને એ સ્તોત્રોના ‘કાવ્યમાલા’ (ગુચ ૭), જૈન સ્તોત્રસંદાહ’ અને ‘જૈનસ્તોત્રસામુચ્ચય’ જેવા કેટલાક સંગ્રહો પણ પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

વસ્તુપાલ-રચિત સ્તોત્રો

૨૨૫. શ્રાવક ગૃહસ્થોએ રચેલાં સ્તોત્રોમાં વસ્તુપાલકૃત સ્તોત્રો એક સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક પુરવણી એ રચનાઓ છે એટલા જ કારણસર માત્ર નહિ, પરન્તુ એની અંતર્ગત સાહિત્યિક ગુણવત્તાને કારણે પણ નોંધપાત્ર છે. વસ્તુપાળે રચેલાં ચાર સ્તોત્રો મળે છે : (૧) ‘આદિનાથસ્તોત્ર’ એ પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથનું બાર શ્લોકનું સ્તોત્ર છે. એ સ્તોત્રને ‘મનોરથમય’ કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે એમાં ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિષયોમાં કર્તા પોતાના મનોરથો વ્યક્ત કરે છે. એના છેલ્લા શ્લોકમાં કર્તા પોતાને ‘ગુર્જર-ચક્રવર્તિસચિવ’ તરીકે ઓળખાવે છે. (૨) ‘નેમિસ્તવ’ એ દશ શ્લોકોમાં બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથનું સ્તોત્ર છે. એમાં ખરેખર સ્તોત્ર તો આઠ શ્લોકનું અષ્ટક છે, અને છેલ્લા બે શ્લોકોમાં કવિ પોતાની ઓળખાણ આપે છે. શ્લોક ૯માં કવિ પોતાને ‘શારદાધર્મચતુ’ કહે છે. (૩) ‘અંગિકાસ્તોત્ર’ એ દશ શ્લોકમાં અંગિકાનું સ્તવન છે. અંગિકા નેમિનાથની શાસન દેવતા છે અને વસ્તુપાળની પ્રાગ્યાદ શાંતિની કુલદેવતા છે. ‘અંગિકાસ્તોત્ર’ પણ અષ્ટક છે, કેમકે સ્તુતિ પૂરી થયા પછી ૯ માં શ્લોકમાં ભક્તને આશીર્વાદ આપવા માટે પ્રાર્થના છે અને ૧૦ માં શ્લોકમાં કર્તા પોતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ સ્તોત્રમાં અંગિકાને ‘હિમાલયમાં જન્મેલી’ અને ‘હેમવતી’ (શ્લોક ૧), ‘કુખાંડી’ (શ્લોક ૨, ૩, ૪), ‘પુરુષોત્તમ-માનનીયા, (શ્લોક ૬) અને ‘સરસ્વતી’ (શ્લોક ૯) તરીકે વર્ણવેલી છે, જે બતાવે છે કે ઉત્તર-કાલીન જૈન દેવસમૂહમાં જૈન અને બ્રાહ્મણ તત્ત્વોનું કેટલું સમિશ્રણ થયું હતું. (૪) ‘આરાધના’ એ મંસારની ક્ષણભંજરતા અને ધર્મની કલ્યાણમયતા વર્ણવતું દશ શ્લોકનું સાદું કાવ્ય છે. એનો પહેલો શ્લોક (ન જ્ઞતં સુષ્ટતં ની ચર્યા માટે જુઓ મહેન્દ્રકુમાર શાસ્ત્રી, ‘પ્રમેયકમલમાર્તંડ,’ પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૦-૩૨.

કિંચિત્) ‘પ્રગન્ધચિન્તામણિ’ (શ્લોક ૨૩૪), ‘પ્રગન્ધક્રશ’ (શ્લોક ૩૩૭) અને ‘પુરાનપ્રગન્ધસંગ્રહ’ (શ્લોક ૨૦૨)માં મળે છે, અને ત્યાં મરણોન્મુખ વસ્તુપાળના મુખમાં મુકાયેલી ઉન્નિકંપે એ છે (પૃષ્ઠ ૬૩). પ્રગન્ધામાંની આ નોંધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ પ્રાયઃ સાચી હોવી લોક્યે, કારણ કે ‘આરાધના’ના છેલ્લા શ્લોકમાં આહારનો ત્યાગ કરીને અનશન દ્વારા મરણને ભેટવાને, જન માન્યતાને અનુરૂપ, નિશ્ચય વસ્તુપાળ વ્યક્ત કરે છે.

૨૨૬. ‘નરનારાયણાનન્દ’માં મહાકાવ્યોનો પ્રકાર સફળ રીતે પ્રયોજનાર કવિ તરીકે વસ્તુપાળ દેખાય છે, તો આ સ્તોત્રોમાં એક સારા ઊર્મિપ્રાણિત કવિ તરીકે તે નજરે પડે છે. એક લક્ષ્યહૃદયની આકર્ષતાથી આ સ્તોત્રો ભરપૂર છે તે સાથે સાહિત્યિક શૈલી ઉપર પણ કવિનું પ્રભુત્વ વ્યક્ત કરે છે. આ વસ્તુ પુરવાર કરવાને થોડાંક ઉદાહરણો જલ્પ થશે. ‘આદિ-માયસ્તોત્ર’માં જેવા હૃદયરપશી શબ્દોમાં કર્તા પોતાનો મનોરથ વ્યક્ત કરે છે—

સંસારવ્યવહારતો રતિમતિવ્યાવર્ત્ય કર્તવ્યતા—

વાર્તામપ્યપદ્ધાય ચિન્મયતયા દ્રૌલોક્યમાલોક્યન ।

શ્રીશશુજ્જયશીલગદ્યરગુહામધ્યે નિયજ્ઞસ્થિતિઃ

શ્રીનાભેય કદા હભેય ગન્ધિતજ્ઞેયાભિમાન મનઃ ॥ (શ્લોક ૫)

આસ્યં કસ્ય ન ધીક્ષિતં વ્ય ન પૃતા સેવા ન કે ધા સ્તુતા
તૃષ્ણાપૂરપરાહતેન વિહિતા કેપાં ચ નામ્યર્યતા ।

તત્ સાતર ધિમલાદ્રિનન્દનવનીકલ્પકલ્પમુમઃ

ત્યામાતાધ્ય કદા કદર્શનમિદં શ્રયોઽપિ નાહં સદે ॥ (શ્લોક ૬)^૧

‘નેમિસ્તવ’માં ગંભીર શબ્દોમાં વસ્તુપાળે કરેલી નેમિનાથસ્તુતિ પણ નોંધપાત્ર છે—

જયત્યમમસંયમઃ શમિતમન્મથપ્રાપ્તો

મવોદધિમદ્દાતરિર્હૃતિદાવપાથોધરઃ ।

તપસ્તપનપૂર્વદિક્કલુપકર્મવહ્નીગજઃ

સમુદ્રવિજયાદ્ગજહિભુયનૈકચૃદામણિઃ ॥ (શ્લોક ૧)

નરચન્દ્રસૂરિકૃત ‘સર્વજિનસાધારણસ્તવન’

૨૨૭. ‘નરચન્દ્રસૂરિકૃત’ ‘સર્વજિનસાધારણસ્તવન’ એ માસિની

૧. મંડા (શ્લોક ૨૬૧) અને પુષ્પ (શ્લોક ૧૭૨) જન્મે ગ્રન્થોમાં આ શ્લોક મળે છે. જન્મેમાં આ શ્લોકનો કર્તા, સાચી રીતે જ, વસ્તુપાળને ગણવામાં આવ્યો છે એ નોંધપાત્ર છે.

વૃત્તિની અગિયાર કડીમાં રચાયેલું સ્તોત્ર છે. એનું નામ સૂચવે છે તેમ, એ કોઈ એક તીર્થકરને ઉદ્દેશીને રચાયેલી સ્તુતિ નથી, પણ સર્વ તીર્થકરોને સામાન્ય રીતે લાગુ પડે એવું સ્તોત્ર છે. આ રચનાનું કોઈ ખાસ નોંધપાત્ર લક્ષણ નથી, સિવાય કે પ્રત્યેક કડીનું પહેલું ચરણ સુંદર અનુપ્રાસથી શરૂ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે—

હરસિ હરસિતામિઃ સ્થિતજ્ઞાનલક્ષ્મ્યા

નયન નયનભામિચ્છાતરજ્ઞાનપદ્મમ્ ।

તમસિ તમસિતિમ્ના લોકમાક્રાન્તચિન્તુઃ

કરનિકરનિપાતૈઃ કિં ન શુભ્રીકરોતિ ॥ (શ્લોક ૭)

પ્રકરણ ૧૦

સૂક્તિસંગ્રહ

૨૨૮. સૂક્તિસંગ્રહ એટલે વિવિધ વિષયો પરનાં સુલાપિતોનો સંકલિત સમુચ્ચય. અમિતગતિકૃત ‘સુભાપિતરત્નમંદોહ’ (ઈ. સ. ૯૯૪)ની જેમ તે એક જ કવિની રચના હોય અથવા ‘કવીન્દ્રચયનમમુચ્ચય’ (ઈ. સ. ની ૧૦મી સદીનો અંત) નથા એ પછીના ખીજા દેટલાક ગણ્યતા સૂક્તિસંગ્રહોની જેમ પૂર્વકાલીન કવિઓનાં ચૂટેલાં સુલાપિતોના સંગ્રહો હોય. આ ખીજા પ્રકારના સૂક્તિસંગ્રહોમાં દેટલીક વાર જે તે સુલાપિતની સાથે તે રચનાર કવિનું નામ પણ આપેલું હોય છે; જે કે ધણાખરા દાખલાઓમાં એ કવિનો સમય નિશ્ચિત કરવાનું કોઈ સાધન હોતું નથી. આ પ્રકરણમાં પહેલા પ્રકારના અર્થાત્ એક જ કર્તાની કલમે રચાયેલા સૂક્તિસંગ્રહોનો વિચાર આપણે કરવાનો છે. એ સંગ્રહો તે સોમેશ્વરકૃત ‘કર્ણામૃતપ્રપા’ અને નરેન્દ્ર-પ્રભસૂરિકૃત ‘વિવેકપાદ્ય’ તથા ‘વિવેકકલિકા’ છે

સોમેશ્વરકૃત ‘કર્ણામૃતપ્રપા’

૨૨૯. ‘કર્ણામૃતપ્રપા’ એ સોમેશ્વર કવિએ રચેલાં ધાર્મિક ભક્તિપ્રધાન અને બોધપ્રધાન મુક્તિકોનો સંગ્રહ છે. અને તેમાં વિવિધ વૃત્તોમાં કુલ ૨૧૭ શ્લોકો છે. આ કૃતિ હજી અપ્રસિદ્ધ ટોર્ષ હસ્તપ્રતરૂપે જ મળે છે. એમાંના દેટલાક શ્લોકો સોમેશ્વરની અન્ય રચનાઓમાં ગોઠી શકાયા છે (પૈરા ૨૦૩), બ્યારે ખીજા શ્લોકો કર્તાનાં કોઈ અનુદ્યમ્ય કાવ્યોમાંથી હોય અથવા વધારે મંભવિન છે કે આ સુલાપિતસંગ્રહ માટેની જ એ નૂતન રચનાઓ હોય. પુષ્પિકામાં આ કૃતિને ‘સુલાપિતાવલી’ નામ^૧ અપાયું છે. પ્રથમ ત્રણ શ્લોકોના

૧. કવિ ઘોટકુરસોદેશ્વરદેવવિરચિતા વર્ણામૃતપ્રપાદ્યાપિતાવલી સવૃણા ॥

મંગલાચરણ ઉપરથી ગ્રપ્ત છે કે કર્તાનો ઉદ્દેશ ધાર્મિક અને ઉપદેશ મં છે. પોતાના કર્મોના ફલ માટે કવિ કૃષ્ણ અને ગિવને, ગંગાને અને પોતાના મુખમાં વસતા ત્રણ વેદોને પ્રણામ કરે છે (શ્લોક ૫), અને ૭ માં શ્લોકમાં તે કરે છે કે આ રચનાનો આશય 'આધુબોધ' છે. 'કર્ણામૃતપ્રપા' જુદા જુદા ૧૪ વિભાગોમાં વહેંચાયેલી છે, અને પ્રત્યેક વિભાગ કોઈ એક મુદ્દાને અનુવક્ષીને છે—જેમ કે, લક્ષ્મી (શ્લોક ૧૦-૧૯), કામ (શ્લોક ૨૦-૨૫), લોભ (શ્લોક ૨૬), ક્રોધ (શ્લોક ૨૭), કલિસ્વરૂપ (શ્લોક ૨૮-૩૯), કુનગેન્દ્રનિન્દા (શ્લોક ૪૦-૫૬), દુર્જન (શ્લોક ૫૭-૬૫), મનમ્બી (૬૬-૭૦), વિધિ (શ્લોક ૭૧-૭૯), નિર્વેદ (શ્લોક ૮૦-૧૦૯), 'પ્રકાણું કાન્યોક્તિઓ'નો એક વિભાગ છે (શ્લોક ૧૧૦-૪૫), જેમાં મંખ્યાબોધ અન્યોક્તિઓ છે, આ ઉપરાંત શમ (શ્લોક ૧૪૬-૬૨), 'ઉપદેશ' એ શીર્ષક નીચેનાં બોધપ્રધાન પદો (શ્લોક ૧૬૩-૬૬), અને છેલ્લે 'શ્રીકૃષ્ણ પ્રાર્થના' છે (શ્લોક ૧૯૬-૨૧૬), જેમાં શિવપ્રાર્થનાના પાંચ કેટલાક શ્લોકો છે છેલ્લા શ્લોકમાં કવિ પોતાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૨૩૦. ગુર્જર દેશની મુખ્ય નગરી અણહિલવાડની દુઃખી દશા વર્ણવેનો 'કર્ણામૃતપ્રપા'નો ૧૦૯ મો શ્લોક (મુખ્દેવ ગ્ણિહસનિરન્તરવૃક્ષસ્વજ્ઞાં) 'કાર્તિકૌમુદી'માં (૨-૧૦૪) છે શ્લોક ૧૦૮ (ગ્નિહેશપ્રમુખઃ પુરા પરિહૃતં) એ જ વિષયને લગતો છે, પણ કર્તાની ખીજી કોઈ ઉપવચ્છ રચનામાં તે નથી અન્યોક્તિઓમાંનો એક, ૧૨૪ મો શ્લોક (માનાન્ માંસલપાટલા પરિમલં) 'પ્રમન્થકાશ' (શ્લોક ૩૨૯) અને 'વિવિધતીર્થકૃત્' (૫, ૮૦) માં મળે છે, અને ત્યાં એનું કર્તૃત્વ સાચી રીતે જ, સોમેશ્વર ઉપર આરોપેલું છે શ્લોક ૧૦૬ અને ૧૦૭ (તિષ્ઠત્યેષ તયાન્તિકેઃ અને તાનેષ સ્તુમદૈ મહૈશં) ગુર્જાના પ્રતાપી સિદ્ધરાજ જયસિંહના સ્મરણમાં રચાયેલ છે શ્લોક ૧૭૭-૮૬, એનો ૭૬ તેમજ શૈલી સૂચવે છે તેમ, શંકગચાર્ણના ગણાતા 'ચર્ચટપંજરિકા મોત્ર'ની અગત્ય નીચે ગચ્ચાય જણાય છે ઉદાહરણ તરીકે—

ચિત્તં તદપિલમપિ પન્ગિલિતં પાતુર્મૃતં શિરમિ ચ પલિતમ્ ।
તદપિ ન હૃદયં વિષયવિતુષં સંસેવિતુમભિલપ્યતિ જ્ઞાનમ્ ॥
इयमपि दशनश्रेणी पतिता सा च समस्ता जगदधिपतिता ।
तज्जगदाधयमाधय देवं हृदय विरंस्यमि दुःखादेधम् ।
मत्पात्रेषु न दत्तं दानं मन्ये तत्तव दौम्यनिदानम् ।
, प्रणतः यद्यचिदपि न म गोविन्दस्तदयं प्रहरति कालपुलिन्दः ॥
(શ્લોક ૧૭૭-૭૯)

આની તુલના ‘અર્પટપંજગિકા’ના નીચેના શ્લોક સાથે કરી શકાય:—
અહં ગલિતં પલિતં મુણ્ડં દશનચિહ્નિનં જાતં તુણ્ડમ્ ।
ઘૃદ્ધો યાતિ ગૃહીત્વા દણ્ડં તદપિ ન મુશ્ચત્યાશાપિણ્ડમ્ ॥ (શ્લોક ૬)
ગેય ગીતાનામસદૃશં ધ્યેયં શ્રીપતિરુપમજસ્રમ્ ।

મેય સજ્જનસંગે ચિત્તં દેય દીનજનાય ચ ચિત્તમ્ ॥ (શ્લોક ૧૩)
ઉપર્યુક્ત પીસ શ્લોકો સોમેશ્વરે જે કે પોતાની મુલાપિતાવધીના એક ભાગ તરીકે આપ્યા છે, પણ ખરું જોતા તે સ્વતંત્ર જ્ઞાનગર્ભ ઉપદેશ ભરેલ કાવ્ય છે.

૨૩૧. મહાકાવ્યના પ્રકારમાં સોમેશ્વરની સફળતા જે ‘કાલિંદીમુદ્રા’ બતાવે છે તે ‘કર્ણામૃતપ્રપા’ મુકન્દગ્યનામાં એની પ્રતીયુક્તા પુરનાર કરે છે. આ આખાં સંસ્કૃતકમગ્રહમાં કવિતાનું એકસરખું ધોરણ કતાં જાળવે છે ‘કર્ણામૃતપ્રપા’ના ધણાખગ શ્લોકો મુલાપિતાના સુદર તમૂતા ગણ્યા એવા છે શૈલી તદ્દન સરળ પણ અસરકારક છે, અને કવિ જાણે કે કોઈ અત્યંત પ્રેરણાથી લખતો હોય એવો ભાસ થાય છે એમાંના થોડાક શ્લોકો અહીં ટાકું છું મંગલાચરણમાં કરી પોતાના મુખમાં વસતા નયુ વેદોને પ્રણામ કરે છે, જે મોહના રોગથી ઘેરાયેલા પોતાના જેના મનુષ્યો માટે ‘નિકટુક શુટિકા’ સમાન છે—

ધિપયરસનિરન્તરણુપાનમ્કુપિતમોહકફોપગુન્ધિતાત્મા ।

નિકટુકગુટિકામિવ ત્રિવેદીં ઘદનગતામહમગ્ધહ નમામિ ॥

(શ્લોક ૫)

ખીજે એક રથજે તે ધીર પુરુષની પ્રથક્ષા કર છે—

કુરતાં વિધિર્ધિરુદ્ધ તત્તૃતમનુમોદતાં ચ પિશુનજનઃ ।

ન મમાગપિ ધીરમનાઃ કુપ્યતિ તસ્મે ચ તસ્મે ચ ॥ (શ્લોક ૭૮)

નિધાનિમુખ ધનિકોની તે આકરી ટીકા કરે છે—

ધત્તે વ્યાકરણં ન કોઽપિ કવિતાં કુત્રાપિ નાર્થત્યસૌ

તર્ક મર્કટચન્ન કોઽપિ નિકટીકર્તુ કદાપીચ્છતિ ।

વેદાદુદ્ધિજતે જનસ્તદપરં નૈવાલ્પમપ્યસ્તિ મે

ઘ્રાતર્જત્પ પ્પણેન વૈન તદદર્દ .વિત્તં ધનિમ્યો લભે ॥ (શ્લોક ૮૮)

કોઈ એકાન્ત પવિત્ર સ્થાનમાં તપશ્ચર્યા કરવાની લાલના કવિ વ્યક્ત રે છે—

નગોપાન્તે ફાન્તે ક્યચિદપિ નિરુજ્જે શ્વતિજપૈ-

સ્વપ્નદ્રશ્યાનૈર્વાં સકટમપિ ફાન્તં ગમયતઃ ।

હિમાકારં દારિ ત્રિદશતદિનીવારિ પિયતઃ

કદા કન્દેર્વૃત્તિર્મમ શમરતેરીહં (? સ) મવિતા ॥ (શ્લોક ૧૫૨)

ગમે તેવા દુન્યવી મંથોગોમાં પણ દામોદરની ચરણમેલ કરવાનો એનો નિશ્ચય છે—

સ્વયં શ્રીરાયાતુ પ્રકૃતિચપલા ચાતુ યદિ યા

શિયાઃ કશ્ચિદ્ વાચો વદતુ યદિ યા વક્તુ ચિરન્માઃ ।

તથાપ્યેતે ભ્રાતર્ન જ્ઞાતુ ચિલ્મ્મામો ન ચ વયં

વિપીદામો દામોદરચરણચર્યાસુ રનિકાઃ ॥ (શ્લોક ૧૫૬)

નીચેના અસરકારક શબ્દોમાં એ જન્મના સામાન્ય મનુષ્યોને ઉપદેશ આપે છે—

ચિત્તં દમય મા કૂર્ચં વૃત્તં મસ્કુરુ મા વપુઃ ।

ગીતાં ચ શૃણુ મા ગીતં પુરુષં પશ્ય મા સ્ત્રિયમ્ ॥ (શ્લોક ૧૬૪)

અતમાં, પોતાને મંસારભ્રમણમાંથી ઉગારવા માટે પરમાત્માને કવિ પ્રાર્થના કરે છે—

ત્વમસિ ન તથા તાત ધ્યાતઃ પ્રમાદિતયા-મયા

ફલમભિમતં નિશઙ્કસ્વાં યથાહમિહાર્પયે ।

તદપિ કરુણાન્માનં મન્વા ભવન્તમુપાશ્રિત-

સ્તદ્વતુ જવાન્મામેતસ્માદ્ ભવાભિમવાદ્ ભવાન્ ॥ (શ્લોક ૨૧૬)

આ સૂક્તિમંત્રણના કેટલાક વિભાગો ઉપર ‘નીતિશતક’ અને ‘વૈશમ્ય-શતક’ની અસર જોઈ શકાય છે; જે કે એ અસર શાબ્દિક નથી, પણ નિષ્પણ અને શૈલીની બાબતમાં જ છે. ભર્તૃહરિ જેવા મહાન પુરોગામીની રચનામાંથી સોમેશ્વર જેવા પછીના સમયમાં થયેલો કવિ પ્રેરણા મેળવે એ સ્વાભાવિક છે.

નરેન્દ્રપ્રશસ્ટસૂચિત્ ‘વિવેકપાદ્ય’ અને ‘વિવેકકલિકા’

૨૩૨. ‘વિવેકપાદ્ય’ અને ‘વિવેકકલિકા’ એ જૈન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા જુદા જુદા વિષયો ઉપર નરેન્દ્રપ્રશસ્ટિએ રચેલાં મુખ્યપિતૃના જે મંત્રણો છે. આ બંને સૂક્તિમંત્રણોની એક જ ઉપલબ્ધ તાલપત્રીય હસ્તપ્રત (પાટણના મંધવી પાકાના ભંડારના અપૂર્ણ વિભાગની હસ્તપ્રત નં. ૫૨) તદન ત્રુટિત સ્થિતિમાં છે, એટલે આ બંને રચનાઓ પણ ત્રુટિત સ્થિતિમાં મળે છે. ‘વિવેકપાદ્ય’ના છેલ્લા પત્રમાંના અંક ઉપરથી જણાય છે કે એમાં

કુલ ૪૦૧ શ્લોકો હોના જોઈએ, પણ ઉપલબ્ધ પત્રોમા જ્યાં થઈને માત્ર ૧૬ શ્લોક મળે છે એ જ રીતે 'વિવેકલિંગા'મા કુલ ૧૧૦ શ્લોક છે, પણ એમાથી ૬૬ શ્લોક હસ્તપ્રતમા છે 'વિવેકપાદ્ય' આખો અનુદ્રુપમા છે, માત્ર એના બે પ્રશસ્તિશ્લોકો અનુક્રમે શાર્દૂલચંદ્રિકા અને નસતતિય કામા છે 'વિવેકકનિષા'ની રચના પ્રિયિષ્ઠ વૃત્તોમા થઈ છે કર્તાનો આશય જૈન ધાર્મિક નિયોનેલગતી સૂક્તિઓ આપનાનો છે, પશ્ચિમમાં ઘણા શ્લોકો સામાન્ય નીતિ, ન્યાયાગ અને માનસહયુક્તો વિશે રચાયા છે નરેન્દ્રપ્રભ સૂત્રિની રચનાની કવિનાની દૃષ્ટિએ 'કર્ણામૃતપ્રપા' સાથે તુલના થઈ ન શકે, તોપણ એમાના ઘણા શ્લોકો પ્રાસાદિક, અગ્ન અને હૃદયસ્પર્શી છે ઉદાહરણ તરીકે, છંદનમા ધ્યાના મહત્ત્વ વિશે કવિ કહે છે—

વ્યાવયિતયા શૂન્યે મનોલીલાગૃહે નૃણામ્ ।

દાનાદિદૂતાહૂતોઽપિ ધર્મોઽય નાવતિષ્ઠતે ॥ (નિપા, શ્લોક ૨૪)

શુરુની પ્રસન્ના કરના કવિ કહે છે—

દિન ન તપનં વિના ન શશિનં વિના કૌમુદી
શ્રિયો ન સુદૃતં વિના ન જગતી વિના વિક્રમમ્ ।

કુલ ન તનયાન્વિના ન સમતા વિના નિર્ઝૃતિ—

ગુરુશ્ચ ન વિના જૃણા ભયતિ ધર્મતત્ત્વશ્રુતિ ॥ (વિક, શ્લોક ૧૨)

સન્ય રચન વિશે કવિ શ્લોક સાગ મુલાપિતો આપે છે એમાનુ એક—

નિવેકસ્ય પ્રાણા શ્વતરસરહસ્ય શુભધિય

પ્રકાર પ્રાકાર સુચરિતપુરસ્કોન્નતતર ।

ગુણાના જીવાનુ પ્રશમદમસન્તોષનિક્ષપ

સુગ્રશ્રીપલ્લવહ્ના વચનમનલીલ સુકૃતિનામ્ ॥ (વિક, શ્લોક ૩૯)

સારાસારની સમજ જેથી સ્પષ્ટ થાય છે એ જ્ઞાનને કવિ નમસ્કાર કરે છે—

કિં જૃત્ય કિમજૃત્યમેવ કિમુપાદેય ચ હેય ચ કિં
દેય કથ ગુરુશ્ચ વ કિમથવા તત્ત્વ કૃત્તર ચ કિમ્ ।

સસારશ્ચ ક યય મુક્તિરપિ કેત્યેવ યત સર્વતો

નિશ્ચીયેત વિવેકિર્મિર્મગવતે જ્ઞાનાય તસ્મૈ નમ્ ॥ (વિક, શ્લોક ૮૦)

પ્રકરણ ૧૧

પ્રબન્ધ

પ્રબન્ધ—સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે અને ઇતિહાસના સાધન તરીકે

૨૩૩. પ્રબન્ધ એ ગુજરાત અને માગવાનો એક વિશિષ્ટ સાહિત્ય પ્રકાર છે અને ખાસ કરીને જૈન લેખકોએ એ ખેડેલો છે. સામાન્ય રીતે સાદા મંદરૂત ગદ્યમાં, અને કેટલીક વાર પદ્યમાં, રચાયેલ ઐતિહાસિક કથાનાંકને પ્રબન્ધ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. મેરુતુંગાચાર્યકૃત ‘પ્રબન્ધ ચિન્તામણિ’ (ઇ. સ. ૧૩૦૫), રાજશેખરસુરિકૃત ‘પ્રબન્ધદોશ’ (ઇ. સ. ૧૩૪૯), જિનપ્રબસુરિકૃત ‘વિવિધતીર્થકલ્પ’ (ઇ. સ. ૧૬૩૩માં પૂરો થયો), અને બલ્લાલકૃત ‘ભોજપ્રબન્ધ’ (ઇ. સ. નો ૧૬ મો સદી) એ ગદ્યમાં રચાયેલા પ્રબન્ધોના પ્રસિદ્ધ નમૂના છે, જ્યારે પ્રમાચન્દ્રસુરિકૃત ‘પ્રભાવકચરિત’ (ઇ. સ. ૧૨૭૭) એ પદ્યમાં રચાયેલો પ્રબન્ધમંત્ર છે. ‘પ્રબન્ધદોશ’ ના કર્તા રાજશેખરે પોતાના અન્યના આરંભમાં, ‘ચરિત’ અને ‘પ્રબન્ધ’ વચ્ચેનો ભેદ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમના કથન પ્રમાણે, તીર્થકરો, ચક્રવર્તીઓ અને અન્ય પ્રાચીન રાજ્યો તથા આર્ય-રક્ષિતસુરિ (જેઓ વીરનિર્વાણ સં. ૫૫૭ માં અથવા ઇ. સ. ૩૦ માં સ્વર્ગવાસી થયા હતા) સુધીના ઋષિઓના વૃત્તાન્તો એ ચરિત છે; આર્ય-રક્ષિતસુરિ પછી થયેલી વ્યક્તિઓ—સાધુ તેમજ ગૃહસ્થ—ના વૃત્તાન્તને રાજશેખરે પ્રબન્ધ નામ આપ્યું છે. આવા ભેદ પાડવા માટે રાજશેખર પાસે કોઈ પ્રાચીનતર આધાર છે કે તેમણે પોતે જ આમ કયું છે તે આપણે જાણતા નથી ગમે તેમ પણ, આ પ્રકારનો ભેદ દર વખતે સાહિત્યરચનામાં પળાયો નથી, કેમકે ઇ. સ. ની ૧૨ મી અને ૧૩ મી સદીમાં થયેલા કુમારપાળ, વરતુપાળ અને જગદુ જેવા ઐતિહાસિક પુરોના જીવન-વૃત્તાન્તોને ‘ચરિત’ નામ અપાયું છે; જેમકે—જિનમંડનકૃત ‘કુમારપાલ-ચરિત’ (ઇ. સ. ૧૩૩૫-૩૬), જિનહર્ષકૃત ‘વરતુપાલચરિત’ (ઇ. સ. ૧૪૪૧), સર્વાનંદકૃત ‘જગદુચરિત’ (ઇ. સ. નો ૧૪ મો સદી ઇ.સાદિ. પ્રબન્ધોમાં જો કે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની વાત આવે છે, પણ તેઓની રચનાનો ઉદ્દેશ શ્રોતાઓને ઉપદેશ આપવાનો, જૈન ધર્મની મહત્ત્વ એમને બતાવવાનો, સાધુઓને વ્યાખ્યાન માટે સામગ્રી પૂરી પાડવાનો, અન્ય પ્રબન્ધનું ધરતુ દેવળ દુન્યવી હોય ત્યાં, લોકોને નિર્દોષ આનંદ પુરે

હવાનો હોય છે.^૨ આથી પ્રમન્ધાને ઇતિહાસ કે જીવનચરિત્ર લેખે નહિ જતાં ઇતિહાસની સામગ્રી તરીકે સમીક્ષાપૂર્વક એઓનો ઉપયોગ રવો જોઈએ.

જિનભદ્રકૃત ‘પ્રમન્ધાવલી’

૨૩૪. અહીં આપણે જોનાની કૃતિ તે જિનભદ્રકૃત ‘પ્રમન્ધાવલી’ છે. વસ્તુપાળના જીવનકાળમાં જ એના પુત્ર જયંતિસિંહના વાયન માટે એ ત્યાગેલી હોઈ (પેરા ૧૧૭) અત્યાર સુધીમાં મળેલા પ્રમન્ધાનો એ સૌથી જૂનો સંગ્રહ છે આ ‘પ્રમન્ધાવલી’ની એક માન ઉપલબ્ધ હસ્તપ્રતમાં કુલ ૪૦ પ્રમન્ધા ગદ્યમાં છે, મોટા ભાગના પ્રમન્ધો ગુજરાત, ગજરાથાન અને માળના સાથે સંબંધ ધરાવના ઐતિહાસિક પુરુષો અને પ્રસંગો પરત્વે છે, જ્યારે થોડાક પ્રમન્ધામાં લોકસાહિત્યનાં કથાનકો છે આ ‘પ્રમન્ધાવલી’ તદ્દન સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં મળી નથી, વળી એમાં કેટલોક ભાગ ક્ષેપક જણાય છે, કેમકે વસ્તુપાળના અવસાન પછીના કેટલાક બનાવોનો એમાં ઉલ્લેખ છે તથા એક પ્રમન્ધ (વલ્લભીબગ પ્રમન્ધ) તો ‘પ્રમન્ધચિન્તામણિ’માંથી શબ્દશ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે.^૩ ‘પ્રમન્ધાવલી’માંના બે પ્રમન્ધો (‘પાદસિમાચાર્ય’ પ્રમન્ધ’ અને ‘ગતગ્રાનક પ્રમન્ધ’) કેટલાક દેરકાર સાથે ‘પ્રમન્ધકોશ’માં લેવાયા છે.^૪ ત્યાં એમ કહી શકાય એવું નથી કે કોઈ પાછળના લેખક અથવા લલિયાએ એની નકલ કરીને ‘પ્રમન્ધકોશ’માં દાખલ કરી દીધા હોય, કાન્થુ કે ‘પ્રમન્ધાવલી’ની ભાષા મરુતના કોષ્ટ પ્રાગલિક વિદ્યાર્થી માટે લખાઈ હોય એવી સાન સાદી અને પ્રાથમિક સ્વરૂપની છે, જ્યારે ‘પ્રમન્ધકોશ’ની ભાષા પ્રમાણમાં ઉચ્ચ કક્ષાની અને સરકારી છે, જે બતાવે છે કે ‘પ્રમન્ધકોશ’ના કર્તાએ ભાષા અને શૈલીની દૃષ્ટિએ અનેકવિધ સુધારા કરીને આ પ્રકરણ ‘પ્રમન્ધાવલી’માંથી લીધા છે પાછળના પ્રમન્ધો, ખાસ કરીને વસ્તુની બાબતમાં, ‘પ્રમન્ધાવલી’ના કેટલેક અંશે નજીક છે, અને તેથી આચાર્ય શ્રી જિનનિજયજીએ ‘પુરાતન પ્રમન્ધસંગ્રહ’માં એનો સમાવેશ કર્યો છે પ્રખુત ‘પ્રમન્ધાવલી’ના ‘પૃથ્વીગજ પ્રમન્ધ’માં ચાર અપભ્રંશ પદો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે તે દિન્હીના હેન્સા દિન્દુ સમ્રાટ પૃથ્વીરાજના ગજકવિ અને ગિન ચંદ બગદાઈ કૃત ગણ્ડાતા ‘પૃથ્વીરાજ રાસો’માં બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં મળ્યા છે કેટલાક વિદ્વાનો

૨ બ્યુવર, લાઇફ ઓફ હેમાચાર્ય, પૃ ૩

૩ પુત્રસ, પૃ ૮

૪ એ ૮, પૃ ૭

માને છે તેમ, ‘પૃથ્વીરાજ રાસો’ આખોયે પાછળની રચના નથી, પણ એનો મુખ્ય ભાગ ધણો જૂનો—‘પ્રગન્ધાવલી’ના રચનાર્થ ઈ. સ. ૧૨૩૪ કરતાં જૂનો છે, એ પુરવાર કરવામાં આ અવતરણો ધાર્મી બે ઉપયોગી થયાં છે.^૫

૨૩૫. આ ‘પ્રગન્ધાવલી’નું એક વિશિષ્ટ સાહિત્યિક મહત્ત્વ છે : એક એવા સાહિત્યિક માધ્યમનું એ ઉદાહરણ છે, જેમાં સંસ્કૃતને કટોર કે લોકભાષામય બનાવવામાં આવી હતી. એ દ્વારા સંસ્કૃતનું જ્ઞાન લોકગમ્ય બનતું અને—નિદાન ગુજર દેશના વૈષ્ણવ વર્ગમાં—સંસ્કૃતના ઉચ્ચતર જ્ઞાનનો પાયો નખાતો. આમ ‘પ્રગન્ધાવલી’ પ્રાકૃતની અસરવાળા પ્રયોગથી તરબોળ છે, એટલું જ નહિ, પણ એ સમયની પ્રાદેશિક ભાષામાંથી એમાં એટલા બધા શબ્દો લેવાયા છે કે પ્રાકૃતોનું તથા પ્રાચીન-અર્વાચીન ગુજરાતીનું સામાન્ય જ્ઞાન જેને ન હોય એવા વાચકને કેટલાયે શબ્દો અને પ્રયોગોનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ થઈ પડે. આવા પ્રયોગો બીજા પ્રગન્ધામાં તથા ગુજરાતના જૈનોએ રચેલા કેટલાક કથાપ્રગન્ધામાં છે, અને સાધારણ રીતે ભારતના બીજા પ્રદેશોમાં તે અજ્ઞાન છે.

આ સંબંધમાં યાદ રાખવું જરૂરી છે કે પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતમાં સંસ્કૃત એ માત્ર પુરાહિતની અને વિદ્વાનની ભાષા નહોતી, રાજદરબાર અને રાજનીતિની પણ એ ભાષા હતી, અને પ્રમાણમાં અર્વાચીન કાળ સુધી તે એક બોલાતી ભાષા પણ હતી. ગુજરાતમાં, મુસ્લિમ રાજ્યઅમલની સ્થાપના પછી પણ ખતપત્રો અને દસ્તાવેજો લોકભાષામય સંસ્કૃતમાં લખાતાં હતાં અને કચેરીઓમાં નોંધણી માટે એનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો હતો.^૬ અખનો જે વર્ગ સંસ્કૃતનો પ્રયોગ કરતો નહોતો તેમાંના મોટા ભાગ પણ સંસ્કૃત સમજી શકતો હતો, “અલબત્ત, જેઓ વિદ્વાનો નહોતા તેઓ જે સંસ્કૃત સમજતા અને બોલતા હતા તે કાવ્ય-શૈલીનું કૃત્રિમ ગદ્ય અને પદ્ય નહિ, પણ ઉપર્યુક્ટ રૂઢ અને લોકભાષામય સંસ્કૃત હતું. આ રૂઢ સંસ્કૃત બોલનારાઓ પાણિનિ અથવા દેમયન્દ્રનાં વ્યાકરણનો નહિ, પણ ‘મુગ્ધાવબોધ ઔકિતિક’ જેવી રચનાઓનો અભ્યાસ કરતા હતા. ગુજરાતના એતાંબર જૈન લેખકો પોતાની કૃતિઓ વાચકોને

૫. એ જ, પૃ. ૮-૧૦

૬. ‘પુરાતત્ત્વ’, પૃ. ૪, પૃ. ૧ થી આગળ; ‘ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રિમાસિક’, પૃ. ૧૧, પૃ. ૮૬ થી આગળ

માલા (પૃ. ૫૯; ગુજ. 'દૃધરમાળ'), શલ્યદસ્ત (પૃ. ૮૬; 'હાથમાં લસે
 સધને ચાલનાર, એક રાજકીય અમલદાર', જૂની ગુજરાતીમાં આ શબ્દ
 'સેલહન્ધ', 'સેલહુત', 'સેલોત' એવાં સ્વરૂપે 'અમલદાર'ના અર્થમાં વપરાયો
 છે. જુઓ 'પૃથ્વીયંદ્યરિવ' (ધ. સ. ૧૪૨૨; 'પ્રાચીન ગુજર્ કાવ્યસંમલ.'
 પૃ. ૧૨૮), 'પેયકરાસ' ૧૪મી સદી-કડી ૨૨, મધુપતિકૃત 'માધવાનલ-કામ-
 કન્દલા પ્રગન્ધ'-ધ. સ. ૧૫૧૬-અંગ ૭, કડી ૪૮૨ અને ૪૯૪ ઇત્યાદિ. :
 શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં સર્વસામાન્ય વપરાશમાંથી હુમ થયો હોવા છ
 ખેડાવાળા બ્રાહ્મણોની એક અટક 'સેલન' રૂપે ચાલુ છે. જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ
 જન્યુઆરી ૧૯૫૨ માં મારો લેખ 'ખેડાવાળા બ્રાહ્મણોની ત્રણ અટકો વાગુ
 વ્યાપારની દૃષ્ટિએ', દ્વારમદ્ (પૃ. ૮૬; સરં ગુજ. 'બારહદ', 'બારોટ')
 અંધારી (પૃ. ૮૬; ગુજ. 'અધારી' < સં. અધિકારી, 'દેખાના
 અધારું ભોંયરું'), મારિકા (પૃ. ૮૯; ગુજ. 'ભારી' = લાકડાનો ભારો)
 દિપ્પા પૃ. ૮૯; સં. તિષ્ઠ 'છાંટવું' ઉપરથી; ગુજ. 'ટીપુ' = છુંદ, સદસહા
 (પૃ. ૮૯; ગુજ. 'ખટખટ'), મેલાપક (પૃ. ૮૯; જૂની ગુજ. 'મેલાવો' =
 લશ્કરી જમાવટ), ધગહ (પૃ. ૯૦; 'મુસ્લિમ યોદ્ધો', સરં ગુજ. 'ધગો' =
 દાદાગીરી કરનાર), ઘાટી (પૃ. ૧૦૨; ગુજ. 'ધાડ'), મેલિત (પૃ. ૧૯૩;
 જૂની ગુજ. 'ભેયો' = લંટાયો; જુઓ 'પડી લેલ પ્રાસાદિ દેવનધ, ભાગાં
 કુચી તાલાં' - 'કાન્હડાદેવપ્રગન્ધ', ૧-૯૩. અહીં 'ભેલ'નો અર્થ 'લંટ' છે. સરં
 ગુજ. 'ભેલાયુ') ફારસી અને અરબી મૂળના દુર્યેસ (પૃ. ૮૬; ફારસી
 'દુર્વીશ' = ફકીર) અને મસીતિ (પૃ. ૮૬; અરબી 'મસ્જિદ') જેવા શબ્દો
 સંસ્કૃત રૂપ પામ્યા છે. ઉપર નોંધેલા શબ્દોમાંના કેટલાક બીજા અર્વાચીન
 ભારતીય ભાષાઓમાં પણ જેવા મળે છે એ ખરું, પણ તેથી આપણી
 મુખ્ય દલીલને બાધ આવતો નથી, કેમકે 'પ્રગન્ધાવલી'નો કર્તા ગુજરાતમાં
 રહેતો હતો અને જે બોલાતી ભાષાનો એને સૌથી વધ પરિચય હોય
 એમાંથી જ એ શબ્દો અને પ્રયોગો અપનાવે એ સ્વાભાવિક છે.

૨૩૬. જે કે જિનસદ્રની 'પ્રગન્ધાવલી' આ પ્રકારના મંસ્કૃત મઘમાં
 રચાઈ છે, પણ તેમાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રમંગોપાત્ત મંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ
 ભાષાનાં સુમાપિતો આવે છે. અપભ્રંશ સુમાપિતો મોટે ભાગે દૂદા હંદમાં
 છે અને કર્તાએ લોકસાહિત્યમાંથી એ લીધાં હોય એમ જણાય છે. જીર્ણ-
 દુર્ગ (જૂનાગઢ)નો રાજા ખેગાર બ્યારે સિદ્ધરાજ જયસિંહના સૈન્યથી મરાયો
 ત્યારે એની રાણી મોનલદેવીના મુખમાં મુકાયેલ અપભ્રંશ દૂદાઓનો ઉલ્લેખ
 અહીં કરવો રસપ્રદ થશે. 'પ્રગન્ધાવલી'એ આવા ૧૩ દૂદા ઉદ્કૃત કર્યા છે

(પૃ. ૩૪-૩૫). એમાંના છ દૂહા નજીવાં પાઠાન્તરો સાથે, ૭૧ વર્ષ બાદ રચાયેલા ‘પ્રખન્ધચિન્તામણિ’માં (પૃ. ૬૫) મળે છે; ‘પ્રખન્ધચિન્તામણિ’માં આ પ્રંગના બે દૂહા પણ છે, જે ‘પ્રખન્ધાવલી’માં નથી. આ બધા દૂહા આજે પણ, અલબત્ત, અર્વાચીન ભાષાસ્વરૂપે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના લોક-સાહિત્યમાં પ્રચલિત છે.^૬ પરંતુ સાત-શતાબ્દી જેટલા લાંબા સમયનું એ દૂહાઓનું સાતન્ય આ પ્રકારના સાહિત્યની વ્યાપક લોકપ્રિયતા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, જેના પ્રાચીન નમૂના પ્રસ્તુત ‘પ્રખન્ધાવલી’માં સચવાયા છે.

પ્રકરણ ૧૨

ધર્મકથાસંગ્રહ

૨૩૭. જગતના બધા દેશોનું લોકકથાસાહિત્ય બતાવે છે કે વાર્તાઓ કહેવાની અને સાંભળવાની વૃત્તિ માનવસ્વભાવમાં દૃઢમૂળ છે. લોકકથાઓને શિષ્ટ સાહિત્યમાં કવિતા કેવળ આનંદલક્ષી વાર્તાઓ તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે અથવા સાંસારિક તેમજ ધાર્મિક વિવિધ પ્રયોજનો માટે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ભારતીય સાહિત્યની વાત કરીએ તો ગુણાદય કવિની પૈથાચી પ્રાકૃતમાં રચાયેલી લુપ્ત ‘બૃહત્કથા’ કેવળ આનંદલક્ષી સાંસારિક વાર્તા-પૈથાચી પ્રાકૃતમાં રચાયેલી લુપ્ત ‘બૃહત્કથા’ કેવળ આનંદલક્ષી સાંસારિક વાર્તા-ઓનો મહાન સમુચ્ચય હતો. એનાં રૂપાન્તરો પ્રાકૃતમાં મંદદાસગણિની ‘વસુ-દેવ-હિંદી’ (૫ માં સૈકા આસપાસ) તથા મંરૂતમાં બુધસ્વામીકૃત ‘બૃહત્કથા-લોકર્મગ્રંથ’ (૫ મો અથવા ૬ઠ્ઠો સૈકા), સોમદેવમદ્વૃત ‘કથાસરિત્સાગર’ અને શ્રેમેન્દ્રકૃત ‘બૃહત્કથામંજરી’ (આ બન્નેનો સમય ઇ. સ. નો ૧૧ મો સૈકા) એટલાં રચાયાં છે. શુભસિદ્ધ ‘પંચતંત્ર’માં લોકકથાઓનો ઉપયોગ કુન્યવી કહાપણ્ય એટલાં રચાયાં છે. શુભસિદ્ધ ‘પંચતંત્ર’માં લોકકથાઓનો ઉપયોગ કુન્યવી કહાપણ્ય એટલાં રચાયાં છે. શુભસિદ્ધ ‘પંચતંત્ર’માં લોકકથાઓનો ઉપયોગ કુન્યવી કહાપણ્ય એટલાં રચાયાં છે. શુભસિદ્ધ ‘પંચતંત્ર’માં લોકકથાઓનો ઉપયોગ કુન્યવી કહાપણ્ય એટલાં રચાયાં છે. શુભસિદ્ધ ‘પંચતંત્ર’માં લોકકથાઓનો ઉપયોગ કુન્યવી કહાપણ્ય એટલાં રચાયાં છે.

૨૩૮. બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાં કથાઓનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે, કેમકે જનસમાજને સહેલાઈથી અવગત થાય એવા સ્વરૂપમાં ધર્મસિદ્ધાન્તોનો ઉપદેશ કથાઓના સાધન દ્વારા સહેલાઈથી થઈ શકે એમ હતું. જૈન આગમ સાહિત્ય, પરંપરા અનુસાર, ચાર અનુયોગોમાં અથવા વિભાગોમાં વહેંચાયેલું

૬. ‘પ્રખન્ધચિન્તામણિ’માના અપગ્રંથો દૂહા સાથે એના અર્વાચીન લોક-પ્રચલિત રૂપાન્તરોની સૂક્ષ્મ ભાષાકીય તુલના માટે જુઓ નરસિંહરાવ દિવેદિયા, ‘મનોમુક્ત’ ભાગ ૨ માં ‘રાજકહેલીના દૂહા’ એ લેખ.

છે, જેમના એક ધર્મકથાનુયોગ છે. 'જાતાધર્મકથા'ને ધર્મકથાનુયોગનો એક પ્રતિનિધિરૂપ ગ્રન્થ ગણવામાં આવે છે. જૈન આગમગ્રન્થોની પ્રાકૃત અને ગંરૂત દીકાઓમાં પુષ્કળ પ્રાચીન અનુશ્રુતિઓ અને કથાનંદા આવે છે, એટલું જ નહિ, પણ બહુમંજ્ય વાર્તાઓ અને લોકકથાઓ તેમાં છે; અને સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં રચાયેલાં તીર્થંકરો અને બીજા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રામાં મુખ્ય કથાભાગની અંદર પ્રસંગોપાત્ત તમામ પ્રકારની વાર્તાઓ મૂકવામાં આવતી. આ સિવાય પણ જૈન ગ્રન્થકરોએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં વિપુલ કથાસાહિત્ય સર્જ્યું છે. “આ બધા ગ્રન્થો પછી તે સાદા ગદ્યમાં કે સરળ પદ્યમાં લખાયેલી વાર્તાઓ હોય કે અલંકૃત કાવ્યો, લાંબી કથાઓ કે મહાકાવ્યો હોય-છેવટે તો એ બધા ધર્મપ્રવચનોનું સ્વરૂપ હો છે. કેવળ રંજનનો એમનો ઉદ્દેશ છે જ નહિ, ધર્મોપદેશ અને બોધ એ જ એમનો આશય છે.”^૧

૨૩૬. જૈન સાહિત્યમાં બહુસંખ્ય કથાગ્રન્થો છે, પણ એમના મોટા ભાગ દસમી સદી પછી રચાયેલો છે. પ્રાચીનતર સનાત્નીઓમાં જોઈએ છીએ તેમ તેમ ઉપલબ્ધ ગ્રન્થોની સંખ્યા ઘટતી જણાય છે, અને ઇ. સ. ની પહેલી સદ્સાત્તીમાં રચાયેલા કથાગ્રન્થો પૂરા દસ પણ મળતા નથી. પાદ-લિભાચાર્યની મહાન ધર્મકથા ‘તરંગવતી’ (ઇ. સ. ની ૫ મી સદી પહેલાં) એની રચના આશરે એક હજાર વર્ષ બાદ નેમિચન્દ્રે કરેલા સંક્ષેપ દ્વારા જ સારરૂપે જળયુવા મળે છે, અને ‘મલયવતી’, ‘મગધસેના’, ‘બૃહમતી’ અને ‘શુભોચના’ જેવી અન્ય પ્રાચીન કથાઓ વિશે માત્ર સાહિત્યિક ઉલ્લેખો જ પ્રાપ્ત થાય છે.^૨ સંઘદાસગણિકૃત ‘વસુદેવ-લિડી’ એ, હમણાં ઉપર કહ્યું તેમ, હાલ ‘બૃહત્કથા’નું પ્રાકૃતમાં થયેલું જૈન રૂપાન્તર છે, અને આગમકાળ પછી જે ધર્મકથાસાહિત્ય વિકસ્યું હતું એનો એક મહાન અવશેષ તેમાં જોવા મળે છે. હરિભદ્રસંસ્કૃત ‘સમરાષ્ટ્રમ્ય કહા’, ઉદ્દ્યોતનસંસ્કૃત ‘કુવલયમાલા કથા’ અને સિદ્ધર્ષિકૃત ‘ઉપમિતિલવપ્રખ્ય કથા’ એ બીજા ત્રણ પ્રાચીન ધર્મકથાઓ છે; એમનો નિર્દેશ પહેલા પ્રકરણમાં કરેલો છે. હરિપેણકૃત ‘બૃહત્કથાકાશ’ એ ઇ. સ. ના ૧૦ મા સૈકામાં રચાયેલો ધર્મકથાસંગ્રહ છે. પ્રાચીન ધર્મકથાઓ જેવી સંસ્કૃત યોજનાવાળી વિસ્તૃત કથાઓ રચાવા ઉપરાંત પાછળના સમયમાં જૈન લેખકોએ કથાકાશો અથવા કથાસમુચ્ચયો રચ્યા

૧. વિન્ટરનિસ, એ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર, ભાગ ૨, પૃ. ૫૨૧

૨. જૈસાસ, પૃ. ૩, પૃ. ૧૯૪

છે,^૩ એમાં ભારતીય કથાસાહિત્યમાં સુપરિચિત છે એ રીતિએ એક મુખ્ય કથામાં અનેક પેઠાકથાઓ હોય છે અથવા જુદી જુદી કથાઓ પરસ્પરથી રતત ન રીતે એક પછી એક આવે છે

નરયન્દ્રસૂરિજીત 'કથારત્નાકર'

૨૪૭. નરયન્દ્રસૂરિજીત 'કથારત્નાકર' અથવા 'કથારત્નસાગર' એ આવેા ખીજા પ્રકારનો ધર્મકથાનગ્રંથ છે એ હજી અપ્રસિદ્ધ હોઈ હસ્તપ્રતરૂપે જ મળે છે એનું ગ્રન્થાંશ ૧૮૮૧ શ્લોકનું છે,^૪ એના ૧૫ તરંગ અર્થાત્ ભાગ છે, અને જૈનધર્મોપદિષ્ટ કાઈ એક સિદ્ધાન્તના પાલનનું માહાત્મ્ય નિર્ણયતી કથા પ્રત્યેક તરંગમાં છે આ ગ્રન્થને 'કથારત્નાકર' અથવા 'કથારત્નસાગર' નામ આપનાની અને તેના પ્રશ્નપુત્રે 'તરંગ' કહેવાની પ્રેરણા કરાવેના સોમદેવ ભટ્ટના 'કથાસરિત્સાગર'માંથી કદાચ મળી હોય જો કે જ તેના નસ્ટમાં કશું સામ્ય નથી આખોયે ગ્રન્થ અનુબંધુષ હદમાં છે માન પ્રત્યેક તરંગનો અતિમ શ્લોક જુદા હદમાં છે બ્રહ્મચર્ય, તપ, દાન, આર્જવ અહિંસા, આરતેય, નદીસેાની મેવા અનસૂયાતન નનકાર મનનો જપ આદિનું માહાત્મ્ય આ કથાઓ દ્વારા જૂટ કરનામાં આવ્યું છે અને ધર્મનીતિના આ પાલનનું ફળ મનુષ્યને આ લોકમાં અથવા પગલોકમાં કેવી રીતે મળે છે એ દરેક નાર્તામાં બતાવ્યું છે નાર્તાકથન તત્વનું સાધારણ છે, અને સાહિત્યદષ્ટિએ આ વાર્તાઓમાં કશું નોધપાત્ર નથી નરયન્દ્રસૂરિ જેના નિદ્ધાનને હરતે, નસ્ટ પાળની નિનતિથી, 'કથારત્નાકર' ગ્યાયા છે (પરા ૧૧૮), પરન્તુ પ્રાચ દૈનિક વાખ્યાનના ઉદ્દેશ માટે જ્વળ ધાર્મિક શ્રોતાનર્ગને લક્ષ્યમાં રાખીને એ લખાશે જણાય છે, અને કરતાનો આશય જન દષ્ટિએ સદાચારની અગત્ય વર્ણવનાનો છે અહીં નોધવું જોઈએ કે 'કથારત્નાકર' એ પ્રમાણમાં જૂના સમયમાં રચાયેલો જૈન ધર્મકથાઓનો સંગ્રહ છે કેમકે મોટા ભાગના કથા કૌશાની રચના એ કરતાં પણ પછીના કાળમાં થયેલી છે.^૫

૩ જિરકો પૃ ૬૫ ૬૭ આ પ્રકારના ગ્રન્થોની સક્ષિપ્ત સમાધાયના માટે જુઓ વિન્ટરન સ ઉપર્યુઅ પૃ ૫૪૧ થી આગળ

૪ જિરકો પૃ ૬૬

૫ એ જ પૃ ૬૪ ૬૭ ઉપાધન જુહવકથાકોશ પ્રસ્તાવના પૃ

૩૯ થી આગળ

પ્રકરણ ૧૩

અપભ્રંશ રાસ

‘રાસક’ અથવા ‘રાસ’

૨૪૧. વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળે અંસ્કૃત સાહિત્યમાં આપેલા કાળાની મર્યા આ પુસ્તકમાં મુખ્યત્વે કરવામાં આવી છે, તેાપણ એ મંડળના કવિઓએ રચેલા અપભ્રંશ રાસાઓનું અવલોકન અહીં કરવું સમુચિત ગણ્યારે, કેમકે વસ્તુપાળ દ્વારા ઉત્તેજન પામેલી સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો એ પણ કાલ છે. આ બે રાસ તે વિજયસેનસુરિકૃત ‘રેવંતગિરિ રાસ’ અને પાશુપ્તપુત્રકૃત ‘આણુ રાસ.’ પણ એ કાવ્યોનું અવલોકન કરતાં પહેલાં, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીમાં સુપ્રચલિત એવા ‘રાસ’ અથવા ‘રાસ’ (મં. રાસક)ના સાહિત્યપ્રકાર વિશે આપણે વિચાર કરીએ.

૨૪૨. રાસકની રચના માત્ર વાચન કે પકન માટે નહિ, પણ નૃત્યાદિ-પૂર્વક ગાવા માટે થતી. આ પ્રકારની રચના એ મૂળે તો લોકનૃત્ય અને લોકસંગીત જ હતી. પાછળથી જ્યારે અલિનેય સાહિત્યરચનાઓની વિગતવાર પર્યાલોચના થઈ ત્યારે મુખ્યત્વે બે વિભાગોમાં તેનું વર્ગીકરણ થયું—(૧) જેમાં પકન સાથે અલિનયને અવકાશ હતો એવી રચનાઓ, અને (૨) જેમાં મંગીત અને નૃત્યને અવકાશ હતો એવી રચનાઓ. ‘રાસક’ જેમાંથી ‘રાસ’ અને ‘રાસ’ એ પ્રકારે જિનરી આવ્યા છે એનો સમાવેશ આ ખીજ વિભાગમાં થાય છે. આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ—જેમાં ડોમ્બીકા, ભાણુ, પ્રસ્થાન, પિડ્ગક, ભાણિકા, રામાકીડ, ઉલ્લીસક અને રાસકનો સમાવેશ થાય છે તેનો પ્રાચીનતમ ઉપલબ્ધ ઉલ્લેખ અલિનયશુભ-કૃત ‘અલિનયભારતી’માં (ઈ. સ. ૧૦૦૦ આસપાસ) મળે છે; ત્યાં ‘રાસક’ની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે—

अनेकनर्तकीयोज्यं चित्रताललयान्वितम् ।

आचतुष्पटियुगलाद्रासकं ममृणोद्धतम् ॥^૧

એમાંથી જણાય છે કે ‘રાસક’ એક પ્રકારનું ત્રેય રૂપક હતું, જે સુંદર તાલ અને કથથી અન્વિત હતું, જેમાં અનેક નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓ-વધુમાં વધુ ૬૪ જોડલાં-ભાગ લેતી, અને જે કોઈ વાર મૃદુ અને કોઈ વાર ઉદ્વિત હતું. ^૧જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે વર્ગીકરણ અને

વ્યાખ્યા આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાના ‘કાવ્યાનુશાસન’ (૮-૪)માં તથા ‘રાગલટ ખીજ’એ પોતાના ‘કાવ્યાનુશાસન’ (પૃ. ૧૮)માં સ્વીકારેલી છે. હેમચન્દ્રના શિષ્ય રામચન્દ્રે ‘નાટ્યદર્પણ’ (પુ. ૧, પૃ. ૨૧૪-૧૫)માં તથા વિશ્વનાથે ‘સાહિત્યદર્પણ’ (કાણેની આવૃત્તિ, પૃ. ૧૦૪-૫)માં પણ ‘રાસક’ અને ‘નાટ્ય રાસક’નાં લક્ષણો આપ્યાં છે. જૂના સમયમાં ભારતના વિલિન પ્રદેશોમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં લોકનૃત્યો પ્રચલિત હતાં; તે કે કયા પ્રદેશમાં કયું લોકનૃત્ય વિશેષ પ્રચલિત હતું એ કહેવા માટેનો કોઈ ચોક્કસ પુરાવો નથી. આ સંગ્રહમાં એક રસપદ પરંપરાગત વૃત્તાન્ત શાફ્તગદ્યના ‘સંગીતરત્નાકર’માં (ઈ. સ. ૧૨૦૦ આસપાસ) છે, એમાં ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિ પણ સચવાઈ હોવાનો સંભવ છે. એમાં કહ્યું છે કે તાંડવ નૃત્યનો ઉદ્ભવ શિવથી થયો અને લાસ્યનો ઉદ્ભવ પાર્વતીથી થયો. પાર્વતીએ આ નૃત્ય બાણાસુરની પુત્રી તથા શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર પ્રહુમ્મની પુત્રવધૂ ઉપાને શીખવ્યું; ઉપાએ એ દ્વારવતીની ગોપીઓને શીખવ્યું, તેમણે જ સૌરાષ્ટ્રની યુવતિઓને શીખવ્યું, અને ત્યાંથી એ જગતમાં પ્રસર્ધ.^૨ શુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં આજે પણ રાસ, રાસડા, ગરળા અને ગરબી જેવા લોકનૃત્યના પ્રકારો પ્રચલિત છે, તેથી આ અનુશ્રુતિને અનુમોદન મળે છે.

૨૪૩. આ બધા ઉપરથી એવો નિર્ણય થઈ શકે કે ‘રાસક’ અથવા ‘રાસ’ એ ભાગવતાદિ પુરાણોમાં વર્ણવેલી શ્રીકૃષ્ણની રાસક્રીડાઓ સાથે તથા શુજરાતનું વિશિષ્ટ ગરળા-નૃત્ય જે ‘રાસ’ તરીકે પણ ઓળખાય છે તે સાથે સરખાવી શકાય એવો લોકનૃત્યનો એક પ્રકાર હતો; મોટે ભાગે પ્રાકૃતમાં, એક અલિનેય સાહિત્યપ્રકાર તરીકે પાછળથી એનું રૂપાંતર થયું હતું. ‘રાસ’નો જાહેરમાં પ્રયોગ થતો હતો એ દેટલાક સાહિત્યિક ઉલ્લેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ‘રવંતગિરિ રાસ’ની છેલ્લી કડી રાસના જાહેરમાં થતા પ્રયોગનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે—

રંગિહિ ષ રમહ જો રાસુ સિરિવિજયસેનસુરિનિમ્મચિડ પ ।
નેમિજિણુ વસહ તાસુ અંબિક પૂરહ મનિ રલિ પ ॥

“શ્રીવિજયસેનસુરિએ રચેલો આ રાસ જેઓ રંગપૂર્વક ગાશે તેમના ઉપર નેમિજિન પ્રસન્ન થશે અને અંબિકા તેમના મનના મનોરથ તો પૂરશે.”

‘સમક્ષેત્રી રાસ’ (ઈ. સ. ૧૨૭૧) ‘તાલારસ’ અને ‘લકુટારસ’

એમ રાસના એ પ્રકારનો નિર્દેશ કરે છે. જે રાસ તાળી પાડીને ગાવામાં આવે તો 'તાલારસ' અને જે ગાતાં હાથમાં ડાંડિયા (લકુટ) રાખવામાં આવતા તે 'લકુટારસ'. આ બીજો પ્રકાર આજે પણ ડાંડિયારસ તરીકે ઓળખાય છે. પ્રાકૃત 'સુપાસનાહ ચરિત્ર' (ઈ. સ. ૧૧૪૩)ના કર્તા લક્ષ્મણગણિએ રાસ નૃત્યને કેવિ ઉત્તાલતાલાલ્લં રાસચંદ્ર એ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે; તાળી પાડીને ગવાતા રાસનો એમણે આ જ રીતે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨૪૪. લોકનૃત્યના એક પ્રકાર તરીકે—તથા પાછળથી સાહિત્યમાં સ્વીકૃતિ પામેલ—રાસ જાહેરમાં પ્રયોગ કરવા માટે હોતો એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. અપભ્રંશ અથવા ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં રચાયેલા સંખ્યાબંધ રાસ આપણને ગુજરાતમાંથી મળે છે; એમાં સૌથી જૂની ઉપલબ્ધ રચના તે શાલિભદ્રસૂરિકૃત 'ભરત-બાહુબલિ રાસ' (ઈ. સ. ૧૧૮૫) છે. પછીના સમયમાં, જૂની ગુજરાતીમાં આ રાસનો પ્રકાર એકવિધ બની ગયો, અને ઉપાશ્રયોમાં ગવાતાં જૈન ધર્મકથામાંથી લેવાયેલાં પદાન્તક આખ્યાનો એવો એનો અર્થ સામાન્ય રીતે થવા લાગ્યો. આ પ્રકારના સેંકડો રાસ અત્યાર સુધીમાં મળ્યા છે.^૫

વિજયસેનસૂરિકૃત 'દેવ'તગિરિ રાસુ'

૨૪૫. રાસ સાધારણ રીતે 'ભાસ' (સં. માયા) અથવા કડવકમાં જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યમાં છે તેમ કેટલીક વાર 'દાળ'માં વહેંચાયેલો હોય છે. વિજયસેનસૂરિકૃત 'દેવ'તગિરિ રાસુ'માં કુલ ચાર કડવક અને ૬૨ કડીઓ છે. પ્રથમ કડવકમાં, મંગલાચરણ પછી, દેવશ્રુતિ જેવો મનોહર સોરઠ દેશ જ્યાં ગિરનાર પર્વત આવેલો છે એનું કવિ મંથેપમાં વર્ણન કરે છે (કડી ૨-૫), વસ્તુપાળની વંશાવલિ આપે છે, વસ્તુપાળને વિજયસેનસૂરિએ આપેલા સદુષ્કેશનું અને એને પરિણામે તેણે કરેલાં સંકૃત્યોનું વર્ણન કરે છે (કડી ૬-૧૧), અને ગિરનારની તળેટીમાં ખીસેલી વનશ્રી જોઈને યાત્રીસંઘને થયેલો આનંદ વર્ણવે છે (કડી ૧૨-૨૦). બીજા અને ત્રીજા કડવકમાં ગિરનાર તીર્થનો કેટલોક પ્રાચીન ઇતિહાસ અને ત્યાં વસ્તુપાળે બાંધેલાં મંદિરો આદિનો વૃતાન્ત છે; બીજા કડવકમાં કેટલોક સુંદર પ્રકૃતિ-

૩. માયુકાસ', પૃ. ૫૨

૪. મુનશી, ગુજરાત એન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર, પૃ. ૮૮

૫. આ રાસાઓની વર્ણનાત્મક સ્તુતિ માટે જોએ મોહનલાલ દલિયંદ દેસાઈ, 'જૈન ગુજર કવિઓ', પૃ. ૧-૩.

વર્ણન આવે છે. છેલ્લું કડવક અંગિકા દેવીનો તથા તીર્થંકર નેમિનાથનો મહિમા ગાય છે અને ગિરનારનું ધાર્મિક માહાત્મ્ય કંઈક વિસ્તારથી વર્ણવે છે. આ કાવ્યની શૈલી સાદી અને નિરાકળરી છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ રચના રસપ્રદ છે, અને બીજા કડવકમાં ગિરનારનું વર્ણન નોંધપાત્ર છે :

જિમ જિમ ચઢઈ તહિ કઢણિ ગિરનારહ, તિમિ તિમિ ડહઈ
જળ ભવણ સંસારહ ।

જિમ જિમ સેડજલુ અંગિ પલોટ્ટપ, તિમિ તિમિ ફલિમલુ
સયલુ ઓહટ્ટપ ॥

જિમ જિમ ઘાયઈ ઘાડ તહિ નિજ્જરસીયલુ, તિમ તિમ ભયલુ-
હવાહો સક્કણિ તુટ્ટઈ નિચ્ચલુ ।

કોઈલકલરલો મોરકેકારલો, સુમ્મપ મહુયર મહુર ગુંજારલો ।
પાય ચઢંતહ સાયચાલોયળી, લાપારામુ દિસિ લીસપ દાહિળી ॥
જલલજાલલમલિ નીજરણિ રમાડલુ, રેહઈ ડજ્જિલસિહલઅલિ-
કજ્જલસામલુ ।

યહલયહુ ધાડરસમેડળી જત્થ ફલહલઈ સોચન્નમઈ મેડળી ।
જત્થ દિપ્પંતિ દિલ્લોસહી સુંદરા, ગુદિરલર ગલ્લ ગંભીર
ગિરિકંદરા ॥ (કડી ૨-૪)

“ જેમ જેમ લોકો ગિરનારના ઢોળાવ ઉપર ચડે છે તેમ તેમ સંસાર-લવનનાં દાર બંધ કરે છે. જેમ જેમ અગ્ર ઉપર સ્વેદ થાય છે તેમ તેમ ક્ષિતો સકલ મળ દૂર થાય છે. જેમ જેમ નિર્ઝર જેવો શીતળ વાયુ વાય છે તેમ તેમ ભવદુઃખનો દાહ નિશ્ચે દૂર થાય છે. ડોકિલાનો ક્ષરવ, મોરનો કેકારવ અને મધુકરનો મધુર ગુંજારવ સંભળાય છે. (પર્વતની) પાજ ચડનાં જમણા હાથ તરફ શ્રાવકોનો લાખારામ (ઉદ્યાન) દેખાય છે. પુષ્કળ મેઘથી ઘેરાયેલું અને નિર્ઝરોળોથી રમ્ય, તથા બ્રમર અને કાળજી જેવુ સ્થામ ઉજ્જયંતનું શિખર શોભે છે. (આ તે ગિરનાર છે,) જ્યાં અનેક ધાતુરસથી ભરેલી સુવર્ણમય પૃથ્વી શોભે છે, જ્યાં દિવ્ય અને સુન્દર ઓપધિઆ દીપે છે, અને જ્યાં જાડી, મુંદર, ગરવી અને ગંભીર ગિરિકંદરાઓ છે. ”

પાલ્લવપુત્રકૃત ‘આણુ રાસ’

૨૪૬. પાલ્લવપુત્રકૃત ‘આણુ રાસ’માં આણુ ઉપર વસ્તુપાત્ર અને તેજ-પાત્ર મન્દિરો બાંધ્યાં એ ઘટનાનું વર્ણન છે. એ રાસમાં ૫૦ કડીઓ છે, એમાંને આવતાં વાસ અને દ્વણીમાં તે વર્ણવેલો છે. આ કાવ્યમાંની

બધી જ માહિતી અન્ય સાધનોમાંથી મળે છે. માત્ર એક વાત તેમાં નવીન છે, અને તે એ છે કે આણના મન્દિરમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી નેમિનાથની મૂર્તિ ખંભાતમાં બનેલી હતી. આ બતાવે છે કે મૂર્તિવિધાન અને તે સાથે સંબંધ ધરાવતી કલાઓનું ખંભાત એક કેન્દ્ર હોયું જોઈએ. સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ આ રચનામાં કંઈ ખાસ સાહિત્યિક વિશેષતા નથી, પણ ઐતિહાસિક અને ભાષાકીય દૃષ્ટિએ તે નોંધપાત્ર છે, કેમકે વસ્તુપાળના સમયની એક મહત્વની ઘટનાને એમાં તત્કાલીન લોકભાષામાં વર્ણવવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૧૪

અલંકારશાસ્ત્રો

૨૪૭. સંસ્કૃત કવિતાની પ્રાચીનતા ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં અથવા તેનીયે પહેલાં-‘ઋગ્વેદ’નાં સૂક્તો રચાયાં હશે ત્યાંબુધી જાય છે, પણ અલંકારશાસ્ત્રની સાથે સંબંધ ધરાવતો પહેલો ઉલ્લેખ તો ઈ. સ. પૂર્વે ૭ અથવા સાતમી સદાબ્દી પહેલાં મળતો નથી. અલંકારશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ વેદાંગોમાં નથી તેમજ વૈદિક મંદિરોમાં, બ્રાહ્મણો અથવા પ્રાચીનગર, ઉપનિષદોમાં એવા કંઈ અંશો નથી, જેઓને અલંકાર અથવા સાહિત્યશાસ્ત્રની સાચી ભૂમિકારૂપ ગણી શકાયો.^૧ યાગ્નિકના ‘નિરુક્ત’ (ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ આસપાસ)માં પૂણાં અને હુમા ઉપમાનો ઉલ્લેખ મળે છે. ‘ઉપમા’ શબ્દની વાત કરતાં ‘નિધંદુ’માં જ્ય, યથા આદિ અવ્યયોની વાત કરી છે, અને પોતાના પુરોગામીઓ પૈકી ગામ્યે આપેલી ઉપમાની વ્યાખ્યા યાગ્નેકે ટાંકી છે.^૨ આ બતાવે છે કે વેદના સર્વપ્રથમ ઉપસંગ્રહ ટીકાકાર યાગ્નેકનીયે પહેલાં સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રનાં કંઈકે મૂલતત્ત્વોનું અસ્તિત્વ હતું. મહાન વૈયાકરણ પાણિનિએ (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ આસપાસ) ‘ઉપમા’, ‘ઉપમિત’, ‘સામાન્ય’, ‘ઉપમાન’ આદિ પારિભાષિક શબ્દો એવી સાહજિકતાથી પ્રયોજ્યા છે, જે એની પહેલાં પણ એ શબ્દો સર્વસામાન્ય પ્રચારમાં હોવાનું સૂચવે છે, અને બે વસ્તુઓ વચ્ચેની તુલનાના ખ્યાલનું વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જે પૃથક્કરણ તેણે આપ્યું છે તે પણ સાદરચના આલંકારિકોના ખ્યાલની ખૂબ નજદીકે આવી જાય છે.^૩ કૌટિલ્યનું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ સાહિત્યરચનાઓના ગુણોની વાત કરે છે

૧. દે, સંસ્કૃત પોએટિક્સ, પૃ. ૧, પૃ. ૩-૪

૨. એ જ, પૃ. ૪-૬

૩. એ જ, પૃ. ૧-૮

અને ગુણોની વ્યાખ્યા આપે છે, જે અલંકારશાસ્ત્રના પાછળના લેખકોએ એ પરત્વે કરેલા વિવેચનથી ભિન્ન નથી.

૨૪૮. ભરતના ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ની (ઈ. સ. ૩૦૦ આસપાસ) પૂર્વે ભારતમાં અલંકારશાસ્ત્રનો ઠીક ઠીક વિકાસ થયેલો હોવો જોઈએ. સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રમાં મહત્વનો ફાળો આપનાર રસ-સંપ્રદાયનું પહેલું ઉપદ્રવ્ય વિવરણ એમાં છે તથા અલંકારશાસ્ત્રને લગતા ઘણા મુદ્દાઓ વિશે એમાં ઠીક ઠીક માહિતી છે. ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ના સોળમા અધ્યાયમાં અલંકારશાસ્ત્રની રૂપરેખા પહેલી જ વાર મળે છે. સાહિત્યરચનાઓના ચાર અલંકારો, દશ ગુણો, દશ દોષો, અને છત્રીસ લક્ષણો ત્યાં ગણાવેલ છે, પણ રીતસરના અલંકારશાસ્ત્રના સૌથી જૂના પ્રમાણભૂત લેખકો દંડી અને ભામહી (ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ આસપાસ) છે; એ બેમાંથી સમયદષ્ટિએ પહેલું કોણ એનો છેવટનો નિષ્કૃષ્ઠ હથ થઈ શક્યો નથી. “આ પછી એક સર્જનાત્મક ભૂમિકાનો આરંભ થયો, જેનો અંત અભિનવગુપ્તથી આવે છે. એ સમયમાં વિવિધ સંપ્રદાયો અથવા સરણિઓની સર્વસામાન્ય રૂપરેખાઓ નક્કી થઈ, જેને પરિણામે સાહિત્યવિવેચનના ક્ષેત્રમાં ચાર વિભિન્ન પરંપરાઓનો ઉદ્ભવ થયો, જેનું પ્રતિનિધિત્વ અનુક્રમે રસમંપ્રદાય, અલંકારમંપ્રદાય, રીતિમંપ્રદાય અને ધ્વનિ-મંપ્રદાય ધરાવે છે. એ યુગ ત્રણ શતાબ્દીઓ કરતાં બે લાંબા સમયપટ ઉપર વિસ્તરેલો છે અને સાહિત્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસના દૃઢલાક મહાન નામો એમાં આવી ગય છે—ભામહી, ઉદ્ભટ, અને ૨૬૮; લોક્ષટ, શંકુક અને ભટ્ટ નાયક; દંડી અને વામન; ધ્વનિકાર, આનંદવર્ધન અને અભિનવગુપ્ત; કુન્નક, મહિમસદ્ અને ભોજ;—એ સર્વેએ વિવિધ વિચારસરણિઓને ઘડવામાં મંડનાત્મક કે મંડનાત્મક રીતે ફાળો આપ્યો, જે સરણિઓ મગ્મટના પાશ્વર્ય (‘કાવ્ય-પ્રકાશ’) માં છેવટે એક પ્રવાહનુ રૂપ પામી.”

૨૪૯. ધ્વનિકાર, આનંદવર્ધન (ઈ. સ. ૮૫૦ આસપાસ) અને અભિનવગુપ્ત (ઈ. સ. ૧૦૦૦ આસપાસ) પછીના અલંકારશાસ્ત્રના લેખકોમાં મગ્મટ (ઈ. સ. ૧૧૦૦ આસપાસ) સૌથી વધુ નોંધપાત્ર છે. મગ્મટનો ‘કાવ્યપ્રકાશ’ ખૂબ પ્રચાર પામ્યો હતો અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એનો લાંબો પ્રભાવ પડ્યો હતો. ‘ધ્વન્યાલોક’કારે જેનું પ્રમાણભૂત વિવરણ કરેલું છે તે રસ-ધ્વનિસિદ્ધાન્તને સંસ્કૃત સાહિત્યવિવેચનમાં વિજયી બનાવવામાં મગ્મટનો સારો ફાળો છે. ‘ધ્વન્યાલોક’માં ૨૭૮ થયેલા સિદ્ધાન્તના પ્રકાશમાં સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રના વિવિધ સિદ્ધાન્તોનો સંક્ષિપ્ત પણ ચિદ્વિતાપૂર્ણ રીતે

સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ 'કાવ્યપ્રકાશ' કરે છે. નિરૂપણમાં આમ સર્વગ્રાહિતા તેમજ સંક્ષેપને કારણે વિદ્યાર્થીઓ માટે એક ઉત્તમ પાઠ્યગ્રન્થના ગુણો 'કાવ્યપ્રકાશ' માં હોવાને લીધે, દૂર કાશ્મીરમાં એની રચના થઈ હોવા છતાં એ પછી થોડાક દશકામાં આખ્યાયે ભારતવર્ષમાં એનો અભ્યાસ થવા લાગ્યો તથા એના ઉપર પુષ્કળ ટીકાઓ લખાઈ; પરિણામે, સંસ્કૃતમાં એવી એક ઉક્તિ પ્રચારવામાં આવી કે 'કાવ્યપ્રકાશ' ઉપર ઘેર ઘેર ટીકાઓ રચાઈ છે છતાં તે એવો ને એવો કહિન રહ્યો છે.^૫ ધ્વનિસંપ્રદાયની સ્વીકૃત શ્રેષ્ઠતાનો ત્યાગ કર્યા સિવાય મમ્મટે કવિતા વિશેના વિવિધ સિદ્ધાન્તો વચ્ચે સમાધાન સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને એના અભિપ્રાયોને સંસ્કૃતમાં કવિતા વિશેન સૌથી સમતોલ અભિપ્રાયો તરીકે સામાન્ય રીતે ગણવામાં આવે છે. વિવરણની પદ્ધતિ અને વિષયના વર્ગીકરણની બાબતમાં 'કાવ્યપ્રકાશ' એક પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ લેખાય છે. અનેક પ્રસિદ્ધ અલંકારશાસ્ત્રીઓએ એ ગ્રન્થ ઉપર ટીકા લખવાનું પોતાને માટે માનાસ્પદ ગણ્યું છે; જો કે તેમણે પણ સ્વતંત્ર ગ્રન્થોમાં મમ્મટથી ભિન્ન એવા પોતાના અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યા છે. મમ્મટે નિરૂપેલું કાવ્યશાસ્ત્ર—વિશેષ ઉદાહરણો, નવીન વ્યાખ્યાઓ અને સૂક્ષ્મ વર્ગીકરણો બાદ કરીએ તો—તેના સમયથી માંડી આજ મુધી લગભગ એ જ સ્વરૂપે રહ્યું છે.^૬

૨૫૦. ઇ. સ. ની ૧૨મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં 'કાવ્યાનુશાસન' રચનાર મહાન વિદ્વાન હેમચન્દ્રે પોતાનાં સૂત્રોની રચનામાં 'કાવ્યપ્રકાશ'નો આધાર લીધો છે અને એમાંથી પુષ્કળ અવનરણો—કેટલેક સ્થળે તો શબ્દશઃ—આપ્યાં છે તથા મમ્મટનો નામ દહને પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૭ એ બતાવે છે કે 'કાવ્યપ્રકાશ'નો એની રચના પછીનાં થોડાંક વર્ષોમાં જ ગુજરાતમાં ઉત્સાહપૂર્વક અભ્યાસ થવા લાગ્યો હતો. હેમચન્દ્રના સમયની પહેલાં પણ ગુજરાતમાં મમ્મટના ગ્રન્થનો પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઉપયોગ થતો હતો એ ૨૫૪ છે. 'કાવ્યપ્રકાશ' (ઈ. સ. ૧૧૦૦ આસપાસ) તથા 'કાવ્યાનુશાસન' (ઈ. સ. ૧૧૪૩ આસપાસ)ની રચનાનો સમય ધ્યાનમાં લેતાં આ હકીકત ખાસ નોંધપાત્ર

૫. કાવ્યપ્રકાશસ્ય કૃતા શ્લેષ શ્લેષ ટીકા તથાવેષ તયૈવ દુર્લભઃ ।

આ ઉક્તિ મૂળે 'કાવ્યપ્રકાશ' ના એક ટીકાકાર મહેશ્વરની છે. (કૃષ્ણમા-
ચારિયર, કલાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૭૫૬). મહેશ્વર ધણું કરીને હિંસવી
સનના ૧૭ માં શેકામાં થઈ ગયો (દે, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧, પૃ. ૧૦૬).

૬. કૃષ્ણમાચારિયર, કલાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૭૧૯

૭. ૨. ઊ. પરીખ, 'કાવ્યાનુશાસન', પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૧૭ અને ૨૭૩

જણાય છે અને જ્યારે વાહનવ્યવહારના ઝડપી સાધનો નહોતા ત્યારે પણ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન યુગમાં સારકારિક સંપર્કનું એક સૂચક ઉદાહરણ બની રહે છે અહીં એ નોંધનું ગ્રસ્પ્રદ થશે કે વિદ્યાના નિષયમાં ગુજરાત અને કાશ્મીરની વચ્ચે ગણનાપાત્ર સંપર્ક હતો ‘પ્રલાયકચરિત’માં સોમચન્દ્રને (હિમચન્દ્રનું આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયા પહેલાનું નામ) ‘કાશ્મીરનાસિની દેવી’ની આરાધના માટે જ્યાં સારુ પોતાના ગુરુની અનુતા માગતા નર્ણવ્યા છે ૮ કરિ બિન્ધણે ‘ત્રિભાકદેવચરિત’ના અંતિમ સર્ગમાં આપેલા આત્મવૃતાન્ત ઉપરથી જણાય છે કે શારદા દેશ અર્થાત્ કાશ્મીરના નિદાનો ગુજરાતમાં

૮ એ જ, પૃ ૨૭૧ ન્હાના ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ અનેક સ્થળે દેવી સરસ્વતીને ‘કાશ્મીરજીખમ ડની’ કે ‘કાશ્મીરવાસિની’ તરીકે વર્ણવી છે થોડાક ઉદાહરણો જોઈએ—

(૧) હરિ કમના ભમરો ભમરો કામ્મીરોં મુહમ ડણુ માધ
નાલ્લદ્દત ‘વીસનદેવ રાસો’ (ઈ સ ૧૨૧૬), કડી ૧

(૨) સાર્વ વહિ મલ્લકુમારી કામ્મીરોં મુખમ’ડણી
એ ૪, મી ૬

(૩) કામ્મીરમુખમ’ડણી (હ સગમણી) સરસ્વતિ સામિલિ, તાસ પ્રસાદિ,
વેદ વ્યાસ વાલમીક સંધિ ઇમ એહનુ ઉપદેરા,
તાસ પ્રસાદિ અસાધત ભણિ વીરકયા વરણુચોસ
—અસાધતકૃત હ સાંઠિ (ઈ સ ૧૩૬૧) કડી ૧

(૪) કામ્મીરમુખમ ડણુ માદી વ સમી ન જગિ કોઈ બિરાડી,
—શાનિસુરિકૃત ‘વિરાટ પર્વ’ (ઈ સ ૧૫ મો સંકે) કડી ૧

(૫) કામ્મીરચોરવામ્મની વિલા તણી નિધાન
સેનક કૃત જોડી મહં આપકે વિલાદાન
—નરપતિકૃત ‘પચ્ચ ડની વાર્તા’ (ઈ સ ૧૫૦૪) આદેરા ૧, કડી ૮

(૬) કામ્મીરનિવાસિની, સરસતી સમરુ માત
—મતિસારકૃત ‘પૂરમ જરી’ (ઈ સ ૧૫૪૮) પશ્તિ ૧

(૭) દેવ સરસતિ દેવ સરસતિ સુમરિ દાતાર
કામ્મીરમુખમ’ડણી મલ્લપુત્રિ કરિ વીલુ સોલહ
—કુસવવાલ્લકૃત ‘માધવાનલ ચોખાધ’ (ઈ સ ૧૫૬૦) મી ૧

(૮) સરસતી સામિલુ પવ નમી માયુ ડિયિત પસાય,
કામ્મીરમુખમ’ડણી, વાળી દિહિ મઝ માય
—દેવશીવૃત ‘વેતાવપનીસી’ (ઈ સ ૧૫૬૩), કડી ૧

આ થોડાક નમૂનાઓ છે ન્હાના સાહિત્યમાંથી આ પ્રકારના બીજા પણ અનેક અવતરણો રાખી મકાચ એમ છે

રિલ (પૃ. ૧૬) અને જ્ઞમિનિ (પૃ. ૧૧૧), ભર્તૃમિત્ર (પૃ. ૧૭), 'વક્રિઞ્ઞિ
 ભવિત'કાર (પૃ. ૨૫), નૈયાયિક ધર્મકૃતિ (પૃ. ૪૩), માધ (પૃ. ૫૨), 'ઉદ-
 ભટકુમારસંભવ' (પૃ. ૨૫૨),^{૧૭} 'કાદબરી' (પૃ. ૧૭૭), 'કુમારસંભવ' (પૃ.
 ૧૭૮) અને 'શકુન્તલા' (પૃ. ૧૬૫), 'ધ્વનિ'કાર (પૃ. ૨૦૦), 'ક'દામરણ'
 (પૃ. ૨૧૬)^{૧૮} અને 'વિદ્યશાલમંજિકા' (પૃ. ૩૦૩)માંથી માણિક્યચન્દ્રે
 અવતરણે આપ્યાં છે અથવા તેઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મુમ્મટે ઉદ્દરેલાં ફેર-
 લાંક પદોનાં મૂળ સ્થાન માણિક્યચન્દ્રે ઓળખી કાઢ્યાં છે. આ રીતે ૧ પ્રાકૃત
 ગાથા આનંદવર્ધનની 'પંચગાણુલીલા કથા'માંથી (પૃ. ૧૪૪) અને બીજી
 ગાથા 'વિષમગાણુલીલા કથા'માંથી (પૃ. ૧૭૩) હોવાનું તેમણે બતાવ્યું છે.
 બીજાં ફેરલાંક ઉદાહરણો 'પ્રતિમાનિરુદ્ધ નાટક',^{૧૯} 'વેણીમંદાર' અને 'માલતી-
 માધવ'માંથી (પૃ. ૨૬૪) તથા 'રાધવાનન્દ' (પૃ. ૯૧) અને 'મહાભારત'માંથી
 (પૃ. ૮૬) હોવાનું તેમણે કહ્યું છે. એક શ્લોક (૪-૩૬)નો મૂળ સન્દર્ભ આ
 પ્રમાણે તેમણે વિગતવાર આપ્યો છે— કારમીરરાજમાતૃમરણે મહુના-
 રાયણકવિકાવ્યમિદમ્ (પૃ. ૫૭); જોકે આ ભટ્ટ નારાયણ વિશે તથા
 કારમીરના કથા રાજની માતાના મરણ પ્રસંગે આ શ્લોક રચાયો એ વિશે
 કશું નિશ્ચિતપણે કહી શકાય એમ નથી. માણિક્યચન્દ્રે એક શ્લોક પૂજ્યા-
 નામિદમ્ (પૃ. ૨૦૩) એવી નોંધ સાથે ટાંક્યો છે, અને એમના ગુરની
 કલમે એ રચાયો હોય એ તદ્દન શક્ય છે.

૨૫૪. આ ઉપરાંત માણિક્યચન્દ્રે નીચેના મન્યકારો અથવા મન્યોના
 ઉલ્લેખ ટાંક્યા છે તથા એઓના અભિપ્રાયોની સમીક્ષા કરી છે—કણ્વાદ
 (પૃ. ૧૪), પ્રભાચન્દ્રકૃત 'ન્યાયકુમુદચન્દ્ર' (પૃ. ૧૪), મુકુલ (પૃ. ૧૮, ૨૨,
 ૨૪), અભિનવગુપ્ત (પૃ. ૨૫, ૪૮), વામન (પૃ. ૨૫, ૫૩, ૧૫૨, ૧૮૬,
 ૧૮૮, ૧૯૦), ભરત (પૃ. ૧૮૯, ૧૯૧, ૧૯૨), દંડી (પૃ. ૧૮૯, ૧૯૧,
 ૧૯૨, ૨૪૫), ભોજ (પૃ. ૧૯૨, ૧૯૫, ૨૧૬, ૩૦૪), સંકુક (પૃ. ૪૫,
 ૫૦), ભટ્ટ તોત (પૃ. ૪૩), લોત્સલ (પૃ. ૫૨), ભામહ (પૃ. ૧૨૦, ૧૮૯,
 ૨૧૩, ૨૮૭), ઉદ્ભટ (પૃ. ૧૨૧, ૧૭૪, ૧૮૭, ૨૧૨, ૨૫૬, ૨૭૨, ૨૯૪),

૧૭. આ કાવ્ય પણ નાશ પામી ગયું છે. ઉદ્ભટના 'કાવ્યાલંકાર' ઉપરની
 પ્રતિષ્ઠાદેન્દુરાજની ટીકામાં એમાંથી અવતરણ લેવાયું છે ('પુરાતત્ત્વ', પૃ. ૧, પૃ. ૧૮૭).

૧૮. આ મન્યમાંથી માણિક્યચન્દ્રે અવતરણ આપ્યું નથી. પણ માત્ર નામથી
 એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કદાચ એ ભોજનું 'સરસ્વતીક'કામરણ' હોય.

૧૯. આ હિત નાટકનો ઉલ્લેખ પણ ભરતના 'નાટ્યમાત્ર' (અ. ૧૯) ઉપરની
 અભિનવગુપ્તની ટીકામાં છે. ત્યાં એનું કર્તૃત્વ બીમ નામે ક્ષેત્રક ઉપર આદરેલું છે.

૨૧૮ (પૃ ૨૪૫, ૨૮૬, ૩૫૭, ૩૬૬, ૩૭૭, ૩૮૮), મગધ (પૃ. ૧૮૦),^{૨૦}
 'અવકારસર્વ' (પૃ ૨૦૬, ૨૮૬),^{૨૧} કોદલરરઅને 'લોચન' (પૃ ૬૫).
 આ સૂચિમાંની કેટલીક કૃતિઓ સૈકાઓ પહેલા નાશ પામી ગયેલી છે અને
 તેથી એ ઉલ્લેખો ઐતિહાસિક તેમજ આધુનિક દૃષ્ટિએ ઘણા અગત્યના છે

૨૫૫. વળી 'કટલોક' ગ્રંથ માણિમ્પયન્દ્રે મગધનાં વિવિધ પાદાન્તરોના
 શુદ્ધોત્તોની ચર્ચા કરી છે (પૃ ૩૭, ૨૫૦), જે બતાવે છે કે 'કાન્યપ્રકાશ' ની
 અથવા પછી એકાદ શતાબ્દીમાં જ એની વાચનામાં વિવિધ પાદાન્તરો ઉદ્ભવ્યાં
 હતા. એક પ્રાકૃત ગાથા (છળપાદુહિઆ દેઅન્, ૪-૨૧૨) ઉપર દીકા
 લખતા માણિમ્પયન્દ્રે પ્રાકૃત શબ્દ પહોદર અથવા પુહોદરના અર્થ પગ્ગે
 ટૂંકી પાંચ રસપ્રદ ચર્ચા કરી છે અને એ વિશે કેટલાક અભિપ્રાયો દાકયા
 છે, જેમાં માનનાડનના મતનો સમાવેશ થાય છે મૂળ મન્થના નીચેના
 શબ્દોના નિવગ્ધુમાં માણિમ્પયન્દ્રનું પાડિય જણાય છે—અથ શોણિત-
 શબ્દસ્ય રધિરલક્ષણેનાર્થેનોડ્ઙ્ઙલીટ્ઠરૂપાર્થઃ ક્યવધીયતે (૪-૧૪૬).
 આ ઉપર માણિમ્પયન્દ્ર લખે છે—ચમ્મા કાદમીરમાપયા ઉડ્ઙ્ઙન્દ-
 શબ્દોડરણાર્થઃ (પૃ ૧૦૪) મગધ કામીનો રતની હતો એ વાતનો આ
 એક વિશેષ પુરાવો છે દશમાં ઉલ્લાસમાં યગ્નિકર અવકાર સુધી મગધે
 'કાન્યપ્રકાશ' ગ્રંથો હતો અને બાકીનો ભાગ અવક અથવા અલટ નામે
 વિદ્વાને પૂરો કર્યો હતો એમ જણાવતી પંપરાને માણિમ્પયન્દ્રનું અનુમેાદન
 મળે છે 'કાન્યપ્રકાશ' ના છે તા શ્લોક (દન્યેષ માર્ગોં વિદુપાં ધિમિજ્ઞોં)
 ઉપરની દીકામાં માણિમ્પયન્દ્ર લખે છે—અથ જ્ઞાયં ગ્રન્થોડન્યેનાડરબ્ધો-
 ડપરેણ સમાપિત ઇતિ દ્વિચ્છન્દોડપિ સઘટનાવશાદગ્રન્થાદયતે (પૃ

૨૦ વામન અને મગધનો ઉલ્લેખ એક સાથે કર્યો છે (મૌહીયાનો નિર્દેશો
 ન યુક્તિનાનુ ઇતિ વામનમંજ્ઞલૌ (પૃ ૧૦) મગધ આવકારિ હતો એ જણ
 છે મગધનો મત રાજશેખર 'કાન્યપ્રકાશ' મા (ત્રીજી આદિતિ, પૃ ૧૨, ૧૪,
 ૧૬, ૨૦) તથા હેમચન્દ્રે 'જાયાનુનાસન' (૪-૧) ઉપરના 'વિવેક' મા દાકયો છે
 ૨૧ 'અવકારસર્વ'ના આ નિર્દેશ બતાવે છે કે કયંચ નિશ્ચિતપણે માણિ ૧
 ચન્દની પહેલા થઈ ગયો હતો

૨૨ કોદલનો નિર્દેશ 'લોચન'ની સાથે કર્યો છે (વિસ્તરવિચર તુ કોદલ
 લોચનગ્રન્થાદિપુત્રેય પૃ ૬૫) કોદલ જરતના અનુયાયી હતો, અભિનવગપ્તે
 એનો ઉલ્લેખ કરેલો છે એ ઉલ્લેખોના અભ્યાસ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે
 મોહવ મુખ્યત્વે જરતને અનુસરતો હતો પણ 'નાટ્યશાસ્ત્ર'ની વર્ગીકરણની રિજ
 તોમાં તેણે મગધ ઉગેરા કર્યા હતા (કપામાચાર્યિયર, ઉપરુક્રા, પૃ ૮૨૨)

૩૦૪). આ બતાવે છે કે ‘કાવ્યપ્રકાશ’ના બે લેખકો હોવા વિશેની અનુ-
શ્રુતિ ઘણી જૂની છે, એ ગ્રન્થના સૌથી જૂના દીકાકારોમાંથી એકને એ
અનુશ્રુતિની જાણ છે, અને તેથી એ ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવા જેવી છે.
માણિક્યચન્દ્રે કેટલેક સ્થળે સંસ્કૃત શબ્દોના જૂના ગુજરાતી પદોનો આધાર
છે. ઉદાહરણ તરીકે **ઘનન્મન્દવિપવયતિન્દુકફલં** (૭-૧૪૩) એ શ્લોક
ઉપરની દીકામાં તેઓ લખે છે—**તિન્દુકફલં તથમ્વ ટિમ્વસ્કમિતિ**
સ્વાતિ; (પૃ. ૧૨૩). ટિમ્વસ્ક શબ્દ અર્થાત્મીન ગુજરાતીમાં ‘ટિમ્બુ’
એવા સ્વરૂપે પ્રયોજાય છે.

નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત ‘અલંકારમહોદધિ’

૨૫૬. હવે, નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત ‘અલંકારમહોદધિ’ જોઈએ. એ કૃતિનું
ગ્રન્થાંશ ૪૫૦૦ શ્લોકનું છે. મગ્મટના ‘કાવ્યપ્રકાશ’ને અનુસરીને આ ગ્રન્થની
રચના પણ કારિકા અને વૃત્તિમાં થઈ છે. પણ ‘કાવ્યપ્રકાશ’માં દશ ઉત્સાસ
છે, જ્યારે નરેન્દ્રપ્રભસૂરિની રચના ગુજરાતમાં એમના મહાન પુરોગામી હેમ-
ચન્દ્રના ‘કાવ્યાનુશાસન’ની જેમ આઠ અધ્યાયોમાં વહેંચાયેલી છે. કારિકાઓ
અનુષ્ટુપમાં છે, પણ દરેક અધ્યાયની અંતિમ કારિકા જુદા છંદમાં છે.
કારિકાઓની કુલ સંખ્યા ૨૯૬ છે. ગ્રન્થનું નામ ‘અલંકારમહોદધિ’ છે,
એટલે એને અનુરૂપ રીતે અધ્યાયોને ‘તરંગ’ નામ આપેલું છે. આમ કરવામાં
ગ્રન્થકાર પોતાના શુરુ નરચન્દ્રસૂરિને અનુસર્યા જણાય છે, કેમકે નર-
ચન્દ્રસૂરિએ સ્વરચિત ‘કથારત્નાકર’નાં પ્રકરણોને ‘તરંગ’ નામ આપ્યું છે.
(પૃ. ૨૪૦).

૨૫૭. નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ ભૌલિકતાનો દાવો કરતા નથી. પ્રારંભમાં જ
કહે છે કે “પૂર્વાચાર્યોએ જેનો આવિષ્કાર કર્યો ન હોય એવું કંઈ નથી.
તેથી આ કૃતિ તેમનાં વચનોનો સારગ્રંથ છે.” (પૃ. ૩). વળી પ્રશસ્તિમાં
(શ્લોક ૧૦) તેઓ લખે છે કે “શુરનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળીને આ કૃતિ મેં
કંઈક બુદ્ધિશાળી પુરુષોની ચમત્કૃતિ અર્થે તથા કંઈક ભારી વ્યુત્પત્તિ અર્થે
રચી છે.” પણ ટૂંકામાં કહીએ તો, ‘કાવ્યપ્રકાશ’ના વિષયનિરૂપણને એની
શાસ્ત્રીય આયોજનાને વાંધો આવે નહિ એવી રીતે નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ સરલ
બનાવ્યું છે તથા વિસ્તાર્યું છે, અને આ રચનાનો એ મુખ્ય ગુણ ગાંધી
શકાય એમ છે. કર્તાએ કેટલીક આનુષંગિક વસ્તુઓ ઉમેરી છે, જે ‘કાવ્ય-
પ્રકાશ’માં નથી; એને કારણે પણ ગ્રન્થનો વિસ્તાર વધ્યો છે. તેમણે પૂર્વ-
કાલીન અલંકારગ્રન્થોમાંથી અથવા સર્વસામાન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી પુણ-
નવાં પદ-ઉદાહરણો લીધાં છે, અને એથી પણ ‘અલંકારમહોદધિ’ મુલામ્ય

બન્યો છે મગ્મટે ટાકેલા ઉદાહરણની મધ્યા ૬૦૭ છે, બન્યો 'અલકા' મહોદધિ'ના ઉદાહરણની મધ્યા ૬૮૭ છે 'કાવ્યપ્રકાશ'ના દશ ઉત્પાસના વિષયોને નરેન્દ્રપ્રભે, ઉપર કહ્યું તેમ, આ તરંગોમા ન્યાય આપ્યો છે 'કાવ્યપ્રકાશ'ના બીજા અને ત્રીજા ઉત્પાસમાના મુન્ 'અલકારમહોદધિ'ના બીજા તરંગમા આવી ગય છે, અને છતાં ઉત્પાસનું વસ્તુ 'અલકારમહોદધિ'માંથી લગભગ યાકાત મગ્મટમા આન્યુ છે, આ રીતે 'કાવ્યપ્રકાશ'ની તુલનાએ આ મન્યમા બે પ્રકરણ ઓછા થઈ શક્યા છે 'અલકારમહોદધિ'ના કતાં ઉપર મગ્મટની એવી બધી અસર છે કે અનેક ગ્રંથો એની કારિકાઓ તથા વૃત્તિ 'કાવ્યપ્રકાશ'ના શાબ્દિક નકુથી લગપૂર છે (ઉદાહરણ તરીકે 'અલકારમહોદધિ'ના ૫ ૬, ૭, ૧૪-૧૫, ૪૩, ૮૮, ૫૫-૫૬, ૫૭, ૫૮, ૧૦૩, ૧૮૦-૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪-૮૬, ૧૭૭, ૧૮૮), પણ એ સાથે 'અલકારમહોદધિ' ઉપર હેમચન્દ્રના 'કાવ્યાનુશાસન'નો પણ કેટલોક પ્રભાવ પડેલો છે ૧-૧૦મા કરિના મગ્મટમા 'શિક્ષા' શબ્દની સમજૂતી આપતા નરેન્દ્ર પ્રભે 'કાવ્યાનુશાસન' ઉપરના 'અનકારચૂડામણિ'માંથી 'શિક્ષા' એટલે કે 'કનિશિક્ષા'ને લગતો આખોયે ખડક લગભગ શબ્દશ ટાક્યો છે નજી કરિનાની નરેન્દ્રપ્રભે આપેલી ન્યાખ્યા 'કાવ્યપ્રકાશ' કરતા 'કાવ્યાનુશાસન'ને નધારે મળતી છે, તથા 'કાવ્યાનુશાસન' ઉપરની બે ટીકાઓ 'અલકારચૂડામણિ' અને 'નિવેક'માંથી તેમણે કેટલાક ઉદાહરણો લીધા જણાય છે (જેમકે- ન ૫, 'અલકારચૂડામણિ' ૨-૭૦માંથી, ન ૨૫૬, 'અલકાર ચૂડામણિ' ૧-૭૧ અને 'નિવેક' ન ૪૨૫-૨૮૧માંથી) 'કાવ્યપ્રકાશ' ઉપરનો માણિય ચન્દ્રનો 'મહેત' નરેન્દ્રપ્રભે જોયો હોવો જોઈએ, કેમકે કાવ્યના હેતુઓ જણાવતી કારિકા ઉપરની વૃત્તિમા (૫ ૬) તેમણે માણિયચન્દ્રની જેમ (૧-૨) બે નાયકના 'હૃદયદર્પણ'માંથી અનતરણુ આપ્યું છે ૧-૩ ઉપરની ટીકામા માણિયચન્દ્રે 'કાવ્યકૌતુહલ'માંથી અનતરણુ (પ્રજ્ઞા નવનવોન્મેષ) ટાક્યું છે એ જ અનતરણુ નરેન્દ્રપ્રભે ૧-૭ ઉપરની વૃત્તિમા પ્રતિભાની ચર્ચા કરતા આપ્યું છે આ બધું છતાં એટલું નહીં છે કે 'અલકારમહોદધિ' મગ્મટના 'કાવ્યપ્રકાશ'ને ખૂબ કાળજીથી અનુસરે છે અને તે સાથે એના વિષયનિરૂપણના પૂર્તિ અને વિસ્તાર કરીને એને સરલ બનાવે છે

૨૫૮. વૃત્તિના આરભમા પરમ જ્યોતિની સ્તુતિ કર્યા પછી કતાં પોતાની ગુરુપરંપરા તથા સરવુપાળની નશાનલિ આપે છે (શ્લોક ૧-૧૧), અને પોતાના ગુરુ નરચન્દ્રસૂરિને સરવુપાળે કરેલી વિનિતિને પરિણામે આ મન્ય કેવી રીતે રચ્યો એ નજાવે છે (શ્લોક ૧૫-૨૧) મન્યના ૧ લા તરંગનું

ગ્રીષ્મ પ્રયોજન-કારણ-સ્વરૂપ-મેદનિર્ણય છે.^{૨૩} એમાં કર્તાએ કાવ્યનો ઉત્પન્ન તથા કાવ્યની સર્વસામાન્ય વ્યાખ્યા આપ્યાં છે, તથા એના ત્રણ પ્રમેદો ધ્વનિ, ગુણીભૂત વ્યંગ્ય અને અવરની પણ વ્યાખ્યા આપી છે. બીજા તરંગનું નામ શબ્દવૈચિત્ર્યવર્ણન^{૨૪} છે, અને એમાં શબ્દની પણ શક્તિઓ અભિધા, લક્ષણા અને વ્યંજનાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તરંગ ૨, ૧૬-૨૦માં કર્તાએ કાવ્યમાં બધની અર્ઘનારીશ્વરસ્પર્શી યત્ર સંચ-દ્વનક્રમઃ એવી વ્યાખ્યા આપી છે તથા બધમાંથી પેદા થતી શોભાને કાવ્યમાં એક મહત્ત્વની વસ્તુ તરીકે વર્ણવી છે. ત્રીજા તરંગનું નામ ધ્વનિ-નિર્ણય^{૨૫} છે. અભિધા અને લક્ષણાની ચર્ચા કર્યા પછી લેખક વ્યંજના અથવા ધ્વનિ તરફ વળે છે. ધ્વનિ કેવી રીતે પેદા થાય છે એના નિરૂપણમાં તેઓ 'કાવ્યપ્રકાશ'ને અનુસરે છે, પણ એની ઉત્પત્તિમાં જુદા જુદા મંયોગો કેવી રીતે કારણભૂત થાય છે એ બતાવવા માટે તેમણે મંખ્યાબધ નવાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે (પૃ. ૪૯-૫૩). રસના સિદ્ધાન્તને લગતો ભાગ 'કાવ્યપ્રકાશ'ના ચોથા ઉલ્લાસમાંથી લેવામાં આવ્યો છે; જો કે નવ રસની ચર્ચામાં (૩. ૧૩-૨૫) નરેન્દ્રપ્રસન્ન નિરૂપણ ઉદાહરણો અને બીજી આનુષંગિક બાજતોમાં પ્રમાણમાં વિસ્તૃત છે. નરેન્દ્રપ્રભે ધ્વનિના ૩૯ વિભાગ પાડ્યા છે (૩-૬૩), અને પછી મંકર અને મંસદ્ધિથી એ મંખ્યા ૬૧૨૩ મુધી વધારી છે (૩-૬૪), જ્યારે 'કાવ્યપ્રકાશ' (૪-૪૪) એ પ્રમેદોની મંખ્યા ૧૦૪૪૫ આપે છે. આ તરંગને અન્તે કર્તા કહે છે કે ધ્વનિ કાવ્યનો આત્મા છે, અને તે અલંકાર્ય હોઈને અલંકાર બની શકે નહિ; અને તેથી કેટલાક આલંકારિકો કહે છે તેમ 'રસવત્'ને અલંકાર ગણી શકાય નહિ.

૨૫૬. ગુણીભૂતવ્યંગ્યમદર્શન^{૨૬} નામે ચોથો તરંગ ધ્વનિના ગૌણ પ્રધારોની ચર્ચા કરે છે. દોષવ્યાવર્ણન^{૨૭} નામે પાંચમો તરંગ કાવ્યના દોષો લખાણથી ગણાવે છે. આ તરંગમાં મંખ્યાબધ કારિકાઓ અને તેની વૃત્તિ ઉપર મુમ્મટની શાળિક અસર પણ પુષ્કળ જણાય છે, અને કેટલેક સ્થળે તો આખી કારિકાઓ 'કાવ્યપ્રકાશ'માંથી લેવામાં આવી છે. છઠ્ઠા તરંગ-

૨૩. સરખાવો કામ, ઉલ્લાસ ૧. પ્રયોજન-કારણ-સ્વરૂપવિશેષનિર્ણય.

૨૪. સર૦ એ જ, ઉલ્લાસ ૨. શબ્દનિર્ણય.

૨૫. સર૦ એ જ, ઉલ્લાસ ૩-૪. અર્થવ્યવસ્થાનિર્ણય અને ધ્વનિનિર્ણય.

૨૬. સર૦ એ જ, ઉલ્લાસ ૫. ધ્વનિ-ગુણીભૂતવ્યંગ્ય-સર્વીર્ણ-મેદનિર્ણય

૨૭. સર૦ એ જ, ઉલ્લાસ ૭. દોષદર્શન.

તુ નામ ગુણનિર્ણય^{૨૮} છે, અને તેમા માધુર્ય, ઓજસ અને પ્રસાદ એ ૧૪ કાવ્યગુણોની ચર્ચા કરી છે કર્તા એકદરે મન્મથને અનુસરે છે, પણ એનું નિરૂપણ ૧૬ રિગતનાર, પ્રસાદી અને સગલ છે શબ્દદાલકારવર્ણન નામે નમ્મે તરગર^{૨૯} શબ્દાનકારોની વાત કર છે સામાન્ય રીતે મન્મથને અનુસરના છતાં કર્તાએ ૧૬ પેનાનિભાગો અને મધ્યામધ નના ઉદાહરણ આપ્યા છે આત્મા તન્મનુ નામ અર્થાલકારવર્ણન^{૩૦} છે, અને એમા અર્થાલકારોની ચર્ચા કરેલી છે આમા નરેન્દ્રપ્રભે કુલ ૭૦ અલકારોની ચર્ચા કરી છે, જ્યારે મન્મથે ૬૧ અલકારોની અને હેમચન્દ્રે ૩૧ સૂનોમા ૨૮ અલકારોની વાત કરી છે સાધારણ રીતે મન્મથને અનુસરના પણ આપણા લેખકે અર્થાલકારોનો અનુક્રમ જુદી રીતે ગ્રાહ્યો છે, અને ઉપમાને બદલે અતિશયોકિતથી આગલ કર્યો છે મન્મથમા નથી એના નીચે પ્રમાણેના નવ અર્થાનકારોની તેમણે ચર્ચા કરી છે તથા ઉદાહરણ આપ્યા છે ઉ નેખ, પરિણાગ, નિકલ્પ, અર્થાપત્તિ, નિચિન, રસવત્, પ્રેય, ઊર્જ્જ્વી, અને મમાહિત (સમાધિથી ભિન્ન) રસવત્ આદિ અલકારો સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ લેખકને સ્વીકાર્ય નથી, તેપણ ખીખ ૭૮નાક આલકારિત્રએ તેનો ગ્રીકાર પ્રેલો હોઈ આ સર્વ આહી નિરૂપણમા એઓનો સમાવેશ કરનામા આ યા છે ૩૧ સરલ અને શાસ્ત્રીય રીતે અલકારોની યાખ્યા આપીને, વ્યવસ્થિત રીતે એના પેટા નિભાગો પાડીને તથા પુષ્કળ ઉદાહરણો દ્વારા એ સમજાવીને કર્તાએ પોતાના અન્યને શાસ્ત્રીય ઉપરાત રત્નપ્રદ પણ બતા યો છે અને નિના અતિશયોકિતએ એમ મ્હી શકાય કે હેમચન્દ્ર અને જે નાજ્જા પછી જૈન લેખકાએ રચેલા સૌથી નોંધપાત્ર અલકાર ગ્રન્થોમા અલકારમહોદધિ નું સ્થાન છે

૨૬૦. નર પ્રભસરિએ કરેલુ નિપથન નિરૂપણ, મન્મથની સિદ્ધાન્ત-ચર્ચામા તેમણે કહેલા આનુષંગિક ઉમેરા તથા તેમણે દાખલા પ્રમાણે,

૨૮ સરં અ જ ઉલ્લાસ ૮ ગુનાઠકારમેદનિયતગુણનિર્ણય

૨ સરં અ જ ઉલ્લાસ ૮ જન્નાઠકારનિર્ણય

૩૦ સરં એ જ ઉલ્લાસ ૧૦ અર્થાલકારનિર્ણય

૩૧ રસાદય પૂર્વપ્રતિપાદિસરુગ સર્વેડહત ચત્ર ક્વાચદાત્માન ગુણીકૃત્યાપરશ્ય રસાદરેવાજ્ઞતામવયવતા ધારયન્તિ તસ્મિન્ વિષયે હમે રસવત્-પ્રેય-ઊર્જસ્વિ-સમાહિતાદિનાપ્રાનોડલદ્વારા વૈલ્લિલ્લકારચારીકૃતા મજ્ઞીકૃતા । ૪ ૩૨૮ આહી નાધવુ બેડીએ કે ગુણીભૂત વ્યવ્યની ચર્ચા કરતા મન્મથે રસવત્ આદિ અલકારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (કા પ્ર ૫ ૨ ૭૫૨ની રત્તિ)

આધારો અને ઉદાહરણો એમની વિદ્વતા અને બહુશ્રુતતાની પ્રતીતિ કરાવે છે. નીચેના ગ્રન્થો કે ગ્રન્થકારોના આધારો તેમણે ટાંક્યા છે—‘દૃઢ્યદર્પણ’ (પૃ. ૧૫) અને તેનો કર્તા ભટ્ટ નાયક (પૃ. ૫૭), ‘વાક્યપદીય’ (પૃ. ૧૫) અને ‘મહાભાષ્ય’ (પૃ. ૧૫-૧૬), મુકુલ (પૃ. ૩૬), કથ્યટ (પૃ. ૪૪), ભરત અને એના દીકાકાર (પૃ. ૫૫), લોલ્લટ (પૃ. ૫૬), શંકુક (પૃ. ૫૬), અભિનવગુપ્ત (પૃ. ૫૮), હેમચન્દ્રનું વ્યાકરણ—જો કે એનો નિર્દેશ નામ દઇને નહિ પણ મોઘમ કર્યો છે (પૃ. ૧૬૬, ૨૩૮, ૩૧૫, ૩૩૨), ‘ધ્વનિ’-કાર (પૃ. ૧૮૨, ૧૮૩), વામન (પૃ. ૧૯૦), અને કુન્તક (પૃ. ૨૦૧) જેનું નામ મુદ્રિત ગ્રન્થમાં ‘કુતુ(ત)ક’ એવું હપાયું છે. નીચેના ગ્રન્થો કે ગ્રન્થકારોના માત્ર ઉલ્લેખો કરેલા છે—કાલિદાસ (પૃ. ૬), ભરત, ચાણક્ય, વાન્સદાયન, ‘શકુન્તલા’ અને ‘કાદંબરી’ (પૃ. ૮), આનંદવર્ધન (પૃ. ૧૧), કણ્વાદ (પૃ. ૧૫), ‘કુમારમંભવ’ (પૃ. ૧૮૦), ‘વેણીસંહાર’ (પૃ. ૧૮૦), ‘વીરચરિત’ (પૃ. ૧૮૧), ‘હયગ્રીવવધ’ (પૃ. ૧૮૧), ‘શિશુપાલવધ’ (પૃ. ૧૮૧), ‘રતનાવલિ’ (પૃ. ૧૮૧), ‘અર્જુનચરિત’ (પૃ. ૧૮૩), ‘નાગાનન્દ’ (પૃ. ૧૮૩) અને ‘હર્ષચરિત’ (પૃ. ૨૫૦, ૩૦૪).

કવિશિક્ષાના સાહિત્યનો વિકાસ

૨૬૧. અમરચન્દ્રચરિત્ કૃત ‘કાવ્યકલ્પલતા’ તથા એ ઉપરની બે સ્વોપપત્તિઓ—‘કવિશિક્ષા’ અને ‘પરિમલ’—કવિશિક્ષા અર્થાત્ ‘કવિઓની તાલીમ’ને લગતી નોંધપાત્ર કૃતિ છે અને જિગતા કવિઓ કે કવિપદ્મજીઓ માટેના પાઠ્યગ્રન્થ તરીકે એની રચના થઈ હતી. ‘કવિશિક્ષા’ દીકા વધારે પદ્ધતિસર અને વ્યવસ્થિત હાઈ ‘કાવ્યકલ્પલતા’ સાથે તે એક કરતાં વધુ વાર હપાઈ ગઈ છે, તેથી આપણે તેનું અવલોકન પહેલાં કરીશું અને ‘પરિમલ’ પછી જોઈશું. પણ ત્યારપહેલાં કવિશિક્ષાના સાહિત્યના વિકાસનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિહંગાવલોકન કરવું જોઈએ. એ વિષયને લગતા “આ ગ્રન્થોનો ઉદ્દેશ સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચાઓ અને વ્યાખ્યાઓ સહિત અલંકાર-શાસ્ત્રના પરંપરાગત મુદ્દાઓ ચર્ચાવાનો નથી, પણ કવિને મુખ્યત્વે એના લેખનકાર્યમાં માર્ગદર્શન આપવા માટે એઓની રચના થયેલી છે; એ ગ્રન્થોનો આશય જ ‘કવિશિક્ષા’નો અર્થાત્ જિગતા કવિઓને એમની કલાના વિકાસ અર્થે સૂચનો આપવાનો છે.....સર્વમાન્ય સાહિત્યશાસ્ત્રના પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન લેખકોએ અંગતોપાત્ત કવિઓની તાલીમના વિષયનો, ખેરાક, સ્પર્શ કર્યો છે; અને આ જ વસ્તુ સમય જતાં સ્વતંત્ર અધ્યયનને પાત્ર બની હોય અને આ પ્રકારની સમગ્રભરી પુસ્તિકાઓની મંખ્યા એ

રીતે રધી હોય એ અશય નથી જો કે એવી ગ્યનાઓના પ્રમાણમાં અર્થગ્રીન નમૂનાઓ આપણને મળે છે ૩૨૨ કો યાકોબીના મત પ્રમાણે, કનિતાની કલા પરત્વે સવાહ સૂચનો આપના તથા કનિના માર્ગદર્શન માટે વ્યવહારુ સૂચનો આપના—એથી આગળ ભારતમાં કાવ્યશાસ્ત્ર, એના પ્રારંભકાળે, જગુ નહોતુ, પાછળના સાહિત્યમાં બ્યારે એ સાથે મધ્ય ધગરતા સૈદ્ધાન્તિક પ્રશ્નો મહત્વનુ સ્થાન પામના લાગ્યા ત્યારે એ મૂળ વસ્તુ એક અવગ અધ્યયનને પાન નિષય બની ૩૨૩ કનિની બહુશ્રુત મઠકારિતા તથા એની વ્યવહારુ તાલીમ એ જન્નેય પ્રાચીન ભારતમાં બહુ મહત્વના ગણાતા હતા, અને સહદ્યને કરિ પ્રસન્ન કરી શકે ત્યારપહેલા એને વિદ્યાના અનેક ક્ષેત્રોમાં લાખા સમય સુધી શ્રમ કરવો પડતો હતો કનિની વ્યવહારુ તાલીમના મહત્વનો ખ્યાલ લામહેને હોય એમ જણાય છે, પણ આ વિષયનુ એનુ વિવેચન વામનની તુલનાએ મક્ષિત છે આ નિષયની પહેલી ચાર નિગતનાર ચર્ચા કરનાર લેખક ચામન છે કુદરતી બક્ષિસ ('સંકલિત', લામહે ૧-૪) અથવા 'પ્રતિભા'નો અસ્વીકાર નહિ કરના છતાં જૂના અને નના તમામ લેખકોએ અભ્યાસ અને અતુલન ઉપર ભાર મૂક્યો છે, અનેક શાસ્ત્રો અને કલાઓમાં કરિ પ્રતીજ્ઞ હોય એવી અપેક્ષા ગણનામાં આવે છે, એ શાસ્ત્રો અને કલાઓની લાખી સૂચિ અપાય છે આની સૌથી પહેલી સૂચિ લામહે (૧-૮) આપી છે, જેમાં વ્યાકરણ, ઇદ શાસ્ત્ર, કાશ, ઇતિહાસ પુરાણ સબધી કથાઓ, લોકવૃત્ત, તર્ક અને લક્ષિત કલાઓને કાવ્યરગનામાં ઉપયોગી ગણાવ્યા છે ૨૬૮ (૧-૧૮) આપેની સૂચિ સાથે આ મળતુ આવે છે ચામન (૧ ૩ ૧-૨૦) આ મુદ્દાની રધારે નિગતના ચર્ચા કર છે તથા વ્યાકરણ, કાશ, ઇદ શાસ્ત્ર, કથાઓ, કામશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, અને સૌથી રધાતે નો લોકવૃત્તનો કરિ જાણકાર હોવો જોઈએ એમ કહે છે ૩૪ મજ્જેબ્બકૃત 'કાવ્યમીમાસા'માં (ઈ સ ૬૦૦ આસપાસ) કરિશિક્ષા અને સર્વસામાન્ય સાહિત્યશાસ્ત્રના નિષયોનુ મિશ્રણ કરી દીધલુ છે, અને એ સાથે ખાસ તમધ નહિ ધરાવતી એવી વિવિધ જાણતોની પણ તખાખુથી ચાન કરી છે એમાં ભૂગોળ, કરિસમય, નજુરર્થન, કરિજોષિ આદિ વિષયોનો પણ જગના કરિઓ માટે ઉપયોગી ગણીને સમાવેશ કરલો છે

૩૨ દ ઉપર્યુક્ત પુ ૨ પ ૩૫૬ ૫૭
 ૩૩ એ જ પ ૪૩
 ૩૪ અ જ, પ ૫૪

૨૬૨. આ દૃષ્ટિએ કાશ્મીરી લેખક શ્લેમેન્ડની (ઈ. સ. નો ૧૧ મો સદી) બે કૃતિઓ—‘આચિન્ધવિચારચર્યા’ અને ‘કવિ-કાવ્યરણ્ય’ નોંધપાત્ર છે, કેમકે તે બન્નેય નવા કવિઓને માર્ગદર્શન આપવાની દૃષ્ટિએ રચાયેલી જણાય છે; આમ છતાં એ બે કવિશિક્ષાને લગતા સંપૂર્ણ ગ્રન્થો નથી, પણ એ સાથે સંબંધ ધરાવતા કેટલાક વ્યવહારુ પ્રશ્નો જ ચર્ચતા હોઈ અગત્યના છે. ત્રણ પ્રસિદ્ધ જૈન આલંકારિકા—હેમચન્દ્ર અને બે વાઝલતેનો આશય યોગ્ય પાઠ્યગ્રન્થો આપવાનો હતો, અને તેથી સામાન્ય સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા કરવા સાથે કાવ્યરચનાના પ્રયક્ષ કાર્યમાં સહાયભૂત થાય એવી બાબતો વિશે પણ તેમણે કેટલુંક લખ્યું છે. અહીં નોંધવું રસપ્રદ થશે કે હેમચન્દ્રે તેમજ બીજા વાઝલે શ્લેમેન્દ્ર અને રાજશેખરમાંથી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વસ્તુ લીધી છે. ૩૫ રીતસરનો કવિશિક્ષાને લગતો ઉપલબ્ધ પહેલો ગ્રન્થ પણ ગુજરાતના એક જૈન લેખકની કલમમાંથી મળે છે. એ ગ્રન્થનું નામ જ ‘કવિશિક્ષા’ છે, અને એના કર્તાનું નામ જયમંગલ આચાર્ય છે. એની ધણી જૂની તાડપત્રીય હસ્તપ્રત ખંભાતના જૈન લંકારમાં સચવાયેલી છે. ૩૬ એમાં અણહિલવાડ પાટણના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રશંસાનો એક શ્લોક છે તેથી કર્તા એ રાજાના સમકાલીન હોવાનું અનુમાન થાય છે; ઇસવી સનની ખારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તેઓ વિદ્યમાન હોવા લેઈએ. અમરચન્દ્રકૃત ‘કાવ્યકલ્પલતા’ એ પછી લગભગ એક શતાબ્દી બાદ આવે છે. વિનયચન્દ્રકૃત ‘કવિશિક્ષા’ એ જ વિષય ઉપરનો વિગતૂત ગ્રન્થ છે; ઇનિહાસ, ભૂગોળ તથા મધ્યકાલીન ભારતમાં સાહિત્યિક પરિસ્થિતિ વિશે ધણી રસિક માહિતી એમાંથી મળતી હોઈ એ અગ્રન્થનો છે. વિનયચન્દ્રની કૃતિની એક તાડપત્રીય હસ્તપ્રત પાટણના જૈન લંકારમાં મોજૂદ છે. ૩૭ આ લેખકને અનુમાને ઇસવી સનની તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં મુકામાં આવ્યા છે. ૩૮ એ તેમ પણ તેઓ ઇ. સ.ની ખારમી સદીના પ્રારંભકાળ પહેલાં થયેલા નથી, કેમકે તેમણે કાશ્મીરી ખિદ્દલણ કવિનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૩૯

અમરચન્દ્રકૃત ‘કાવ્યકલ્પલતા’ તથા તે ઉપરની ટીકા ‘કવિશિક્ષા’

૨૬૩. આમ અમરચન્દ્રકૃત ‘કાવ્યકલ્પલતા’ એ કવિશિક્ષાના વિષયની

૩૫. એ જ, પૃ. ૩૬૬

૩૬. પિટર્સન, રિપોર્ટ ૧, પૃ. ૭૮-૮૦

૩૭. પાખંસૂ, પૃ. ૪૬-૫૦

૩૮. અમ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૮

૩૯. પાખંસૂ, પૃ. ૪૬

સૌથી મૂની ઉપવચ્ચ દૃતિઓમાની એક છે તથા એની પ્રતિષ્ઠા અને લોક પ્રિયતા જોતા કાવ્યકલાના વ્યવહારુ અગ્ર વિશેના સૌથી પ્રમાણભૂત અને માહિતીપૂર્ણ મન્દૂત ગ્રન્થ તરીકે એને સહેવાઈથી ગણી શકાય એમ છે ‘કાવ્ય કલ્પવતા’ કાગિકાઓમા છે, અને કાશી મન્દૂત સિરીઝની મુદ્રિત આદિતિમા એ કાગિકાઓની મધ્યા ૧૯૬ છે ‘કનિશિક્ષા’ દૃતિ આ કારિકાઓ ઉપગની મૂળને મગમગ વફાદાર ગીતે ચાલવી ટીકા છે આથી જીવદ, ‘પરિમલ’ મૂળ કારિકાઓના વિષયોની રચના, ગણતી સમજૂતી છે ‘કનિશિક્ષા’ દૃતિનું ગ્રન્થાગ્ર ૩૩૫૭ શ્લોક છે ૪૦ ‘કાવ્યકલ્પવતા’ તથા તેની આ દૃતિમા નિર પેલા વિષયોના સાર ઉપરથી કનિશિક્ષાને લગતા ગ્રન્થોની શ્લેષમર્યાદા તથા એઓનો પ્રકાર ધ્યાનમાં આવશે

૨૬૪. ‘કાવ્યકલ્પવતા’ ચાર પ્રતાનોમા રહે ચાલેલો છે ૭૬ સિદ્ધિ, શમ્ભસિદ્ધિ, શ્લેષસિદ્ધિ, અને અર્થસિદ્ધિ ૪૧ આ પ્રતાન પાછા ગ્તમંદામા રહે ચાલેલા છે ‘૭૬ સિદ્ધિપ્રતાનનો (૧) પહેલો સ્તમક અનુષ્ટુપ-શાસન છે મન્દૂત કનિતામા અનુષ્ટુપ એ સૌથી લોકપ્રિય ૭૬ લાઈને કર્તાએ એ ૭૬મા ગ્યતા માટેના વ્યવહારુ સૂચનો આપ્યા છે અનુષ્ટુપ ૭૬મા બધ બેસે એરા મુગોગ્ય શબ્દો તેમણે આપ્યા છે તથા અક્ષરો અને માનાઓની ગણનાની પદ્ધતિ સમજાવી છે (૨) બીજા સ્તમકનું ત્રણ ૭૬૦બ્યાસ છે એક ચણ્યમા ૮ થી માડી ૨૧ અક્ષર જાનતા હોય એરા મુખ્ય ૭૬૦ની તથા આર્થોની લાક્ષણિકતાઓ એમા બતાવી છે ૭૬૦રચનામા પ્રીણુના મેળવના માટે કર્તાએ નાર્નામ્થન, અને નગર-નર્થન, દૈનિક કાર્યો, લોકવૃત્ત આદિના નર્થનથી હંધોની પ્રાપ્ત કરના સૂચવ્યુ છે, જેને પગિણામે કનિની દૃષ્ટિમા જીડાણુ આવે તથા એનો નિન્તા રધે પોતાના અથના બીજા કનિના નિચારા એક અથના રધુ ૭૬૦મા ગોમનાનું તથા એક ૭૬નું બીજા

૪૦ નિરંડો ૫ ૮૮

૪૧ ગ્રન્થવિભાજોને અતે નિપુણતાસૂચક સિદ્ધિ શબ્દ છે એ નાધપાત્ર છે કેમકે મહાન નિદ્ધાન અકલક (ઈ સ ૬૪૪ આસપાસ)ના સિદ્ધિવિનિશ્ચય’ ગ્રન્થના તમામ પ્રકરણોના નામને અતે સિદ્ધિ શબ્દ આવે છે તથા શ્લેષસિદ્ધિ, ઇષસિદ્ધિ, અદ્વૈતસિદ્ધિ આદિ જેનાંતના પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો છે ઉદયમલસુરિન્ત એન્ જોતિષગ્રન્થનું નામ આરભસિદ્ધિ છે (પરા ૧૧૬ અને ૩૦૧) આમ કાવ્યકલ્પવતા ના પ્રકરણોના નામ સૂચક છે કેમકે વિન્તા તેમજ આધ્યાત્મિક નિવાસની બાળતોમા ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિની આ રધ ઉપર ભાર મૂકતી નિધાવિષયક તમજ દાશનિક પરપરાનું એ પરિભાષ છે

છદમા પરિવર્તન કરના પણ તેમણે સૂચ્યુ છે કર્તાએ આના ઉદાહરણ પણ આપ્યા છે અને એ ગીતે નિઘાથી આગળ આ નિયમ ગ્રંથ કથો છે અમુક છદોમા રચના કરનાનું નિઘાથીને આવડી જાય પછી છદોના ‘મર્મ’ જાણી લેવાની એને સૂચના આપેલી છે (કારિકા ૭૧), અને એ રીતે બીજા છદોમા પણ પ્રતીણતા પ્રાપ્ત કરનાનું તેને કહેવામા આવ્યું છે આમ, ઉદાહરણ તરીકે, લટિકા છદને અતે એક લઘુ અને એક ગુરુ અક્ષર ઉમેરવાથી ગદ્યોદ્ધતા અને એક ગુરુ અક્ષર ઉમેરવાથી લલિતા ૭૬ થાય છે, વશરથના સાતમા અક્ષર પછી એક લઘુ ઉમેરવાથી મનુલાપિણી થાય છે, કત્યાદિ (૫ ૧૧) આ પ્રમાણે થોડાક છદો જાણીને જીગનો કવિ બધાએ મુખ્ય છદોમા પ્રતીણતા મેળવી શકે છે આ સ્તગકને અતે છદમા યતિના ન્યાય પરત્વે કર્તાએ કેટલુંક નિવેચન કર્યું છે (૩) ‘છદ પૂરણ’ માટેના ‘સામાન્ય શબ્દો’ નિશે નીચે સ્તગકમા માહિતી છે, આના શબ્દો મુખ્યત્વે શીઘ્ર કનિત્યમા ઉપયોગી થતા અનુદ્રુપ અને બીજા છદોના આરંભે તેમજ અતે મૂકી શકાય એવા એકથી ચાર અક્ષરના શબ્દોની સૂચિ કર્તાએ અહીં આપી છે અનુદ્રુપના બંને ચરણોમા આ છદ પૂરણ શી રીતે થાય એના ઉદાહરણ તેમણે આપ્યા છે તથા એ રીતે બીજા મુખ્ય છદોના પણ દાખલા આપ્યા છે (૪) એવા અતગકનું નામ નાદશિક્ષા^{૪૨} છે કર્તા નાદની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપે છે—

વાદોઽનુપ્રાસયુક્તોન્નિ સ્વોત્કર્ષ પરગર્હણા ।

કુલશાસ્ત્રાદિસંપન્ન સ્વશાસ્ત્રાધ્યયનપ્રથા ॥ (કારિકા ૪૪)

અર્થાત્ અનુપ્રાસયુક્ત, ઉક્તિ જેમા પોતાની પ્રશંસા અને નિરોધીની નિન્દા હોય, ૫ગી (વિરોધીના) કુલ અને શાસ્ત્રાધ્યયન પરત્વે પ્રશંસા હોય અને પોતાના શાસ્ત્રાધ્યયનની નકાર્ષ હોય તે વાદ આ વ્યાખ્યામા સૂચવેલા તમામ મુદ્દાઓના યોગ્ય ઉદાહરણ ગીકામા (૫ ૨૧-૨૪) આપેલા છે અને અનુપ્રાસમા ઉપયોગી થાય એવા શબ્દોની પણ એક સૂચિ આપી છે (૫ ૨૦-૨૧) પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતમા રાગઓ અને મંત્રોની

^{૪૨} પ્રાચીન ભારતમા વાદ જે તમામ ગાઓ માટે સર્વસામાન્ય નિયમનો વિષય હતો અને તેથી વાદ વિશે રચના રચનાઓ થઈ છે જોઈ વિદ્વાન વસ્તુ બધુંજે વાદવિધિ નામે ગ્રંથ ૨૨માં હતો જે નિત્યાર માત્ર તિથેટન અનુવાદમા ઉપલબ્ધ છે (વિન્ટરનિસ ગ્રંથ ૨ ૫ ૬૩૨, સંસ્કૃતિતક પ્રસ્તાવના ૫ ૭૬) ૫ગી સિદ્ધસેન દિવાકર એક વાદોપનિષદ્વારિશિકા ૨૧ છે જે ઉપલબ્ધ એક વિરોધિ કારિકામા મા સાતમી છે

સભામાં કનિઓ અને પડિતો પરસ્પરની કેવી રીતે સ્પર્ધા કરતા તેનો ખ્યાલ આ ઉદાહરણો ઉપરથી આવે છે આ સ્તબકનું નામ 'નાદશિક્ષા' સૂચવે છે કે પ્રાચીન સાહિત્યમાં જેના અનેક કથાર્થ તથા ઐતિહાસિક વૃતાન્ત મળે છે એ નાદ નિશે તમામ પ્રકારની માહિતી આપનાનો એનો ઉદ્દેશ છે (૫) પાંચમા સ્તબકનું નામ નર્ણયસ્થિતિ છે, કનિઓએ નર્ણય કરના યોગ્ય નિષ્ણોની એમાં યાદી આપેલી છે, જેમકે—રાગ, મત્રી, પુરોહિત, રાણીઓ, રાજકુમાર, મેનાપતિ, દેશ, ગ્રામ, નગર, સરોવર, સમુદ્ર, નદીઓ, ઉદ્યાનો, વન, આશ્રમ, રાજકીય મનુષ્યો, દૂત, યુદ્ધ, કૂચ, મૃગયા, અશ્વ, હસ્તી, સૂર્યોદય અને ચન્દ્રોદય, લગ્ન, નિરહ, પુષ્પાનયન, જલક્રીડા, સુરતક્રીડા, ધસાદિ (કારિકા ૪૫) માન આ યદી આપીને મતોપ નહિ પામતા આ બધા નિષ્ણો કેવી રીતે નર્ણય એના સૂચનો પણ કર્યાં છે આખ્યા છે, કેમકે આ ગ્રંથને સિદ્ધાન્ત કરતા વ્યવહારમાં એના વિનિયોગ સાથે નહુ ગળ્ય છે મત્રી નિશે કર્યાં છે—

આન્વીક્ષિકીઞ્ચયીવાર્તાદ્વિષ્ણુનીતિકૃતશ્રમ ।

ક્રમાગતો વણિકપુત્રો ભવેદ્રાજ્યવિવૃદ્ધયે ॥ (કારિકા ૫૫)

મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં વણિકો મહત્વનતા રાજકીય હોદ્દા ઉપર કામ કરતા તથા કર્તાનો પોતાનો આશ્રયદાતા નસ્તુપાળ નણિક હતો એ જોતા અહીં મત્રીને 'વણિકપુત્ર' તરીકે નર્ણયો છે એ રસપ્રદ છે

આ પછી અસ્કૃત સાહિત્યમાં પળાતા કવિસમયોની એક સૂચિ વિદ્યાર્થીઓના માર્ગદર્શન માટે કર્યાં આપી છે

૨૬૫. 'કાવ્યકલ્પલતા'નો શબ્દસિદ્ધિ પ્રતાપ આર સ્તબકોમાં વહે ચાલેલો છે (૧) પહેલો સ્તબક ૩૬, યૌગિક અને મિત્ર શબ્દોની સમજૂતી આપે છે, તથા સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ હોય એના શબ્દો જ કનિતામાં પ્રયોજી શકાય એમ બતાવના માટે પુષ્કળ ઉદાહરણો આપે છે (૨) બીજો સ્તબક સામાન્ય રીતે કનિતામાં વર્ણવાતા પદાર્થો કે વ્યક્તિઓના—પછી તે સાચા હોય કે કા પ નિક—યૌગિક પથારી આપે છે, અને નાયકને સૂચવે છે કે કાવ્યરચનામાં મક્ષેપ કે વિસ્તાર કરવો હોય તે અનુસાર એમાંથી શબ્દો પસંદ કરના (કારિકા ૭૦) (૩) અનુપ્રાસની યોજનામાં ઉપયોગી થાય એના શબ્દોની એક લાખી યાદી ત્રીજા સ્તબકમાં આપેલી છે ત્રીજા અનુપ્રાસ અને ચમકથી પૂર્ણ કનિતાની રચનામાં કામ આવે એ માટે બીજી એક સૂચિ પણ કર્યાં આપી છે, અને તેમાં જેને અત્રે 'કથા' 'મ' સુધીના વ્યજનો આનતા હોય એવા શબ્દોનો

મગ્ધ કયો છે (૪) એવા સ્તગક્રમા અભિધા, લક્ષણા અને વ્યજનાની લખાણ સમજૂતી છે પછી કાન્યક્યનામા ઉપયોગી થાય એના લાક્ષણિક શબ્દોની સૂચિ કરનાં આપી છે (કાન્ધિ ૧૮૩-૨૦૬), અને એના શબ્દો ઉપમાન તથા ઉપમેય તરીકે ૨ની રીતે પ્રયોજી શકાય એ બતાવ્યું છે અમર ચન્દ્રથી ઘણા સમય પૂર્વે જેની પ્રતિનિધિપાઈ ચૂકી હતી એ ધનિ-મપ્ર દાયની સ્પષ્ટ અસંગ આ સ્તગક્રમા દેખાય છે

૨૬૬. ત્રીજે પ્રમાણ સ્તેનિદિ સ્તેની ચર્ચા કર છે, કેમકે સંસ્કૃત કવિતામા એનું ધ્યાન નોંધપાત્ર હતું એ પ્રમાણ પણ ચાલુ સ્તગક્રમા વર્ણવેલા છે (૧) કનિનામા પ્રયોગરેવા શબ્દોને નાચન કે પાનમા જુદી જુદી રીતે રહેલીને એનો જુદો જુદો અર્થ કરી શકાય એ પ્રમાણની ગ્યનાથી રીતે થાય એની ચર્ચા 'સ્લેપ યુ પાદન' નામે પહેલા સ્તગક્રમા છે સ્તેનના પ્રયોગમા ઉપયોગી થાય એના શબ્દોની યાદી પણ અહીં આપેલી છે (૨) 'સર્વવર્ણન' નામે બીજા સ્તગક્રમા એ વસ્તુન વર્ણન કરતા, સ્તેનની સહાય થી, બીજી વસ્તુના ગત્ય કે સ્થિતિ સૂચિત થાય એ બતાવ્યું છે, જેમકે પદુપાદિન વર્ણન કરતા તેના અંગ ઉપાગના નામનો સ્લેપ થાય છે જેમકે- ઉચ્ચરહમનોહર, નાચની જેમ, માક્ષાદધિકવિગ્રહ, દૈત્યની જેમ, કુચેરસ્થિતિમયુત, કૈલાસ પર્વતની જેમ ઘણુકુન્તલસપુતિ, ચોદાની જેમ ધન્યાદિ (૩) 'ઉદિષ્ટવર્ણન' નામે ત્રીજા સ્તગક્રમા, જેના તબ વિલિન અર્થો થાય એના અનેકાર્થ શબ્દોના પ્રયોગથી થતા સ્લેપની રચના સમજવી છે (૪) અદ્ભુતવિધિ' નામે એવા સ્તગક્રમા વર્ણ, લાષા, લિંગ, પદ, નૃત્તિ અને પ્રત્યય તથા નચન અને વિભક્તિ રૂપ થતા આઠ પ્રમાણ સ્લેપના ઉદાહરણ આપ્યા છે યમરચનાના ઉપાય મનાવ્યા છે, તથા વિરોધાભાસ, પ્રશ્નોત્તર અને પુનરુત્પન્નલાસ અવકારોના ઉદાહરણ આપ્યા છે (૫) પાચમે 'ચિત્સત્તમક' છે અને એમા અનેક પ્રમાણ ચિત્તકા ચોની ચર્ચા છે ચિત્ત મા ચોની રચનામા ઉપયોગી થાય એના શબ્દોની સૂચિઓ કરાંચે આપી છે જેમકે, એકાક્ષરી અને દ્વ્યક્ષરી શબ્દો (૧ ૮૬-૮૭ અને ૮૪-૮૬), અકાક્ષરી ધાતુઓ (૧ ૮૨- ૪) તથા બે ને તરફથી એસજાબા જ રચાય એવા શબ્દો (૫ ૧૦૦) જુદા જુદા પ્રકારના ચિત્તકાઓ, જેવા કેન્દ્રચિત્ત, વ્યજન ચિત્ત ગતિચિત્ત આમગ્યુત, માનામ્યુત વર્ણુચ્યુત આદિના તથા વિનિધ પ્રકારના 'ગૂઢ'ના ઉદાહરણ અહીં આપાયા છે

૨૬૭. ચોથો અર્થસિદ્ધિ પ્રમાણ સાત સ્તગક્રમા રહેચાએલો છે

(૧) એમાં પહેલો સ્તંભક 'અલકારાભ્યાસ' છે, એમાં સૌ પહેલા કર્તાએ ઉપમાની ચર્ચા કરી છે, વિશિષ્ટ ઉપમાનો સાથે બધેસતી વિશિષ્ટ ઉપમા એનું વ્યવનાયન કર્તાએ આપ્યું છે (પૃ ૧૦૫-૧૦૭), તથા ઉત્તમ ઉપમાયુક્ત કવિતાની ગ્યના માટે ટેલક વ્યવહારુ સૂચનો કર્યા છે (પૃ ૧૦૭-૧૦૮), કેમકે એમના મત પ્રમાણે—**ઉપમાયાં હિ સિદ્ધાયાં બહ્વલંકારસિદ્ધયઃ** (કારિકા ૪૬), તેમણે એ પણ બતાવ્યું છે કે ઉપમામાં સહેજ પરિવર્તન કરતા બીજા ટેલક મુખ્ય અલકારો—જેના કે રૂપક, અનન્યય, સમગ્ણ, મહેદ્, અપહ્નુતિ, વ્યતિરક, ઉત્પ્રેક્ષા આદિ 'ની રીતે પેદા થાય (પૃ ૧૦૬) રૂપકની ચર્ચા નધારે સિતનાર કન્યામાં આવી છે રૂપકની ગ્યના જેવી રીતે કરવી તથા એમનો એક લાન જુદી જુદી રીતે કેમ વ્યક્ત કરવો એના પણ સૂચનો આપેના છે (પૃ ૧૧૧-૧૧૬) (૨-૪) 'ચર્ચુસ્તંભક,' 'આકાર સ્તંભક' અને 'ક્રિયાસ્તંભક' એ અનુક્રમે ત્રણ સ્તંભમાં જુદા જુદા રંગ, આકાર અને ક્રિયાના પદાર્થોને જે રીતે ચર્ચુની શકાય એ બતાવ્યું છે (૫) 'પ્રકીર્ણ સ્તંભક' નામે પાંચમાં સ્તંભમાં વિવિધ પદાર્થોના આધાર, પગિના, ગુણ આદિ વિશે કલ્પનાઓ કરીને કવિ એ પદાર્થોને જેવી રીતે ચારતાપૂર્વક ચર્ચવી શકે એનું લખાણ નિરૂપણ કર્યું છે સામ્ય એ સુલભ અર્થો પસિન મુખ્ય કાણુ છે (કારિકા ૧૬૩), અને એથી કર્તાએ સદશ વસ્તુઓની એક લાખી યાદી આપી છે જેમકે—તીક્ષ્ણ, મહત્તમ, સૂક્ષ્મ, મગ્નકાન્ક, મહામાગ્નકારક, અમગ્ન, પનિન, અપનિન, સુખદાયક, દુઃખ કારક, ગિય, અસ્થિય, વેગવાન, મદ, બલિઠ, નિર્મલ, કૂર, અકૂર, મધુર પનિમાન્ક, કચોર પનિકાન્ક, મહાશબ્દકાન્ક, સુરૂપ, દાનશર, ધનુર્ધર, આધાર, વિદ્વાન ગણ, મની, ઇત્યાદિ (કારિકા ૧૬૪-૨૪૮) (૬) જોઈ 'મખ્યાસ્તંભક' મરુત કવિતાના અભ્યાસીઓને માટે ખાસ ગ્રંથ છે, કેમકે શબ્દોને અર્થાત્ કા-ચરચનામાં ઉપયોગી મખ્યાનાયક શબ્દોની સૂચિ એમાં આપેની છે એમથી વીસ મુધીના અકોના નાયક તથા સૌ અને હજારના વાયક શબ્દો પણ એમાં આપ્યા છે (પૃ ૧૪૩-૧૪૮) અકનો રીતસગનો ઉક્તેષ્ઠ કર્યા વિના આના શબ્દોની સહાયથી ચોતાની કૃતિઓનું ગ્યના-ય નોધનાની પ્રથા મખ્યાકાલીન મરુત લેખકોમાં હતી (જુઓ પગ ૧૦૯) (૭) 'સમગ્ણસ્તંભક' નામે સાતમાં સ્તંભમાં વિવિધ પ્રાણી સમસ્યાઓના પૂણ વિન સૂચનો છે મરુત કવિઓ માટે રાજનમાં કે નાસનામાં મમસ્યાપૂર્ણ એ બદ્ધ અમ યની સ્તુ હતી, અને તેથી આ મન્યમાં એ રિગોની ઉપયોગી માહિતી આપવાનું અમચન્દ્ર ચૂપ્યા નથી

‘દાન્યકલ્પલતા’ ઉપરની બીજી સ્વોપસૃતિ—‘પરિમલ’

૨૬૮. ‘દાન્યકલ્પલતા’ ઉપરની બીજી સ્વોપસૃતિ ‘પરિમલ’ને રૂઢ અર્થમાં દીસા ગણી શકાય નહિ; મૂળ ગ્રન્થના જુદા જુદા મુદ્દાઓનું એ સર્વમુદ્દસજનું, અને બહુ વ્યવસ્થિત કહી શકાય નહિ એવું વિસ્તરણ છે. ‘પરિમલ’ હવે અપ્રકટ છે. પાટણના જૈન ગ્રન્થાગારમાંથી ‘પરિમલ’ની બે હસ્તાવેશો મેં મળી હતી; તે બન્નેમાં બીજા પ્રાચીન (શ્લોકસિદ્ધિ)માં આરંભે લખાતો અમાન સ્થાનેથી અધૂરી રહે છે, તેથી આ બહુ રસપ્રદ હિન્દી ગદ્ય-પદ્યના નવા નામો નથી અમરચન્દ્રકૃત ‘પદ્માનન્દ મહા

શે વાત કરતાં સમયના નાનામાં નાના વિભાગથી શરૂ કરી તે વર્ષ સુધી
િવે છે, અને એ વિશે કહે છે—

દૈવજ્ઞાનાં ચ ચૈત્રાદિર્લોકાનાં શ્રાવણાદિકઃ । (પત્ર ૬૯)૪૪

એ બતાવે છે કે અમરચન્દ્રના સમયમાં ગુજરાતના નિદાન અમુક
દેશમાં તો વર્ષનો પ્રારંભ શ્રાવણથી મચુવામાં આવતો હતો. અહીં નોંધવું
સમ્રાટ યશો કે જૈન આગમના બે ગ્રન્થો ‘લગવતી સૂત્ર’ (૧૮-૧૦) અને
રાતાધર્મકથા સૂત્ર’ (પૃ. ૧૦૭) શ્રાવણાદિ વર્ષનો ઉલ્લેખ કરે છે તથા
ત્રૌટિલ્પનું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ (અધિકરણ ૨, અભ્યાસ ૭) પણ શ્રાવણાદિ વર્ષની
નોંધ કરે છે. આ પછી કર્તા ઋતુઓની—ખાસ કરીને વસંતની, એમાં
ખીલતાં વૃક્ષોની તથા એ વૃક્ષોનાં દોહડોની વાત કરે છે. આમ કવિતા
રચનામાં ઉપયોગી અનેકવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય મંકસિત સ્વરૂપમાં આપીને
પહેલા પ્રતાનના છેલ્લા સ્તંભક ઉપરની ‘પરિમલ’ વૃત્તિ અમરચન્દ્ર પૂરી કરે
છે. એ પછી ખીજ પ્રતાન ઉપરની વૃત્તિ શરૂ થાય છે, પણ ખીજ પ્રતાનના
ખીજ સ્તંભક ઉપરની વૃત્તિ શરૂ થાય ત્યાર પહેલા જ મને મળેલી બન્ને
હસ્તપ્રતો અધૂરી રહે છે. મૂલની યૌગિક શબ્દોની સૂચિ (પ્રતાન ૨, સ્તંભક
૨) ઉપર ‘કવિશિક્ષા’ વૃત્તિએ વિવરણ કર્યું નથી તે ‘પરિમલ’ વિસ્તારથી
જોમળાવે છે, જ્યારે એ જ પ્રતાનનો પહેલો સ્તંભક જે ઉપર ‘કવિશિક્ષા’
ન રેહીકા કરી છે તે ઉપર ‘પરિમલ’માં કંઈ વિવેચન નથી.

૬૯. ‘કાવ્યકલ્પલતા’ તથા તે ઉપરની આ બે વૃત્તિઓ કવિતાના
પ્રત્યેક કે વિદ્યતાવિષયક અંગનો નહિ, તેના વ્યવહારુ અંગનો આને
એને કંઈક યાનૃતિક પણ લાગે એ રીતે વિચાર કરે છે, અને એથી
જો આજાં અનન્યરણો કે પ્રમાણો ટાકવામાં આવ્યા નથી. ‘કવિશિક્ષા’
માં અમરચન્દ્ર પોતાની ખીજ વૃત્તિઓ—‘હૃદયરન્તાવલિ’, ‘મંજરી’,
‘મલ’ અને ‘અલંકારપ્રબોધનો’૪૫ ઉલ્લેખ કરે છે, તથા એક સ્થળે (પૃ.
૧૬) તેમણે વૈષાકરણ્ય શાકટાયનનો આધાર ટાંક્યો છે. ‘પરિમલ’ વૃત્તિમાં
‘કવિશાસ્ત્ર’કાર ભરત (પત્ર ૬૪ અને હેમચન્દ્રકૃત ‘હૃદયશાસન’ (પત્ર ૨,
૧) તથા ‘સિદ્ધિમ વ્યાકરણ’ના (પત્ર ૧૧) આધાર ટાકવામાં આવ્યા છે.
૭ એમાં ‘માલતીમાધવ’નો ઉલ્લેખ છે (પત્ર ૬૨); ‘રઘુવંશ’માંથી (પત્ર ૧)

૪૪. અહીં નોંધવું ‘પરિમલ’ના પત્ર ક્ષીરેમચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમન્નિર, પાટણની
સ્તંભન નં. ૬૫૧૧ નાં છે.

૪૫ શ્લોકો, પેરા ૧૯૪ અને ૧૦૬.

પ્રકરણ ૧૫

વ્યાકરણ ગ્રન્થો

સંસ્કૃતના વ્યાકરણ-સમ્રદાયો

૨૭૨. વ્યાકરણ એ વેદના અધ્યયનમાં ઉપયોગી ૭ વેદગોમાંનું એક અંગ છે. શાકલ્યે તૈયાર કરેલો ‘ઋગ્વેદ’નો પદપાઠ, પ્રાતિશાખ્યો અને સિદ્ધાન્તાદિ વેદના સંશોધન માટે તથા શુદ્ધ સ્વરૂપે એનો ઉચ્ચાર કરવા માટે કેટલી કાળજી લેવામાં આવતી હતી. યાસ્કના ‘નિરુક્ત’ (ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ આસપાસ) ઉપરથી જાણાય છે કે વેદને આધારે વ્યુત્પત્તિ અને ભાષાવિષયક ચર્ચા કેવી રીતે ચાલતી હતી તથા યાસ્કના સમય મુધીમાં વેદના અર્થ-નિર્ણયને લગતી જુદી જુદી પરંપરાઓ સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. પરંતુ પ્રાચીન ગ્રન્થો સાથે સંબંધ ધરાવતા વ્યાકરણવિષયક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા વ્યાકરણોને લોકોની ચાલુ ભાષાનો પણ વિચાર કર્યા વિના ચાલે એમ નહોતું; અને ધણું કરીને એ વલણમાંથી લૌકિક વ્યાકરણોનો ઉદ્ભવ થયો. વેદોની આર્ષ ભાષાથી ભિન્ન એવી લૌકિક સંસ્કૃતના ચાલુ પ્રયોગનું નિરૂપણ કરતું પહેલું ઉપલબ્ધ વ્યાકરણ એ પાણિનિની ‘અષ્ટાધ્યાયી’ (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ આસપાસ) છે. એમાં શાકટાયન (૩-૪-૩), આપિશલિ (૬-૧-૬૧), ર્શોટાયન (૬-૧-૧૨૩), શાકલ્ય (૧-૧-૧૬), ચાક્રવર્તી (૬-૧-૧૨૮), સેતક (૫-૪-૧૧૨), ગાઘર્ (૮-૩-૨૦), ગાલત્ર (૬-૩-૬૧) આદિ પુરાગામીઓનો પાણિનિએ નામ દઈને ઉલ્લેખ કર્યો છે, જે બતાવે છે કે પાણિનિની પૂર્વે પણ કેટલાંક અગત્યનાં વ્યાકરણો હતાં. પ્રાચ્યો વિશેના પાણિનિના ઉલ્લેખો ઉપરથી કેટલાકોએ એન્ડ વ્યાકરણના અસ્તિત્વનું અનુમાન કર્યું છે, જેનું સ્થાન પાણિનિના વ્યાકરણે લઈ લીધું.^૧ પતંજલિના શકવર્તી ‘મહાભાષ્ય’ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦ આસપાસ) ઉપરાંત પાણિનિનાં સૂત્રો ઉપર કેટલીક આનુવર્ગિક રચનાઓ થઈ છે, જેમાં કાત્યાયનકૃત ‘વાર્ત્તિક’ (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ આસપાસ), જ્યાદિત્ય અને વામનની ‘કાશિકાવૃત્તિ’ (ઈ. સ. નો ૭ મો સદી), ‘ધાતુપાઠ’, શાકટાયન અથવા વરરુચિએ રચેલાં ગ્રંથો તથા ઉજ્જાદિસૂત્ર, અને શાન્તનવકૃત ‘દ્વિસૂત્ર’નો ઉલ્લેખ કરી શકાય; એ પછી સંખ્યાબંધ મહત્વના ગ્રન્થો એ વિશે રચાયા છે, જેઓને વિશે અહીં નોંધ કરવી જરૂરી નથી.

૧. બેન્નેલકર, સિન્ડહસ ઓફ સંસ્કૃત ગ્રામર, પૃ. ૧૦ થી આગળ

૨. ‘પુરાતત્ત્વ’ ત્રિમાસિક, પૃ. ૨, પૃ. ૪૧૯

૨૭૩. પાણિનિના સમય પછી ભારતમાં સાહિત્યિક કે શાસ્ત્રીય અભ્યાસ-
 િ વ્યાકરણને બહુ મહત્વનું ધ્યાન મળ્યું અને દરેક વિદ્યાર્થી માટે શબ્દ-
 ક્ષત્રનું નિદાન સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવાનું જરૂરી બન્યું; અને સમય જતાં
 ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વિવિધ વ્યાકરણ-મંપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ થયો.
 આ મંપ્રદાયોમાં સૌથી જૂનો 'કાતન્ન' વ્યાકરણનો મંપ્રદાય છે, જે કૌમાર
 બચવા કાલાપ તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ મંપ્રદાયનો કાશ્મીર અને
 મગાળમાં ભારે પ્રભાવ હતો, અને હેમચન્દ્રનું વ્યાકરણ રચાયું ત્યાર પહેલાં
 ગુજરાતમાં પણ બધા વર્ગોમાં 'કાતન્ન' વ્યાકરણનો અભ્યાસ થતો હતો.
 ચન્દ્રગોમીનું 'ચાન્દ્રવ્યાકરણ' (ઈ. સ. ૪૭૦ આસપાસ) કાશ્મીર, તિબેટ અને
 નેપાલમાં લોકપ્રિય હતું તથા સિલોન સુધી પહોંચ્યું હતું.^૩ 'સારસ્વત વ્યાક-
 રણ'ના મંપ્રદાયને ઈ. સ. ૧૨૫૦ થી બહુ જૂના સમયમાં મૂકી શકાય એમ
 નથી.^૪ આ મંપ્રદાયનો પ્રભાવ ગુજરાત, ગજસ્થાન, મગાળ અને દિલ્હી
 આસપાસના પ્રદેશોમાં મોટે ભાગે હતો, અને ભટ્ટો દીક્ષિત (ઈ. સ. ૧૬૩૦
 આસપાસ) તથા તેમના શિષ્યોએ પાણિનિનું નવનિર્માણ કર્યું અને અન્ય
 વ્યાકરણ-મંપ્રદાયોની અસર ધટવા માંડી ત્યાં સુધી એ પ્રભાવ બરાબર ચાલુ
 રહ્યો હતો.^૫ બીજા વ્યાકરણ-મંપ્રદાયોમાં કબદીમરનો જૈમાર મંપ્રદાય (ઈ.
 સ. ૧૧૫૭ પછી),^૬ જે એ મંપ્રદાયના સૌથી પ્રસિદ્ધ લેખક જૈમારન'દીના
 નામથી ઓળખાય છે, તથા 'મુઘબોધ'ના કર્તા બોપદેવનો (ઈ. સ. ૧૩મી
 સદી) મંપ્રદાય નોંધપાત્ર છે.

૨૭૪. જૈનોના પોતાના વ્યાકરણ-મંપ્રદાયો છે તથા જૈનેન્દ્ર, શાકટા
 યન અને હેમચન્દ્રની પોતાની અલગ પરંપરા છે. 'જૈનેન્દ્ર' વ્યાકરણનું કર્તાત્વ
 પરંપરાથી છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી ઉપર આરોપવામાં આવ્યું છે, પણ
 એ પૂજ્યપાદ દેવનંદીની કૃતિ છે અને ઐતિહાસિક પ્રમાણેને આધારે વિદ્વાનોએ
 એને ઈ. સ. ની પાંચમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં મૂકી છે.^૭ પાણિનિનાં સૂત્રો
 તથા તે ઉપરના 'વાર્તિક'ને આધારે તે ગ્યાયેલી છે. જૈન શાકટાયન એ
 યાપનીય સંઘના હોઈ એ નામના પ્રાચીનતર વ્યાકરણથી લિખ છે, અને

૩. બેલેવકર, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૭ થી આગળ

૪. એ જ, પૃ. ૯૧

૫. એ જ, પૃ. ૯૨

૬. કીય, સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૪૩૨

૭. બેલેવકર, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૬૪. વળી જુઓ નાથુરામ પ્રેમી, "જૈન
 સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ," પૃ. ૯૩ થી આગળ.

તેમણે પોતાનું ‘શબ્દાનુશાસન’ ઇ. સ.ની ૯મી સદીમાં રચ્યું છે.^૮ એની રચના એ કે જૈનો માટે થઈ હતી, પણ એનો અભ્યાસ વ્યાપક રીતે થતો હતો એ પછીના વ્યાકરણ-સાહિત્યમાં મળતા ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે.^૯ મંસ્કૃત ઉપરાંત અપભ્રંશ સમેત પ્રાકૃત ભાષાઓના વ્યાકરણનું નિરૂપણ કરતું હેમચન્દ્રનું ‘સિદ્ધહૃમ શબ્દાનુશાસન’ રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહની વિનંતિથી કેવી રીતે રચાયું હતું એ આપણે પહેલા પ્રકરણમાં જોયું છે. ગુજરાતમાં જૈનોમાં ખીજ તમામ વ્યાકરણ-સંપ્રદાયોનું સ્થાન હેમચન્દ્રના વ્યાકરણે લીધું, અને પ્રાકૃત વ્યાકરણની બાબતમાં તો હેમચન્દ્રનું સ્થાન હંમેશાં અનુક્રમ રહ્યું છે. ‘સિદ્ધહૃમ શબ્દાનુશાસન’ ઉપર હેમચન્દ્રે પોતે લખેલી વૃત્તિઓ અને આનુષંગિક સાહિત્ય ઉપરાંત જૈન વિદ્વાનોએ ૧૮મા સદી સુધી અને કેટલાક દાખલાઓમાં તો ઢેઠ આધુનિક કાળ સુધી, અખ્યાનય રચનાઓ કરીને હેમચન્દ્રના મહાગ્રન્થ ઉપર ટીકાટિપ્પણ લખ્યાં છે, એનો મંત્રેષ કે સરહી કરણ્ય કર્યું છે, અથવા વિદ્યાર્થીઓની અનુકૂળતા ખાતર એની પુનર્વ્યવસ્થા કરી છે.^{૧૦}

અમરચન્દ્રસૂરિકૃત ‘સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચય’

૨૬૫. અહીં જોઓનું અવલોકન કરવાનું છે તે બે ગ્રન્થો અમરચન્દ્ર સૂરિકૃત ‘સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચય’ અને નરચન્દ્રસૂરિકૃત ‘પ્રાકૃતપ્રબોધ’ અથવા ‘પ્રાકૃતદીપિકા’ હેમચન્દ્રના વ્યાકરણના આનુષંગિક ગ્રન્થો છે. ‘સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચય’નો સંબંધ એ વ્યાકરણના મંસ્કૃત વિભાગ સાથે છે, જ્યારે ‘પ્રાકૃત પ્રબોધ’ પ્રાકૃતોનું નિરૂપણ કરતા એના આદ્યમા અધ્યાયને લગતો છે. પહેલાં આપણે ‘સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચય’ લઈએ. સ્વાદિ એ હેમચન્દ્રના વ્યાકરણની પરિભાષાનો શબ્દ છે (સ્વૌજસિત્યાદિ...૧-૧-૧૭); પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય ત્યાં સિ છે (સર૦ પાણિનિ ૪-૧-૨, સ્વૌજસમૌદ્દષ્ટાભ્યાંમિત્... ૬-યાદિ; હેમચન્દ્ર સુ નુ સિ કરે છે), અને એથી સ્વાદિનો અર્થ સિધી શર થતા વિશક્તિપ્રત્યયો એવો છે. નામો, સર્વનામો અને અકિનાં રૂપાખ્યાનો ચાર અધ્યાયમાં એમાં ચર્ચા છે. એની રચના કારિકાઓમાં થઈ છે, અને ચાર અધ્યાયોમાં અનુક્રમે ૨૧, ૨૩, ૨ અને ૩ કારિકાઓ છે.

૮. એ જ, પૃ. ૧૬. વળી જુઓ પ્રેમી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૫૦ થી આગળ.

૯. એ જ, પૃ. ૧૮

૧૦. અરાદમી સગી મુધી રચાયેલા આ પ્રકારના ગ્રન્થોની સૂચિ માટે જુઓ ‘પુરાતત્ત્વ’ વૈમાસિક, પુ. ૪, પૃ. ૮૦ થી આગળ.

૨૭૬. પહેલી કારિકામાં મંગલ છે; કારિકા ૨-૪ માં જાતિને અનુ-
સરીને શબ્દોના નવ વિભાગ પાડ્યા છે, અને એ વર્ગીકરણમાં લેખક હેમ
ચન્દ્રના 'લિંગાનુશાસન'ને અનુસર્યા છે. શબ્દોના આ વિભાગ નીચે પ્રમાણે
છે : (૧) પુલિંગ, (૨) સ્ત્રીલિંગ, (૩) નપુંસકલિંગ, (૪) પુલિંગ તેમજ
સ્ત્રીલિંગ, (૫) સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ, (૬) પુલિંગ અને નપુંસકલિંગ,
(૭) અનિશ્ચિત જાતિવાળા શબ્દો, અલિંગાઃ, દા. ત. યુગ્મદ્, અસ્મદ્,
ઇત્યાદિ, (૮) ત્રણે જાતિઓમાં પ્રયોજ્યતા શબ્દો, ત્રિલિંગાઃ, દા. ત. કન્દલ-
લી-લં, મૃણાલ-લી-લં, શકટ-દી-ટં, ઇત્યાદિ, (૯) સમાન વિભક્તિમાં
પ્રયોજ્યતા શબ્દોની જાતિ ધારણ કરતા શબ્દો, વાચ્યલિંગાઃ, દા. ત.
શુકલ, અરુણ, કૃષ્ણ, ઇત્યાદિ. નામોની ચર્ચા કરતાં અમરચન્દ્રે ઠીક ઠીક
વિગતો આપી છે, પણ સર્વનામો અને અકોની વાત બહુ મંદેપમાં-શીર્ષક
શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરીને, માત્ર પાંચ કારિકાઓમાં કરી છે

૨૭૭. (૧) પહેલો અધ્યાય સ્વરાન્ત અને વ્યંજનાન્ત એ પ્રમાણે
શબ્દોના વિભાગ પાડે છે, અને માત્ર સ્વરાન્ત શબ્દોનું વર્ગીકરણ આપે છે.
અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, ૠ, ઌ, ઍ, ઓ, ઔ અતવાળા શબ્દોને
અનુક્રમે પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ, નપુંસકલિંગ અને વાચ્યલિંગ એ વિભાગોમાં
ગોઠવવામાં આવ્યા છે. (૨) બીજો અધ્યાય વ્યંજનાન્ત શબ્દોની ચર્ચા કરે
છે. વર્ગીકરણની એ જ પદ્ધતિ અહીં પણ અનુસરવામાં આવી છે. (૩)
ત્રીજો અધ્યાય માત્ર ત્રણ કારિકાઓમાં સર્વનામોની વાત કરે છે; પાણિનિના
મથુપાકમાં આપેલા અને હેમચન્દ્રે સ્વીકારેલા સર્વાદિગણના નામોલ્લેખથી
વિશેષ કંઈ લેખકે અહીં આપ્યું નથી. (૪) ચોથા અધ્યાયની પહેલી કારિકા
માત્ર એક જ પંક્તિમાં અકોનો ઉલ્લેખ કરે છે—

પ્રકાશાઃ સદ્વ્યયાશબ્દાઃ સ્યુઃ સ્વસ્વોક્તપ્રક્રિયાસ્પૃશઃ ।
અને પછી દ્વિલિંગી, ત્રિલિંગી અને અનિશ્ચિત જાતિવાળા શબ્દોનો
અહતો ઉલ્લેખ કરી જાય છે.

૨૭૮. વિભક્તિનાં રૂપો આપતી આ કૃતિનો મુખ્ય ગુણ એ છે કે
કારિકાઓમાં એની રચના થયેલી હોઇ એને મુખપાઠે કરવાનું સરલ છે.
કદાચ એ જ કારણથી વિદ્યાર્થીઓમાં એ ઘણી લોકપ્રિય થઈ હતી અને
જેનો સમય નિશ્ચિત થઈ શક્યો નથી એ જ્યાંનંદની ટીકા સહિત તેની
મંખ્યાબધ હસ્તપ્રતો ગ્રામીન લોકારોમાં મળે છે.

નરચન્દ્રસૂચિત 'પ્રાકૃતપ્રબોધ'

૨૭૯. નરચન્દ્રસૂચિત 'પ્રાકૃત પ્રબોધ' અથવા 'પ્રાકૃતદીપિકા' નું

મન્યામ ૧૪૨૦ શ્લોક છે.^{૧૧} આ મન્ય હજી અપ્રકટ દોષી માત્ર હસ્તપ્રતો-
રૂપે જ મળે છે. હેમચન્દ્રે પોતાના વ્યાકરણના આદ્યમા અધ્યાયની ('પ્રાકૃત
વ્યાકરણ'ની) સ્વોપન જૂથિમાં આપેલાં ઉદાહરણોની રૂપધટનાને^{૧૨} એમાંનાં
સૂત્રોની સદાપથી સમજાવવાનો આ મન્યનો ઉદ્દેશ છે. વળી નિરપેક્ષ પ્રાકૃત
ભાષાને લગતું જ દોષી હેમચન્દ્રના પહેલા સાત અધ્યાયનાં મંરૂતને લગતાં
સૂત્રો વિરલ સ્થળોએ—માત્ર છએક વાર ટાંકવામાં આવ્યાં છે, આમ છતાં
એકઠેરે રૂપધટનાના સિદ્ધાન્તોની જાગૃતમાં એ હેમચન્દ્રના મંરૂત વ્યાકરણને
અનુસરે એ દેખીતું છે.^{૧૩} આમ છતાં પ્રાકૃતો મારેના સ્વતંત્ર નિયમોના
વિનિયોગને એથી બાધ આવતાં નથી.^{૧૪} હેમચન્દ્રના 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ'નાં
સૂત્રોનો આખો પાઠ નરચંદ્ર કદી ટાંકતા નથી, માત્ર એનો મંક્ષેપ જ આપે
છે. (દા. ત. દીર્ઘદ્રુસ્વો મિયો ઘૃત્તો ૮-૧-૪ ને બદલે દીર્ઘદ્રુસ્વો).
જૂથિમાં ઉદાહરણ તરીકે આપેલા પ્રાકૃત શબ્દોના ફેરફારો સમજાવવામાં
સૂત્રોનો વિનિયોગ જનાવવાનો નરચન્દ્રનો ઉદ્દેશ છે, સૂત્રોનો અર્થ સમજાવ-
વાનો નથી, એથી વાચક સૂત્રોના અર્થ સમજે છે એમ માનીને એ આગળ
ચાલે છે. મન્યના પ્રારંભમાં લેખકે અન્યેક શબ્દ આ રીતે સમજાવ્યો છે,
પણ આગળ ચાલતાં કેમ જાણે એ ત્વરામાં દોષ એમ જણાય છે અને
મન્યના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રમાણમાં સહેલા પુષ્કળ શબ્દોનો એમણે ઉલ્લેખ પણ
કર્યો નથી. પરિભાષાનો ઉપયોગ એ ભાગ્યેજ કરે છે,^{૧૫} અને મૂળ મંરૂત-
માથી કથા ફેરફાર વિના પ્રાકૃતમાં લેવાયેલા શબ્દો, જેવા કે ઉપરિ, ઘરે
આદિને સમજાવતા નથી.

૧૧. જિરકો, પૃ. ૨૭૮

૧૨. શુભો મંગલ શ્લોક—

પ્રણમ્ય પરમે ય્યોતિર્ણોત્તાશેવશાદ્મયમ્ ।

સિદ્ધેમાટમાપ્યાયરૂપસિદ્ધિર્નિધીયતે ॥

૧૩. સંદ્રુતલક્ષણે ધાતુપ્રત્યયાદિસિદ્ધાયાં પ્રકૃતો પથાદ્ દિમ્ભયાદિવિધિ-
રનયા પ્રાકૃતલક્ષણેડમિપ્રાયઃ । પ્રસ્તાવના

૧૪. પ્રાકૃતલક્ષણસિદ્ધો પ્રકૃતિમાષાય તદનન્તર વિમક્ત્યાદિપ્રીકયા
ક્તંત્યા, માન્યયા, કમમન્નપ્રસજાત્ । પ્રસ્તાવના

૧૫. માત્ર બે વિરલ ઉદાહરણો છે—(૧) નિમિત્તામત્તે નૈમિત્તિકસ્ય ગમ્યામાત્રઃ ।
પ્રા.મ., ૧-૬; (૨) અત્ર સ્થાનિત્વપરિમાણયા મનિસ્થાધયજાન્ સ્થ્યાદેશે સ્વાગુરપતિ. ।
પ્રા.મ., ૩-૧૮૦

૨૮૦. હેમચન્દ્રના આઠમા અધ્યાયના ચાર પાદમાંનાં કેટલાંયે સૂત્રોને નરચન્દ્રે આ વિવરણમાં ટાંચ્યાં છે. કેટલાંક સૂત્રોને તેઓ બિનઅગત્યનાં ગણતા જણાવ્યું છે. અપવાદરૂપ ફેરફારો તથા કેવલપ્રયોગીની ચર્ચા કરતાં સૂત્રો (૨-૧૯૩ થી ૨૦૩), કેટલાંક પ્રારંભિક સૂત્રો (૧-૨ અને ૧-૩) તથા સર્વનામોનાં રૂપાખ્યાનો આપતાં સૂત્રો (૩-૧૦૭ થી ૧૭, ૪-૩૭૨ થી ૩૭૬) ઉપર તેમણે વિવરણ કયું નથી.

૨૮૧. 'પ્રાકૃત પ્રબોધ'ને અતિ નરચન્દ્રે નોંધ્યું છે તે પ્રમાણે, આ ગ્રન્થ એમના શિષ્યોની વિનંતિથી રચાયેલો હતો.^{૧૧} નરચન્દ્રનું 'અનર્ધરાધવ'ટિપ્પણ એ નાટકના અભ્યાસ માટેની વિદ્યાર્થીઓની માર્ગદર્શિની જે તેમ 'પ્રાકૃત-પ્રબોધ' પાસુ પ્રાકૃત શબ્દોનું બંધારણ સમજવા માટેનું વિદ્યાર્થીઓને સરળ થઈ પડે એવું પુસ્તક છે. આ દૃષ્ટિએ નરચન્દ્રે પ્રારંભમાં જ પોતાના વિષય-નિરૂપણની મર્યાદા નિશ્ચિત કરેલી છે, અને આ પ્રકારની રચનાઓ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ એમ છીએ કે પોતાના શિષ્યોના અધ્યયનની અપેક્ષાઓ વિશે તેઓ કેટલી કાળજી રાખતા હતા.

પ્રકરણ ૧૬

છન્દઃશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ

સંસ્કૃતમાં છન્દઃશાસ્ત્ર

૨૮૨. છન્દસ અથવા છંદોનું શાસ્ત્ર એ પણ, વ્યાકરણની જેમ, જ વેદાંગોમાંનું એક છે. વૈદિક છંદોનું મૂળ સંભવતઃ ભારત-દર્શનની મુગ જેટલું પ્રાચીન હોય, પણ છંદોના બંધારણ પરત્વે ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર થવા માંડ્યો ત્યારથી છન્દઃશાસ્ત્રનો પ્રારંભ થયો એમ ગણી શકાય. ભારતીય સાહિત્યમાં આ પ્રકારના પ્રયત્નો સૌથી પહેલાં 'સામવેદ'ના 'નિદાનસૂત્ર'માં, 'શંખ્યાયન શ્રૌતસૂત્ર' (૭-૨) માં, 'ઋક્પ્રાતિશાખ્ય'માં તથા કાન્યાયનની 'અનુક્રમણિ'માં જોવા મળે છે. "વૈદિક અને પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યના યુગોની વચ્ચે થયેલા છંદોના વિકાસ પરત્વે છન્દઃશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાંથી કશી માહિતી

૧૧. 'પ્રાકૃત પ્રબોધ'ના છેલ્લો મ્લોક જુઓ—

માનાવિષૈવિરચિતાં ત્રિગુણેઃ સ્વયુદ્ધવા
તાં સ્પષ્ટિદિમલિભામલોકય ત્રિધૈઃ ।
અભ્યર્ચિતો મુનિરતુઙ્ગતત્ત્વપ્રદાય-
મારત્પમેનશ્વરોન્નરચન્દ્રનામા ॥

મળતી નથી. અન્યેક ચરણના નિશ્ચિત માપવાળા હોય, જેમાં અન્યેક ચરણ એ જ નમૂના ઉપર રચાયેલું હોય, છતાં જેઓની વચ્ચે સંપૂર્ણ વિરામ કે યનિ અને વાર્ધપણે આવે એવી બીજી અને ત્રીજી પંક્તિની તુલનાએ પહેલી બે અને છેલ્લી બે પંક્તિ જેમાં પરસ્પર સાથે વધુ નિકટતાથી જોડાયેલી હોય એ પ્રકારના હોવાનો વિકાસ કેવી રીતે થયો એની ચર્ચા કરવાનો ભાગ્યેજ કાંતો અર્થ છે.^૧ પિંગલનાં સૂત્રોમાં વૈદિક હોવાનો એક વિભાગ છે, પણ એકંદરે આખોયે અન્ય પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતની હોદારચનાને લગતો છે. પિંગલે જેમણે ઉલ્લેખ કરેલો છે એવા હંદશાસ્ત્રના પ્રાચીનતર લેખકોમાં કૌટુંબિક, ટંકી, મારક, કાશ્યપ, દેવત, રાત અને માંડવ્ય છે.^૨ હંદશાસ્ત્રકાર પિંગલનું નામ કાળાન્તરે એટલું લોકપ્રચલિત થયું કે ‘પિંગલ’ શબ્દ હંદશાસ્ત્રનો જ વાચક બન્યો. ઇ. સ.ના ૧૩ મા અથવા ૧૪ મા સૈકામાં રચાયેલા પ્રાકૃત હોદી વિશેના એક અન્યનું નામ ‘પ્રાકૃત પિંગલ’ છે અને શુજરાતી જેવી અર્વાચીન ભાષાઓમાં પણ ‘પિંગળ’ શબ્દનો ‘હંદશાસ્ત્ર’ એવો અર્થ થાય છે. વિદ્વાનો માને છે કે ભરતના ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ના અધ્યાય ૧૪ અને ૧૫ જેમાં હોદીની ચર્ચા છે તે કરતાં તથા ‘અભિપુરાણ’ના એને લગતા અંગ્રો કરતાં પિંગલ વધારે જૂના સમયમાં થયેલો છે.^૩ આ પ્રાચીન અન્યકારોની પછી હંદશાસ્ત્રને લગતી અનેક રચનાઓ મળે છે. ‘જુતબોધ’ નામે એક નાની રચનાનું કર્તૃત્વ કાલિદાસ ઉપર આરોપવામાં આવે છે, પરન્તુ એનો કર્તા ‘શકુન્તલા’ અને ‘રઘુવંશ’ના કર્તાથી અલિખ છે એમ માનવા માટે કોઈ પુરાવો નથી. વરાહમિહિરકૃત ‘જુતસંહિતા’ના (ઈ. સ. ૫૫૦ આસપાસ) અધ્યાય ૧૦૪ માં ગ્રહોના સંચલનની સાધોસાધ વિવિધ વૃત્તોનાં બધારથી પણ વર્ણવ્યાં છે. ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકાની આસપાસ આપણને ક્ષેમેન્દ્રકૃત ‘મુવૃત્તલિલક’ મળે છે, એ નોંધપાત્ર એટલા જ માટે છે કે કર્તા પોતાના વિષય પ્રત્યે માત્ર વ્યવહારુ નહિ, પણ સૌન્દર્યલક્ષી દૃષ્ટિએ જુએ છે. ઇ. સ. ના ૧૨ મા સૈકામાં હેમચન્દ્રે હંદશાસ્ત્ર વિશેનો પોતાનો મહાઅન્ય ‘હન્દોનુશાસન’ લખ્યો, જે ખાસ કરીને પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ હોદોને લગતા વિસ્તૃત નિરૂપણને કારણે ધણો મહત્વનો છે.

૧. કૌય, સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૪૧૭

૨. કૃષ્ણમાચારિયર, ક્લાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૬૦૨

૩. કૌય, ઉપર્યુજ, પૃ. ૪૧૬

અમરચન્દ્રકૃત 'જન્દોરનાવલિ'

૨૮૩. વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળના એક અગ્રગણ્ય સભ્ય અમરચન્દ્ર-
રેએ 'જન્દોરનાવલિ' નામે જન્દોરનાવલિ એક ગ્રન્થ પણ રચ્યો છે.
મરચન્દ્રસૂરિ હેમચન્દ્રની પછી લગભગ એક સૈકે થયા છે. એમના ગ્રન્થ
૧૨ હેમચન્દ્રના 'જન્દોરનાવલિ'ની ધણી અસર છે અને કેટલીક વાર તો તેઓ
તાના એ મહાન પુરોગામીને શબ્દશઃ અનુસરે છે. 'જન્દોરનાવલિ' હજી
પ્રકટ છે. મેં જોયેલી એની કેટલીક હસ્તપ્રતોમાંથી એકેયમાં ગ્રન્થાગ્ર નોંધેલું
થી, પણ મેં કરેલી સ્થૂલ ગણતરી અનુસાર 'જન્દોરનાવલિ'નું ગ્રન્થાગ્ર
આશરે ૮૨૦ શ્લોકનું છે. હેમચન્દ્રનું 'જન્દોરનાવલિ' આ કરતાં ઘણું વિસ્તૃત
અને સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત એનું ગ્રન્થાગ્ર આશરે ૩૧૨૪ શ્લોકનું છે.^૪
મામ 'જન્દોરનાવલિ'નો વિસ્તાર 'જન્દોરનાવલિ' કરતાં ચોથા ભાગનો હોય
વાલાવિક રીતે જ એનું નિરૂપણ તુલનાએ ગંધિષ્ઠ છે; જોકે ગ્રન્થની સામાન્ય
આયોજનામાં તો હેમચન્દ્ર સાથે એનું આશર્યજનક સામ્ય છે આપણે
અગાઉ જોયું છે તેમ (પૃષ્ઠ ૧૦૬ અને ૨૬૯), અમરચન્દ્રે 'કાવ્યકલ્પલતા'માં
'જન્દોરનાવલિ'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને આ સંક્ષિપ્ત રૂપે તેમણે કવિ-
શિક્ષાવિષયક પોતાની રચનાના જોડ-ગ્રન્થ તરીકે લખી હોય એ મંલવિત
છે, કેમકે બન્ને ગ્રન્થો કાવ્યરચનામાં પ્રત્યક્ષ મહત્વના વિષયોની ચર્ચા કરે છે.

૨૮૪. 'જન્દોરનાવલિ' ના અધ્યાયોમાં વહેંચાયેલ છે. પહેલો
સંજ્ઞાધ્યાય છે;^૫ એમાં આ ગ્રન્થમાં પ્રયોજેલી વર્ણગણ, માત્રાગણ, વૃત્ત,
સમવૃત્ત, વિષમવૃત્ત, અર્ધસમવૃત્ત, પાદ, યતિ આદિ સંજ્ઞાઓ સમજાવેલી છે.
બીજો સમવૃત્તાધ્યાય છે;^૬ એમાં વિવિધ સમવૃત્તોની ચર્ચા છે, એમાં
છેવટે વિવિધ દંડકોની ચર્ચા છે અને એમાં ગણની વ્યવસ્થા સમજાવેલી છે.^૭
ત્રીજો અર્ધસમવૃત્તાધ્યાય^૮ અને ચોથો ચિપ્પમવૃત્તાધ્યાય^૯ છે; અને બન્ને
અનુક્રમે સમ અને વિષમ વૃત્તોની ચર્ચા કરે છે. પાંચમો માત્રાવૃત્તાધ્યાય છે;
આમાં અને ગીતિ જેવાં માત્રાવૃત્તો અને એના વિવિધ પ્રલેહોનાં લક્ષણ એમાં

૪. 'જેન ગ્રન્થાવલિ,' પૃ. ૩૧૭

૫. સર ૦ જન્દોર: અ, અધ્યાય ૧, સંજ્ઞાધ્યાય:.

૬. સર ૦ એ જ, અધ્યાય ૨, સમવૃત્તવ્યાવર્જન:.

૭. હેમચન્દ્ર પછી બીજા અધ્યાયને અંતે વિવિધ દંડકોનાં લક્ષણ ચર્ચા છે.

૮-૯. સર ૦ જન્દોર: અ, અધ્યાય ૩, અર્ધસમવિષમવૃત્તાલીપ્પમાત્રાસમવાદિવ્યા-

આપેલાં છે. સાતમે પ્રસ્તાગધ્યાય^{૧૦} છે, જેમાં વિવિધ પ્રકારનાં ઇદી-મિશ્રણને પરિચયે થતી સૃષ્ટિઓનો વિચાર કરેલો છે. સાતમે પ્રાજ્ઞ-છન્દોઽધ્યાય^{૧૧} છે; ગાથા, આર્ચા, ગલિત, ખંજક, દ્વિપદી, ખંડગીતિ આદિ પ્રાકૃત ભાષાનાં માત્રાવૃત્તોના વિવિધ પ્રકારોની એમાં ચર્ચા છે. આઠમે નવમે અધ્યાય અનુક્રમે ઉત્તમાદિપ્રતિપાદન^{૧૨} અને પટ્પદીદ્વિપદી-ચતુષ્પદીધ્યાયર્ણન^{૧૩} છે; એમાં હન્સાહ, રાસક, દ્વિપદી, ચતુષ્પદી, રાસાવલય, અડિલા, વસ્તુ, કર્પૂર, કુંકુમ, વદનક, ધવલમંગલના વિવિધ પ્રકાર, કુલ્લક, ઝંખક, ઉલ્લાસ, ચતુષ્કલ, પટ્કલ, પટ્પદી અને બીજા અનેક અપભ્રંશ ઇદીનાં બધારણુ આપ્યાં છે. વળી કર્નાએ આ ઇદીના પેટાપ્રકારો આપ્યા છે, એનાં વિવિધ મિશ્રણો કરી જનાવ્યાં છે, અને અપભ્રંશ પદરચનામાં અગ્રન્યાં મંધિ, કડવક અને મુવનાં લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે.

૨૮૫. અમરચન્દ્રે પોનાના ગ્રન્થમાં મંખ્યાબધે આધારો ટાંક્યા છે. બીજા અને ત્રીજા અધ્યાયમાં જુદા જુદા ઇદીનાં વૈકલ્પિક નામોની ચર્ચા કરતાં તેમણે ભરત, જયદેવ,^{૧૪} પિંગલ અને સ્વયંભૂના^{૧૫} અભિપ્રાયોનો નિર્દેશ કર્યો છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં તેમણે ધનપાલ (ઈ. સ.નો ૧૦ મો સદી) અને હેમચન્દ્રે રચેલાં પદોનાં અવતરણુ આપ્યાં છે. સાતમા અધ્યાયમાં તેઓ રાજા કુમારપાળની પ્રશંસાનું એક પ્રાકૃત પદ (સિરિમૂલરાયભૂવકુલગ-

૧૦. સર. ૦ એ ૪, અધ્યાય ૮, પ્રસ્તાગધિવ્યાવર્ણન.

૧૧. સર. ૦ હન્દ: અ, અધ્યાય ૪, આર્યાગલિતદરસકલ્પીર્પકવ્યાવર્ણન.

૧૨. સર. ૦ એ ૪, અધ્યાય ૫, ઉત્તમાદિપ્રતિપાદન.

૧૩. સર. ૦ એ ૪, અધ્યાય ૬, પટ્પદીચતુષ્પદીસાદન; અધ્યાય ૭, દ્વિપદીધ્યાવર્ણન.

૧૪. જયદેવે હન્દ:શાસ્ત્ર વિશે સૂત્રપદ્ધતિએ એક ગ્રન્થ રચ્યો હતો. અભિનવગુપ્તે (ઈ. સ. ૧૦૦૦ આસપાસ) 'નાટ્યશાસ્ત્ર' ઉપરની 'અભિનવમારતી' માં હન્દ:શાસ્ત્ર અને સંજીતના નિષ્ણાત તરીકે જયદેવનો હસ્તેખ કર્યો છે (કુપ્તુમાચાર્યિયર, ક્વાસિકલ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૬૦૨); અને તેથી જયદેવ અભિનવગુપ્તની પૂર્વે થઈ ગયો હતો એ સ્પષ્ટ છે.

૧૫. બે સુમસિદ્ધ અપભ્રંશ કવિઓ ચતુર્થા સ્વયંભૂ અને એના પુત્ર ત્રિભુવન સ્વયંભૂ વિશે આપણે જાણીએ છીએ. તેઓ ઈ. સ. ના આઠમા અને દશમા સદીની વચ્ચે થઈ ગયા (શ્રી. મધુસૂદન મોદી ભાવિ, પૃ. ૧, પૃ. ૫૭ થી આગળ). અમરચન્દ્રે જેનો મત ટાંક્યો છે તે સ્વયંભૂ આ બે અપભ્રંશ કવિઓમાંનો જ એક છે કે કેમ એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય એમ નથી.

યણમયંક૦) ઉતારે છે તથા ‘સ્તનાવલિ’માંથી પણ એક પ્રાકૃત પદ ટાંકે છે (કુલુમાઠહપિઞ્જદ્વઅઞ્ઞ૦ ૧-૧૩). આ અધ્યાયથી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ જોવાનું નિરૂપણ શરૂ થાય છે, અને હેમચન્દ્રકૃત ‘જનદોનુશાસન’ જે ‘જનદ-શ્રુદ્ધામણિ’ તરીકે પણ ઓળખાય છે એનું આ વિષયમાં ત્રણ નિખાલસપણે કર્તા સ્વીકારે છે.^{૧૬} અપભ્રંશ જોવાની ચર્ચા કરતા અધ્યાય આઠ અને નવ પણ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ઘણા રસપ્રદ છે, કેમકે અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી મંખ્યાનપદ પદો એમાં ઉદ્ભૂત કરવામાં આવ્યાં છે. કર્તા ‘જનદોનુશાસન’ના ત્રણી હોઈ જેટલાંક અવતરણો એમાંથી પણ લેવાયાં છે. સાહિત્યના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અગત્યનાં એવાં જેટલાંક અવતરણો આપણે અહીં જોઈશું. પાંચમા અધ્યાયમાં એક રથને મુજ કવિના પાંચે દૂહાની વૃલના કામદેવનાં પાંચ બાણ સાથે કરવામાં આવી છે—

વૃહલ્લઠ વાહોહજલુ નયણા કંચુવિ સમઘણ ।

इय मुंजि रह्या दूहडा पंचवि कामहु पंचसर ॥^{૧૭}

“વૃહલ્લઠ૦, વાહોહજલુ૦, નયણા૦, કંચુવિ૦, સમઘણ૦ (એ શબ્દોથી શરૂ થતા) મુજે રથેલા પાંચે દૂહા (બાણે કે) કામદેવનાં પાંચ ॥૧૮ છે.”

આ પાંચમાંથી બે દૂહા કર્તાએ ટાંક્યા છે—

वृहल्लठ चुण्णीहोइसइ मुद्धि कयोलि निहिसत ।

निहद्धउ सासानलिण वाहसलिलसंसिसत ॥^{૧૯}

“મુદ્ધિ ! કપોલ નીચે મૂકેલો (તારો) ચૂલો શ્વાનાનલથી દાઝવા પછી (તારો) અશ્વના સલિલથી સિંચાતાં લાંગીને જૂકા થઈ જશે.”

तं तेतिठ वाहोहजलु सिहिणं निह वि न पत्त ।

छिमछिमिधि गंडत्यलिहिं तिमसिमिधि समत् ॥^{૨૦}

૧૬. પ્રાકૃતાનુયોગીનિ છન્દાસિ કતિચિદ્ મુવે ।

एषा च लक्षणे लक्ष्यं निमित्तव्याप्तिं प्रयच्छ प्रयच्छ ॥

भीहेमसूरिप्रणीतछन्दसूत्रामणेरिह ।

निमित्त किञ्चित् चान्यत्प्रमाणस्य छन्दोऽभिवाञ्चिनम् ॥ (૭, ૧-૨)

૧૭. જુઓ છન્દઃ અ, ૧-૨૦ ઉપરની રીકા.

૧૮. જુઓ એ જ. આ દૂહો નવવા પાઠાન્તર સાથે હેમચન્દ્રના ‘પ્રાકૃત

પ્રકરણ’ (૪-૩૬૫)માં પણ છે.

૧૯. એ જુઓ જ.

“ એટલું બધું અશ્રુપ્રવાહનું જળ ખરેખર રતનો મુધી પણ પહોંચી ન શક્યું. હમહમ-સમસમ એવા અવાજ સાથે એ (ઉપ્પુ) ગંડચલ ઉપર જ સમાપ્ત થયું (સુકાર્ષિ ગયું).”

આ દૃહાઓનો કર્તા મુંજ કવિ કાણુ હતો એ આપણે ચોક્કસપણે જાણતા નથી. ‘પ્રગન્ધચિન્તામણિ’માં મુંજના નામચળા નવ અપત્ર દૃહા છે ૨૦ ત્યાં મુંજ એ માગવાનો મહાન વિદ્યાવિલાસી રાજા છે, ઈ. સ. ના ૧૦મા સૈકામાં થઈ ગયો. મુંજને નામે ચરેલા અને હેમચંદ તથા અમરચંદ્રે ઉદ્ધૃત કરેલા ઉપર્યુક્ત અપત્ર શ દૃહા આ કવિ-રાજાન રચના હોય એ શક્ય છે.

પ્રકરણ ૧૭

ન્યાયગ્રન્થ

વૈશેષિક દર્શન અને ‘ન્યાયકન્દલી’

૨૮૬. હવે શ્રીધરકૃત ‘ન્યાયકન્દલી’ (ઈ. સ. ૯૯૧) ઉપરનું નરચંદ્ર-સૂરિનું ટિપ્પણ આપણે લઈએ. કણ્યાદનાં વૈશેષિક ‘સૂત્રો’ના પ્રથમપાદકૃત ભાષ્ય (ઈ. સ.નો ૫ મો સૈકા) ઉપરની ‘ન્યાયકન્દલી’ એ ટીકા છે. વૈશેષિક અને ન્યાય એ પરંપરાગત પદ્ધર્શનોમાનાં બે છે. પ્રારંભિક કાળમાં આ બન્નેય સ્વતંત્ર વિચારપ્રવાહો તરીકે વિકસ્યાં હતાં. ન્યાયનો ઉદ્ભવ વાસ્તવિક રીતે જોતાં બ્રાહ્મણ્યમ્-ધોમાંની એ વિશેની પ્રાચીનતર ચર્ચાઓમાંથી થયો છે, જેની વ્યવસ્થા પાછળથી મીમાંસાના એક વિભાગ તરીકે થઈ હતી. ખરી રીતે ન્યાય અથવા તર્ક, યોગ્ય રૂપાન્તર સાથે, પ્રત્યેક ભારતીય ચિન્તન-પરંપરા-વૈદિક કે બૌદ્ધનો અગત્યનો અંશ બન્યો હતો. પરંતુ ઇસવી સનની પ્રારંભિક શતાબ્દીઓમાં ગૌતમે ‘ન્યાયસૂત્ર’માં સુવ્યવસ્થિત કરેલી પરિપાટી અનુસાર ન્યાયનું અલગ દર્શન બન્યું અને એને દર્શન તરીકે પૂર્ણ બનાવવા ખાતર વૈશેષિક તત્ત્વમીમાંસા (Metaphysics)નો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો. ‘વૈશેષિકસૂત્રો’ એ ‘ન્યાયસૂત્રો’ કરતાં પ્રાચીનતર હોવાનું મનાય છે.^૧ મુખ્યત્વે પરમાણુવાદના પાયા ઉપર રચાયેલ વૈશેષિક એ મૂળ તત્ત્વમીમાંસાનો એક મંપ્રદાય હતો. પ્રારંભિકાળે એની પોતાની એક પ્રમાણપદ્ધતિ હતી; પણ પાછળથી ન્યાય અને વૈશેષિક એ પરસ્પરમંબદ્દ દર્શનો બન્યાં, જેમાં

૨૦. મતિ, પૃ. ૨૩-૨૪

૧. કાપ : ઇન્ડિયન લોજિક એન્ડ ઓટેમિસમ, પૃ. ૨૩-૨૪

વૈજેષિક તત્ત્વમીમાસાના અગ્રને પ્રાધાન્ય આપ્યું, ન્યારે ન્યાયે તાર્કિક અગ્ર ઉપર ભાર મૂક્યો.

૨૮૭. વૈજેષિક દર્શનના સાત પદાર્થોનો પ્રારંભિક ઇતિહાસ આ લેખમાં મુશ્કેલ છે, પન્તુ એટલું કહી શકાય કે પગ્માણુનાદ તથા ત્રિગોપનો સિદ્ધાન્ત ઘણો પ્રાચીન છે, અને એના પુરાના પાલિ ત્રિપિટક તથા જૈન આગમ સાહિત્યમાંથી મળે છે ‘મિલિન્દપણ્થ’ (ઈ સ ના ૧ લા સૈકા આસ પાસ)^૨ ‘નીતિ’ (અર્થાત ‘ન્યાય’) અને ‘વૈજેષિક’ શબ્દો^૩ આવે છે ‘સ્થા નાગસૂત્ર’ (અધ્યયન ૭), ‘સમનાયાગસૂત્ર’ (૫ ૪૦) આદિ જૈન આગમ સાહિત્યના અન્યોમાં તથા ‘વિગેષાસ્થક ભાષ્ય’ (ગાથા ૨૪૫૧-૨૫૦૮)માં ‘તેગસિય’ અથવા ત્રૈશિક નામે દર્શનનો ઉલ્લેખ છે આ દર્શનના મિદ્ધા નોનો જૈન અન્યોમાં આવેલો સાગ્ર ૨૫૮ રીતે કણ્ઠાદમ્ભત વૈજેષિક છે ૪ પ્રકૃતિનું બધારણ સમગ્રના માટે જૈનો એક પ્રકારના પગ્માણુનાદનો-પુદ્ગલોને લગતા નાદનો સ્વીકાર કરે છે જનોના આ પુદ્ગલનાદ અને વૈજેષિકના પગ્માણુનાદ વચ્ચે કઇક સબધ હોય એમ જણાય છે મધ્યકાળના કેન્દ્રાક જૈન લેખમાં વૈજેષિક અન્યો ઉપર નીકાઓ લખી છે એનો ખુલાસો પણ આમાંથી મળી રહે છે નગચન્દ્રસૂરિએ પ્રશસ્તપાદબાધ્યની ટીકા ‘ન્યાય કન્દલી’ ઉપર દિપ્પણુ રચ્યું તથા રાજગેખરસૂરિએ (ઈ સ ૧૩૪૯ આસ પાસ) એ જ અન્ય ઉપર પન્નિકા રચી તેમાં તેઓ પોતાની પૂર્વેની આ પરંપરાને અનુસરતા હતા.

૨૮૮. પ્રશસ્તપાદબાધ્ય ઉપરની જૂની ટીકાઓ જેવી કે વ્યોમશિલા ચાર્યજૂન ‘વ્યોમનતી’ (ઈ સ નો ૭મો સદી),^૪ ઉદયનાચાર્યજૂન ‘કિરણાનલિ’ (ઈ સ ૯૮૪) અને ‘શ્રીવરાચાર્યજૂન ‘ન્યાયકન્દલી’નો વૈજેષિક દર્શનના અભ્યાસીઓ ઉપર ભારે પ્રભાવ રહ્યો છે, અને એ ટીકાઓને પ્રવૃત્ત દર્શન ના ઇતિહાસમાં મીમાંસિકૃતરૂપ ગણનામાં આવે છે ‘ન્યાયકન્દલી’ સમેત ઉપર્યુક્ત ટીકાઓ નિઘાર્થીઓમાં ઘણો પ્રચાર પામી હતી અને તર્ક શાસ્ત્રના ઉચ્ચત્તર અધ્યયનમાં પારંપરિક તરીકે તેઓનો ઉપયોગ થતો હતો ગુજરાતના ત્રિલોક અને પરિસ્થિતિ હતી, કેમકે ‘ન્યાયકન્દલી’ ઉપરની ગણ્ય નર ટીકાઓમાંની જે-નચન્દ્રસૂરિનું દિપ્પણુ અને ગજગેખરસૂરિની પન્નિકા-

૨ વિન્દરનિસ એ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર, ૫ ૨, ૫ ૧૭૫

૩ કીય ઉપર્યુક્ત ૫ ૧૪

૪ એન, ૫ ૧૪

૫. મહેન્દ્રકુમાર સાસી, ‘પ્રમૈયકમવમાર્ત’, પ્રસ્તાવના, ૫ ૮૫ી આમળ

અગાઉ સૂચ્યું છે તેમ, ગુજરાતમાં રચાયેલ છે; મહાન તાર્કિક વાદી દેવસૂરિએ (ઈ. સ. નો ૧૨મો શ્લોક) પોતાના ‘રયાદાદરનાકર’માં શ્રીધરનો નામ દધને અથવા ‘કન્દલી’કાર તરીકે વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એમાંથી અવનરણ પણ આપ્યાં છે (દાદાદરણ તરીકે જુઓ પૃ. ૩૨૮, ૪૧૨, ૪૧૬, ૮૫૨, ૯૨૩, ૯૫૫દિ); અને ગુજરાતના ખીજ એક જન લેખક જયસિંહસૂરિએ ભાસર્વજનકૃત ‘ન્યાયસાર’ ઉપર પોતે રચેલ ટીકા ‘ન્યાયનાત્પર્યદીપિકા’માં (ઈ. સ. ૧૩૬૬ આસપાસ) ‘ન્યાયકન્દલી’ના કર્તાના અભિપ્રાયની માનપૂર્વક નોંધ કરી છે (તથા ચ પ્રતિપાદ્યાશ્ચકાર શ્રીકન્દલીકારઃ, પૃ. ૪૭). ‘ન્યાયકન્દલી’ ઉપરના નરચન્દ્રસૂરિના ટિપ્પણનું અહીં આપણે અવલોકન કરીશું. અગાઉ જાતાવ્યું છે તેમ (પૃ. ૧૧૯), તેઓ કેવળ ન્યાયશાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા, એટલું જ નહિ, અલંકારશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ અને જ્યોતિષ જેવાં શાસ્ત્રોમાં પણ પ્રવીણ હતા.

‘ન્યાયકન્દલી’ ઉપરનું નરચન્દ્રસૂરિનું ટિપ્પણ

૨૮૯. વૈશેષિક સૂત્રો ઉપરના પ્રશસ્તપાદના લાખ જેવા શકવર્તી ગ્રન્થનું ‘ન્યાયકન્દલી’ વિવરણ કરે છે અને એથી ‘ન્યાયકન્દલી’ ઉપર ટિપ્પણ લખનાર નરચન્દ્રસૂરિ ઉત્તમ નૈયાયિક ઉપરાંત અન્ય દર્શનોના પણ જાંડા વિદ્વાન હોય એ સ્વાભાવિક છે. નરચન્દ્રસૂરિનું ટિપ્પણ હજી અપ્રસિદ્ધ છે; અંગ્રેજીમાં મારુ આ પુસ્તક ૧૯૪૯ માં લખાયું ત્યારે હસ્તપ્રતો ઉપરથી જ એ ટિપ્પણનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારપછી શ્રી. જિતેન્દ્ર જેટલીએ એ ટિપ્પણનું મંપાદન કરવા સાથે ન્યાય-વૈશેષિકમાં જૈન વિદ્વાનોએ આપેલા ફાળાની મંજોરનામક સમીક્ષા કરીને પીએચ. ડી.ની ઉપાધિ મેળવી છે, પણ તેમનો એ મહાનિબંધ પણ હજી અપ્રકટ છે. પ્રસ્તુત ટિપ્પણનું ગ્રન્થામ્ ૫૨૦૦ શ્લોકનું છે,^૧ અને એ રીતે ‘ન્યાયકન્દલી’ની તુલનાએ તે બહુ મંદિમ છે, આમ હતાં નિરૂપિત વિષય ઉપરનું લેખકનું મંપૂર્ણ પ્રજ્ઞા તથા એમની સરલ વિવરણપદ્ધતિ એમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. નરચન્દ્રસૂરિ જે કે સુરત જૈન હતા, હતાં પણ આ ટિપ્પણ તેમણે વૈશેષિક દર્શનના અનુયાયી તરીકે લખ્યું છે. આમ કરવામાં કર્તા વાચરપતિમિત્ર (ઈ. સ. ૮૪૧) જેવા મહાન ભારતીય પંડિતોની પ્રજ્ઞાલીને અનુસર્યાં છે, જેમણે વેદાન્ત, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા અને ન્યાય દર્શનના ગ્રન્થો ઉપર પ્રમાણબૂત વિવરણ લખ્યાં છે. જે ગ્રન્થ ઉપર પોતે ટીકા લખતા હોય તેને જ બરાબર વક્ષાદાર રહેવાની

એ પ્રણાલી હતી. ઉદાહરણરૂપ થોડાક અવનરણો આ વસ્તુ યોગ્ય રીતે જ બતાવી શકશે,

૨૯૦. ‘ન્યાયકન્દલી’ના મંગલ શ્લોકમાંના અદ્વિતીયમ્ અને જ્ઞાનાત્મને એ શબ્દો ઉપર નરયન્દ્ર દીકા કહે છે—અદ્વિતીયત્વ વેદાન્તાભિપ્રાયેણ, વિઘટિતાનિ આશ્રિતાનાં બન્ધનાનિ યેન સ્વયં નિત્યમુક્તત્યાત્ ૧ અથવા મહેશ્વરોઽપિ પુરુષેષુ ઉત્તમ इति तस्यैव नमस्कारो, અગ્રાદ્વિતીયમિતિ ન વિઘટે દ્વિતીયો यस્ય, જ્ઞાનાત્મને इति જ્ઞાનધર્મવતે इत्यर्थः ૨ આત્મશબ્દો ધર્મેઽપિ ઘર્તતે यथा घटत्वं घटस्य स्वरूपं घटस्य धर्म इत्यर्थः ૩ આમ વેદાન્તાની દૃષ્ટિએ અર્થ ઘટાવવાની શરૂઆત કરવા છતાં નરયન્દ્રે છેવટે તો એ નૈયાયિકની દૃષ્ટિએ સમજાવ્યો છે.

એ જ રીતે ‘ન્યાયકન્દલી’એ (પૃ. ૫૭) ઉદ્ધૃત કરેલ પરાજ્ઞિ જ્ઞાનિ વ્યતુળત્ સ્વચમ્ભઃ તસ્માત્ પરાન્ પશ્યતિ નાન્તરાત્મા એ શ્લોકાર્થ ઉપર દીકા કરતા નરયન્દ્ર લખે છે—પરાજ્ઞિ જ્ઞાનિ इति । ब्रह्मा पराज्ज्ञि ब्राह्मार्थग्राहकाणीन्द्रियाणि सृष्ट्वांस्तत्कारणावस्मवाविशरीरान्तर्त्यर्तमाण आत्मा परान् शरीराण्युपादानयोग्यान् परमाणुष्वपश्यति । परो ह्यर्थ इन्द्रियैरेव ग्राह्यो नात्मना, इन्द्रियाणि च न परमाणुग्रहणे समर्थाणीति भावः । व्यतुणदिति तुहे रौधादिकस्य ह्यस्तन्या रूपम् ૪

ખીજે એક સ્થળે, ઈશ્વરેચ્છા પ્રકાયકાળે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે એ ન્યાય-વૈશેષિકની દૃષ્ટિએ નરયન્દ્રસૂરિ સમજાવે છે—સજ્ઞિહીર્ષેતિ (ન્યાય, ૫ ૫૧) । तावत्कालावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नकालसहकृतत्वमेवैश्वरेच्छाया उत्पादस्तस्या नित्यत्वात् । पयं प्रयत्नस्यापीति ૫ આવા ઉદાહરણો નરયન્દ્રની વિષયનિષ્પણ પદ્ધતિ બતાવી શકશે એવાં વધુ ઉદાહરણ પણ આપી શકાય, પરંતુ એટલું કહેતું બસ થશે કે તેઓ

૬ ન્યામટિ, પત્ર ૧ અહીં દર્શાવેલી પત્રસંખ્યા વડોદરાના શ્રી આત્મારામજી જૈન જ્ઞાનમંદિરમાંના મુનિશ્રી લંસવિજયજીના હસ્તલિખિત પુસ્તક બંડાર માંની ‘ન્યાયકન્દલી’ ટિપ્પણની હસ્તપ્રત નં ૨૭૦૯ ની છે

૭ એ જ, પૃ ૨૭, જો કે કંઈ ઉપનિષદ (૨ ૧-૧)માં આ ‘જગામા પરાહ અને માન્વજ્ઞમન્ પ્રગલિત પાઠ છે, જેમાં પરાહ=સામેની બાજુ’ અને અન્તરાત્મનુ=અન્તરાત્મનિ=આત્માને વિશે-અંતરાત્મામાં એવો અર્થ છે

૮. એ જ, પત્ર ૨૫

મતનું અનેક રથે 'ન્યાયકન્દલી'એ ખંડન કર્યું છે; અને નરયન્દ્રે પણ, આ દિપ્તિ લખતાં 'વ્યોમવતી'ના ગંભીર અભાર કર્યો હોય એમ જણાય છે. આ વસ્તુ ખાસ નોંધપાત્ર એટલા માટે છે કે શ્રીધરે નામ લીધા વિના 'ન્યાયેલા મન 'વ્યોમવતી'માંથી હોવાનું નરયન્દ્રે જ્ઞાતાનું છે. આવા થોડાક ક્લેષ અહીં હું ટાંકીશ—

(૧) કત્યાપ્રત્યયેનાનૂયતે इति-व्योमशिखेन व्याख्यातं तद्विधिनियेधाभावाद्दिप्रयोजनमिति इपयिप्यन्नन्यथा व्याचष्टे अथैव च (ન્યાક, પૃ. ૨) ।^{૧૩}

(૨) किमस्यास्तित्वे प्रमाणम् ? प्रत्यक्षमेव, त्वग्निन्द्रियव्यापारेण वायुर्वातीत्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तेरिति कश्चित् (न्याક, પૃ. ૪૬) । कश्चिदिति व्योमशिखः ।^{૧૪}

(૩) स्पर्शनप्रत्यक्षो वायुरुपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानत्वात् (ન્યાક, પૃ. ૪૬) । व्योमशिखमते तु शीतां वायुरित्याद्यौ जलादिस्पर्शोपलम्भेपि अन्धस्योष्णौ घट इतिवत् वायुप्रत्यक्षत्वम् ।^{૧૫}

(૪) अत्राह कश्चिद् (ન્યાક, પૃ. ૨૧૪) । अत्राह कश्चिदिति शब्दप्रमाणान्तरवादी व्योमशिखादिः ।^{૧૬}

૨૯૩. નરયન્દ્રશ્રિએ પોતાના દિપ્તિમાં આત્યન્તિકત્વના જે વિકલ્પો આપ્યા છે તે ઉપરથી તાર્કિકોની વાદપ્રધાન શૈલી વિશે તેમની અસાધારણ પ્રવીણતા જણાય છે. એ ખંડક નરયન્દ્રની તાર્કિક તરીકેની શક્તિ ઉપર અમોઘ પ્રકાશ પાડે છે, અને તેથી એ આખોયે અહીં ઉતાર્યો છે—તત્ત્વાદહિતનિવૃત્તિરાત્યન્તિકીતિ (ન્યાક, પૃ. ૪૧) । ननु किमिदमात्यन्तिकत्वं ? न तावन्निवृत्तस्य पुनरुत्पादस्तस्य संसारिसाधारण्यात्, संसारिणामपि यदुःखं निवृत्तं न तत्पुनरुत्पद्यते; नाप्युच्छिन्नतिः प्रलयेऽपि निर्वाणप्रसङ्गात्, नापि निवृत्तजातीयस्य पुनरनुत्पादः, कंऽयमनुत्पादो नाम ? किं प्रागभाव उत प्रच्यं-साभावोऽपेक्षेतराभाव, आहोस्विदत्यन्ताभावः ? तत्र न तावत् पूर्वप्रितयं संसारिसाधारण्यात्, नापि तुर्यः, स किं दुःखमात्रस्य

૧૩. એ જ, પૃ ૨૬-૨૭

૧૪. એ જ, પૃ ૨૪

૧૫. એ જ, પૃ ૨૪

૧૬. એ જ, પૃ ૧૪

(२) प्रधानान्मकत्वे सति (न्या३, पृ. १४४)। सांख्यहिं कार्यं प्रकृतितत्त्वकार्यमेवाभ्युपगम्यते, ततः कार्यकारणयोस्तादात्म्येऽतीन्द्रियकारणात्मकत्वान्कार्यजातम्याप्यतीन्द्रियतत्त्वप्रसङ्गः, वैशेषिकमते तु भेदाभ्युपगमाद् व्यणुकस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्कार्यस्योद्भूतरूपयत्वादिमामग्रीयज्ञान प्रत्यक्षतोपपद्यत एव ।^{२६}

(३) प्रधानस्य धिकारो महदिति (न्या३, पृ. १७१)। सांख्यमते हि प्रकृतिर्नाम प्रधानापरपर्यायं सर्वोत्पत्तिमत्कारणं प्रथमं तत्त्वमभ्युपगच्छन्ति। तद्विकारमहत्तत्त्वं तस्य चान्तःकरणं चित्तं चेति पर्यायो तद्विकारतत्त्वं, ततः पञ्चतन्मात्राणि स्पर्शनादीनि पञ्चयुद्धीन्द्रियाणि चाक्पाण्यादीनि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति। अत एव महदहङ्कारमनःमदित्तुर्बुद्धिकर्मेन्द्रियस्त्रयोदशेन्द्रियाण्युपपद्यन्ते ।^{२७}

(२) शेषः

(१) क्लेशकर्मणि (न्या३, पृ. ५८)। अविद्या-अस्मिता-राग-द्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः, कर्माणि योगादीनि, विपाका ज्ञान्यायुर्बुर्भागाः, आशया धर्माधर्ममस्काराः। संस्काराणां तु कैवलानामाशयत्वे कर्मशब्देन धर्माधर्मयोरभिधानम् ।^{२८}

(३) भीभांसा अने तेनी शाभाये।

(१) शब्दस्य हि निजम् (न्या३, पृ. २१६)। शब्दस्य हि निजमिति वैशेषिकमदृष्टमते सामान्यं प्रभाकरमते तु स्वरूपमेवेति ।^{२९}

(२) अग्रेके षदन्ति (न्या३, पृ. २१७) अग्रेके इति स्वतःप्रामाण्यवादिनो जैनभट्टपौद्धादयः, भाट्टादयो हि ज्ञानमेव प्रमाणमाहुः, वैशेषिकास्तु ज्ञानं धूमचक्षुरादिकमज्ञानं च प्रमाणमाहुरित्यज्ञानरूपप्रमाणाभिप्रायेणाह—प्रामाण्यमेव तावदिति ।^{३०}

(३) तर्किक स्यतो ज्ञायते (न्या३, पृ. २१८)। भाट्टाभिप्रायेण यस्मादेव ज्ञाततादेर्ज्ञानं ज्ञायते तस्मादेव स्वकीयात्प्रामाण्यमपि ज्ञायत इत्यत्र स्यशब्दः आत्मीयवचनः धोद्वप्रभाकरमते तु ज्ञानस्य

२६. अ. ७, पत्र ५३

२७. अ. ७, पत्र ५६

२८. अ. ७, पत्र ३७

२९. अ. ७, पत्र ६५

३०. अ. ७, पत्र ६६

સ્વસંવેદનત્યામ્યુપગમાત્ સ્વસ્માદાત્મન एव ज्ञायत इत्यत्र स्वशब्दः
आत्मवचनः ।^{૩૧}

(૪) ये तावत्पूर्वेति (ન્યાક, ૫ ૩૦૦) । जरस्मीमांसकमतोप-
मानमुपदर्शयान्तर्भावयति—ये तावत्पूर्वेति ।^{૩૨}

(૪) વેદાન્ત

(૧) यदाहुरेके (ન્યાક, ૫ ૯૭) । यदाहुरेके इति वेदान्त-
वादिन इत्यर्थः ।^{૩૩}

(૨) केचित्सामान्यवत् शुक्लादिगुणानपि व्यापकान् नित्याना-
हुस्तस्मિन्નિરાચરે—एतेनैकमिति (ન્યાક, ૫ ૯૮) ।^{૩૪}

(૩) ये तु शुक्तिकायामिति (ન્યાક, ૫ ૧૮૧) । ये इति
जरसंદાન્તિન. ।^{૩૫}

૨૬૬. નરયન્દ્રશ્રુતિ એક ઉત્તમ તાર્કિક હોવા ઉપરાત, ‘પ્રાકૃત
પ્રબોધ’નું અનલોકન કરતા આપણે જોયું છે તેમ (પૃષ્ઠા ૨૮૧), એક
ઉત્તમ વૈયાકરણ્ય પણ છે આ દિપ્તિયુગ્મા પણ તેમજે મધ્યાનધ શબ્દોની
વ્યુત્પત્તિ વ્યાકરણને આધારે આપી છે તથા કેટલેક ગ્રંથો વ્યાકરણવિષયક
સક્ષિપ્ત ચર્ચા કરી છે,^{૩૬} જે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર ઉપરનો એમનો કાળ
દર્શાવે છે

૨૬૭. નરયન્દ્રશ્રુતિના દિપ્તિયુગ્માથી ‘ન્યાયકન્દલી’ના કર્તા શ્રીધર વિશે
પણ કેટલીક અગત્યની ઐતિહાસિક માહિતી મળે છે ‘ન્યાયકન્દલી’ના
અતભાગ ઉપગ્રંથી જાણાય છે કે શ્રીધર ગૌડ દેશમાં રાઠ પ્રદેશનો નતની હતો
અને ત્યાંના રાજા પાંડુદાસની નિનિતિથી આ ગ્રંથ તેણે ગ્રંથો હતો ટૂંકમાં,
પાંડુદાસ શ્રીધરનો આશ્રયદાતા હતો હવે, નરયન્દ્ર પોતાના દિપ્તિયુગ્મા એક
સ્થળે લખે છે—**पाण्डुदासोऽयं ग्रन्थवृच्छिछव्य** ।^{૩૭} ‘ન્યાયકન્દલી’ની
ખનાગમની આવૃત્તિ (૫ ૯૩)માં અહીં ઘટોડય એવો પાંક છે આના
ઉપગ્રંથી અનુમાન થઈ શકે કે નરયન્દ્ર પાંડેની ‘ન્યાયકન્દલી’ની હસ્તપ્રતમાં

૩૧ એ જ, પા ૬૬

૩૨ એ જ, પા ૬૮

૩૩ એ જ, પા ૪૨

૩૪ એ જ, પા ૪૨

૩૫ એ જ, પા ૫૮

૩૬ એ જ, પા ૧૮, ૨૧ ૨૨, ૫૨ ક્રિયાદિ

૩૭ એ જ, પા ૪૦

કેટલાક મહત્વના પાપાન્તરો દત્તા અને પાકુદાસ એ શ્રીધરનો શિષ્ય હતો એની પરપરા નિદાન ગુજ્જનમા તો હતી નરચન્દ્રના ટિપ્પણમા શ્રીધરના ગુરુ તરીકે ભટ્ટાચાર્યનું નામ આપેલું છે—ગુરુમિરિન્દ્રિયજ્ઞા આન્તરુચ્યતે (ન્યાય, ૫ ૧૭/). ગુરુમિરિતિ મટ્ટાચાર્યરિત્યર્થ ૧૨૮ ‘ન્યાયકન્દલી’ના સુપ્રસિદ્ધ કર્તાના અગત છવ્વને લગતી આ હકીકત નોધપાત્ર છે, કેમકે ખીજા ઓઈ પણ સાધનમાથી એ મળતી નથી.

૨૬૯. આમ નચન્દ્રસૂત્રિ એક વ્યુપપન્ન તાર્કિક અને વિવિધ શાસ્ત્રોના જોડા નિકાન હોના છતાં ગચ્છત શાસ્ત્રોના દીકાકાગમા નન્દરે પડતી એક મામાન્ય ક્ષતિથી તેઓ મુખ્ય નથી ગીકાના પ્રારભમા તેઓ પૂરતો વિસ્તાર કરે છે, પણ ખાસ કરીને ઉત્તગર્ધમા તો, જાણે કે પોતાના સાહિત્યિક પ્રયત્નથી તેઓ થાકી ગયા હોય તેમ, એમનું નિરૂપણ પ્રમાણમા મક્ષિત્ત બની જાય છે ‘ન્યાયકન્દલી’ ઉપરના ટિપ્પણમા, મૂળ ગ્રન્થના પ્રારભમા આરતો દ્વ્યગ્રન્થ નચન્દ્રે પૂરતી વિગતથી સમજાવ્યો છે પણ ગ્રન્થના આગળ ચાલે છે તેમ તેમ એમનું નિરૂપણ ટૂંકું ને ટૂંકું થતું જાય છે દ્વ્ય ગ્રન્થની તુલનાએ ગુણગ્રન્થનું નિરૂપણ મક્ષિત્તત્વ બને છે, કર્મ અને સામાન્યને બહુ જનદાથી પતાની દીધા છે, વિશેષ ઉપર કશું લખવામા આવ્યું નથી, અને મામાન્ય વિશે માત્ર તથુ કે ચાત્ર પકિત્યો છે ‘ન્યાયકન્દલી’નું આ ટિપ્પણ ‘અનર્થરાધન’ ઉપરના ટિપ્પણ અને ‘પ્રાકૃતપ્રમેય’ની જેમ જ નિઘાર્થોએને સરલ માર્ગદર્શિની આપવાના ઉદ્દેશથી નરચન્દ્રે લખ્યું હોય, અથવા આ ટિપ્પણ શિષ્યો સમક્ષ તેમણે આપેલા વ્યાખ્યાનોની નોધરૂપે હોય જો એમ હોય તો એમાની એમની નિરૂપણ રીતિ માટે કઈક તર્કમાલ્ય કારણ આપી શકાય.

પ્રકરણ ૧૮

જ્યોતિષ ગ્રન્થો

જ્યોતિષવિષયક માહિત્ય

૨૭૦. ભારતમા ચિકિત્સેવી સૌથી પ્રાચીન વિદ્યાઓમાની એક જ્યોતિષ પણ હતી જ્યોતિષ એ છ વેદોંજો પૈકી એક છે “ યાજ્ઞવલ્ક્યમા અને ધર્મ સૂત્રોમા સુલ મહનો ખ્યાલ સ્વીકારાયેલો જોવામા આવે છે અને ધર્મસૂત્રો કહે છે કે ગચ્છદરબારમા જેમ પુરાહિત હોય તેમ જ્યોતિષી પણ હોવો જોઈએ, અને ૫ દીજનો તથા પુરોહિત અને જ્યોતિષીના મેવકોને ‘અર્ધ-

શાસ્ત્ર ' નીચલી દોટિના રાજકર્મચારીઓ તરીકે ગણાવે છે. ”^૧ વરાહ-મિહિરના મહાન ગ્રન્થ ‘જૃહત્સંહિતા’માંથી (ઇ. સ. ૫૫૦ આસપાસ) અત્યારે જેઓની રચનાઓ ઉપલબ્ધ નથી એવા જ્યોતિષશાસ્ત્રના લેખકો, જેવા કે અસિત, દેવસ, ગર્ગ, વૃદ્ધ ગર્ગ, નારદ અને પરાશરનાં નામ જાણવા મળે છે; અને તે ઉપરથી એ પણ જણાય છે કે વરાહમિહિરની પહેલાં પણ આ વિષયના પ્રમાણુલૂત ગ્રન્થો હતા. વરાહગિહિરમાં એક રથજે^૨ યવનો અર્થાત્ ગ્રીકોની જ્યોતિષશાસ્ત્રજ્ઞાની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે તથા મંરૂતમાં જ્યોતિષ શાસ્ત્રના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો સીધેસીધા ગ્રીક જ્યોતિષમાંથી લેવાયા છે,^૩ એથી લારનમાં આ વિદ્યાશાખા ઉપર ગ્રીક વિદ્યાની સ્પષ્ટ અસર હોવાનું સચિત થાય છે.

૩૦૦. પાછળના મંરૂત સાહિત્યમાં કેવળ જ્યોતિષશાસ્ત્રની જ નહિ, પણ તે સાથે મંથન ધરાવતી વિદ્યાઓ—શકુનશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, સ્વરોદય, હકરત, જ્ઞાનરત આદિ વિશે મંથ્યાબ્ધ રચનાઓ થયેલી જેવામાં આવે છે. હેઠ આગમકાળમાં બ્યારે ‘ગણિવિજ્ઞ’ અને ‘અગવિજ્ઞ’ જેવાં આગમે રચાયાં ત્યારથી માઠી અર્વાચીન કાળ સુધી આ તમામ વિદ્યાશાખાઓમાં જોનોએ મોંઘપાત્ર ફાળો આપ્યો છે,^૪ કેમકે જ્યોતિષ અને વૈદ્યક એ જૈન યતિઓના શોખ અને રસના વિષયો હતા તથા કેટલીક વાર એ તેમનો વ્યવસાય પણ બન્યા હતા. ગુજરાતમાં રચાયેલા જ્યોતિષના પ્રમાણુમાં જૂના ગ્રન્થોમાં ઇ. સ. ૧૧૬૦ માં કુમારપાળના રાજ્યમાં દુર્લભરાજે શરૂ કરેલા અને તેના પુત્ર જગદેવે પૂરા કરેલા ‘સામુદ્રિકતિલક’નો ઉલ્લેખ કરી શકાય. આ જગદેવે ‘સ્વપ્નચિન્તામણિ’ નામે સ્વપ્નશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ પણ રચ્યો હતો. આ પછી થોડા જ સમયમાં અજયપાળના રાજ્યકાળમાં અણહિલવાડમાં આદ્રદેવના પુત્ર નરહરિએ ‘નરપતિજ્ઞપચાર્યસ્વરોદય’ લખ્યો હતો.^૫

૧. ક્રીય, સંસ્કૃત સિદ્ધેચર, પૃ. ૫૨૮

૨. ‘જૃહત્સંહિતા,’ ૨-૧૪

૩. ક્રીય, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૩૦ વળી જુઓ સાટેસરા, ‘રાજ અને અર્થ’, પૃ. ૧૩૪-૩૬.

૪. જિરકો, પૃ. ૧૨૮, ૧૩૪, ૧૫૦-૫૧, ૧૫૬, ૩૬૮-૬૯, ૪૬૦; જેસમ, પૃ. ૧૯, પૃ. ૪

૫. ક્રીય, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫૩૪-૩૫ વળી જુઓ લીસુ, પૃ. ૧૬૦ અને જેસાઇ, પૃ. ૨૭૭-૭૮.

ઉદયપ્રભસૂરિદ્વૃત 'આરંભસિદ્ધિ' અને નરચન્દ્રસૂરિદ્વૃત 'જ્યોતિઃસાર'

૩૦૧. કુમારપાળ અને અજયપાળના સમય પછી થોડાક દશકા બાદ આપણે વરતુપાળના સમયમાં આવીએ છીએ. વરતુપાળના વિદ્વન્મંડળના સાહિત્યકાલમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રના બે ગ્રન્થો ઉદયપ્રભસૂરિદ્વૃત 'આરંભસિદ્ધિ' અને નરચન્દ્રસૂરિદ્વૃત 'જ્યોતિઃસાર'—છે 'આરંભસિદ્ધિ'માં કુલ ૪૧૨ શ્લોકો છે, જ્યારે 'જ્યોતિઃસાર'ના ઉપલબ્ધ અંશોમાં કુલ ૨૫૭ શ્લોક છે. આ બન્ને ગ્રન્થો મુદ્દર્તશુદ્ધિને લગતા છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રની એ શાખામાં જૈન વિદ્વાનોએ ખાસ પ્રવીણતા મેળવી હતી. જૈન સાહિત્યમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને તન્મંબદ્ધ વિદ્યાઓની પુષ્કળ રચનાઓ છે, પણ ઉપર્યુક્ત બે ગ્રન્થો હંમેશાં પ્રમાણભૂત ગણાયા છે, અને ગુજરાત અને રાજસ્થાનના જુદા જુદા પ્રાચીન ગ્રન્થભંડારોમાંથી એ બન્નેયની કડીગંધ દસ્તપ્રતો મળી શકે છે તે ઉપરથી એમની લોકપ્રિયતા અને પ્રચારનો ખ્યાલ આવે છે.

પ્રકરણ ૧૯

જૈન પ્રકરણગ્રન્થો ઉપરની ટીકાઓ

જૈનોનું ટીકાસાહિત્ય

૩૦૨. જૈનોના ટીકાસાહિત્યનો આરંભ નિર્ધુક્તિઓથી ગણી શકાય. નિર્ધુક્તિઓ એ આગમોના ફેટલાક અંશ ઉપરનાં પદ્ધત્મક પ્રાકૃત વિવરણો છે, અને પરંપરાથી એના કર્તા લક્ષ્મણાદિ ગણાય છે (પૃષ્ઠ ૨૨૪). એ પછી પ્રાકૃત પદ્યમાં રચાયેલાં ભાષ્યો આવે છે. આ ભાષ્યોની ફેટલીક વાર નિર્ધુક્તિઓ સાથે એટલી બેળબેળ થઈ ગયેલી હોય છે કે ભાષ્યગાથા અને નિર્ધુક્તિગાથાનો ભેદ કરવો મુશ્કેલ પડે છે. ફેટલાંક આગમો ઉપરની ચૂર્ણિઓ અથવા પ્રાકૃત ગદ્ય ટીકાઓના કર્તા જિનદાસગણિને ગણવામાં આવે છે. 'નન્દિસુત્ર' ઉપરની એમની ચૂર્ણિ ઈ. સ. ૬૭૭માં પૂર્ણ થઈ હતી, એ જોતાં તેઓ સાતમા શતકમાં વિદ્યમાન હતા. આ પછી એવો યુગ શરૂ થાય છે, જેમાં જૈનોએ પોતાના પ્રાકૃત ધર્મગ્રન્થો ઉપર મંસ્કૃત ટીકાઓ લખવા માંડી, કેમકે એ સમય સુધીમાં વિદ્વતા અને ઉચ્ચ વિદ્યાની ભાષા તરીકે તેમણે મંસ્કૃતનો પૂરેપૂરો સ્વીકાર કર્યો હતો; પરિણામે, હરિભદ્રસૂરિ, શીલાકંઠેય, અલ્પપદેયસૂરિ, મલયગિરિ (જે સર્વનો પહેલા પ્રકરણમાં નિર્દેશ કર્યો છે) અને બીજા અનેક વિદ્વાનોની કલમે લખાયેલી પ્રૌઢ મંસ્કૃત ટીકાઓ

ચાલુ રહી હતી, જ્યારે ‘કૃત્પસૂત્ર’ ઉપર વિનયવિજયકૃત ‘મુખોધિકા,’ ધર્મસાગરકૃત ‘કિરણાવલિ’ જેવી અગત્યની ટીકાઓ રચાઈ હતી.

૩૦૩. વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળની રચનાઓમાં આગમે ઉપરની કાંઈ ટીકાઓ નથી, પણ પ્રકરણઅન્યો ઉપરની ત્રણ વિસ્તૃત મંસ્કૃત ટીકાઓ છે. ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા કાંઈ એક વિષય ઉપર પ્રાકૃત પદ્યમાં રચાયેલી મંક્ષિત કૃતિઓને જૈન સાહિત્યમાં ‘પ્રકરણ’ કહે છે. પ્રસ્તુત ત્રણ ટીકાઓ તે ધર્મદાસગણિકૃત ‘ઉપદેશમાલા’ પ્રકરણ ઉપર ઉદયપ્રભસૂરિની ‘કર્ણિકા,’ તથા આસકકૃત ‘વિવેકમંજરી’ અને ‘ઉપદેશકન્દલી’ પ્રકરણો ઉપર બાલચન્દ્રની એ ટીકાઓ.

‘ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ‘ઉપદેશમાલાકર્ણિકા’

૩૦૪. પહેલાં ‘ઉપદેશમાલાકર્ણિકા’ લઈએ. ‘ઉપદેશમાલા’ એ ૫૪૦ પ્રાકૃત ગાથાઓમાં ધાર્મિક અને નૈતિક ઉપદેશ આપતી કૃતિ છે. એના કર્તા ધર્મદાસગણિ^૧ પરંપરાથી મહાવીરના સમકાલીન મનાય છે.^૨ પરંતુ આ શક્ય નથી, કેમકે ‘ઉપદેશમાલા’ની ભાષા પશ્ચાત્કાલીન જૈન મહારાષ્ટ્રી છે. ગમે તેમ, પણ ધર્મદાસગણિ ઈ. સ.ના નવમા સૈકા પહેલાં થયેલા છે, કેમકે એ શતકના આરંભમાં સિદ્ધર્ષિએ એ પ્રકરણ ઉપર ટીકા રચેલી છે (પૈરા ૧૫). ‘ઉપદેશમાલા’નો બહોળો પ્રચાર અને અભ્યાસ થયો હતો, અને એ અન્ય ઉપરની અરાઢ મંસ્કૃત ટીકાઓ, એક પ્રાકૃત ટીકા, અને મંખ્યાબધ જૂના શુદ્ધરાત્રી બાલાવબોધો બાણ્યામાં આવ્યા છે.^૩ કાલાલુકમની દૃષ્ટિએ ઉદયપ્રભની ‘કર્ણિકા’ એ ‘ઉપદેશમાલા’ ઉપરની ચોથી ટીકા છે, એ પહેલાંની ત્રણ તે સિદ્ધર્ષિની ટીકા, કૃષ્ણના શિષ્ય જયસિંહસૂરિની (ઈ. સ. ૮૫૭)^૪ પ્રાકૃત વૃત્તિ તથા રત્નપ્રભસૂરિકૃત ‘દોઘદીવૃત્તિ’ (ઈ. સ. ૧૧૮૨) છે.^૫ ઉદયપ્રભની કર્ણિકા અપ્રકટ હોઈ હસ્તપ્રતરૂપે જ મળે છે. એ બહુ વિસ્તૃત ટીકા છે; એનું અન્યામ ૧૨૨૭૪ શ્લોકનું છે.^૬ આ વિસ્તાર મૂળની પ્રાકૃત ગાથાઓના વિવરણથી થયો નથી. એ વિવરણ તો ઘણું ટુંકું છે. ગાથાઓમાં

૧. નૈસાઇ, પૃ. ૧૬૧, જિરકો, પૃ. ૨૦૧

૨. નૈસાઇ, પૃ. ૩૧

૩. જિરકો, પૃ. ૪૯-૫૧

૪. આ જ કર્તાએ પ્રાય ધર્મદાસગણિમાથી ગ્રેસ્લા મેળવીને ઈ. સ. ૮૫૬માં ‘ધર્મોપદેશમાલા’ નામે પ્રાકૃત પ્રકરણ રચ્યું છે.

૫. જિરકો, પૃ. ૪૯-૫૦

૬. એ જ, પૃ. ૫૦

છેલ્લા મુદ્દાઓના ઉદાહરણરૂપે આપેલાં મંખ્યાબધ દૃષ્ટાન્તો અને કથાનકાથી આ વિસ્તાર વધ્યો છે. નમૂનારૂપે કહીએ તો, પહેલી ત્રણ જ ગાથાઓ ઉપરની દીકાનું ગ્રન્થાગ્ર ૧૯૪૪ શ્લોકનું છે. દીકાનાં તમામ દૃષ્ટાન્તો જૈન ધર્મકથાના લાક્ષણિક નમૂનાઓ છે. એ દૃષ્ટાન્તો, નિયમતરીકે, જૈન પુરાણ-કથા અથવા જૈન ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિમાંથી લેવાયાં છે અને અનુષ્ટુપ છંદમાં જ છે, જ્યારે મૂળ ગાથાઓ ઉપરનું અર્થદ્યોતક વિવરણ ગદ્યમાં છે. આક્રમા મંગલશ્લોકમાં ઉદયપ્રભસૂરિએ પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલા દીકાકારોમાં સિદ્ધાપનો ઉલ્લેખ કર્યો છે—

ગાયાસ્તુ મલ્લ ધર્મદામનગિનઃ સજ્ઞાતરૂપશ્રિયઃ

વિન્નૈવૈપ સ્ફુરદર્થરત્નનિકરઃ સિન્ધવિર્ણધાર્પિતઃ ।

તૈનૈતામતિવૃત્તસંસ્કૃતમયીમાતન્ધતઃ કર્ણિકાં

ધૃત્તિ મેડગ્ર સુચર્ણકારપદધીમીમાધમશ્ચિન્ત્યતામ ॥ (પૃ ૧)

‘વિવેકમંજરી’ અને ‘ઉપદેશકન્દલી’ ઉપર બાલચન્દ્રની દીકાઓ.

૩૦૫. આસપ્દૃત બે પ્રાકૃત પ્રકરણો ‘વિવેકમંજરી’ અને ‘ઉપદેશકન્દલી’ ઉપરની બાલચન્દ્રની દીકાઓનું વિહંગાવલોકન કરીએ. ‘વિવેકમંજરી’ મૂળમાં ૩૨૭ ગાથાઓ છે, જ્યારે ‘ઉપદેશકન્દલી’માં ૧૨૫ ગાથાઓ છે, અને બન્ને કૃતિઓ વિવિધ પ્રકારે ધર્મબોધ આપવા રચાઈ છે. ‘વિવેકમંજરી’ મૂળ અને દીકા મુદ્રિત થયેલ છે, જ્યારે ‘ઉપદેશકન્દલી’ મૂળ અને દીકા અપ્રકટ હોઈ માત્ર હસ્તપ્રતરૂપે મળે છે. બન્ને દીકાઓ ઉપર્યુક્ત ‘કર્ણિકા’ની પદ્ધતિએ રચાયેલી છે અને એમાં વચ્ચે વચ્ચે અનેક લાંબાં પદ્ય-આખ્યાનકા આવે છે. આથી ‘વિવેકમંજરી’ દીકાનું ગ્રન્થાગ્ર ૮૦૦૦ શ્લોકનું છે,^૭ જ્યારે ‘ઉપદેશકન્દલી’ દીકાનું ગ્રન્થાગ્ર ૭૬૦૦ શ્લોકનું છે.^૮ ‘વિવેકમંજરી’ દીકા ચા? ખંડમાં વહેંચાયેલી છે, અને એમાંના પહેલા ત્રણેય લાગને અંતે દીકા-કાર બાલચન્દ્રે જેની વિનંતિથી આ દીકા રચી હતી તે આસડના પુત્ર જૈત્રસિંહની (પેરા ૧૨૫) પ્રશસ્તિ છે, જ્યારે ચોથા લાગને અંતે એક લાંબી પ્રશસ્તિ આપેલી છે, જે ‘ઉપદેશકન્દલી’ દીકાને અંતે પણ શબ્દશઃ મળે છે. ‘ઉપદેશકન્દલી’ દીકાના બાર ખંડ છે; દરેક ખંડને અંતે પ્રશસ્તિના બે શ્લોક છે; એમાંના પહેલો શ્લોક બાલચન્દ્રના ગુરુ હરિલલ્લસૂરિની અને બીજો શ્લોક મૂલ પ્રકરણોના કર્તા આસડની પ્રશંસા કરે છે. બન્નેય દીકામાંનાં

૭. મઘાવનુષ્ટુમામગ્ર સહસ્રાણિ મગ્નિંદિ હિ ।

પ્રમસૂર મળનયા પ્રન્થમાને વિનિવિતે ॥

(વિમટી, પૃ. ૨૧૭)

૮. જિરકો, પૃ. ૪૭

કેટલાક કથાનકો સેકડો શ્લોકોમાં કિતવેલા છે ‘વિવેકમંજરી’ દીકામાં કર્તાએ ભરતનું ચરિત્ર નર્ણવતું કુલ યાગ સર્ગ અને ૫૪૫ શ્લોકોમાં રચાયેલું ‘ભરતભૂષણ મહાકાવ્ય’,^૯ નરુ સર્ગ અને ૫૫૬ શ્લોકોનું ‘સીતાચરિત’ મહાકાવ્ય,^{૧૦} તથા નગ-દમયંતીની કથા વર્ણવતું નરુ સર્ગ અને ૩૧૪ શ્લોકોનું ‘દમયંતી-વનિત મહાકાવ્ય’,^{૧૧} આપેલ છે ‘મહાકાવ્ય’ શબ્દનો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મહાન સ્ત્રીપુરોનો ચરિત્ર એવો મર્યાદિત અર્થ અહીં કરવાનો છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૬૬) આમાંનું ‘સીતાચરિત મહાકાવ્ય’ ઉપદેશ કન્દવી દીકા’માં પણ છે^{૧૨} વળી ચાર સર્ગ અને ૩૩૬ શ્લોકોમાં શ્રેષ્ઠિક ગાનનું જીવન નર્ણવતું ‘શ્રેષ્ઠિકોપાખ્યાન મહાકાવ્ય’ નામનું સુદીર્ઘ કથાનક પણ ‘ઉપદેશકન્દવી દીકા’માં આપે છે^{૧૩} બન્ને દીકાઓના કર્તા એ હોવાને કારણે બન્નેમાં કેટલીક કથાઓ સમ્યક્ સમાન છે ‘વિવેકમંજરી’ દીકામાં એક સ્થળે કર્તાએ સ્વચરિત સુભાષિત ટાંચુ છે^{૧૪} તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તેમણે બીજા પણ સુભાષિતો ગ્રાહ્ય હશે

૩૦૬. આ નરુ દીકાઓની વિવરણપદ્ધતિ લગભગ એકસરખી છે એનું કારણ આગમો ઉપરના દીકાસાહિત્યના ઇનિહાત્તમાં રહેલું છે પદ્ય મઠ નિર્ધુક્તિઓ અને ભાષો ઘણી વાર કથાનકો આપે છે, પણ તે કેટલાક સૂચક શબ્દો દ્વારા માન એનો સાગ બતાવીને એ ઉપરથી નાયક આખી વાર્તા યાદ કરી શકે અને પોતાના શબ્દોમાં કહી શકે પ્રાકૃત ચૂર્ણિઓમાં પગપગથી ચાલતી આવેલી ઉદાહરણરૂપ કથાઓ નાગ વાર મળે છે, આ કથાઓ હમેશા પ્રાકૃતમાં હોય છે અને કથા સાહિત્યિક અવકાશો વિના મણેપમાં એ ગૂઢ થાય છે મગ્ધ દીકાઓમાં પણ કથાનકો સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતમાં હોય છે, કેમકે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી એ લેવાયેલા હોય છે, જો કે મુકામલે અસંગીન કાગમાં ગયાવેની મગ્ધ દીકાઓમાં આ કથાઓ પણ

૯ વિમળી, પૃ ૨૫

૧૦ એ જ, પૃ ૧૧૧ ૧૨૦

૧૧ એ જ, પૃ ૧૩૨ ૧૪૩

૧૨ ઉ-ગી, પત્ર ૧૬૫ ૧૮૧ પાટણના શ્રીદેવચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરની સ્તંભત ન ૮૮૬ ના પત્રોનો આ નિદેશ છે

૧૩ એ જ, પત્ર ૧૮-૨૨

૧૪ ચક્રવર્તી સૂત્રપદ્ધતી-

વચ્ચાથય ઇતિ વચ્ચ ધિનોતિ કુમુદ ન ચરન્નવન્ધુવિ ।

મન્નવે કુવેડવિ હિ વગ્ધાતિ કાળામ્વૈ ॥ (વિમળી, પૃ ૨

મંદ્રકૃત સ્વરૂપે મળે છે. ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ ઉપરની નેમિચન્દ્રની ટીકામાં (ઇ. સ. ૧૦૭૩) છે તેમ, ઠાઈ વાર આ કથાઓ પદ્યમાં પણ હોય છે. સમય જતાં પ્રાકૃત ભાષાનો વ્યાપ્તિ જોવામાં પણ જોઈ શકાય અને જે ભાષામાં લખાયેલી ટીકાઓ વાચકોને અગત્યકર્તા લાગવા માંડી. આમ અહીં જોઈએ તેમ અવલોકન કર્યું એ ટીકાઓના સમયની નજદીક આપણે આવીએ છીએ; એ ટીકાઓ સાદાંત મંદ્રકૃતમાં છે, એટલું જ નહિ, પણ એનાં કથા- નકા પણ પ્રાકૃતમાં નહિ, પરંતુ સરલ અને સુવાચ્ય મંદ્રકૃત પદ્યમાં છે. જૈન સાધુઓ દરરોજનાં વ્યાખ્યાનોમાં ધાર્મિક પ્રકરણો વાંચતા અને આ પ્રકારની ટીકાઓમાંની કથાઓ શ્રોતાઓ સમક્ષ ઉપદેશને રસપ્રદ બનાવવામાં સહાય- બૂત થતા. આ દૃષ્ટિએ જોતાં એમ કહી શકાય કે નિર્ધુક્તિનાં રમૃતિસહાયક પદ્યોથી માંડી ઉદયપ્રસ અને બાલચન્દ્રની વિગતવાર અને વિસ્તૃત વૃત્તિઓ સુધી જન ટીકાસાહિત્યનો વિકાસ દૈનિક વ્યાખ્યાનની પ્રધાને ઢેલકી રીતે આભારી છે.

ઉપસંહાર

૧

૩૦૭. આ પૂર્વેના પ્રકરણોમાં ન્સ્તુપાળના યુગ પૂર્વેની ગુજરાતની સાહિત્યિક અને વિદ્યાવિષયક પરંપરાઓનું આપણે અન્વેષણ કર્યું છે, ન્સ્તુપાળ અને તેના સાહિત્યમંડળના કવિપંડિતોના જીવનવૃત્તને લગતી હકીકતોનો અભ્યાસ કર્યો છે, તથા મન્દૂત સાહિત્યના નિવિધ પ્રકારોમાં તેમણે આપેલા ગણનાપાત્ર કાળોની સમાલોચના કરી છે આ સાહિત્યમંડળની કૃતિઓમાં પ્રકાણું મુક્તકોથી ભાડી મહાકાવ્યો સુધીની રચનાઓ તથા રાષ્ટ્રીય નાટ્ય મંચની નિવિધ શાખાઓને લગતા ગ્રંથો છે જે રચનાઓ અન્યત્ર મળતા ઉલ્લેખો દ્વારા જ જાણનામાં આવી છે અને હજી ઉપલબ્ધ થઈ નથી તેઓને બાજુએ રાખીએ તોપણ, આ સાહિત્યમંડળે રચેલા દશ મહાકાવ્યો, ચાર નાટકો, અગદ પ્રશસ્તિઓ (દ્વેષી શિલાલેખો અને પ્રળન્વાદિમાં મળતા બહુ મધ્ય પ્રશસ્તિલેખો સિવાય), ૭ સ્તોત્રો, નવ્ય સુભાષિતમંડલો, એક પ્રમન્વાદિ, એક ધર્મકથામંડલ, બે અપભ્રંશ રાસાઓ, કવિશિક્ષાના એક ગ્રંથ સમેત નવ્ય અલંકારગ્રંથો, બે વ્યાકરણગ્રંથો (એક મન્દૂત વ્યાકરણ નિશે અને બીજો પ્રાકૃત વ્યાકરણ નિશે), હન્દ શાસ્ત્રનો એક ગ્રંથ, એક ન્યાય ગ્રંથ, બે જ્યોતિષગ્રંથ, જૈન પ્રકરણગ્રંથો ઉપરની નવ્ય ટીકાઓ અને મન્દૂત નાટકે ‘અનર્ધગધન’ ઉપરનું એક દિષ્ટિયુગ્મેલી કૃતિઓ મળે છે ઇ સ ના તેરમા સૈકામાં ગુજરાતમાં સાહિત્યસર્જનની અને વિદ્યાધ્યયનની જે વ્યાપક પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી એનો આ તો એક ભાગ છે એ ધ્યાનમાં ગણના આ કાળો સર્વિશેષ નોંધપાત્ર બને છે, કેમકે આ પુસ્તકના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે તે પ્રમાણે, ન્સ્તુપાળ તત્કાલીન પ્રત્યક્ષ આશ્રય કે ઉત્તેજન પામેલા સાહિત્યકારો અને તેમની રચનાઓ પૂરતું આ અધ્યયન મર્યાદિત રાખ્યું છે અને વસ્તુપાળના અન્ય નમકાનીન લેખકો-જેના કે ‘નૈમધાયચરિત’ ઉપર પ્રાચીનનમ ટીકા લખનાર વિદ્યાધર (પૃષ્ઠ ૮૨), ‘કવિશિક્ષા’કાર વિનયચન્દ્ર (પૃષ્ઠ ૨૬૨), અનુક્રમે ધનપાલકૃત ‘તિલધ્મજરી’ અને સિદ્ધર્ષિકૃત ‘ઉપમિતિ બરપ્રયગધા’ના ઉત્તમ સારોદારો આપનાર લક્ષ્મીભાઈ (ઇ સ ૧૨૨૫) અને દવેન્દ્ર (ઇ સ ૧૨૪૭) આદિ અનેકના જ્ઞાન અને કાર્યનો અહીં ઉલ્લેખ પણ થઈ શક્યો નથી, પરંતુ પ્રમાણુ તેમજ ગુણદૃષ્ટિએ કાર્ય અવગણી શકાય એવું નથી

૩૦૮. વસ્તુપાળના સાહિત્યમંડળનો પ્રમુખ સાહિત્યકાર સોમેશ્વર હતો. ગુજરાતના ચૌહુધ્ય રાજાઓનો આ નશ્વરપરાગત પુરોહિત એક ઉત્તમ કવિ હતો અને અગાઉના પ્રકરણોમાં આપણે જોયું તેમ, મન્વૃત્તમાં મર્ગનાત્મક સાહિત્યના લગભગ તમામ પ્રકારોના સુદર નમૂના તેણે આપ્યા છે તેણે મહાકાવ્યો, નાટકો, સ્તોત્રો, મુક્તકમ્પલ, પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્કળ પ્રકાર્થુ શ્લોકો રચ્યા છે. આ તમામ સાહિત્યપ્રકારોમાં સોમેશ્વર સાચી મદ્દગત પ્રાપ્ત કરી છે તથા એને વિશે વિના મંત્રાએ કહી શકાય કે મધ્યકાલીન મરુત સાહિત્યમાં તેનું ઉચ્ચ સ્થાન છે, એટલું જ નહિ, પણ ‘કીર્તિકોમુદી’ જેવા એના કાવ્યો પ્રશિષ્ટ મરુત સાહિત્યના મોટા કવિઓ કાલિદાસ, ભાગવિ, મામ આદિની રચનાઓ પછી તુરંત ગ્રાણ્યદિષ્ટિએ મૂકવા પડે એમ છે.

૩૦૯. આ સાહિત્યમંડળના બીજા મન્થકાગેમાં અમરચન્દ્રસૂત્રિ અને નન્થન્દ્રસૂત્રિનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. અમરચન્દ્રસૂત્રિનું લેખનકાર્ય, અગાઉ બતાવ્યું તેમ, વિપુલ તથા અનેક વિષયોને લગતું છે, પણ એમની એક જ ગ્યના ‘કાન્યકપલના’એ એમને સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધિ આપી છે અને મરુત સાહિત્યના તમામ અભ્યાસીઓમાં કવિશિક્ષાના સ્વિય પગલે સૌથી પ્રમાણ્ય ભૂત મન્થ તરીકે એ ગ્યના પ્રસિદ્ધિ પામી છે અને તેનો બહાળો પ્રચાર થયો છે. નન્થન્દ્રસૂત્રિ અનેક શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ હતા, વસ્તુપાળને તેમણે ત્રણ વિદ્યાઓનું અધ્યયન કરાવ્યું હતું (પેરા ૧૧૮), અને શ્રીધરકૃત ‘ન્યાયકન્દલી’ ઉપરનું તેમનું ટિપ્પણ માત્ર ન્યાયમાં જ નહિ, પણ બીજાં શાસ્ત્રોમાંયે તેમની અમાધાગ્ય વ્યુત્પત્તિનું દર્શન કરાવે છે. ‘મકેન’કાર માણિમ્યચન્દ્રનો પણ અહીં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ, મરુતના ‘કાવ્યપ્રકાશ’ના સૌથી જૂના અને સર્વમાન્ય ટીકાકારોમાંના તેઓ એક છે. બીજા કવિપંડિતો વિશે આ પુસ્તકમાં થોડાં સ્થળ કહેવામાં આવ્યું છે અને તેનું અહીં પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી.

૩૧૦. એ કાળે ગુજરાતની મરકારિતા અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સુમધિન, સમન્વિત રચપની હતી, અને એમાં બ્રાહ્મણ અને જૈન નિદ્ધાનો વચ્ચે પ્રચાર્ય નારુતિક સહકાર પ્રવર્તમાન હતો. આપણે જોઈએ છીએ કે સોમેશ્વર જેવો ગજપુરોહિત જૈન મન્દિરોની કન્તિવમય પ્રશસ્તિઓ રચે છે અને બાલચન્દ્ર જેવા જૈન આચાર્ય ‘ભાગવત પુરાણ’ જેવા સુમાન્ય બ્રાહ્મણ મન્થમાંથી સાહિત્યિક પ્રયોગનો સ્વીકારે છે (પેરા ૧૫૮) વળી બીજા એક જૈન આચાર્ય

અમરચન્દ્ર આખાયે ‘મહાભારત’નો કવિતામાં સારોદ્ધાર આપે છે અને તેમાં પ્રત્યેક સર્જને આરંભે વેદવ્યાસની સ્તુતિ કરે છે. અહીં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અમરચન્દ્રે જેનો સાર આપ્યો છે તે હેમચન્દ્રકૃત ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરપચરિત’ અને એ પ્રકારના ખીજા ગ્રન્થોમાં મળતું જૈન ‘મહાભારત’ નથી, પણ ભારતીય અનુશ્રુતિઓ, પુરાણકથા અને ચિન્તનપ્રવાહોનો વ્યાસને નામે ચડેલો મહાન આકરગ્રન્થ છે. આ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે અમરચન્દ્રકૃત ‘બાહ્યભારત’ના શ્રોતાઓ જેઓ મોટે ભાગે જૈન હશે-વ્યાસનું ‘મહાભારત’ સાંભળવાને ટેવાયેલા હતા. શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો જૂના સમયથી ચાલતો આવેલો દ્વેષ જેની નોંધ પતજ્જલિ અને ખીજાઓએ કરી છે તે ગુજરાતમાં જાણે કે લોપ પામી ગયો હતો. સાહિત્યિક વિષયોમાં આવું અસાંપ્રદાયિક વલણ આકર્ષિક નહોતું, પણ સમકાલીન જીવનમાં જે પ્રશસ્ય સહિષ્ણુતા અને આદાનપ્રદાનની લાવના પ્રવર્તમાન હતી એનું પરિણામ હતું. અગાઉનાં પ્રકરણમાં આપણે જોયું તેમ, આ લાવના લગભગ અવિકલ સ્વરૂપે વસ્તુ પાળના મહાન વ્યક્તિત્વમાં સાકાર થાય છે. વળી તે એ પણ બતાવે છે કે આર્યસંસ્કારિતા, જેનું જૈન ધર્મ અને મંસ્કારિતા અવિચ્છેદ અંગ છે તે એક હતી; અને ગુજરાતનો સમગ્ર મધ્યકાલીન ઇતિહાસ એક એવું ચિત્ર રજૂ કરે છે, જેમાં બ્રાહ્મણ અને જૈન વિચારવલણોની આ વિશિષ્ટ એકતા નજરે પડે છે. એ એકતાએ આ સમસ્ત પ્રજાના સાંસ્કારિક જીવન ઉપર કદી ન ભૂંસાય એવી છાપ પાડી છે.

સન્દર્ભસૂચિ

(અ) મુદ્રિત ગ્રન્થો

અંગ્રેજી

- અળતેતકર, એ. એસ. : એ હિસ્ટરી ઓફ ઇમ્પોર્ટન્ટ ટાઉન્સ એન્ડ સિરીઝ^{ટી}
ઇન ગુજરાત એન્ડ કાઠિયાવાડ, મુંબઈ, ૧૯૨૮
- કઝિન્સ, હેનરી : ધી આર્ટિટેકચરલ એન્ટિક્વિટીઝ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા,
લંડન, ૧૯૨૬
- કાલે, પી. વી. : એ હિસ્ટરી ઓફ મંસ્કૃત પોએટિક્સ, મુંબઈ, ૧૯૨૮
- કીથ, એ. બી. : સંસ્કૃત ડ્રામા, ઓક્સફર્ડ, ૧૯૨૪
- ક્રાસિકલ મંસ્કૃત લિટરેચર, ત્રીજી આવૃત્તિ, કલકત્તા, ૧૯૪૨
- હિસ્ટરી ઓફ મંસ્કૃત લિટરેચર, ઓક્સફર્ડ, ૧૯૨૮
- ઇન્ડિયન લોજિક એન્ડ એટમિઝમ, ઓક્સફર્ડ, ૧૯૨૧
- કુમારસ્વામી, એ. કે. : હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન એન્ડ ઇન્ડોનેશિયન આર્ટ,
લંડન, ૧૯૨૭
- કૃષ્ણમાચારિયર, એમ. : હિસ્ટરી ઓફ ક્રાસિકલ મંસ્કૃત લિટરેચર,
મદ્રાસ, ૧૯૩૭
- કમ્પબેલ, સર જેમ્સ એમ. : બોમ્બે ગેઝેટિયર, ગ્રન્થ ૧, ભાગ ૧, (હિસ્ટરી
ઓફ ગુજરાત), મુંબઈ, ૧૮૯૬
- બોમ્બે ગેઝેટિયર ગ્રન્થ ૮, (કાઠિયાવાડ), મુંબઈ, ૧૮૮૪
- ક્રામિસેરિયેટ, એમ. એસ. : એ હિસ્ટરી ઓફ ગુજરાત, ગ્રન્થ ૧, મુંબઈ, ૧૯૩૮
- ગ્રે, એ. એસ. : સમ ઇમ્પોર્ટન્ટ ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ ફ્રોમ ધી બરોડા સ્ટેટ,
વડોદરા, ૧૯૪૩
- ટોડ, જેમ્સ : એનલ્સ એન્ડ એન્ટિક્વિટીઝ ઓફ રાજસ્થાન (૩ ગ્રન્થો),
લંડન, ૧૯૨૦
- ટોની, સી. એલ. : પ્રાચીનચિંતામણિ એન્ડ નિશ્ચિન્ન-દેવન ઓફ નેરેટીવઝ
(અનુવાદ), કલકત્તા, ૧૯૦૧
- દરિકર, આર. એન. : હિસ્ટરી ઓફ ધી ગુમઝ, પૂના, ૧૯૪૧
- દાસગુપ્તા, એન. એસ. અને દે, એસ. કે. : હિસ્ટરી ઓફ મંસ્કૃત લિટરેચર,
ક્રાસિકલ પીરિયડ, ગ્રન્થ ૧, કલકત્તા, ૧૯૪૭
- દાસગુપ્તા, મુરેન્દ્રનાથ : એ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી, ગ્રન્થ ૧,
કેમ્બ્રિજ, ૧૯૨૨

દે, નદવાલ ધી જ્યોત્સિક્ષક દિક્ષાનેરી ઓફ એન્થ્રોપોલોજી મિડીવલ
ઇન્ડિયા, લંડન, ૧૯૨૭

દે, એસ કે મટીઝ ઇન ધી હિસ્ટરી ઓફ મનૂત પોએમ્સિસ (૨ પ્ર-થો), ૧૯૦૩
પરીખ, ગસિકવાલ સી . કાન્થાનુસાસન ઓફ હિમચન્દ્ર, ગ્રન્થ ૨ (પ્રતાવના),
મુંબઈ, ૧૯૩૮

પાનિંટર, એફ ઇડન માર્કપેરેય પુગાય (અનુવાદ), કલકત્તા, ૧૯૦૪
ફર્થુસન, જેમ્સ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન એન્ડ ઇસ્ટર્ન આર્કિટેક્ચર (૨
પ્ર-થો), લંડન, ૧૯૧૦

ફોર્સ, એ કે રાસમાવા (૨ પ્ર-થો), ઓક્સફર્ડ, ૧૮૭૪
બર્જેસ, જે અને ક્રિસ્ટ, એચ ધી એન્ટિગિયીઝ ઓફ કોર્બી ઇન
ગુજરાત, એડિનબર્ગ, ૧૮૮૮
બીન, સેમ્યુઅલ હુલિસ્ટ કેફ્ફેઝ ઓફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ (૨ પ્ર-થો),
લંડન, ૧૮૮૪

બેનગળ, આર ડી ધી એજ ઓફ ધી ઇમ્પીરિયલ ગ્રામ, બનારસ, ૧૮૨૩
બેલ્નર, એસ કે, મિસ્ટ્રિસ ઓફ મનૂત ગ્રામ, પૂના, ૧૮૧૫
બ્યુલર ૭ ધી લાઈફ ઓફ હેમચન્દ્રાચાર્ય (અનુવાદ), અમદાવાદ, ૧૯૩૬
બ્રાઉન, પર્સી ઇન્ડિયન આર્કિટેક્ચર (હુલિસ્ટ એન્ડ હિન્દુ), મુંબઈ, ૧૯૪૨
મુનશી, ૭ એમ ગુજરાત એન્ડ ઇસ્ટ સિટરેચ, મુંબઈ, ૧૯૩૫
ધી ગ્લોરી ઓફ વોઝ, ગુજરાત, ગ્રન્થ ૩—ઇમ્પીરિયલ ગુજરાત,
મુંબઈ, ૧૮૪૪

મકગોનલ, એ એ એ હિસ્ટરી ઓફ મનૂત સિટરેચ, ન્યૂયોર્ક અને
લંડન, ૧૯૨૯
રેન્ડલ, એચ એન ઇન્ડિયન લોજિક ઇન ધી અર્લી રૂઝ, ઓક્સફર્ડ
યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ૧૯૩૦

નિવાબાણ સતીશચન્દ્ર એ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લોજિક, કલકત્તા, ૧૮૭૧
નિલ્નિત્ત, મોરિસ એ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન સિટરેચ ગ્રન્થ ૧ અને
૨, કલકત્તા, ૧૯૨૭ અને ૧૯૩૩

વોટર્સ, થોમસ ઓન યુઆન આગ્ઝ ટ્રાવેલ ઇન ઇન્ડિયા, ૧૨૮-૧૪૫
ઈ સ, (૨ પ્ર-થો), લંડન, ૧૯૦૪

શાસ્ત્રી, એચ ૭ ડેટા સમ્બાધિ વાય ધી સરકૂત ઇન્ડિયન્સ ઓફ ધી
નવાળી કિંગડમ (અપ્રસિદ્ધ)

શાસ્ત્રી, હીરાનંદ ધી રુદ્ધિસ ઓફ ડોર્થ ઓર દર્બાનતી, ૪૧૬૨, ૧૯૪૦
 શાહ, ચિમનવાન જે જૈનિઝમ ઇન નોર્થ ઇન્ડિયા, લડન, ૧૯૩૨
 સાકળિયા, એચ ડી આર્કિથોલોજી ઓફ ગુજરાત, મુબઈ, ૧૯૪૧
 સિમથ, વિન્સન્ટ એ અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, ૪ થી આવૃત્તિ,
 ઓક્સફર્ડ, ૧૯૦૪

હર્ટલ, લોહાનિસ ઓન ધી લિટરેચર ઓફ ધી પ્રવેતાગ્યર ઓફ ગુજ
 રાત, લિપઝિગ, ૧૮૦૦

હરિદ્રી, દૃષ્યકાત નૈપધીયચરિત (અનુનાદ), લાહોર, ૧૯૩૪

યશસ્વિતલક એન્ડ ઇન્ડિયન કલચર, ગોવાપુર, ૧૯૪૮

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત

અકનકદેવ અકલકમન્થનયમ્ (સ મહેન્દ્રકુમાર શાસ્ત્રી), અમદાવાદ-
 કલકત્તા, ૧૯૩૮

અમરચન્દ્રસૂરિ માન્યક પલતા-વૃત્તિ (મ પડિત જયનાથ શાસ્ત્રી હોશંગ),
 બનારસ, ૧૯૩૧

ચતુર્વિંશતિ-જિનેન્દ્ર-મક્ષિત્ત-ચરિતાનિ (પદ્માનંદ મહાકાવના પરિ
 શિષ્ટમા મુદ્રિત)

પદ્માનંદ મહાકાવ (સ એચ આર કાપડિયા), ૪૩૬૨, ૧૯૩૨

બાનભારત (મ પડિત શિવદત્ત અને કે પી પરબ), મુબઈ, ૧૯૮૪

સ્વાદિશાન્દસમુચ્ચય (મ પડિત એલ બી ગાધી) બનારસ, વીર
 મનત, ૨૪૪૧

અરિસિહ સુદૃતમકીર્તન (મ મુનિ ચતુરનિજય), બાનનગર, ૧૯૧૭

ઉદયપ્રભસૂરિ, નિજયસેનસૂરિના શિષ્ય આરબસિદ્ધિ (મ મુનિ જિતેન્દ્ર
 નિજય), ડાણી, ૧૯૪૨

ધર્માબુદ્ધ્ય મહાકાવ્ય (સ મુનિ પ્રણયનિજયજી) મુબઈ, ૧૯૪૮

નસ્તુપાનસ્તુતિ (સિદ્ધી જૈન ગ્રન્થમાળામા નસ્તુપાલનિયક સમકાલીન
 રૂતિઓના સંગ્રહમા પ્રકટ થનાર છે)

સુદૃતકીર્તિકલ્લોલિની (જયસિહસૂરિરૂત હમ્મીરમદમદનના પરિશિષ્ટમા
 મુદ્રિત)

કાલિદાસ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ (સ એન બી જોડબોલે), આઠમી આવૃત્તિ,
 મુબઈ, ૧૯૨૨

રઘુવંશ (સ કે પી પરબ અનેવી એલ પાણ્ડીકર), ૭મી આવૃત્તિ,
 મુબઈ, ૧૯૧૦

જિનપ્રકર, ગમશાસ્ત્રી (સપાદક) મહાભાગ, તાન્ત્રિપર્વ, નીલકંઠની ટીકા
સહિત, પૂના, ૧૯૩૭
હેમેન્ડ ક્રિકિંગાચરણ, ઔચિય ધનિયાન્યયા અને મુદ્ધતિવક (મ ધુડિ
ગજ શાસ્ત્રી), પનાગન, ૧૯૩૩
ચતુરનિગ્ધ, અમનિગ્ધના શિષ્ય, (નપાદક) જૈનસ્તોત્રમુચ્ચય, મુબઈ,
૧૯૨૮

જૈનસ્તોત્રસન્દાહ ગ્રન્થ ૧, અમદાવાદ, ૧૯૩૭

જયમિહસૂરિ, રૂપ્યુગ્રમ્હીય કુમારપાલચરિત મહાકાવ્ય (સ ક્ષાન્તિનિગ્ધ
ગણિ), મુબઈ, ૧૯૨૬

ન્યાયસાર ઉપરની ન્યાયતાત્પર્યદીપિકા, (ન સતીશચન્દ્ર ત્રિઘાબુપ્પુ),
કલકત્તા, ૧૯૧૦

જયનિહસૂરિ, રૂપ્યુના શિષ્ય ધર્મોપદેશમાલા પ્રકરણ (સ પડિત એવ
બી ગાધી), મુબઈ, ૧૯૪૬

જયસિહસૂરિ, વીગસૂરિના શિષ્ય હમ્મીરમહમદનના નાનક (ન સી ડી
દલાલ), વડોદરા, ૧૯૨૦

નતપાલ-તેજપાલપ્રશન્તિ (હમ્મીરમહમદનના પરિશિષ્ટમા મુદ્ધિત)

જૂલસુ સુકિનમુકાનવિ (મ એમ્મર રૂપ્યુમાયાય), વડોદરા, ૧૯૩૮

જિનદત્તસૂરિ વિવેકવિલાસ (મ બી એફ કારભારી), મુબઈ, ૧૯૧૧

જિનપ્રસસૂરિ વિરિધતીર્થક પ (મ જિનનિગ્ધ મુનિ), અમદાવાદ અને
કલકત્તા, ૧૯૩૪

જિનભ અને બીજા અઘાત કર્તાઓ પુગલનપ્રમન્ધમગ્રહ (ન જિન
નિગ્ધ મુનિ), અમદાવાદ અને કલકત્તા, ૧૯૩૬

જિનભગણિ ક્ષમાશ્રમણ છતકપ-ચૂર્ણિ (સ જિનનિગ્ધ મુનિ),
સન ૧૯૮૩

નિરોપાન્ય લાખ્ય (મપાદકના નામ અને પ્રકાશનના રાંતો નિર્દેશ
નથી), રતલામ

જિનમકન કુમારપાનપ્રમન્ધ (મ મુનિ ચતુરનિગ્ધ), લાનનગર, સન ૧૯૭૧

જિનનિગ્ધ મુનિ (મપાદક) જૈનપ્રસ્તકપ્રશસ્તિમગ્રહ, ગ્રન્થ ૧, મુબઈ, ૧૯૪૩

જિનદર્પ વરુપાલચરિત (મ મુનિ કાર્તિકનિગ્ધ), અમદાવાદ, ૧૯૪૧

દડી માન્યાર્શ (સ અને લાભાતરકર્તા એત ક બેનલકન), પૂના, ૧૯૨૪

દેવપ્રસસૂરિ પાડનચરિત મહાકાવ્ય (મ પડિત કેદારનાથ અને વી એન
પાયશીકન), મુબઈ, ૧૯૧૧

દેવેશ્વર કવિત્વપત્તા (સ પડિત શરદ્યન્દ્ર શાસ્ત્રી), પુસ્તિકા ૧-૨,
કલકત્તા, ૧૯૧૩-૨૩

ધર્મદાસ ગણિ - ઉપદેશમાળા (મપાદકનો નિર્દેશ નથી), જામનગર, ૧૯૩૯
નયનન્દ્રસૂરિ - હુમ્મીર મહાકાવ્ય (સ એન જે કાર્તને), મુબઈ, ૧૮૭૯
નરયન્દ્રસૂરિ, દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય : જ્યોતિ સાગ્ર (હિપાધ્યાય ક્ષમાનિજયજી

સપાદિત જૈનજ્યોતિર્થાન્યન્સમગ્રમા પ્રસિદ્ધ), મુબઈ, ૧૯૩૮
નરતુપાલપ્રશસ્તિ (નરેન્દ્રપ્રભસૂરિના અલકારમહોદધિના પરિશિષ્ટમા
મુદ્રિત)

નરન્દ્રપ્રભસૂરિ અલકારમહોદધિ (સ પડિત એવ બી ગાધી),
ચડોદરા, ૧૯૪૨

બે વસ્તુપાલપ્રશસ્તિઓ (અલકારમહોદધિના પરિશિષ્ટમા મુદ્રિત)

નેમિચન્દ્ર ઉત્તરાધ્યયન-ગીકા (સ નિજયભ્રમગસૂરિ), વળાદ, ૧૯૩૭
પૂર્ણભદ્ર પચાધ્યાન (મ ડો જે હર્લ), કમ્પિયજ, મેસેન્સુસેટસ, ૧૮૦૮
પ્રદ્યુમ્નસૂરિ સમગ્રદિવ્ય-મક્ષેપ (સ મુનિ ઉમગવિજય), અમાલા, ૧૯૨૬
પ્રભાચન્દ્રાચાર્ય (દિગમ્બર) પ્રમેયકમલમાર્તણ્ડ (મ મહેન્દ્રકુમાર શાસ્ત્રી),
બીજી આવૃત્તિ, મુબઈ, ૧૯૪૧
પ્રભાચન્દ્રાચાર્ય (શ્વેતાગમ્બર) પ્રભાકચરિત (સ જિનનિજય મુનિ),
મુબઈ, ૧૯૪૦

પ્રજ્ઞાદનદેવ પાર્થપરાક્રમ વ્યાયોગ (મ સી ડી દલાલ), ચડોદરા, ૧૯૧૭
બાણુ ચડીશનક (સ પડિત દુર્ગાપ્રસાદ અને કે પી પરબ),
મુબઈ, ૧૮૮૭

બાલચન્દ્ર કરણાનજ્ઞાનુધ (સ મુનિ ચતુર્ગનિજય), લાનનગર, ૧૯૧૬
નક્ષત્રનિનાસ મહાકાવ્ય (સ સી ડી દનાન), ચડોદરા, ૧૯૧૭
નિરેકમજરી-ગીકા (સ પડિત હંગોનિદલાસ), બનારસ, મનત ૧૯૭૫
બદાનક જ્યનાશિ નર્યાપપ્લવસિહ (સ પડિત સુખનાથજી અને પ્રો
આર્ સી પરીખ), ચડોદરા, ૧૯૪૦

બદ્ધપાતુ કપસૂત્ર (સ એચ યાકોબી), લિપજિગ, ૧૮૭૮

ભગત નાટ્યશાસ્ત્ર (સ એમ રામકૃષ્ણ કવિ), મથ ૧-૨, ચડોદરા,
૧૯૨૬-૩૪

” (સ બટુકનાથ શર્મા અને બલદેવ હિપાધ્યાય), બનારસ, ૧૯૨૯
ભનદત શાસ્ત્રી અને કે પી પગ્ગ (સપાદકો) પ્રાચીન લેખમાના,
મુબઈ, ૧૯૦૩

ભારતિ : કિરાતાજીનીય (સં. પંડિત દુર્ગાપ્રસાદ અને કે. પી. પરબ), પાંચમી
આવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૦૩

મમ્મટ : કાવ્યપ્રકાશ (માણિમ્પયન્દના મંકેત સહિત, સં. વાસુદેવ શાસ્ત્રી
અભ્યંકર), પૂના, ૧૯૨૯

મયૂર : સૂર્યશતક (સં. પંડિત દુર્ગાપ્રસાદ અને વી. એલ. પાણીકર), ત્રીજી
આવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૨૭

મલ્લવાદી : નવચક (સં. વિજયલલિધસુરિ), ગ્રન્થ ૧, જાણી, સંવત ૨૦૦૪

માધ : શિશુપાલવધ (મં. પંડિત દુર્ગાપ્રસાદ અને પંડિત શિવદત્ત), ૭મી
આવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૧૭

માણિમ્પયન્દ : કાવ્યપ્રકાશ—મંકેત (સં. વાસુદેવ શાસ્ત્રી અભ્યંકર)
પૂના, ૧૯૨૯

મુરારિ : અનર્ધરાધવ નાટક (મં. પંડિત દુર્ગાપ્રસાદ અને કે. પી. પરબ),
મુંબઈ, ૧૮૮૭

મેઘપ્રસાદચાર્ય : ધર્માભ્યુદય નાટક (સં. મુનિ પ્રવચવિજયજી), ભાવનગર, ૧૯૧૮

મેરુતુંગાચાર્ય : પ્રવચવિજયતામણિ (સં. મુનિ જિનવિજય), અમદાવાદ અને
કલકત્તા, ૧૯૩૩

મેરુતુંગાચાર્ય (બીજા) : વિચારશ્રેણી (મે ૧૯૨૫ના જૈન સાહિત્ય મંશીધકર્મા
મુદ્રિત)

મોદી, ગમણલાલ સી. (મંપાદક) : વાયુપુરાણ, વાયડા બ્રાહ્મણ અને વાણિયાનું
ગાત્રિ પુરાણ, અમદાવાદ, ૧૯૪૪

યશઃપાલ : મોહરાજપરાજય નાટક (મં. મુનિ ચતુરવિજય), વડોદરા, ૧૯૧૮

યશભન્દ : મુદ્રિતકુમુદયન્દ પ્રકરણ (મંપાદકનો નિર્દેશ નથી), બનારસ, વીર.
સં. ૨૪૨૨

રત્નમન્દિર ગણિ : ઉપદેશનરંગિણી (મંપાદકનો નિર્દેશ નથી), બનારસ,
વીર સં. ૨૪૩૭

રાજશેખર : કાવ્યમીમાંસા (મં. સી. ડી. દલાલ અને આર. એ. શાસ્ત્રી),
ત્રીજી આવૃત્તિ, વડોદરા, ૧૯૩૪

બાલરામાયણ નાટક (મં. જોર્જિદેવ શાસ્ત્રી), બનારસ, ૧૮૯૬

રાજશેખરસુરિ : પ્રવચવિજય અથવા ચતુર્વિજયપ્રવચ (મં. જિનવિજય
મુનિ), અમદાવાદ અને કલકત્તા, ૧૯૩૫

રામચન્દ અને ગુણચન્દ : નાટકદર્પણ (મં. જી. કે. શ્રી જોદેકર અને એલ.
બી. ગાંધી), ગ્રન્થ ૧, વડોદરા, ૧૯૨૯

રામભદ્ર : પ્રજ્ઞદરોહિણી નાટક (મં. મુનિ પ્રુપ્યવિજ્ય), ભાવનગર, ૧૯૧૮
લેલે, વ્યંકટેશ શાસ્ત્રી (સંપાદક) : જુહાપુરાસ્તોત્રનાહાર, મુબમ, ૧૯૨૪

વત્સરાજ : રૂપકપટકમ્ (સં. સી. ડી. દલાલ), વડોદરા, ૧૯૧૮

વસ્તુપાલ : અગ્નિકાસ્તોત્ર (સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળામાં વસ્તુપાલવિષયક સમ-
કાલીન કૃતિઓના સંગ્રહમાં પ્રકટ થનાર છે)
આદિનાથસ્તોત્ર (નરનારાયણાનંદના પરિશિષ્ટમાં મુદ્રિત; ઉપર નિર્દેશોલા
સંગ્રહમાં પણ પ્રસિદ્ધ થનાર છે)

આરાધના (ઉપર નિર્દેશોલા સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે)

નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્ય (સં. સી. ડી. દલાલ), વડોદરા, ૧૯૧૬

નેમિનાથસ્તોત્ર (ઉપર નિર્દેશોલા સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે)

વાગ્જલટ (પહેલો) ; વાગ્જલટાલંકાર (સં. પંડિત શિવદત્ત અને વી. એમ.
પણુશીકર), પાંચમી આવૃત્તિ, મુબમ, ૧૯૩૩

વાગ્જલટ (બીજો) : કાવ્યાનુશાસન (સં. પંડિત શિવદત્ત અને કે. પી. પરબ),
મુબમ, ૧૯૧૫

વાહી દેવમૂરિ : સ્યાદવાદરનાકર (સં. મોતીલાલ લાધાજી), પૂના, વીર
સંવત ૨૪૫૩-૫૭ (૫ ગ્રન્થો)

વિજ્યપાલ : દ્રૌપદીસ્વયંવર (સં. મુનિ જિનવિજ્ય), ભાવનગર, ૧૯૧૮

વિજયરાજેન્દ્રસૂરિ : અભિધાનરાજેન્દ્ર, ગ્રન્થ ૨, ૨૧લામ, ૧૯૧૪

વિશ્વનાથ : સાહિત્યદર્પણ (મં. પી. વી. કાણે), મુબમ, ૧૯૨૩

શાર્દૂલદેવ : મંગીતરતનાકર (મં. એમ. આર. તેલંગ), બે ગ્રન્થમાં, પૂના, ૧૮૯૭

શાર્દૂલદેવ : શાર્દૂલદેવપદ્યતિ (મં. પી. પિટર્સન), મુબમ, ૧૮૮૮

શ્રીધર : ન્યાયકંદલી (મં. વિન્ધેશ્વરીપ્રસાદ દ્વિવેદી), બનારસ, ૧૮૯૫

શ્રીધર : નૈષધીયચરિત (મં. પંડિત શિવદત્ત), ૭મી આવૃત્તિ, મુબમ, ૧૯૩૬

મંધદાસગણિ : વનુદેવ-હિંદી, પ્રથમખંડ (મં. મુનિ ચતુરવિજ્ય અને મુનિ
પ્રુપ્યવિજ્ય), ગ્રન્થ ૧-૨, ભાવનગર, ૧૯૩૦-૩૧

સિદ્ધર્થ : ઉપદેશમાલા-ટીકા (મંપાદકનો નિર્દેશ નથી), ભાવનગર, ૧૯૩૯

ઉપમિતિભવપ્રત્યક્ષા (મં. પી. પિટર્સન અને એચ. યાદાબી), કલ-
કતા, ૧૮૯૯ થી ૧૯૧૪

સિદ્ધસેન દિવાકર : દ્વાર્તિશદ્ધદ્વાર્તિશિકા (મંપાદકનો નિર્દેશ નથી), ભાવ-
નગર, મંવત ૧૯૬૫

સુભટ : દૂતાંગદ હાથાનાટક, (મં. પંડિત દુર્ગાપ્રસાદ અને કે. પી. પરબ),
મુબમ, ૧૮૯૧

મોમદેવ ભટ્ટ : કયાસરિ-સાગર (નં. પંડિત દુર્ગાપ્રસાદ અને ડૉ. પી. પદ્મ),
ચોથી આવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૩૦
મોમધર્મગણિ : ઉપદેશસત્તતિ (સં. અમૃતલાલ મોદનલાલ), અમદાવાદ,
સંવત ૧૯૬૮

સોમપ્રસાદચાર્ય : કુમારપાલપ્રતિજ્ઞોદય (સં. જિનવિજય મુનિ), વડોદરા, ૧૯૨૦
સોમેશ્વર : કીર્તિકીમુદી મહાકાવ્ય (સં. એ. વી. કાયવટે), મુંબઈ, ૧૮૮૩
સુરધોનસવ મહાકાવ્ય (સં. પંડિત શિવદત્ત અને ડૉ. પી. પદ્મ),
મુંબઈ, ૧૯૦૨
હરિપેશુ આચાર્ય : જૃહત્કથાકોશ (સં. ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યે), મુંબઈ,
૧૯૪૩

દેવચન્દ્ર : કાવ્યોત્તુશાસન, ગ્રન્થ ૧, મુલપાઠ (સં. આર. સી. પરીખ),
મુંબઈ, ૧૯૪૩

હદોતુશાસન (સંપાદકનો નિર્દેશ નથી), મુંબઈ, ૧૯૧૨
ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરપચરિત (સંપાદકનો નિર્દેશ નથી), ભાવનગર,
૧૯૦૬-૧૭

હયાશ્રય મહાકાવ્ય (સં. એ. વી. કાયવટે), ગ્રન્થ ૧-૨, મુંબઈ,
૧૯૧૫-૨૧

પ્રાકૃત ન્યાકરણ (સં. પી. એલ. વૈદ્ય), પૂના, ૧૯૨૮

અજ્ઞાતકર્તૃક

લેખપદ્ધતિ (સં. સી. ડી. દલાલ અને જી. કે શ્રીગોદેકર),
વડોદરા, ૧૯૨૫

ભાગવત પુરાણ, વ્યંહટેશ્વર ગ્રેસ દ્વારા પ્રસિદ્ધ, મુંબઈ
સમવાયાંગસૂત્ર, આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રસિદ્ધ, સંવત ૧૯૭૪
સ્થાનાંગ સૂત્ર, આગમોદય સમિતિ દ્વારા બે ગ્રન્થોમાં પ્રસિદ્ધ,
સંવત, ૧૯૭૬

અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી

કુશલલાલ : માધવાનલ-કામકન્દલા ગ્રન્થ (આનંદ કાવ્ય મહોદધિ, ગ્રન્થ
૭ માં પ્રસિદ્ધ), મુરત, ૧૯૨૬

ગણપતિ : માધવાનલ-કામકન્દલા ગ્રન્થ (સં એમ. આર. મજમુદાર)
વડોદરા, ૧૯૪૨

જિનવિજય મુનિ (સંપાદક) : પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય સંદર્ભ, અમદાવાદ,
સંવત, ૧૯૮૬

- નાલ્દ : વીસલદેવ રાસો (સં. સત્યવિજય ત્રીમા), બનારસ, સંવત ૧૯૮૨
- પદ્મનાભ : કાન્હડે પ્રબન્ધ (સં. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી), ખીજી આવૃત્તિ,
અમદાવાદ, ૧૯૨૬
- પાર્શ્વચન્દ્ર : વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ (જૈન સાહિત્ય સંશોધક, પુ. ૩,
અંક ૧ માં મુદ્રિત)
- પાંડુલુપુત્ર : આણુ રાસ (રાજરથાની ત્રૈમાસિક, પુ. ૩, અંક ૧ માં મુદ્રિત;
સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળામાં વસ્તુપાલવિષયક સમકાલીન કૃતિઓના સંગ્રહ-
માં પણ પ્રકટ થનાર છે.)
- મંડલિક : પેથડ રાસ (પ્રાચીન ગુજર્ કાવ્ય સંગ્રહમાં મુદ્રિત, સં. સી. ડી.
દલાલ), વડોદરા, ૧૯૨૦
- માણિક્યસુદરસૂરિ : પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર (પ્રાચીન ગુજર્ કાવ્ય સંગ્રહ અને
પ્રાચીન ગુજર્ ગદ્યસંગ્રહમાં મુદ્રિત)
- મેરુવિજય : વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ (સં. સવાઈભાઈ રાયચંદ), અમદાવાદ,
૧૯૦૧
- લક્ષ્મીસાગરસૂરિ : વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ (જૈન સાહિત્ય સંશોધક, પુ. ૩, અંક
૧ માં મુદ્રિત)
- વિજયસેનસૂરિ : રેવંતગિરિ રાસ (પ્રાચીન ગુજર્ કાવ્ય સંગ્રહમાં મુદ્રિત)
- શાલિસૂરિ : વિરાટપર્વ (ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝમાં પ્રસિદ્ધ થનાર
ગુજર્ રાસાવલિમાં મુદ્રિત)
- સગયસુદર : વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ (સં. ભોગીલાલ સાહેસરા; ગુજરાત
સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક, જાન્યુઆરી ૧૯૫૨ માં મુદ્રિત)
- અજ્ઞાતકર્તૃક : વસંતવિલાસ-પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્ય (સં. કે. બી. વ્યાસ),
મુબઇ, ૧૯૪૨
- વીરવંશાવલિ (જૈન સાહિત્ય સંશોધક, પુ. ૧, અંક ૩ માં મુદ્રિત)

ગુજરાતી

- આચાર્ય, ગિરિજાશંકર વી. : હિસ્ટોરિકલ ઇન્ફર્મેશન ઓફ ગુજરાત, ૩
અથોર્માં, મુબઇ, ૧૯૩૩, ૧૯૩૮ અને ૧૯૪૨
- આચાર્ય, વલ્લભજી હરિદત્ત : કાર્તિકૌમુદી (અનુવાદ), અમદાવાદ, ૧૯૦૮
- કાપડિયા, હીરાલાલ રસિકદાસ : ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ (અનુવાદ), મુબઇ, ૧૯૩૪
- જૈનધર્મપ્રસારક સભા (પ્રકાશક) : વસ્તુપાલચરિત્ર (અનુવાદ), ભાવનગર,
સં. ૧૯૭૪
- દિવેટિયા નરસિંહરાવ : મનોમુકુર, ગ્રન્થ ૨, અમદાવાદ, ૧૯૩૬

દેમાઇ, મોહનલાલ દલીયદ જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,
મુબઈ, ૧૮૮૩

ધુન, આનંદચક્ર બાપુનાઈ, દિગ્ગજન, અમદાવાદ, ૧૮૪૭

પરીખ, રમિકલાલ રમેરે (અપાદક) આચાર્ય આનંદચક્ર ધુન રમાઈક
અન્ય, અમદાવાદ, ૧૯૪૪

પારેખ, હીમલાલ ત્રિભુવનદાસ રમત રમત મહોત્સવ નમારક અન્ય,
અમદાવાદ, ૧૮૮૭

ફારૂકી, અમીનમીયા એચ શુજગતી શામી-અનખી નાદેશ, અમદા
વાદ, ૧૯૦૬

હુદિલાલસૂનિ બૃહદ્ વિજયપુર જ્ઞાન, મુબઈ, ૧૮૭૫

મુનિ જયતનિજય આસુ, અન્ય ૧, ઉજ્જવન, ૧૯૩૩

આસુ પ્રાચીન જૈન લેખનગ્રંથ, ઉજ્જવન, નવન ૧૮૮૪

મુનિ જિનવિજય પ્રાચીન જૈન લેખનગ્રંથ, અન્ય ૨, ભાવનગર, ૧૯૨૧

શુજગતના સામૃતિક ઇતિહાસની પ્રાચીન સામગ્રી, અમદાવાદ, ૧૮૩૭

મોદી, મધુસૂદન ચિમનલાલ હેમ-અભીક્ષા, અમદાવાદ, ૧૮૪૨

ન્યુછો ભાઈ ઉદયરામ રામભાવા (અનુવાદ), અન્ય ૧-૨, ત્રીજી આવૃત્તિ,
મુબઈ, ૧૮૭૨ અને ૧૯૨૭

શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર ટ્યુળનામ શુજગતનો મધ્યકાલીન ગણપૂત ઇતિહાસ,
અન્ય ૧-૨, અમદાવાદ, ૧૮૩૭ અને ૧૯૩૮

પ્રબંધચિંતામણિ (અનુવાદ), મુબઈ, ૧૯૩૪

શાસ્ત્રી, ગમતૂપ્પુ હર્ષણ સુત્રતમકીર્તન (અનુવાદ), હોદરા, ૧૮૮૫

સાંસગ, ભોગીલાલ ઇતિહાસની કેડી, હોદરા, ૧૮૪૫

પચન ૧ (અનુવાદ), મુબઈ, ૧૮૪૮

નનુદન-હિંદી (અનુવાદ), ભાવનગર, ૧૮૪૬

રાધેલાલોનુ શુજગત, હોદરા ૧૮૩૮

સઘની, મુખલાલ અને પંથિ બેચરદાસ સન્મતિ પ્રકળુ (હિપોદ્ધાત
અને અનુવાદ), અમદાવાદ, ૧૮૩૨

હિન્દી

ઝોઝા, ગૌરીશંકર હીરાચંદ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, અન્ય ૧, અજમેર, ૧૮૧૭

મુનિ કયાપુત્રિજય વીરનિર્મણ સત્તત્ત ઓર જૈન કાલગણના, બલોર, ૧૯૩૧

પ્રેમી, નાયુરામ જૈન સાહિત્ય ઓર ઇતિહાસ, મુબઈ, ૧૮૪૨

મરાઠી

ધરલામપુરકર, પંડિત વામન શાસ્ત્રી : કાન્યકલ્પલતા (અનુવાદ),
વડોદરા, ૧૮૯૧

બંગાળી

તર્કવાગીશ, દ્વિચલ્પણ : ન્યાયપરિચય, બીજી આવૃત્તિ, કલકત્તા, બંગાળી
સંવત ૧૩૪૭

સૂચિપત્રો, અહેવાલો વગેરે

ઓફિટ : એ કૉલોગસ કૉલોગોરમ, (૩ ગ્રન્થો), લિપાંગિ, ૧૮૯૧,
૧૮૯૬, ૧૯૦૩

ભાંડારકર, આર. ઇ. : એ રિપોર્ટ ઓન સર્ચ ઓફ સંસ્કૃત મેન્યુસ્ક્રિપ્ટસ
ઇન બોમ્બે પ્રોવિન્સ, ૧૮૮૩-૮૪, મુબમ્, ૧૮૮૭

ગાંધી, એલ. બી. : એ કૉલોગ ઓફ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટસ ઇન ધી જૈન ભાંડાર્સ
એટ જેસલમેર, વડોદરા, ૧૯૨૩

એ ડિસ્ક્રિપ્ટીવ કૉલોગ ઓફ મેન્યુ. ઇન ધી જૈન ભાંડાર્સ એટ
પાટણ, ગ્રન્થ ૧, વડોદરા, ૧૯૩૭

ગોડે, પી. કે. : ડિસ્ક્રિપ્ટીવ કૉલોગ ઓફ ધી ગવર્નમેન્ટ કલેક્શન ઓફ
મેન્યુ. ડિપોઝિટ્સ એટ ધી ભાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ
ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ગ્રન્થ ૧૪ : નાટક, પૂના, ૧૯૪૭

મિત્ર, રાજેન્દ્રલાલ : નોટિસિઝ ઓફ ગંરૂત મેન્યુસ્ક્રિપ્ટસ, ગ્રન્થ ૭, ભાગ
૨, કલકત્તા, ૧૮૮૪

મુનિ, ચતુર્ગવિજય : કૉલોગ ઓફ મેન્યુ ઇન ધી જૈન ભાંડાર એટ લીંબડી,
મુબમ્, ૧૯૨૮

પિટર્સન, પી. : એ થર્ડ રિપોર્ટ ઓફ ઓપરેશન્સ ઇન સર્ચ ઓફ સંસ્કૃત
મેન્યુસ્ક્રિપ્ટસ ઇન ધી બોમ્બે સર્કલ, ૧૮૮૪-૮૫

એ ફિફ્થ રિપોર્ટ ઓફ ઓપરેશન્સ ઇન સર્ચ ઓફ સંસ્કૃત મેન્યુ
સ્ક્રિપ્ટસ ઇન ધી બોમ્બે સર્કલ, એપ્રિલ, ૧૮૯૨-માર્ચ ૧૮૯૫;
મુબમ્, ૧૮૯૬

એ સિક્સથ રિપોર્ટ ઓફ ઓપરેશન ઇન સર્ચ ઓફ સંસ્કૃત મેન્યુ-
સ્ક્રિપ્ટસ ઇન ધી બોમ્બે સર્કલ, એપ્રિલ ૧૮૯૫-માર્ચ ૧૮૯૮;
મુબમ્, ૧૮૯૮

સાસ્ત્રી, હીરાનંદ : એન્સુઅલ રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કિયોલોજિકલ ડિપાર્ટ-
મેન્ટ, વડોદરા રાજ્ય, (૧૯૩૯ ના જુલાઈની આખરે પૂરા થતા

વર્ષનો), વડોદરા, ૧૯૪૦

વેલ્સજીવ એચ. ડી., જિનરલનાક્રાશ : એન આસ્કાળેટિકલ રજિસ્ટર ઓફ જૈન

વર્સ ઍન્ડ ઓથર્સ, ગ્રન્થ ૧, પૂના, ૧૯૪૪

અમાનકર્ણક : બ્રહ્મદિગ્ધનિકા (જૈન સાહિત્ય સંગ્રહાણક, પુ. ૧, અંક
૨ માં મુદ્રિત)

જૈન ગ્રન્થાવલિ, પ્રસિદ્ધ કર્તા—જૈન ગ્વેનામ્બર કોન્ફરન્સ, મુંબઈ, સં. ૧૯૧૫

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ, મુરત, ૧૯૧૯

પ્રોસિડિંગ્ઝ ઍન્ડ ટ્રાન્ઝેક્શન્સ ઓફ ધી ફર્સ્ટ ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સ,

ગ્રન્થ ૧, પૂના, ૧૯૨૦

પ્રોસિડિંગ્ઝ ઍન્ડ ટ્રાન્ઝેક્શન્સ ઓફ ધી સેવન્થ ઓલ ઇન્ડિયા ઓરિ-

યેન્ટલ કોન્ફરન્સ, વડોદરા, ૧૯૩૫

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ, ભાવનગર, ૧૯૨૬

સામયિકો

અંગ્રેજી

એનાલ્સ ઓફ ધી લાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ

એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા

ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વેરી

ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્લી

જર્નલ ઓફ ધી ગિહાર ઍન્ડ ઓરિસા રિસર્ચ સોસાયટી

જર્નલ ઓફ ઓરિયેન્ટલ સ્ટડીઝ

રૂપમ્

અંગ્રેજી-ગુજરાતી

જર્નલ ઓફ ધી ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી

લાઇબ્રેરી મિસલેની

હિન્દી-ગુજરાતી

ભારતીય વિદ્યા

ગુજરાતી

જૈનયુગ

જૈન સત્યપ્રકાશ

જૈન સાહિત્યસંગ્રહાણક

पुरातत्त्व
 क्षार्जस गुजराती सभा त्रैमासिक
 बुद्धिप्रकाश
 वसंत

हिन्दी

नागरी अष्टाक्षरी पत्रिका
 राजस्थानी
 विशाल भारत

(બ) હસ્તપ્રતો

[જે હસ્તપ્રતોના નામ સાથે 'તાડપત્રીય હસ્તપ્રત' એવો નિર્દેશ કર્યો છે એ સિવાયની બધી પ્રતો કાગળ ઉપર લખાયેલી છે.]

અમરચન્દ્રસૂરિ : કાન્યકુલપલતા-પરિમલ (નં. ૨૬૪૬ અને ૯૫૧૧-શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણ)

છદિરત્નાવલિ) નં. ૮૬૦૭-શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણ, નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૬૬૪; નં. ૯૭૪૬-તે જ જ્ઞાનમંદિર; નં. ૪૪૭-પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ-છાણી)

ઉદયપ્રભસૂરિ, રવિપ્રભસૂરિના શિષ્ય :

કર્મવિપાક-ટિપ્પણ્યુ

કર્મસ્તવ-ટિપ્પણ્યુ

શતક-ટિપ્પણ્યુ

(આ ત્રણે કૃતિઓ નં. ૨૧૭૩ માં—પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, વડોદરા)

ઉદયપ્રભસૂરિ, વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય : ઉપદેશભાષા-કર્ણિકા (નં. ૧૦૭૫૧ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણ, નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૫૪૭)

નેમિનાથચરિત (નં. ૨૦૫૨—તે જ જ્ઞાનમંદિર, નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૫૧૮)

શબ્દબ્રહ્મોલ્લાસ (તાડપત્રીય હસ્તપ્રત નં. ૩૪—ખેતરવસી લાંડાર, પાટણ)

એકનાથ ભટ્ટ : રામશતક-ટીકા (નં. ૨૯-ઈ. સ. ૧૮૭૨-૭૩ નો મુંબઈ સરકારનો હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ; હાલ, લાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂનામાં સંગ્રહીત. નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૭૧૭)

નરચન્દ્રસૂરિ, દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય : અનર્ધરાધવ-ટિપ્પણ્યુ નં. ૧૧૨૯૯ અને ૮૬૩૪—શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણ, નકલ કર્યાનાં વર્ષ અનુક્રમે વિ. સં. ૧૫૦૬ અને ૧૫૫૬; તેમજ નં. ૬૭૨૯—તે જ જ્ઞાનમંદિર)

કથારત્નાકર અથવા કથારત્નસાગર (દાખડો નં. ૫૧, હસ્તપ્રત નં. ૨૬—ડહેલા ઉપાગ્રય લાંડાર, અમદાવાદ; નં. ૫૬૯—જ્ઞાનવિમલ-સૂરિ લાંડાર, ખંભાત; નં. ૧૩૨—જૈન લાંડાર, ચાણુરમા)

નાયકદલી-ટિપ્પણ (ન ૨૭૦૯-મુનિ હંસરિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ,
વડોદરા ન ૬૮૧૧-શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર, પાટણ)
પ્રાકૃતપ્રબોધ (ન ૨૧૬૨-પ્રતીક કાન્તિરિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ,
વડોદરા, નકલ કર્યા વર્ષ નિ સ ૧૪૮૭, પૌથી ન. ૦૦,
હસ્તપ્રત ન ૧૫-મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાં, નકલ
કર્યા વર્ષ નિ સ ૧૪૭૬, ન ૨૧૭૬-શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન
જ્ઞાનમંદિર, પાટણ)

નરચન્દ્ર ઉપાધ્યાય, સિંહસુરિના શિષ્ય જન્મસમુદ્ર (પૌથી ન ૨૪, હસ્ત
પ્રત ન ૩-મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાં, નકલ કર્યા
વર્ષ નિ સ ૧૫૩૭)

જ્યોતિશ્વર્તુરિશિકા (ન ૫૧૦૧-શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર,
પાટણ)

પ્રશ્નશતક (ન ૨૧૬૪-પ્રતીક કાન્તિરિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, વડોદરા,
નકલ કર્યા વર્ષ નિ સ ૧૫૩૨)

નરેન્દ્રપ્રભસૂતિ રિવેકકલિકા (તાડપત્રીય હસ્તપ્રત ન ૫૨-અપૂર્ણ વિભાગ,
સઘની પાડા ભડાર, પાટણ)

રિવેકપાદ્ય (તાડપત્રીય હસ્તપ્રત ન ૫૪-અપૂર્ણ વિભાગ, સઘની
પાડા ભડાર, પાટણ)

બાલચન્દ્ર ઉપદેશકદલી-ટીકા (ન ૮૮૬-શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાન
મંદિર, પાટણ)

ભદ્રબાહુ પિણ્ડનિર્બુક્તિ (વિજયદાનસુરિ જ્ઞાનભડાર, ધાણી)

માણિમ્મચન્દ્ર પાર્શ્વનાથચરિત મહાકાવ્ય (દાગે ન ૩૧, તાડપત્રીય હસ્ત
પ્રત ન ૧-શાન્તિનાથ ભડાર, ખલાત)

શાન્તિનાથચરિત મહાકાવ્ય (ન ૮૬૫-શ્રી હેમાચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાન
મંદિર, પાટણ)

શુભશીવ ગણિ પ્રગન્ધપચરતી અથવા પચરતીકથામંગલ (ન ૫૮-
હંસરિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, વડોદરા)

શ્રીચન્દ્રસુરિ છતકલ્પચૂષ્ટિ-વ્યાખ્યા (તાડપત્રીય હસ્તપ્રત ન ૮-તપ
મન્થ ભડાર, પાટણ નકલ કર્યા વર્ષ નિ ગ ૧૭૮૪)

સમયસુદર ચતુષાલ-તેજપાલ નાલ (ન ૩૪૭૬-મુનિ હંસરિજયજી
શાસ્ત્રસંગ્રહ, વડોદરા)

સાગરચન્દ્ર : જ્યોતિઃસાર-ટીકા (નં. ૨૧૪૫-પ્રતર્નક કાન્તિવિજયજ્ઞ શાસ્ત્ર-
સંગ્રહ, વડોદરા)

સોમેશ્વર : ઉલ્લાસગદ્ય નાટક (નં. ૩૪૩-છ. સ. ૧૮૮૪-૮૬ નો મુળર્થ
સરકારનો હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ; હાલ, ભાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ
ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂનામાં સંગ્રહીત; નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૫૩૭
કલ્યાણપ્રતાપ (નં. ૩૬-છ. સ. ૧૮૭૧-૭૨નો મુળર્થ સરકારનો
હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ; હાલ, ભાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ
ઇન્સ્ટિટ્યૂટ પૂનામાં સંગ્રહીત; નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૫૦૯)
રામશતક (નં. ૪૬-છ. સ. ૧૮૭૩-૭૪ નો મુળર્થ સરકારનો હસ્ત
પ્રતોનો સંગ્રહ; હાલ, ભાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ,
પૂનામાં સંગ્રહીત; નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૬૫૬)

હીરાનંદ : વસ્તુપાલ રાસ (મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજ્ઞના સંગ્રહમાં)

અજ્ઞાનકર્તૃક : રામશતક-ટીકા (પોથી નં. ૧૦, હસ્તપ્રત નં. ૯-મુનિ શ્રી
પુણ્યવિજયજ્ઞનો સંગ્રહ; નકલ કર્યા વર્ષ વિ. સં. ૧૫૮૬)

અજ્ઞાનકર્તૃક : જનુટક નૃનાપિતસંગ્રહ (તાડપત્રીય હસ્તપ્રત નં. ૫૨-
અપૂર્ણ વિભાગ, સંઘરી પાડા ભાંડાર, પાટણ)

શાબ્દસૂચિ

અજયપાલ ૨૦, ૨૩, ૨૮,
૬૫, ૧૧૪
અણહિસવાડ ૪, ૬, ૧૩, ૧૪,
૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨૧, ૨૫,
૨૭, ૩૭, ૪૦, ૪૧, ૪૮,
૪૯, ૫૦, ૫૩, ૬૨, ૬૪,
૭૦, ૭૩, ૭૮, ૮૭, ૯૮,
૧૨૮, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૬,
૧૭૭, ૧૮૬, ૧૯૪
—પાટણ ૩, ૧૪, ૧૫, ૩૬,
૩૭, ૧૧૪
'અનર્ધરાધવ' ૧૦૪, ૧૨૩, ૧૬૦,
૧૭૪, ૨૬૧
અનુક્રુતિ ૬, ૧૪, ૨૦, ૩૭, ૩૮
અનુકૃપ ૧૫૪
'અનેકાર્થકોશ' ૨૦
'અનેકાર્થમેગ્ધ' ૧૮
અપભ્રંશ કાવ્ય ૯૯
—કાવ્યો ૩૬
—રાસ ૨૦૬
—લોકસાહિત્ય ૮૬
અમયદેવસરિ ૧૬, ૨૪, ૧૦૬, ૨૫૬
અલિધા ૨૨૦
'અલિધાનચિન્તામણિ' ૧૮
અલિનવયુગ ૨૦૬, ૨૧૧, ૨૧૬, ૨૨૨
'અલિનવ ભારતી' ૨૦૬
અભિનેય સાહિત્યપ્રકાર ૨૦૭
અઘાસ-સામગ્રી ૩૩
અમદાવાદ ૯
અમરચન્દ્ર ('વેણી-કૃપાણ') ૯૬
૦૬

અમરચન્દ્રસરિ ૮૨, ૮૭, ૮૮, ૯૦,
૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫,
૯૬, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨,
૧૫૩, ૨૧૫, ૨૨૪, ૨૨૬,
૨૩૧, ૨૩૬, ૨૪૧, ૨૬૨,
૨૬૭
'અમમન્વામી ચરિત્ર' ૬૬
અરબસ્તાન ૭૧ (ફ. નો.)
અરબી ૨૦૨
અરિસિંહ ૩૩, ૪૦, ૬૧, ૭૩, ૮૭,
૮૮, ૮૯, ૧૩૧, ૧૩૨
'અર્જુનચરિત્ર' ૨૨૨
અણ્ણિરાજ ૨૦, ૪૦, ૧૨૪, ૧૭૭
'અર્થશાસ્ત્ર' ૨૧૦, ૨૩૧
અર્ચાલંકાર ૨૨૦
અર્જુણચલ ૧૭૮
અહંત (ઓ-એ-લો) ૫
અલંકાર ૧૭
—અન્ય ૨૨
—અર્થો ૨૧૦
—શાસ્ત્ર ૧૮, ૧૩૬, ૨૧૦,
૨૧૧, ૨૪૬
—શાસ્ત્રીઓ ૨૧૨
—અંતર્યામી ૨૧૧
'અલંકારચૂડામણિ' ૨૧૬
'અલંકારપ્રબોધ' ૯૩, ૯૫, ૨૩૧
'અલંકારમહોદધિ' ૫૫, ૧૦૭,
૨૧૫, ૨૧૮
'અલંકારમેષર' ૨૩૩
'અલંકારસર્વજ્ઞ' ૨૧૪

અનુશેષ ૧૮૬

અશોક ૪

અશ્વઘોષ ૧૫૫

અશ્વરાજ ૩૭

અસાધિત ૨૧૩ (કુ. નો.)

અગ્ર ૭

‘અંગવિજ્ઞાન’ ૨૫૫

અંતર્વેદી ૫

‘અભિકારતોત્ર’ ૫૭, ૧૯૧

આગમેતર અન્થો ૨૪

આગમે ૨૪

મૂલ આગમે ૨૪

‘આચારંગ’ ૧૪

આચાર્ય જિતવિજયજી ૧૧, ૧૨

આદિનાથ ૧૩, ૨૮, ૫૭, ૧૫૨,

૧૫૪

‘આદિનાથસ્તોત્ર’ ૫૭, ૧૯૧, ૧૯૨

‘આદિપર્વ’ ૧૫૨

‘આદિપુરાણ’ ૧૫૪

આનંદપુર (વડનગર) ૫

આનંદવર્ધન ૨૧૧, ૨૨૨

આનાક ૪૧

આણ, ૩, ૯, ૩૬, ૪૫, ૫૨, ૬૮,

૮૪, ૧૭૭

‘આણપ્રશસ્તિ’ ૬૮, ૧૭૭, ૧૭૯

‘આણ રાસ’ ૩૪, ૨૦૬, ૨૦૯

આરત વેપારી ૭૧ (કુ. નો.)

‘આરંભસિદ્ધિ’ ૧૦૧, ૨૫૬

‘આરાધના’ ૫૭, ૧૯૧, ૧૯૨

આર્ય સ્કન્દિલ ૭

આલંકારિક ૬૦ (કુ. નો.)

આલંકારિકા ૧૫૨, ૧૫૪, ૨૧૦, ૨૨૦

જૈન આલંકારિકા ૨૨૫

આશ્રયદાતા ૩, ૧૮, ૩૩, ૫૬, ૫૭

કલાનો આશ્રયદાતા ૪૯

સાહિત્યનો આશ્રયદાતા ૪૯, ૬૦

આસડ ૬૦ (કુ. નો.) ૧૧૦, ૨૫૭,

૨૫૮

હતિહાસ ૩

અલંકારશાસ્ત્રનો હતિહાસ ૨૧૫

કલાનો હતિહાસ ૫૨

ગુજરાતનો— ૩, ૯, ૧૦૨

જૈન સાહિત્યનો— ૨૪

મધ્યકાલીન ગુજરાતનો— ૩૩

સમકાલીન— ૧૪૨

સાહિત્યનો— ૨૨

સાંસ્કૃતિક— ૧૭૬

હતિહાસની સામગ્રી ૧૯૯

હતિહાસયુગો ૪

હત્તિંગ ૫

ઉજ્જયિની ૭, ૧૭

ઉત્કર્ણુ લેખો ૩૩

‘ઉત્તર પુરાણ’ ૧૫૪

ઉત્તર પ્રદેશ ૭

‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ ૧૫, ૧૦૬, ૨૬૦

ઉત્તરાધ્યયન ૧૫

ઉત્સાહ (વિદ્વાન) ૨૧૪

ઉદયચંદ્ર ૨૦

ઉદયન ૨૨

ઉદયપ્રભસુરિ ૩૩. ૩૪, ૩૬, ૪૦,

૫૫, ૫૭ (કુ. નો.) ૯૭,

૧૦૦, ૧૦૧, ૧૧૭, ૧૪૧,

૧૮૦, ૨૫૬, ૨૫૭

‘ઉદયસુદરી કથા’ ૨૯

'ઉદાત્તરાધવ' ૧૬૦
 ઉદ્દલટ ૨૧૧, ૨૧૬
 'ઉદ્દલટકુમારમંભવ' ૨૧૬
 ઉદ્દીતનસૂરિ ૧૨, ૧૪, ૨૦૪
 'ઉન્મત્તરાધવ' ૧૬૦ (ફ. નો.)
 'ઉપદેશકન્દલી' ૧૦૮, ૧૧૦, ૨૫૭
 'ઉપદેશતરંગિણી' ૩૫, ૩૮
 'ઉપદેશમાલા' ૧૨, ૬૭, ૧૦૧, ૨૫૭
 'ઉપદેશમાલા કણ્ઠિકા' ૨૫૭
 'ઉપદેશસંપત્તિ' ૩૫
 'ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથા' ૧૧, ૧૨, ૨૦૪, ૨૬૧
 ઉપાધ્યાય વિનયવિજય ૭ (ફ. નો.)
 ઉપાશ્રય ૨૧, ૧૮૧
 ઉમાશંકર જોશી ૧૦ (ફ. નો.)
 'ઉત્સાહરાધવ' ૬૭, ૬૮, ૧૫૭, ૧૬૦, ૧૬૧
 ઉપટ ૨૬
 'ઉત્સાહર સ્તોત્ર' ૧૬૦
 ભૈરવિકવિતા ૧૮૭, ૧૮૮
 ભૈરવિક ભૈરવિકવિતા ૧૬૦
 ભૈરવિકાવ્યો ૧૬૦
 'ઋગ્વેદ' ૧૮૭
 અપભ્રંશ ૧૮૨, ૧૮૫
 એકનાથ ૬૮
 એનર્ટન ૨૦૧
 મૈત્રિહાસિક ૪
 —અનુશ્રુતિ ૨૦૭
 —કથાનકો ૧૬૮
 —પદ્ધતિ ૩૮
 —પુરાણો ૧૧૪, ૧૧૬
 —પ્રમાણો ૧૧૫

—લેખો ૪
 —વ્યક્તિ ૧૪૩
 —વ્યક્તિઓ ૧૭૫, ૧૯૮
 —ચહેર ૪
 —સાધનો ૧૮૧
 'ઔચિત્યવિચારચર્યા' ૨૨૪
 કુચ્છ ૧૫, ૪૪
 કઞ્ઞિન્સ ૫૨
 કડવક ૨૦૮, ૨૦૯
 કણાદ ૨૧૬, ૨૨૨, ૨૪૪
 કથાઓ ૨૦૫
 પેટા કથા ૨૦૫
 મુખ્ય કથા ૨૦૫
 'કથાકોશ' ૩૫
 કથાગ્ર-થો ૨૦૦
 કથાનકો ૭૧, ૧૯૯
 'કથારત્નાકર' ૫૫, ૧૦૫
 'કથાસરિત્સાગર' ૫, ૨૦૩, ૨૦૫
 કચ્છટ ૨૨૨
 કરુણાન્તિકા ૧૫૬
 'કરુણાવજ્રાકુધ' ૧૧૦, ૧૬૭, ૧૬૮
 કર્ણ વાલેસો ૨૬
 'કર્ણસુન્દરી' ૨૭, ૭૮, ૧૬૯
 કર્ણ સોલંકી ૨૭, ૭૮
 'કર્ણામૃતપા' ૬૮, ૭૦, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૭
 'કણ્ઠિકા' ૧૦૧, ૨૫૭
 'કર્પૂરચરિત લાણી' ૫૯
 'કર્પૂરચંદ્રી' ૨૧૩ (ફ. નો.)
 કલા ૩૬
 'કલાકલાપ' ૬૩, ૬૪
 કલાકાર ૫૩

કલારૂપો ૫૨
 'કલાવિલાસ' ૪૫
 કલિકાલસર્વજ્ઞ ૩, ૧૭, ૪૯
 'કલ્પસૂત્ર' ૨૫૭
 'કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર' ૧૯૦
 કવિ ૩, ૧૭, ૩૩
 કવિઓ ૫૪, ૫૬
 'કવિકલ્પલતા વિવેક' ૨૩૩
 'કવિક'હાલરણ્ય' ૨૨૨
 કવિ કૃષ્ણ ૧૯૪
 કવિતારહસ્ય ૮૯
 કવિતાશૈલી ૭૦
 કવિપંડિતો ૬૧, ૭૧, ૧૧૭, ૨૬૧
 કવિમંડળ ૨૧
 'કવિશિક્ષા' ૯૩, ૨૨૪, ૨૨૫,
 ૨૩૧, ૨૬૧
 કવિસમયોની સૂચિ ૨૨૭
 'કવીન્દ્રવચનસમુચ્ચય' ૧૯૩
 'ક'હાલરણ્ય' ૨૧૬
 'કાકુત્સ્થકેલિ' ૧૦૭, ૧૫૭
 કાચની બગડી ૧૪૭, ૧૪૮ (ફ. નો.)
 'કાતન્ત્ર' વ્યાકરણ ૮૦, ૨૩૫
 કાત્યાયન ૨૩૪
 'કાદંબરી' ૨૧૬, ૨૨૨
 'કાન્તમાલા' ૧૪ (ફ. નો.)
 કાન્યકુબ્જ ૪
 'કાન્તકંઠે પ્રગન્ધ' ૨૦૨
 કામશાસ્ત્ર ૨૩૦
 કાલમ્યુત્ક્રમ ૧૧૫
 કાલિદાસ ૧૨૩, ૧૨૮, ૧૪૪, ૧૫૫,
 ૨૨૨, ૨૬૨

'કાન્યકુબ્જલતા' ૮૯, ૯૦, ૯૨,
 ૯૩, ૯૫, ૧૫૦, ૨૧૫,
 ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૩૦, ૨૩૧,
 ૨૩૨, ૨૬૨
 'કાન્યકુબ્જલતા પરિમલ' ૯૩, ૯૫,
 ૨૩૦, ૨૩૧
 'કાન્યકુબ્જલતા મંજરી' ૯૩, ૯૫,
 ૨૩૧
 'કાન્યકૌતુક' ૨૧૫
 કાન્યકુબ્જ ૧૭૭
 'કાન્યપ્રકાશ' ૬૯, ૨૧૧, ૨૧૦,
 ૨૧૪, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૬૨
 'કાન્યપ્રકાશ-મંજેત' ૨૧૪
 'કાન્યમાલા' ૧૯૧
 'કાન્યમીમાંસા' ૨૯, ૨૨૩
 કાન્યરચના ૬૧
 કાન્યરચનાપ્રાવીણ્ય ૧૭૮
 કાન્યશાસ્ત્ર ૨૮
 'કાવ્યાદર્શ' ૬૯, ૧૨૧
 'કાવ્યાનુશાસન' ૪, ૧૮, ૨૨,
 ૧૫૭, ૨૦૭, ૨૧૨
 'કાવ્યાલંકાર' ૧૨૧ (ફ. નો.)
 ૧૬૪
 'કાશિકા' ૧૧
 કાશી ૫૦
 કાસ્મીર ૧૮
 'કિરણાવલિ' ૨૫૭
 'કિરતાશુર્નીય' ૧૨૮, ૧૪૩,
 ૧૪૬, ૧૪૯
 કાચ ૧૧ (ફ. નો.)
 કાર્તિક ૨૧, ૨૭, ૧૨૮
 'કાર્તિકીમુહૂર્ત' ૨૬, ૩૩, ૪૦, ૫૦

૫૫, ૬૭, ૭૦, ૭૩, ૮૪,
૮૬, ૧૨૩, ૧૨૭, ૧૨૮.
૧૩૨, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૪૦,
૧૪૬, ૧૭૯, ૧૮૯, ૧૯૪,
૨૬૨

કુન્તક ૨૧૧, ૨૧૨

કુમારદેવી ૩૭, ૩૮, ૩૯

કુમારપાલ ૧૫, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૪,
૨૬, ૨૮, ૪૧, ૫૪ (ફ. નો.)
૬૫, ૮૭, ૧૧૪, ૧૩૬,
૧૩૮, ૧૯૮

‘કુમારપાલચરિત’ ૧૯, ૧૨૨, ૧૯૮

‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’ ૨૧

‘કુમારપાલપ્રબન્ધ’ ૨૦, ૫૪
(ફ. નો.)

‘કુમારવિહારશતક’ ૨૦

‘કુમારમંલવ’ ૧૪૭, ૧૪૯, ૨૧૬,
૨૨૨

કુમુદચંદ્ર ૧૭

‘કુમલમમાલા’ ૧૨, ૧૪, ૨૦૮

કુશલલાલ ૨૧૩ (ફ. નો.)

કૃષ્ણ (કવિ) ૧૧૬

કૃષ્ણ (રામ) ૫૮

કૃષ્ણકાન્ત મંદિરુર્ધ્વ ૬૪ (ફ. નો.)

કૃષ્ણમિશ્ર ૨૪

કેદાર ૫૦

કેશવમિશ્ર ૨૩૩

કેસ ૧૭

કોંકણ ૧૭

કોટિશ્વ ૨૧૦, ૨૩૧

કોમેન્ડ ૯૪, ૧૬૪, ૨૦૩, ૨૨૪,
૨૪૦

ખતપત્રો ૨૦૦

ખાલાત ૪૨, ૪૩, ૫૩, ૭૧, ૧૧૪,
૧૧૫, ૧૮૧, ૧૮૬, ૨૧૦

—નો હાકિમ ૧૩૫

ખેડાનાળ બાલિયો ૨૦૨

ખેંગાર ૨૦૨

ગજશાહી ૮૪

‘ગણધરાવલી’ ૧૧૦

ગણપતિ ૨૦૨

ગણપતિ વ્યાસ ૮૧, ૧૨૨

‘ગણિવિજ્ઞા’ ૨૫૫

ગદ ૬

—કાવ્ય ૬

ગરબા ૨૦૭

—નૃત્ય ૨૦૭

ગરબી ૨૦૭

મર્લગૃહ ૮૪

‘મગદસ પ્રતાપવિલાસ’ ૧૬૯

મગધર ૧૬૯

માથા ૧૩

માથાઓ ૧૭૫

‘માથા નારાશંસી’ ૧૭૫

ગિરનાર ૩, ૪, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૪૯,
૫૨, ૫૩, ૫૬ (ફ. નો.),

૬૮, ૯૯, ૧૩૮, ૧૭૮, ૧૮૦

ગુજરાત ૩, ૧૫, ૧૬, ૧૯, ૩૬,
૫૮, ૧૯૯

—નો ગરબો ૧૩૬

‘ગુજરાત’ ૯, ૧૦ (ફ. નો.), ૧૫

ગુજરાતી સન્નત ૧૦ (ફ. નો.)

ગુણચંદ્ર ૧૬, ૨૧૪

ગુણમતિ ૫

ગુણાલય ૫, ૧૪૪

ગુપ્ત વંશ ૧૬

ગુર્જર ૧૪૮ (ક. નો.)

—દેશ ૯, ૧૩, ૨૪, ૧૯૪

—મુગિ ૧૨૬

—સામ્રાજ્ય ૧૨૮, ૧૩૨, ૧૩૭

—રાજ્ય ૯

—સામાન્ય ૧૫

ગુર્જરા ૯

ગ્રેય રૂપક ૨૦૬

ગ્રાહક (ગ્રાહક) ૪૪, ૭૨, ૧૮૪

ગ્રામ્યમંડલો ૧૮૬

મદરિપુ ૧૫

દુપુલ્લ ૪૮, ૭૨, ૧૮૪

ચક્રવર્તિઓ ૧૯૮

ચતુર્થિય સંધ ૧૪૧

ચરિત ૧૯૮

ચરિત ૧૮, ૧૯૮

‘ચર્પટપંજરિકા’ ૧૯૪, ૧૯૫

‘ચંડીશનક’ ૧૮૮, ૧૮૯

ચંદ્ર પંડિત ૬૪ (ક. નો.), ૭૭

ચંદ બરહાઈ ૧૯૬

ચન્દ્રમંડલ ૧૧૦

ચંદ્રગુપ્ત ૧૯, ૨૦

‘ચંદ્રપ્રભચરિત’ ૧૨

‘ચંદ્રલેખાનિઝન્ય પ્રકરણ’ ૨૦, ૨૮, ૧૬૯

ચંદ્રાવતી ૨૨, ૮૪, ૧૭૭

ચાયરિયાક ૧૧૭

ચાલુક્ય ૨૨૨

ચાપવંશ ૧૧

ચારણો ૮૫

ચાવડાઓ ૧૪, ૧૫

ચાવડા વંશ ૧૪, ૧૩૧

ચાંચિયાઓ ૪૫

ચાંચિયામીરી ૪૨

ચિમનસાલ દલાલ ૩૮

ચીન ૫

ચૂંધિઓ ૨૫૬

ચિન્નો ૨૭

ચૌહાણ ૩

—રાજ ૩, ૩૬

—રાજ ૨૬, ૩૭, ૬૨, ૬૪, ૧૮૫, ૨૬૨

—રાજ્ય ૨૬, ૪૧, ૧૨૪

—વંશ ૧૫, ૧૮, ૧૯, ૨૮, ૨૯, ૬૬, ૧૩૨, ૧૮૧, ૧૮૩

—સમય ૧૦ (ક. નો.)

ચૌહાણો ૧૫

છંદ ૧૭

અપવ્રંશ છંદો ૨૪૦

પ્રાકૃત છંદો ૨૪૦

છંદ:શાસ્ત્ર ૧૮, ૨૩૦, ૨૩૬, ૨૪૦

‘છંદોનુશાસન’ ૧૮, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૪૦, ૨૪૩

‘છંદોરત્નાવલિ’ ૬૩, ૬૫, ૨૪૧

છાયાનાટક ૮૭, ૧૬૫, ૧૬૬ ૧૬૭

‘છાયાનાટકપ્રત્યય’ ૧૬૫

છાયારૂપ નાટક ૧૬૬

છેલ્લુરો ૧૬૦

જગડું ૧૯૮

‘જગડુચરિત’ ૧૯૮

જગદેવ ૬૦ (ક. નો.)

ગદ્ય ૨૫૫
 વ્યન્ત ભટ્ટ ૧૧૨, ૨૧૪
 વ્યદ્ય ૧૬૦
 વ્યસિંહસુરિ ૩૪, ૪૦, ૪૫, ૮૩,
 ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૨૨, ૧૬૯,
 ૧૮૦, ૧૮૩, ૨૪૬
 યત્યંતસિંહ ૪૧
 યયાનન્દસુરિ ૨૧૪
 યરામંધ ૪
 યદ્યુષ્ઠાદેવી ૨૦
 યદ્યુષ્ઠ ૭૨, ૧૫૦, ૧૮૦
 ' યતક ' ૨૦૩
 યાપાસિપુર (ભલોર) ૧૨, ૮૪
 યલોર ૨૮
 યિતયશસ્ ૮
 યિનદત્તસુરિ ૯૦, ૯૨ ૧૩૩
 યિનદાસગણિ મહત્તર ૭ (ફ. નો.),
 ૨૫૬
 યિનપ્રભસુરિ ૯, ૫૦, ૧૯૮
 યિનપ્રાસાદો ૧૦૯
 યિનભદ્રસુરિ ૩૪, ૩૫, ૧૧૪, ૨૦૨
 યિનમંડન ૧૯૮
 યિનસેન ૧૫૪
 યિનહર્ષ ૩૫, ૫૦, ૧૬૧, ૧૮૪
 યિનાનન્દસુરિ ૮
 યિનેન્દ્રધુદિ ૧૧
 યિનેશ્વરસુરિ ૧૬, ૧૮ ૧૫૪
 ' યતકલ્પચૂર્ણિ વ્યાખ્યા ' ૫૪ (ફ. નો.),
 ૧૮૬
 યલોદ્ધાર ૧૭૭, ૧૮૦
 યવનચરિત ૩૪
 યવનચરિત્ર ૧૯૯

યવનવૃત્તાન્ત ૧૯૮
 યૂનાગઢ ૪
 યેસલગેરના ભંડાર ૪૫, ૭૭, ૧૧૧
 યૈવસિંહ ૧૧૦, ૧૩૭, ૧૮૬, ૧૮૭
 યૈન ૨૯
 —આખ્યાન કવિતા ૧૫૪
 —આગમ ૧૬
 —આગમગ્રન્થો ૨૪
 —આગમસાહિત્ય ૨૦૩
 —ઇતિહાસ ૭
 —કવિઓ ૩૫, ૧૫૪
 —કાલગણના ૩
 —ગ્રન્થો ૨૯
 —તીર્થકર ૫૨
 —તીર્થો ૫૧
 —ધર્મ ૭, ૧૯, ૨૯, ૫૦
 —ન્યાય ૮
 —પ્રકરણગ્રન્થો ૨૫૬
 —ફિલસૂફી ૧૨
 —ભંડાર ૫૫
 —મંદિરો ૧૯
 —લેખકો (શ્વેતાંબર) ૨૦૦
 —વિદ્યાઓ ૪, ૧૦
 —વિદ્વાન ૮
 —શાસ્ત્રો ૨૯
 —શ્રુત ૭
 —મંથ ૨૯
 —સાધુઓ ૨૯
 —સાહિત્ય ૩૯, ૧૯૦, ૨૦૩
 ' યૈન ગ્રન્થાવલિ ' ૨૩૦
 ' યૈન પુસ્તકપ્રશસ્તિમંડલ ' ૧૭૬
 ' યૈનસ્તોત્ર સમુચ્ચય ' ૧૯૧

ગુણાલય ૫, ૧૪૮

ગુપ્ત વંશ ૧૯

ગુર્જર ૧૨૮ (ક. નો.)

—દેશ ૯, ૧૩, ૨૪, ૧૯૮

—ભૂમિ ૧૨૯

—રાજસભી ૧૨૮, ૧૩૨, ૧૩૭

—રાજ્ય ૯

—સામાન્ય ૧૫

ગુર્જરા ૯

ગ્રેય ૨૫૩ ૨૦૬

ગ્રેસલ (ગ્રાધરા) ૪૪, ૭૨, ૧૮૪

મન્થમંદારો ૧૮૬

મહરિપુ ૧૫

મુખુલ ૪૮, ૭૨, ૧૮૪

મુદ્ધવર્ત્તિઓ ૧૯૮

મુનિવિધ મંથ ૧૪૧

ચરિત ૧૯૮

ચરિત ૧૮, ૧૯૮

‘ચર્પટપંજરિકા’ ૧૯૪, ૧૯૫

‘ચંડીચતક’ ૧૮૮, ૧૮૯

ચંદ્ર પંડિત ૬૪ (ક. નો.), ૭૭

ચંદ્ર બરહાઈ ૧૯૯

ચન્દ્રમંથ ૧૧૦

ચન્દ્રગુપ્ત ૧૯, ૨૦

‘ચન્દ્રમંથચરિત’ ૧૨

‘ચન્દ્રલેખાવિગ્રહ પ્રકરણ’ ૨૦, ૨૮, ૧૬૯

ચન્દ્રાવની ૨૨, ૮૪, ૧૭૭

ચાચરિયાક ૧૧૭

ચાણુમ્ ૨૨૨

ચાપવંશ ૧૧

ચારણો ૮૫

ચાવડાઓ ૧૪, ૧૫

ચાવડા વંશ ૧૪, ૧૩૧

ચાચિયાઓ ૪૫

ચાચિયાગીરી ૪૨

ચિમનલાલ દલાલ ૩૮

ચીન ૫

ચૂળિઓ ૨૫૬

ચીનો ૨૭

ચીસુમ્ ૩

—ચાજ ૩, ૩૬

—ચાજ ૨૬, ૩૭, ૬૨, ૬૪, ૧૮૫, ૨૬૨

—ચાજ ૨૬, ૪૧, ૧૨૪

—વંશ ૧૫, ૧૮, ૧૯, ૨૮, ૨૯, ૬૬, ૧૩૨, ૧૮૧, ૧૮૩

—સમય ૧૦ (ક. નો.)

ચીસુમ્ ૧૫

છંદ ૧૭

અપમંથ ૭૬૧ ૨૪૦

પ્રાકૃત ૭૬૧ ૨૪૦

છંદ:શાસ્ત્ર ૧૮, ૨૩૦, ૨૩૬, ૨૪૦

‘છંદોનુશાસન’ ૧૮, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૪૦, ૨૪૩

‘છંદોરનાવસિ’ ૬૩, ૬૫, ૨૪૧

ઝાયાનાટક ૮૭, ૧૬૫, ૧૬૬ ૧૬૭

‘ઝાયાનાટકપ્રમંથ’ ૧૬૫

ઝાયારૂપ નાટક ૧૬૬

ઝેલસૂત્રો ૧૯૦

જગડું ૧૯૮

‘જગડુચરિત’ ૧૯૮

જગદેવ ૬૦ (ક. નો.)

જગદેવ ૨૫૫
 જયન્ત ભટ્ટ ૧૧૨, ૨૧૪
 જયદેવ ૧૬૦
 જયસિંહસૂરિ ૩૪, ૪૦, ૪૫, ૮૩,
 ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૨૨, ૧૬૯,
 ૧૮૦, ૧૮૩, ૨૪૬
 જયન્તસિંહ ૪૧
 જયનન્દસૂરિ ૨૧૪
 જરાસંધ ૪
 જલહથાદેવી ૨૦
 જલહથ ૭૨, ૧૫૦, ૧૮૦
 'જાતક' ૨૦૩
 જાળાસિપુર (જાલોર) ૧૨, ૮૪
 જાલોર ૨૮
 જિતપદશસ્ત્ર ૮
 જિનદત્તસૂરિ ૯૦, ૯૨ ૧૩૩
 જિનદાસગણિ મહત્તર ૭ (ફ. નો.),
 ૨૫૬
 જિનપ્રભસૂરિ ૯, ૫૦, ૧૯૮
 જિનપ્રાસાદો ૧૦૯
 જિનસદ્રસૂરિ ૩૪, ૩૫, ૧૧૪, ૨૦૨
 જિનમંડન ૧૯૮
 જિનસેન ૧૫૪
 જિનહર્ષ ૩૫, ૫૦, ૧૬૧, ૧૮૪
 જિનનન્દસૂરિ ૮
 જિનેન્દ્રબુદ્ધિ ૧૧
 જિનેશ્વરસૂરિ ૧૬, ૧૮ ૧૫૪
 'જીતકલ્પચૂષ્ણિ વ્યાખ્યા' ૫૪ (ફ. નો.),
 ૧૮૬
 જીર્ણોદ્ધાર ૧૭૭, ૧૮૦
 જીવનચરિત્ર ૩૪
 જીવનચરિત્ર ૧૯૯

જીવનવૃત્તાન્ત ૧૯૮
 જૂનાગઢ ૪
 જેસલમેરના ભંડાર ૪૫, ૭૭, ૧૧૧
 જૈત્રસિંહ ૧૧૦, ૧૩૭, ૧૮૬, ૧૮૭
 જૈન ૨૯
 —આખ્યાન કવિતા ૧૫૪
 —આગમ ૧૬
 —આગમગ્રન્થો ૨૪
 —આગમસાહિત્ય ૨૦૩
 —ઇતિહાસ ૭
 —કવિઓ ૩૫, ૧૫૪
 —કાલગણુના ૭
 —ગ્રન્થો ૨૯
 —તીર્થંકર ૫૨
 —તીર્થો ૫૧
 —ધર્મ ૭, ૧૯, ૨૯, ૫૦
 —ન્યાય ૮
 —પ્રકરણગ્રન્થો ૨૫૬
 —દિલસૂદી ૧૨
 —ભંડાર ૫૫
 —મંદિરો ૧૯
 —લેખકો (શ્વેતાંબર) ૨૦૦
 —વિદ્યાઓ ૪, ૧૦
 —વિદ્વાન ૮
 —શાસ્ત્રો ૨૯
 —સુત ૭
 —સંધ ૨૯
 —સાધુઓ ૨૯
 —સાહિત્ય ૩૯, ૧૯૦, ૨૦૩
 'જૈન ગ્રન્થાવલિ' ૨૩૦
 'જૈન પુસ્તકપ્રચરિતમંત્ર' ૧૭૬
 'જૈનનોત્ર સમુચ્ચય' ૧૯૧

‘જૈનરોત્તમ સન્દોહ’ ૧૦૫, ૧૯૧

જૈનેતર વિદ્વાનો ૨૯

‘જૈનેન્દ્ર’ વ્યાકરણ ૨૩૫

જૈમિનિ ૨૧૬

‘જાતાધર્મકથા સુત્ર’ ૧૩૧

જ્ઞાનભંડારો ૨૯, ૩૦, ૫૪

જ્યોતિષ ૮

—ગ્રન્થો ૨૫૪

—શાસ્ત્ર ૨૪૬, ૨૫૬

જ્યોતિષી ૧૧

‘જ્યોતિષકરંકક શતિ’ ૭ (ફ. નો.)

‘જ્યોતિસાર’ ૧૦૪, ૨૫૬

ટિપ્પણ ૮, ૧૨૩

ટીકા ૯, ૧૪, ૧૬, ૧૨૩, ૧૬૧

ટીકાઓ ૬૮, ૧૧૦, ૨૧૨, ૨૫૬

પ્રાકૃત ટીકાઓ ૧૨

સંસ્કૃત ટીકાઓ ૧૨

ટીકાકારો ૮ (ફ. નો.), ૨૪, ૨૧૮

સંસ્કૃત ટીકાકારો ૨૪

ટીકાસાહિત્ય ૨૫૬

ઠંકરાત ૧૫

ઠવણી ૨૦૯

ઢોલોઈ ૩૬, ૧૭૭, ૧૮૫ (ફ. નો.)

—નો કિલ્લો ૧૮૪

‘દાળ’ ૨૦૮

તત્ત્વમીમાંસા ૨૪૪

‘તત્ત્વસંગ્રહ’ ૨૯

તત્ત્વાચાર્ય ૧૩, ૧૪

તત્ત્વાહિત્ય ૧૪

‘તત્ત્વોપાધ્યયન’ ૨૯

તન્ત્રો ૧૮૭

તપાગરો ભંડાર ૧૮૬

‘તરંગવળી’ ૨૦૪

તર્કશાસ્ત્ર ૧૮, ૯૦

‘તત્રાખ્યાયિકા’ ૨૫

તાડપત્રીય પુસ્તક ૫૫

—પ્રત ૪૬, ૪૯, ૧૮૭

—હસ્તાપ્રત ૪૭, ૪૮, ૫૪, (ફ.

નો.), ૧૮૬

તામ્રપત્ર ૧૭૬

તારંગા ૩૬

તાકિંક ૨૫૩

તાકિંક ૯

તીર્થયાત્રાઓ ૧૮૧

તીર્થકર ૧૭૮

તીર્થકરો ૧૯૮

‘તાલારસ’ ૨૦૭, ૨૦૮

તેજપાલ ૩, ૨૬, ૩૬, ૩૭, ૩૯,

૪૨, ૪૪, ૪૮, ૪૯, ૫૧,

૫૩, ૬૨, ૭૨, ૭૬, ૯૮,

૧૨૪, ૧૩૩, ૧૭૭, ૧૮૨,

૧૮૬

‘તેરાસિય’ ૧૪૫

ત્રિપુરુષપ્રાસાદ ૨૨, ૨૮

ત્રિપુરનપાલ ૮૭

‘ત્રિપ્રલિંગલાકાપુરુષચરિત’ ૧૮

૧૫૪, ૧૬૭, ૨૬૩

‘ત્રિસિકા’ ૫

થારાપદ્મ-થરાદ ૨૩

દરબારી કવિતા ૧૭૫

‘દર્ભાવતી પ્રશસ્તિ’ ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬

‘દશરૂપક’ ૨૦

દસ્તાવેજો ૬, ૪૪, ૨૦૦

દંડનીતિ ૬૬
 દંડપતિ ૩૭
 દંડી ૧૨૧, ૧૪૩, ૨૧૧, ૨૧૬
 દાનપત્ર ૬
 દાનગુપ્તિઓ ૧૭૫
 દાનેશ્વરી ૩
 દિગંધર આચાર્ય ૧૭
 દિલ્હી ૪૫
 'દીપિકા' ૧૧૨
 દુર્ગત્તિમામી ૧૧
 દુર્લભરાજ ૨૯
 'દુર્તાંગદ' ૮૭, ૧૬૬
 દુહા ૭૬ ૨૦૨
 દષ્ટિનાદ ૭
 દેસ ૧૧
 દેવકૂપક-દીવ ૧૧૩
 દેવગિરિ ૪૩, ૫૮
 દેવગુપ્ત ૧૩
 દેવચન્દ્ર ૧૭, ૨૮, ૧૬૯
 દેવપ્રભસૂરિ ૧૭૪
 દેવવિમલ ૧૨૨
 દેવશીલ ૨૧૩ (ફ. નો.)
 દેવસૂરિ ૧૭
 દેવાર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રવણ ૭,
 ૫૪ (ફ. નો.)
 'દેવીચન્દ્રગુપ્ત' ૧૯, ૧૬૯
 દેવીમન્દિરો ૨૭
 'દેવીસહયનામ' ૧૮૮
 દેવેન્દ્ર ૨૬૧
 દેવેશ્વર ૨૩૩
 'દેવીનામમાલા' ૧૮
 દેહ ૧૧૪

દ્રમ્મ ૫૪, ૭૦, ૧૧૦, ૧૧૭
 દ્રોણાચાર્ય ૨૧
 'દ્રૌપદીસ્વયંવર' ૨૧, ૨૮
 ઘા વ્હિવેદ ૨૯
 'દ્વાદશારનયચક્ર' ૮
 દ્વારકા ૪
 દ્વારવતી ૨૦૭
 'દ્વાયાત્રય' ૧૮, ૧૯, ૨૬, ૧૨૨,
 ૧૩૧
 ધનપાલ ૧૨૩
 ધનંજય ૨૦
 ધરસેન ૨ જો ૬
 ધર્કટ ૬૧ (ફ. નો.)
 ધર્મકથા ૧૧, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૮
 —સંગ્રહ ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫
 ધર્મકીર્તિ ૮, ૨૧૬
 ધર્મદાસગણિ ૨૫૭
 ધર્મસાગર ૨૫૭
 'ધર્મસ્થાનપરંપરા' ૧૮૧
 'ધર્માભ્યુદય' ૩૩, ૩૪, ૫૦, ૫૫,
 ૫૭ (ફ. નો.), ૯૭, ૧૦૦,
 ૧૦૧, ૧૦૬, ૧૪૧, ૧૪૩,
 ૧૬૬, ૧૬૮
 ધનલક્ષ્મી (ધોળકા) ૩
 'ધાતુપાઠ' ૨૩૪
 'ધારાધ્વંસ' ૧૨૨
 ધારાચર્ચ ૪૫
 ધાર્મિક નેતાઓ ૧૩
 'ધૂર્તાખ્યાન' ૧૨
 ધોળકા ૪૦, ૪૧, ૪૩, ૪૯, ૫૦,
 ૬૧, ૬૨, ૭૭, ૧૭૮

ધ્રુવદેવી ૧૯, ૨૦

ધ્વજદંડો ૧૧૧, ૧૮૩

ધ્વનિકાર ૨૧૬, ૨૨૨

ધ્વનિસંપ્રદાય ૨૧૧

‘ધ્વન્યાલોક’ ૨૧૧

નભિસાધુ ૧૬૪

‘નયચક્ર’ ૮

નયચન્દ્રસૂરિ ૫૫, ૫૬, ૮૬, ૧૦૩,

૧૦૪, ૧૦૬, ૧૨૩, ૧૩૩,

૧૪૧, ૧૭૪, ૧૮૨, ૧૯૨,

૨૦૫, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૪૪,

૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૯, ૨૫૬,

૨૬૨

‘નરનારાયણાનંદ’ ૩૩, ૪૦, ૫૫,

૫૭, ૫૮, ૧૪૮, ૧૪૯,

૧૫૦, ૧૯૨

નરપતિ ૨૧૩ (કુ. નો.)

નરસિંહરાવ દોવેટિયા ૨૦૩ (કુ. નો.)

નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ ૩૪, ૫૫, ૫૬, ૧૦૮,

૧૫૭, ૧૮૬, ૧૯૩, ૧૯૬,

૨૧૮, ૨૨૦

નર્મદા ૪૨

નવાંગીવૃત્તિકાર ૧૬

‘નંદિચૂર્ણિ’ ૭ (કુ. નો.)

‘નંદિવૃત્તિ’ ૭ (કુ. નો.)

નાગડ ૪૭, ૪૮

નાગર મંત્રી ૪૭

—મુસદ્દીઓ ૪૮

‘નાગાનંદ’ ૨૨૨

નાગાર્જુન ૭, ૮ (કુ. નો.)

નાગેન્દ્ર ગરુડ ૯૭, ૧૭૮, ૧૮૩

નાટક ૨૦, ૧૫૫

એકાંકી નાટક ૧૧૦, ૧૬૭

ઐતિહાસિક—૧૯

મધ્યકાલનાં મંદરૂત—૨૩

મંદરૂત—૧૯, ૨૦, ૨૨, ૧૫૫

નાટકકાર ૧૯, ૨૧

નાટિકા ૨૦, ૧૫૫

નાટ્યકાર ૨૩

‘નાટ્યદર્પણ’ ૧૯, ૨૦, ૧૫૭,

૧૬૯, ૨૦૭

નાટ્યપ્રણાલી ૧૫૬

નાટ્યશાસ્ત્ર ૧૯, ૨૨, ૧૫૫, ૧૫૬,

૨૧૧

નાટ્યાચાર્યો ૧૬૭

નાનાક ૩૬, ૭૬, ૮૦, ૮૧, ૧૨૨

ના-દી ૨૨, ૧૫૫

નાસંદા ૫

નાસ્ટ ૨૧૩ (કુ. નો.)

નિકાસાસ ઉફલેટ ૧૦

‘નિધંદુરોષ’ ૧૮

‘નિમિતાજ્ઞાનબોધિની’ ૮

‘નિરક્ષા’ ૨૯, ૨૧૦

નિર્ધુક્તિઓ ૧૯૦, ૨૫૬

‘નીતિમંજરી’ ૨૯

‘નીતિશતક’ ૧૯૬

નીલકંઠ ૧૨૩

નેમચન્દ્ર ૨૮

નેમિકુમાર ૨૨

નેમિનાથ ૫૨, ૧૫૪, ૧૭૭

‘નેમિનાથચરિત’ ૧૦૦

‘નેમિનાથસ્તોત્ર’ ૫૭

‘નેમિસ્તવ’ ૧૯૧, ૧૯૨

‘નેપધીવચરિત’ ૬૪ (કુ. નો.)

૭૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૯, ૨૬

—नो अंग्रेज अनुवाद ६४ (क. नो.)

न्याय ५६

—ग्रन्थ २४४

—शास्त्र १३

‘न्यायकंदली’ १०४, १७४, २४४,
२४६, २४६, २५३

‘न्यायकंदली पंजिका’ १०४ (क. नो.),
१०७

‘न्यायकुमुदयन्द’ २१६

‘न्यायनात्पर्यटोपिका’ २४६

‘न्यायणिन्दु’ ८

‘न्यायसूत्रा’ २४४

‘न्यायावतार’ १२

‘न्यास’ ११

पट्टावलि ६८, १००

पट्टिका २१

पतंजलि २३४

पद्म भन्नी ६४

‘पद्मानंद भडाकाव्य’ ६४, ६५,
१५१, १५२, १५३

पद्यात्मक व्याख्यानो २०८

परंपरा ३, ४, १०

कवित्व परंपरा २२

काश्मीरी पाठ—२५

कुल—१६, २८

शुरु—११

जैन—१५

पाठ—२४

पांडित्यनी—१४

साहित्यनी—१४

परिभाषा १७४

‘परिशिष्ट पर्व’ १२, १८

परिषद ७

पर्यालोचना २०६

पवित्रकारोपण्यु २२

‘पंथतंत्र’ २०३

पश्चिम भारतीय—२४, २५

भूल—२४, २५

‘पंथदंडनी वार्ता’ २१३ (क. नो.)

‘पंथग्याणुलीला कथा’ २१६

‘पंथाभ्यान’ २४

पंथासरा पार्श्वनाथ ६८, १३२

पंडित ३, ४, १७, २१, ३३

—मुष्मलावलि ६४ (क. नो.)

पाटण्यु १४, २८, २६

—लंडार ४८, ७७, ८५, १०५

पाटलिपुत्र ४, ७

पाठ ८

—भ्रष्टता २५

पाठान्तरो ७

पाश्चिम-यो १७

पाणिनि २००, २१०, २१५, २३४

पादसिमायार्थ २०४

‘पादसिमायार्थ ग्रन्थ’ १६६

‘पारिजातभंजरी’ १६६

‘पार्थपराक्रम व्यायोग’ २२, २८

पार्श्वयन्द ३५, ४८

पार्श्वनाथ १६०

‘पार्श्वनाथयस्त्रित’ ११२, १३३,

१५३, १५४

पाण्ड्य ११४

‘पाण्ड्यपुत्र’ ३४, ११७, २०६, २०६

‘पांडवयस्त्रित’ १०६

पिटर्सन १०५

‘पिंगल’ २४०

‘પિંડનિધુક્તિ’ ૯૯

પ્રીતિદાન ૧૧૭

પુનર્ધટન ૮

પુરાણો ૧૮૭

પુરાતત્ત્વ ૫૩

‘પુરાતત્ત્વ’ ત્રિમાસિક ૮ (ફ. નો.)

પુરાતન અવશેષો ૧૦

‘પુરાતન પ્રમુખસંગ્રહ’ ૩૫, ૫૪,
૫૫, ૫૭, ૮૩, ૧૦૨, ૧૧૬,
૧૬૨, ૧૬૯

પુષ્પિકા ૪૮, ૫૪ (ફ. નો.), ૧૯૩

પુષ્પિકાઓ ૩૪, ૧૫૪

પુસ્તકાલયો ૫૪

પૂર્ણભદ્ર ૨૪, ૨૫

‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર’ ૨૦૨

પૃથ્વીરાજ ૧૯૯

‘પૃથ્વીરાજ રાસો’ ૧૯૯

‘પૃથ્વીરાજપ્રમુખ’ ૧૯૯

‘પેથડ રાસ’ ૨૦૨

પૌરાવાડ ૧૩

પૌરાણિક કથા ૭૦

—ભૂગોળ ૨૩૦

—પુરુષો ૧૨૨

—પ્રયોગનો ૧૭૦

—વસ્તુ ૧૨૨

—વ્યક્તિઓ ૧૪૨

પૌષ્ઠશાળા ૧૧૫

પ્રકરણ ૨૦

—મનો ૧૨

પ્રભાવ ૨૦

‘પ્રતાપરુદ્રકવ્યાયુ’ ૧૬૯

‘પ્રતિમાનિરૂદ્ધ નાટક’ ૨૧૬

પ્રતિજ્ઞાવિધિ ૧૭૮

પ્રતીકાર ૪૪

પ્રત્યન્તર ૨૫

પ્રધાનમંત્રિમુદ્રા ૪૧

‘પ્રમાણમીમાંસા’ ૧૮

પ્રમુખ ૨૧, ૩૪

—સંગ્રહ ૩૫, ૧૯૮

પ્રમુખકોશ ૯, ૩૪, ૪૦, ૪૫,

૪૬, ૪૭, ૫૪, ૮૨, ૮૭, ૯૨,

૯૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૧૫, ૧૨૪,

૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૮, ૨૩૨

‘પ્રમુખચિન્તામણિ’ ૯, ૧૪, ૩૩,

૩૭, ૪૦, ૪૫, ૫૬, ૫૭,

૧૬૨, ૧૬૮, ૧૬૯, ૨૦૩

‘પ્રમુખપંચસતી’ ૩૫

‘પ્રમુખાવલિ’ ૩૪, ૧૦૨, ૧૧૪, ૧૬૯,

૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩

પ્રમુખો ૪૨, ૪૫, ૪૬, ૪૯, ૫૦,

૫૩, ૭૨, ૮૫, ૧૦૬, ૧૬૨, ૧૬૮

જેન પ્રમુખો ૭૭

‘પ્રમુખરોહિણી’ ૨૮, ૮૩ (ફ. નો.),
૧૬૮

‘પ્રમુખચંદ્રોદય’ ૨૪

પ્રભાવ-દ્રશ્ય ૮, ૧૯૮

‘પ્રભાવકવ્યસ્તિ’ ૮, ૯, ૧૦, ૨૦,

૨૧, ૭૩ (ફ. નો.), ૯૧, ૧૬૮

પ્રભાસ ૫૦

—પાટણ ૩૬, ૧૩૩

પ્રમુખ નગર ૯

પ્રવેશક ૧૫૬

પ્રશસ્તિ ૧૦, ૧૧, ૨૧, ૨૭, ૩૪,
૫૪, (ફ. નો.), ૧૨૨, ૧૭૫,
૧૭૭, ૧૮૦
—કાર ૧૭૮
—કાવ્ય ૨૧, ૧૧૧, ૧૮૩
—રચના ૧૭૬
—લેખ ૭૩
અન્યપ્રશસ્તિ ૧૨, ૨૫, ૧૧૨, ૧૮૬
નગર—૨૧
'પ્રસન્નરાધવ' ૧૬૦
પ્રસાદ ગુણ ૧૮૯
પ્રહસન ૧૫૫
પ્રહલાદન ૧૨૩
—દેવ ૨૨, ૨૩, ૨૮, ૭૩
—પુર (પાલનપુર) ૨૩
પ્રકાર ૧૮૦
પ્રાકૃત કથા ૧૨
—કથાઅન્ય ૧૪૪
—કથાનકો ૧૨
—કવિઓ ૧૪૩
—અન્યો ૨૮
—પ્રકરણઅન્યો ૧૧૦
—શાસનલેખ ૪
'પ્રાકૃત પિંગલ' ૮૬
'પ્રાકૃતપ્રબોધ' ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૫૩
'પ્રાકૃત વ્યાકરણ' ૮૬
પ્રાગ્વાટ ૬૦ (ફ. નો.)
—વાણિક ૩૭
—વાણિયા ૧૩
—(પોરવાડ) શાંતિ ૩, ૯,
૨૦, ૨૮
'પ્રાચીન ગુજર કાવ્યસંગ્રહ' ૨૦૨

'પ્રાચીન જૈન લેખગ્રંથ' ૩૫
'પ્રાચીન લેખમાલા' ૩૫
'પ્રાતિશાખ્ય સૂત્રો' ૨૯
પ્રાદેશિક ભાષાઓ ૧૯૧
ફારસી ૨૦૨
'ફિદસ' ૨૩૪
'ફિલસૂફી ૨૮
ખડ્ગલાલ ૧૯૮
ખંદર ૪૫
બાણ ૧૨૩, ૧૮૮
બાણામુર ૨૦૭
બારાપ ૧૫
બાલચન્દ્ર ૨૦, ૩૩, ૫૦, ૫૭, ૧૦૮,
૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૩૬,
૧૩૮, ૨૫૮
'બાલભારત' ૯૦, ૯૧, ૯૩, ૧૫૧
'બાલરામાયણ' ૧૬૪
બિલ્હણ ૨૭, ૭૮, ૧૨૩, ૧૬૯
બિહાર ૫
બીલ ૫ (ફ. નો.)
બુધસ્વામી ૨૦૩
બુદ્ધાનંદ ૮
બુદ્ધિસાગરસુરિ ૧૬
'બૃહતકથા' ૫, ૧૪૪, ૨૦૩, ૨૦૪
'બૃહતકથાકોશ' ૨૦૧, ૨૦૪
'બૃહતકથામંજરી' ૨૦૩
'બૃહતકથાલોકગ્રંથ' ૨૦૩
'બૃહત્ભંડિતા' ૨૪૦, ૨૫૪
બૃહદ્ ગચ્છ ૧૧૦
બોધિસત્ત્વો ૫
બોધદેવ ૫
બૌદ્ધ તર્કશાસ્ત્ર ૨૭, ૨૫૦

—દર્શન ૨૫૦

—ફિલસૂફી ૫

—વિદ્યાઓ ૪

—સાધુઓ ૫

—સાહિત્ય ૨૦૩

ખૂલર ૪, ૧૮ (ફ. નો.)

બ્રહ્મગુપ્ત ૧૧

બ્રહ્મશાસ્ત્રાઓ ૧૦, ૫૦

બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રો ૯૨

—વિદ્યાઓ ૪, ૧૦

‘બ્રાહ્મ સ્કૃટમિદ્વાન્ત’ ૧૧

‘ભગવતી સૂત્ર’ ૨૩૧

ભટ્ટ કુમારિલ ૨૧૫

ભટ્ટ જયરાશિ ૨૯

ભટ્ટ નાયક ૨૧૧, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૨૨

ભટ્ટ નારાયણ ૨૧૬

ભટ્ટિ ૧૨૩

‘ભટ્ટિકાવ્ય’ ૬

ભદ્રોજ દીક્ષિત ૨૩૫

ભરત ૧૫૫, ૨૧૧, ૨૧૬, ૨૨૨

ભરતવાક્યો ૧૫૬

ભરત્ય ૫૩, ૧૮૬

ભવાઈ ૧૭

‘ભાગવત પુરાણ’ ૧૩૮

ભાણુ ૧૫૫

ભામહ ૨૧૧, ૨૧૬

ભારત ૪, ૧૬

પૂર્વ ભારત ૭

મધ્ય ભારત ૭

ભારતીય કયાસાહિત્ય ૨૪

—દર્શન ૧૨

—ભાષાઓ ૨૦૨

ભારતિ ૧૨૩, ૧૪૮, ૨૬૨

ભર્તૃમિત્ર ૨૧૬

ભાષા ૬, ૧૨

—અપભ્રંશ ૬, ૨૫, ૧૬૧,
૨૦૨, ૨૦૬, ૨૦૮—ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ ૨૫,
૨૦૮—જૂની ગુજરાતી ૩૫, ૩૮,
૧૬૧, ૨૦૨, ૨૦૬, ૨૦૮—જૂની પશ્ચિમ રાજ્યવાની
૯ (ફ. નો.)

—જૂની મરાઠી ૨૦૧

—પ્રાકૃત ૪, ૧૨, ૨૬, ૧૬૧,
૨૦૨

—પ્રાકૃત પૈશાચી ૨૦૩

—પ્રાચીન ગુજરાતી ૨૫

—પ્રાદેશિક ૨૦૦

—બોધાતી ૨૦૦, ૨૦૩

—મારુ-ગુર્જર ૧૦ (ફ. નો.)

—મંસ્કૃત ૩, ૧૨, ૨૫, ૧૬૧,
૨૦૨

—‘ગાથા મંસ્કૃત’ ૨૦૧

—મિત્ર સંસ્કૃત ૨૦૧

—લોકભાષામય મંસ્કૃત ૨૦૦, ૨૦૧

—સાહિત્યિક મંસ્કૃત ૨૦૧

ભાષ્યો ૨૯

ભાનુ, ૨૦૮, ૨૦૯

ભારકર ૧૬૦ (ફ. નો.)

ભારકરદત્ત ૫૯

ભિન્નમાલ ૪, ૯, ૧૨

‘ભિલ્લમાલકાયાઈ’ ૧૧

ભીમદેવ પહેલો ૨૭

—બીજો ૩, ૨૨, ૨૬, ૨૮,
૩૩, ૪૦, ૪૧, ૭૦

ભૃગુકથા (ભરથ) ૮

ભોજ ૧૭, ૪૯, ૧૬૯, ૨૧૧, ૨૧૬

ભો. જ. સાડિસરા ૧૯ (ફ. નો.), ૨૨
(ફ. નો.), ૨૫ (ફ. નો.), ૨૮
(ફ. નો.)

મક્કા ૪૪

મહો ૧૦, ૨૭, ૫૦

મતિસાર ૨૧૩ (ફ. નો.)

મથુરા ૭

મદન ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૬૯

મદનપ્રીતિ ૧૧૫

મધુસૂદન મોહી ૪, ૧૮

મમ્મટ ૬૯, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૪,
૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૦, ૨૬૨

મયૂર ૧૮૮

ગણધાર ગચ્છ ૧૦૩

મલ્લપગિરિ ૭ (ફ. નો.), ૨૪, ૨૫૬

મલ્લ વાહી ૮

મસ્જિદો ૫૦

મહમ્મદ ગઝનવી ૧૫

મહાકાવ્ય ૩, ૫૦, ૫૮, ૬૩, ૮૮,
૧૧૨, ૧૧૩, ૧૨૧, ૧૩૪,
૧૪૩, ૧૫૩, ૧૯૨, ૧૯૫

મહાકાવ્યો ૩૩, ૩૪

—અંતિહાસિક ૧૨૨, ૧૪૧,
૧૪૩

—પૌરાણિક ૧૨૨, ૧૪૩

‘મહાનાટક’ ૧૬૪, ૧૬૬

‘મહાભારત’ ૨૨, ૮૧, ૯૧, ૯૩,
૧૨૧ (ફ. નો.), ૧૪૮, ૧૫૧,
૧૮૭, ૨૧૬, ૨૬૩

‘મહાભાષ્ય’ ૨૧૬, ૨૭૪

‘મહામંડલેશ્વરો’ ૪૧

‘મહારાજધિરાજ’ ૪૧

મહાવીર ૧૫૪

મહિમ ભટ્ટ ૨૧૧

મહીતટ પ્રદેશ ૪૪

મહેન્દ્રસુરિ ૨૦

મંગલાચરણ ૨૨, ૧૯૪

મંત્રિપદ ૪૯, ૫૧

—મુદ્રા ૩૭

મંત્રી ૩, ૩૭

માધ ૧૦, ૧૧, ૧૨૩, ૧૪૪, ૨૧૬,
૨૬૨

માણિક્યચન્દ્ર ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૫,
૧૪૩, ૧૫૩, ૧૫૪, ૨૧૪, ૨૧૬,
૨૧૭, ૨૩૨, ૨૬૨

‘માધુરી વાચના’ ૭

માધવ ૬૦

‘માધવાનલ-કામકન્દલા પ્રબન્ધ’ ૨૦૨

માનવું ૧૯૦

માધુરાજ ૧૬૦

મારવાડ ૮૩

‘માર્કટેયપુરાણ’ ૬૭

‘માલતીમાધવ’ ૨૧૬, ૨૩૧

માળવા ૧૬, ૧૭, ૨૬, ૪૪, ૧૯૯

માંડલિકો ૩, ૪૧, ૧૩૨

મીમાંસા ૨૫૧

મુકલ ૨૨૨

મુક્તકરચના ૧૯૫

મુક્તકો ૧૯૩

‘મુખ્યબોધ’ ૨૩૫

‘મુખ્યાવબોધ ઔક્તિક’ ૨૦૦

'મુદ્રારાક્ષસ' ૧૯, ૫૯, ૧૬૯
 'મુદ્રિતકુમુદયન્ત્ર પ્રકરણ' ૬૧ (ફ. નો.),
 ૧૬૯
 મુનિચન્દ્રસૂરિ ૬૬
 મુનિશ્રી પ્રવચવિજયજી ૬૮ (ફ. નો.),
 ૧૯૩
 'મુનિસુવ્રતચરિત' ૬૦
 મુરારિ ૧૨૩, ૧૪૪, ૧૬૦, ૧૭૪
 'મુષ્ટિ વ્યાકરણ' ૨૪
 મુસ્લિમ આક્રમણ ૩૪, ૪૫, ૮૪,
 ૧૧૧
 મુસ્લિમ વેપારી ૪૩
 મુજ ૪૯
 મૂલરાજ સોલંકી ૧૪, ૧૫, ૨૧, ૨૫
 મૂલસ્થાન ૧૮૦
 મૂળ મન્થ ૮
 'મેઘદૂત' ૬૦ (ફ. નો.)
 મેરુતુગાયાત્ર ૭ (ફ. નો.), ૯, ૩૪,
 ૩૭, ૩૮, ૧૯૮
 મેરુવિજય ૩૫, ૩૮
 મેવાડ ૮૩
 મૈત્રકો ૪
 મોળદીન ૪૫
 મોઠ ૬૧ (ફ. નો.)
 મોઢનલાલ દ. દેસાઈ ૧૬ (ફ. નો.),
 ૩૮
 'મોહરાજપરાજય' ૨૨, ૨૩, ૨૮,
 ૬૧ (ફ. નો.), ૧૬૮, ૧૬૯
 યશશ્ચન્દ્ર ૨૦, ૬૧ (ફ. નો.), ૧૬૯
 યશાપાલ ૨૨, ૨૩, ૬૧ (ફ. નો.), ૧૬૯
 'યશચિત્રલક ચપૂ' ૧૪૮ (ફ. નો.)
 યશોવર્મા ૬૫
 યશોવિજયજી ૨૧૪

યશોવીર ૨૮, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬,
 ૧૨૩
 યાત્રામહોત્સવ ૨૩
 યાદવ રાજ ૪૩
 યાસક ૨૬, ૨૧૦, ૨૩૪
 યુગ ૩, ૪
 યુવાન-ચાંગ ૪, ૫, ૯, ૧૦
 યોગનિદ્રા ૧૪૦
 'યોગશાસ્ત્ર' ૧૮, ૨૦
 'રઘુવંશ' ૨૩૧
 રત્નકંઠ ૨૧૪
 રત્નકોશ ૩૧
 રત્નમંદિરગણિ ૩૫
 'રત્નશ્રાવક પ્રબન્ધ' ૧૯૯
 'રત્નાવલિ' ૨૨૨
 રસ ૨૦
 રસ-ધ્વનિ સિદ્ધાન્ત ૨૧૧
 રસ સંપ્રદાય ૨૧૧
 રસિકલાલ છો. પરીખ ૪ (ફ. નો.),
 ૧૧ (ફ. નો.), ૧૮ (ફ. નો.),
 ૨૨
 રહસ્ય નાટકો ૧૫૫
 રંગભૂમિ ૨૩, ૧૫૬
 રંગમંડપ ૮૪
 'રાધવાનન્દ' ૨૧૬
 રાજકોશ ૪૩
 રાજદરબાર ૨૦૦
 રાજનીતિ ૨૦૦
 રાજનીતિચત્રા ૩
 રાજપુરુષ ૧૫, ૫૯
 રાજશેખરસૂરિ ૯, ૨૯, ૩૪, ૫
 ૧૦૪ (ફ. નો.), ૧૦૫, ૧૬
 ૧૯૮, ૨૨૩, ૨૩૨, ૨૪૫

राजसभा २२७
 राजस्थान १० (कृ. नो.), १८८
 'राष्ट्रकवेरीना दूहा' २०३ (कृ. नो.)
 राष्ट्रको ४१
 रामकथा १६२
 रामायण १८, २०
 रामचन्द्र १८, २०, १५७, १६८,
 २०७, २१४
 रामसाक्ष मोही २१ (कृ. नो.)
 'रामशतक' ६८ (कृ. नो.), ७०,
 १८८, १८९
 'रामायण्य' ६, ६७, ८१, १२१
 (कृ. नो.), १८७
 'रावण्यवध' ६
 राष्ट्रकूट वंश ६५, १२४
 रास २०६, २०७
 'रासक' २०६, २०७
 रासका २०७
 रासा २०६
 'रासु' २०६
 रीतिगंधर्वाय २११
 रज्यालयो ५०
 रुद्र १२१ (कृ. नो.), १६४, २११
 रुद्रमा ४
 रुद्रमहालय १५, २१
 रुद्र-रुद्र २१४
 रुद्रग्रन्थि ११, १२, २३
 रुद्रान्तरो २०३
 रुद्रतगिरि ३४
 'रुद्रतगिरि रासु' ३४, ६८, २०६,
 २०७, २०८
 रोहिण्य २८

'सुकुमारसु' २०७, २०८
 सक्षय १६
 सक्षय २२०
 सक्षयगण्य ६०, २०८
 सक्षमीधर २६१
 सक्षमीसागर ३५, ३८
 'सधु लोकाय' ५४
 'सक्षितविग्रहाय' १६८
 'सक्षित-विस्तर' २०१
 सक्षयप्रसाद ४१, ४२, ४३, ७०,
 १२४, १२८, १३२, १७७
 सक्षरी वहीन ६६
 सक्षिया १८८
 सायो कृष्णाय १५
 सा १५
 सुषु-वसति ५२, ८४
 सुषुग ५२
 'सुषुपक्षति' ४४
 लोककथा २०३
 —कथा साहित्य २०३
 —नाट्य १७
 —नृत्य २०६, २०८
 —वृत्त २०३, २२५
 —भंगीत २०६
 —साहित्य १६, २५, १८८
 लोक २११, २१६, २२२
 'वक्षोक्तिवित'कार २१६
 वक्षरदत्त ५८
 वक्षनगर २१
 वक्षसद्वि १७५
 वक्षराय ५८
 वक्षराय यावयो १४, १३२ (कृ. नो.)

વરાહમિહિર ૨૪૦, ૨૫૪

વર્ધમાનગણિ ૨૦

વર્મલાત ૧૦

વલ્લી ૪, ૫, ૬, ૨૯

—પુર ૧૦

‘વલ્લી વાયના’ ૭

‘વસંતવિલાસ’ મહાકાવ્ય ૩૩, ૪૦,

૪૭, ૪૮, ૫૦, ૫૭, ૧૦૯,

૧૧૦, ૧૨૪, ૧૩૬, ૧૪૦

‘વસુદેવ-હિંદી’ ૧૬૭, ૨૦૩, ૩૦૪

વસુબન્ધુ ૫

વસ્તુપાલ ૩, ૬, ૨૨, ૨૬, ૨૭,

૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૩, ૩૪, ૩૬,

૩૮, ૩૯, ૪૨, ૪૮, ૪૫, ૪૬,

૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૫૩, ૫૪,

૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૨, ૭૨, ૭૨,

૭૩, ૭૬, ૮૬, ૧૦૭, ૧૧૪,

૧૧૫, ૧૨૪, ૧૨૮, ૧૩૩,

૧૪૮, ૧૭૭, ૧૮૨, ૧૮૬,

૧૮૭, ૧૯૨, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૬

—ની સાહિત્યરચના ૫૬

‘વસ્તુપાલચરિત’ ૩૫, ૪૩, ૪૬, ૫૪,

૧૦૬, ૧૨૪, ૧૮૪, ૧૮૫

‘વસ્તુપાલ-તેજપાલ પ્રશસ્તિ’ ૪૦,

૧૧૧, ૧૮૦, ૧૮૩

‘વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ’ ૩૫

‘વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ’ ૩૪, ૬૯, ૧૦૬,

૧૦૭, ૧૧૧, ૧૮૨, ૧૮૬

‘વસ્તુપાલ રાસ’ ૩૫, ૩૮, ૫૬

(ફ. નો.)

‘વસ્તુપાલસ્તુતિ’ ૩૪, ૧૦૧, ૧૮૧

વસ્તો ૫૭ (ફ. નો.)

વહાણુ ૪૫

વહાણુવટી ૪૨

વહાણુવટું ૫૩

વહીવટકર્તા ૧૩, ૫૬

‘વાક્યપદીય’ ૨૨૨

વાગ્મજ ૨૨, ૬૦ (ફ. નો.), ૭૩

—ખીન્ને ૨૦૭

‘વાગ્મજટાક’ ૨૨

વાઘેલ ગામ ૪૧

વાઘેલા ૩, ૨૬, ૪૦, ૪૨, ૬૧, ૧૭૯

વાયના ૨૫

અલંકૃત વાયના ૨૫

સરલ વાયના ૨૫

‘વાગ્મજનેથી સંહિતા’ ૨૯

વાતસાયન ૨૨૨

વાદવિદ્યા ૯૦

વાદસભા ૨૨૭

વાદી દેવસૂરિ ૧૦૯, ૨૪૬

વામન ૮ (ફ. નો.), ૨૧૧, ૨૧૬,

૨૨૨, ૨૩૪

વામનસ્થલી ૪૪

વાયડ ૯૧

વાયડ મંત્ર ૮૭, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૧૩૩

વાયડા ૬૧ (ફ. નો.)

—આદ્ય ૯૧

—વાણિયા ૯૧

‘વાર્તિક’ ૨૩૪, ૨૩૫

વાત્મીકિ ૧૨૩

વાસ્તુશાસ્ત્ર ૮૪

વિક્રમ ૧૭

‘વિક્રમ વોલ્યુમ’ ૧૯૦ (ફ. નો.)

વિક્રમ મંત્ર ૯ (ફ. નો.)

વિક્રમાદિત્ય ૧૭, ૫૪

'विक्रमोर्वशीय' १५५
 'विचारश्रेष्ठि' ७ (कृ. नो.)
 विनयपाल २१, ६० (कृ. नो.), ७३
 विनयसेनसुरि ३४, ५५, ६७, ११०,
 १२३, १३३, १४१, १७८,
 १८१, २०६, २०७, २०८
 विद्वयक २३
 'विद्वशाक्षल'जिज्ञा' २१६
 विद्या ३
 —केन्द्र ५
 —शुद्ध १३
 —नयी २७
 —धाम ४
 —प्रवृत्तिभ्यो ४६
 —भंडो २७
 —भंडण ६१
 —विषयो २७
 विद्याधर ७७, २६१
 विद्यानाथ १६६
 विद्याभूषण ८ (कृ. नो.)
 विद्योत्तेजन ५४
 विद्वानो ५४
 विनयचंद्र २१४, २६१
 विजयचन्द्र १०८
 विमलवसति ५२
 विमलशाठ ५२
 विमान २३
 'विराटपर्व' २२
 'विविध तीर्थकल्प' ६, ३५. ४७,
 १६४, १६८
 'विवेककलिका' १०८, १६३, १६६,
 १६७

'विवेकपादप' १०८, १६३, १६६,
 १६७
 'विवेकमंजरी' ६० (कृ. नो.), १०८,
 ११०, २५७, २५८
 'विवेकविज्ञान' ६० (कृ. नो.)
 विशाखदत्त १६, ५६, १६६
 'विशेषावरुधक भाष्य' २४५
 'विभ्रान्तविद्याधर' ८ (कृ. नो.)
 विमलनाथ १५५, २०७
 विमलविद्यालय २७
 'विषमगाणुलीला कथा' २१६
 विष्कंभक १५६, १५८
 'विष्णुसहस्रनाम' १८८
 वीरकाव्यो १६२, १७५
 'वीरचरित' २२२
 वीरधवल ३, २६, ४०, ४१, ४२,
 ४३, ४४, ४५, ४६, ५०, ६२,
 ७०, ७२, ७६, १२४, १३५,
 १३७, १७७, १७८, १८६
 वीरनिर्वाण ७, १६०, १६८
 वीरलक्ष १३
 'वीरव'शावलि' ३८
 वीरलक्षदेव ४६, ७७, ७८, ८१, ८२,
 ८२, १७८
 'वीरलक्षदेव रासो' २१३ (कृ. नो.)
 'वेणुमंडार' २१६, २२२
 'वेतालपत्नीसी' २१३ (कृ. नो.)
 वेदान्त २५१, २५२
 वेपार ५३
 वेपारी मार्ग ४४
 वेतालिका १३८, १५८
 वेदार्थ रीति १२७

- इषान्तर १२
- साहित्य ७३
- साहित्यशास्त्र २११
- स्तोत्रसाहित्य १८७

भंरकृति ६

सागरयन्त्र १०५

साधनग्रन्थो ६, ४१

—अतिहासिक ३७

साधनसामग्री ३३

सागरभती ४२

सामंतसिद्ध १४

‘सामाचार्यी शतक’ ७ (कृ. नो.)

‘सामुद्रिकतिलक’ ६० (कृ. नो.),
२५५

सायण्य ६०

सारस्वत मंत्र १०८

‘सारस्वत व्याकरण्यु’ २३५

सारंगदेव ११२

साहित्य ३, २७, ५६

—कार ४८

—कृतिग्रो ५६, ११०

—प्रवृत्ति २८

—मंडली ३३, ३६, ७१,
१२३, १७४, २०६, २६१

—विवेचन २११

—शास्त्र २२, ३३, १४५,
२३३

—सर्जन २८

‘साहित्यदर्पण्यु’ ११२ (कृ. नो.),
१२१ (कृ. नो.), १५५, २०७

‘साहित्यविद्याधरी’ ७७

साहित्यिक पार्श्वभूमिका ३

—माध्यम २००

—मूल्यांकन १८६

—रचनाग्रो ३३

—साधनो ३३

सांख्ययोग २५३

सांस्कृतिक पुनरुज्ज्वलन ६२

—मंथक ५८, ६०

सांस्कृतिक पार्श्वभूमिका ३

—स्थिति २८

सिद्धाग्रो १४

सिद्धपात्र २१, ६० (कृ. नो.)

सिद्धपुर १५

सिद्धराज १० (कृ. नो.), १७, २१,
२७, २८, ६३, ६४

—नवसिद्ध १६, १७, १८, ७३,
१०६, १६४, २०२

सिद्धर्षि ११, १२, २६१

सिद्धसेन द्विपत्र १२, १४१, १८०

‘सिद्धसेनमयन्त्र’ १८

‘सिद्धसेन’ व्याकरण्यु ८, १८, २१४

सिद्धयु-सिद्धयु ४३, ४४

सिद्ध ८, २६

‘सुदृढातिर्कलोसिनी’ २६, ४०,
१०१, १३१, १८०, १८५,
१८६

‘सुदृढातिर्कलोसिनी’ ३३, ४०, ५०, ८८,
८९, ९०, १२४, १३१, १३६,
१३७, १८५

‘सुपासनालयस्थि’ ६०

सुप्रसन्न ११

सुगन्ध १४४

‘सुगन्धिका’ २५७

मुलः १६, ८६, १२३, १६४
 मुलः १८१
 'मुलापितरन्त्रोश' ११६
 'मुलापितरन्त्रोश' १६३
 मुलापितरन्त्रोश ५८, ७३, ८५
 'मुलापितावली' १६३, १६५
 मुलापितो ३३, ६८, ७८, १५३,
 २०२
 —अपभ्रंश २०२
 'मुद्राक्षय' ३३, ३४, ६३, ६६,
 ६७, ८६, १२८, १४४, १४६
 मुद्राक्षय २७
 'मुद्राक्षय' १६४, २४०
 मुद्राक्षय १८३
 'मुद्राक्षय' ६३
 मुद्राक्षय ५७, ५८, ७१, ७२,
 १६७
 'मुद्राक्षय' ७२, ७३, ७८,
 ८८, १५०, १८०
 मुद्राक्षय ५७, ५८
 —अपभ्रंश १६३, १६६
 'मुद्राक्षय' १४
 मुद्राक्षय १५५
 'मुद्राक्षय' १८८, १८९
 'मुद्राक्षय' १८८
 मुद्राक्षय ११
 मुद्राक्षय १३
 मुद्राक्षय २६
 मुद्राक्षय २०२
 मुद्राक्षय १२२
 मुद्राक्षय १६६, २०३
 मुद्राक्षय २०५

सोमधर्म ३५
 सोमधर्मार्थ ७३
 'सोमधर्मार्थ' १२२
 सोमधर्म २२, २६, ३३, ३७, ४०,
 ४७, ४८, ५४, ५६, ६२, ६६,
 ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२,
 १२३, १२४, १४४, १४६,
 १४८, १५७, १६१, १७७,
 १७८, १८४, १८८, १८९,
 १९३, २१२
 सोमधर्म १५
 सोमधर्म १५, २६, ३६, ५१, २०७
 सोमधर्म ४
 सोमधर्म ४२
 मुद्राक्षय १०७
 सोमधर्म १८, ५७, १८७, १८०, १८३
 'सोमधर्म सूत्र' २४५
 सोमधर्म २२, २३
 सोमधर्म ३३, ५०, ५१
 —अपभ्रंश १५
 —कृतियों ३६
 —मध्यकालीन भारतीय ३६
 स्थिरमति ५
 सोमधर्म १३
 'सोमधर्म' ६३, २३६
 'सोमधर्म' १०२
 'सोमधर्म' २४६
 'सोमधर्म' २५५
 सोमधर्म २५५
 'सोमधर्म' १६०
 'सोमधर्म' ३४, ४५, ८३,
 १६६, १७०

‘હમ્મીરમહાકાવ્ય’ ૯૦. (ફ. નો.),

૯૧

‘હયગ્રીવવધ’ ૨૨૨

હરાદ્રિશિખર ૧૮૦

‘હરિદ્વન’ ૧૬૬

હરિપ્રસાદ સાસ્ત્રી ૬ (ફ. નો.)

હરિભદ્રસૂરિ ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૨૪,

૧૦૯, ૧૪૧, ૨૦૪, ૨૫૬

હરિમેષુ ૧૭૫, ૨૦૧

હરિહર ૫૬, ૬૧, ૬૬, ૭૪, ૭૫,

૭૬, ૭૭, ૭૮, ૮૬, ૧૧૫,

૧૧૬

હર્ષ ૨૦૧ (ફ. નો.)

‘હર્ષચરિત’ ૨૨૨

હસ્તપ્રત ૨૫, ૩૬, ૪૮, ૧૫૪, ૧૬૫,

૧૮૬

હસ્તલિખિત પ્રગટકલકારો ૨૬, ૨૮

‘હંસાઉલિ’ ૨૧૩ (ફ. નો.)

હાકેમ ૧૫

હાથપ્રતો ૭, ૬૮*

હિન્દુગાજીવ ૧૭૫

હીનયાન ૫

‘હીરસૌભાગ્ય’ ૧૨૨

હીરાનંદ ૩૫, ૫૬ (ફ. નો.)

‘હીરાભાગોળ’ ૧૮૫ (ફ. નો.)

ફળ ૧૪૮ (ફ. નો.)

હંમયન ૪, ૬, ૮, (ફ. નો.), ૯,

૧૨, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૩,

૨૬, ૪૬, ૬૦ (ફ. નો.),

૭૩, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૪૧,

૧૫૪, ૧૫૭, ૧૬૭, ૨૦૦,

૨૧૨, ૨૧૪, ૨૨૨, ૨૨૪,

૨૩૦, ૨૩૧, ૨૪૦, ૨૪૩,

૨૬૩

‘દ્વિમસમીક્ષા’ ૪, ૧૮ (ફ. નો.)

‘દ્વિવદ્ય’ ૨૧૫, ૨૨૨